

НАЧЕЛА НАРОДНЕ ЕКОНОМИЈЕ: КЊИГА ДРУГА: ЕКОНОМСКА ТЕОРИЈА, 1896.

Садржај

ПРЕГЛЕД

ДЕО ТРЕЋИ

Пр о и з в о д њ а

Појам производње. Разликовање производње. Чиниоци производње

Глава I

Спољашња природа

Улога спољашње природе у производњи

Глава II

Рад

Први услов продуктивности рада јесте његово техничко наоружање. Фактичка и историјска зависност рада од капитала. Даље погодбе продуктивности рада. Разни погледи на праве побуде радљивости људске. Продуктивност радова. Начело кооперације и поделе рада. Подела рада подиже тек продуктивност његову. Узроци толико умножене продуктивности. Незгоде од јаке фабричке поделе радова. Подела радова је опште начело напретка. Међународна деоба радова. Обим поделе рада. Врсте радиности народне

Глава III

Капитал

Појам капитала. Значај капитала. Разни облици капитала. Постанак и образовање капитала

Глава IV

Облици и начела производње

Мала и велика, екстензивна и интензивна производња. Социјални облици привредних подuzeћа. Општа начела производње. Удруживање (асоцијација и кооперација). Начело концентрације. Начело утакмице (конкуренције). Начело сразмерице (пропорције). Продуктивност народне привреде

ДЕО ЧЕТВРТИ

Промет

Глава I

Саобраћај и трговина

Закон саобраћаја

Глава II

Теорија вредности

Глава III

Новац и цена

Постанка и развитак новца. Специфично новчане особине племенитих метала. Вредност новца. Новчана потреба земаљска. Дејство промена у вредности новца. Новац и богатство. Ковање новца. Новчана стопа. Регал новца и слобода ковања. Ковничко. Ремедијум (или толеранција). Разни системи ковања. Три врсте новца. Грешемов закон. Питање важења (валуте). Монометализам и биметализам. Наша новчана циркулација и валута. Појава ажије. Образовање цена. Основи за одређивање цена. Нормалност и кризе. Супротне тежње капитала и рада при образовању цена. Правац конкуренције. Опште кретање цена. Берзе и берзански послови

Глава IV

Кредит и његове творевине

Суштина кредита. Ствара ли кредит капитале. Користи од кредита. Врсте кредита. Интерес, зеленаштво и мораторије. Данашњи писмени облици кредита. Меница. Чек (Cheque) и пребијање рачуна (Clearinghouse). Новчанице. Разни системи покрића. Наша Народна Банка. Папирни новац. Банке. Баначни послови

ДЕО ПЕТИ

Подела и потрошња

Општи погледи на природу деобе. Појам и облици прихода. Права природа друштвене деобе. Врсте прихода

Глава I

Удео имовине

Појам ренте у класичној школи. Нови погледи. Права природа ренте. Појам интереса. Основи за одређивање интереса. Висина интереса

Глава II

Удео рада

Теорија најамничког минимума. Теорија најамничког фонда. Теорија одређивања најамнице према самој продуктивности рада. Тиненова природна најамница. Теорија искључиве продуктивности рада. Природни основи за одређивање радничке награде. Систем имовних односа. Социјални углед рада. Привредна успешност рада. Спремност радне снаге. Особени узроци виших најамница. Разликовање апсолутне и релативне, номиналне и реалне најамнице. Натурална и новчана најамница. Најамница на време и на парче. Систем премија и тантијеме. Систем учешћа радника у самој својини подузећа (Industrial Partnership). Савези рада и капитала у међусобној борби око деобе прихода

Глава III

Удео предузимача

Улога предузимача. Научни појам предузимачева удела (предузимачке добити). Из чега је састављена и чиме оправдана предузимачка добит. Ванредни и просечни добити. Однос ренте и најамнице према добити

Глава IV

Потрошња и осигурање

Економски појам и значај потрошње. Разликовање потрошње. Природа потрошње (храна, одело и становање). Штедња, тврдичење и разметање. Луксуз. Потрошачке дружине. Осигуравање. Разна осигурања. Разни начини осигурања (приватна и јавна)

Глава V

Људство и својина

Разни погледи важнијих писаца. Разлози против Малтусове теорије. а) Историјска опажања. б) Погрешан закључак Малтусов, изведен по аналогiji опште физиологије. в) Разна насељеност према различном ступњу привредног развитка друштвеног. г) Најзад и сами резултати статистичких опажања никако не говоре у прилог Малтусове теорије. Пресељавање. Питање о својини. Разне теорије о својини. Историјски развитак права својине. Данашње право својине и његова ограничавања

Д-РА МИХ. В. ВУЈИЧА

НАЧЕЛА
НАРОДНЕ ЕКОНОМИЈЕ

Милан М. Рајачић

КЊИГА ДРУГА
ЕКОНОМСКА ТЕОРИЈА

ИФВ. Бр.

16038

У БЕОГРАДУ

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРНИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1896

ПРЕГЛЕД

ДЕО ТРЕЋИ

Производња

Појам производње, стр. 1 — Разликовање производње, 4 — Чиниоци производње, 6.

Глава I

Спољашња природа, 7.

Улога спољашње природе у производњи, 8.

Глава II

Рад

Први услов продуктивности рада јесте његово техничко наоружање, 15 — Фактичка и историјска зависност рада од капитала, 18 — Даље погодбе продуктивности рада, 20 — Разни погледи на праве побуде радљивости људске, 23 — Продуктивност радова, 25 — Начело кооперације и поделе рада, 26 — Подела рада подиже тек продуктивност његову, 28 — Уроци толико умножене продуктивности, 29 — Неволе од јаке фабричке поделе радова, 31 — Подела радова је оштре начело напретка, 33 — Међународна деоба радова, 33 — Обим поделе рада, 34 — Врсте радности народне, 35.

Глава III

Капитал

Појам капитала, 36 — Значај капитала, 42 — Разни облици капитала, 43 — Поставак и образовање капитала, 46.

Глава IV

Облици и начела производње

Мала и велика, екстензивна и интензивна производња, 49 — Социјални облици привредних предузећа, 52 — Оштра начела производње, 62 — Удруживање (асоцијација и кооперација), 62 — Начело концентрације, 65 — Начело утакмице (конкуреније), 67 — Начело сразмерне (пропорције), 69 — Продуктивност народне привреде 71.

ДЕО ЧЕТВРТИ**Промет****Глава I***Саобраћај и трговина*

Закон саобраћаја, 76.

Глава II*Теорија вредности, 79.***Глава III***Новца и цена, 92.*

Постанак и развитак новца, 94 — Специфично повчане особине племенитих метала, 100 — Вредност новца, 103 — Повчана потреба земаљска, 105 — Дејство промена у вредности новца, 108 — Новца и богатство, 110 — Ковање новца, 111 — Повчана стопа, 112 — Регал новца и слобода новања, 113 — Ковничко, 114 — Ремедијум (или талеранција), 115 — Разни системи ковања, 117 — Три врсте новца, 120 — Грешемов закон, 122 — Питање важења (валуте), 123 — Монометализам и биметализам, 129 — Наша повчана циркулација и валута, 138 — Појава ажије, 142 — Образовање цена, 142 — Основи за одређивање цена, 145 — Нормалност и кризе, 147 — Супротне тежње капитала и рада при образовању цена, 150 — Права конкуренција, 151 — Опште кретање цена, 153 — Берзе и берзански послови, 155.

Глава IV*Кредит и његове творевине*

Сунтива кредита, 162 — Ствара ли кредит капитал, 168 — Користи од кредита, 168 — Врсте кредита, 169 — Интерес, зеленаштво и мораторије, 170 — Данашња писмени облици кредита, 171 — Меница 172 — Чек (*Chèque*) и пребијање рачуна (*Clearinghouse*), 177 — Новчанице, 181 — Разни системи покрића, 189 — Наша Народна Банка, 193 — Папирни новац, 196 — Банке, 199 — Баначки послови, 201.

ДЕО ПЕТИ**Подела и потрошња**

Општи погледи на природу деобе, 217 — Појам и облици прихода, 222 — Права природа друштвене деобе, 225 — Врсте прихода, 228.

Глава I*Удео имовине, 228.*

Појам ренте у класичкој школи, 229 — Нови погледи, 232 — Права природа ренте, 238 — Појам интереса, 242 — Основи за одређивање интереса, 245 — Висина интереса, 248.

Глава II*Удео рада, 250.*

Теорија најамничког минимума, 251 — Теорија најамничког фонда, 254 — Теорија одређивања најамнице према самој продуктивности рада, 255 — Тивенова природна најамница, 256 — Теорија искључиве продуктивности рада, 258 — Природни основи за одређивање радничке награде, 260 — Систем имовних односа, 260 — Социјални углед рада, 261 — Привредна успешност рада, 263 — Спремност радне снаге, 264 — Особени уроци виших најамница, 266 — Разликовање апсолутне и релативне, номиналне и реалне најамнице, 266 — Натурална и повчана најамница, 267 — Најамница на време и на парче, 268 — Систем премија и тантијеме, 270 — Систем учешћа радника у самој својини подухва (*Industrial Partnership*), 271 — Савези рада и капитала у међусобној борби око деобе прихода, 273.

Глава III*Удео предузимача*

Улога предузимача, 274 — Научни појам предузимачева удела (предузимачке добити), 276 — Из чега је састављена и чиме оправдана предузимачка добит, 279 — Вавредни и просечни добити, 281 — Однос ренте и најамнице према добити, 282.

Глава IV*Потрошња и осигурање*

Економски појам и значај потрошње, 283 — Разликовање потрошње, 286 — Природа потрошње (храна, одећа и становање), 287 — Штедња, тврдичење и разметање, 291 — Лукеуз, 292 — Потрошачке дружине, 297 — Осигуравање, 298 — Разна осигурања, 299 — Разни начини осигурања (приватна и јавна), 302.

Глава V*Људство и својина, 306.*

Разни погледи важнијих нисаца, 307 — Разлози против Малтусове теорије, 311 — а) Историјска опажања, 313 — б) Погрешан закључак Малтусов, изведен по аналогији опште физиологије, 315 — в) Разна насељеност према различном ступњу привредног развитка друштвеног, 316 — г) Најзад и сами резултати статистичких опажања никако не говоре у прилог Малтусове теорије, 318 — Пресељавање, 331 — Питање о својини, 333 — Разне теорије о својини, 335 — Историјски развитак права својине, 339 — Данашње право својине и његова ограничавања, 344.

Muza M. Projažunovič

ЕКОНОМСКА ТЕОРИЈА

ДЕО ТРЕЋИ

ПРОИЗВОДЊА

Производња се састоји у припремању и удешавању економских добара, тј. предмета погодних за подмиривање потреба живота људскога — дакле у припремању *намирница*. У економскоме смислу *производња* (продукција од *pro ducere* произвести) не значи никако стварање добара као материјалних предмета, већ само *стварање економских вредности или корисности*, те као год што Појам производње. *производити* не значи стварати, исто тако ни *потрошити* не значи уништити материјалне предмете, већ само разорити *економске корисности*. У научноме смислу дакле и производња и потрошња добара представљају нам само један низ свеснога људског мењања материјалних облика. Човек није у стању да произведе ниједан атом материје нити икакву нову снагу у природи, већ се сва његова производња развија у таквим процесима, којима се предмети природе, према животним му потребама, радом његовим ма на какав начин мењају, покрећу, луче, с новим особинама снабдевају, или у нову везу доводе. Свеколика радиност људска није дакле у самој ствари ништа друго, до једна серија радова, којима дух људски прекраја спољни материјални свет, који га окружује, тако како ће овај боље послужити подмиривању потреба човекових.

Производња почива дакле на познавању особина материје и природних закона и лежи у оној вештини, којом човек, служећи се природним силама, мења и удешава облике материјалнога света онако, како ће предмети

спољне природе постати кадри, да подмирују потребе његове, како ће добити карактер економских добара. И према томе, исто као и у спољашњој природи, кад год се у привреди хоће какав нов облик материје или снаге да добије, морају се извесни већ постојећи облици утрошити тј. *изменити*. Све што човек ради и производи намењено је с једне стране *репродукцији* његове умне и физичке снаге, а с друге опет умножењу његове имовине. У ујему пак смислу *производити* значи *створити већу економску вредност од утрошене вредности* (нпр. од гвозђа сковати алате). Свака производња има своју техничку и своју економну страну: техника производи добра по количини и каквоћи њиховој, а економија проучава сразмеру између утрошка и успеха, јер пред економијом је само онај људски рад производан, који више користи и вредности ствара, но што их утроши. Трошење и произвођење економских добара јесу у истини две половине једнога економног процеса: производи се у циљу потрошње, а троши се у циљу производње, где год се економно поступа — јер некономно је свако оно произвођење, које никакве корисности не ствара, као год и свако оно трошење добара, које нове корисности не производи. Према томе *потрошња једнога друштва треба сазда да је сразмерна продуктивној снази његовој*, јер ако тога није, онда значи да такво друштво економски слаби и опада. И *обратно, производња зависи увек од потрошње тј. од првђе добара*. О ово основно и тако просто правило огрешили су се међу тим врло многи одлични научници, који су, као оно нпр. и сам *Д. Ст. Мил*, тврдили да количина производње једнога друштва зависи од количине његових предузимача, односно од количине њихових капитала. С приватно-економскога гледишта капитал, који на расположењу стоји, казује нам одиета границу подумљивости, али ипак у ствари је и ту увек опет сам потрошач, који најзад ту границу одређује, јер он купује производ, те тиме плаћа радника, који ће га производити. Као год што *Мил* грешни кад, доследно горњем назору своме, налази да је количина друштвенога рада непроменљива, исто тако и још више преше они, који мисле да се она опет може по вољи да проширује. Појединац са својега приватно-привреднога гледишта разуме под производњом обично *зараду* у опште, тј. сваки пут

и начин привређивања, који му имање његово множи. Међу тим привреда баш у овоме смислу личне зараде много је шири појам од производње, јер се под зарадом разумеју и сви они рентабилни послови (нпр. и берзанске спекулације), који у истини могу да умноже имовину једнога (али само на рачун другога), али међу тим никакве нове економске вредности не стварају. Производња и зарада нису дакле никако истоветни појмови, који се поклапају, јер се може зарадити и без производње (као нпр. у трговини), као год што се опет данас у производњи за продају врло често дешава, да се и без зараде производило (кад се нпр. без икакве добити, или шта више понекад баш и са штетом прође). — Производња је основица, стуб свакоме привређивању и њен ужи тачан појам стварања нових вредности одређен је тек у најновијој економској науци. Меркантилни систем, који је богатство народа ценио према имовини у злату и сребру, сматрао је само оне делатности за продуктивне, којима се количина новца у земљи множи — као нпр. руднике племенитих метала и ону извозну спољну трговину, која земаљске индустријске производе по страним пијацама продаје те новац у земљу уноси. Физиократска пак школа већ је дубље схватала појам производње, гледајући богатство у количини средстава потребних за живот, те је према томе само земљорад и прогласила била за једино продуктиван рад, јер он једини производи ново градиво економских добара; у ње је дакле стварање материјала — произвођење сировина — било опет мерило продуктивности. *Адам Смит* први је тек јасно увидео био, да и земљорад исто као и занатска делатност у самој ствари не ствара никакве нове материје (ементе), већ само нове економске вредности и с тога је он прогласио сваки онај људски рад за продуктиван, *„који подиже вредност предмета, на које се примењује“* (*Ad. Smith*, у почетку главе III, књ. II). Тако је он према томе све материјалне радове огласио био за продуктивне, али је том приликом са свим превидео продуктивност духовнога рада. Тек је *Ж. Б. Сеј* то допунио овом потоњом одредбом својом: *„Ми нисмо у стању да створимо ниједан дељић материје из ничега; а тако исто не можемо ниједан атом ни да уништимо; али смо кадри, да из ничега изведемо нове особине, које чине, те материје, које пређе нису никакве вредности имале, добијају вред-*

ност и постају имање. У томе се састоји сва производња на пољу политичке економије.“ (*J. B. Say*, књ. I, гл. IV).

С гледишта природнога развијања имамо међу тим да разликујемо *природну производњу* (натуралну) од *производње* Разликовање производње *изводње вредности* тј. старији облик производње у циљу властите потрошње од новине облика производње у циљу стварања пијачних вредности, дакле за промет тј. за пијацу. Производња вредности јавља нам се тек с јачим лучењем друштвених занимања и живљом употребом новца; она зависи од образовања пијаца, на којима се тек производи размењују. Природна производња је пратилац тако зване натуралне привреде, где свако газдинство, бар највећим делом, само себе својим властитим производима снабдева. У њој се приход од производње мери онда просто по количини и каквоћи производа а не по вредности њиховој, јер продукти врло слабо или никако и не излазе из ускога круга домаће производње и потрошње. Међу тим права *вредност* добара образује се тек при прелазу њихову у саобраћај и ту се тек онда јавља и заједничко мерило вредности: *новца*. Ту се тек све за пијацу (промет) производи; природан приход од производње по себи још ништа не значи и не вреди; он се тек цени и показује према пројди, према уснеху на пијаци. У природној производњи (тако званој натуралној привреди) при обилној жетви пуне се амбари и кошеви за потоње случајеве неуродице, јер се човек иначе вишком хране користити не може, а у оскудици помоћ је опет врло тешка, јер нема развијенога саобраћаја. Међу тим при производњи вредности (у новчаној привреди) и при најобилнијој жетви може се штетовати ако су само цене житу ниске, а при слабијој од обичне опет добити ако су само цене повољне; у невољи пак увек се лакше даје помоћи, јер су саобраћај и кредит развијени, те један човек и народ друге помаже. На ступњу натуралне производње произвођач се креће непрестано између две крајности: *јаловога изобиља и оскудице без помоћи*. У Староме Свету као и у Средњем Веку налазимо махом још природну производњу, у којој је и систем својине тако удешен био, како ће једном породичном кругу или задрузи оделити економску егзистенцију обезбедити. Својина као и приход од ње почиваху

на државној идеји Старога и Средњег Века; задаћа им беше да *државни склади*, који је на њима заснован био, подржавају, али не и *друштво* као органску заједницу интереса, јер ова тада још ни постојала није. Природна производња носи дакле вазда собом и извесан политички тип према распореду баштина као и већој или мањој потчињености земљорадника, а тако исто и извесан облик изолованости. Она је проста *агрегација изолованих приватних привреда* без тешке унутрашње узајмице и зато у њој још нема нити и може бити правога осећања народнога економског јединства. С одвајањем занатских радова по градовима почињу се тек стварати пијаце, а с њима и производња вредности, заснована на узајмној потреби саобраћаја између сељака и грађана — занатлија; а тако се тек развија и привредно-национално осећање друштвене заједнице, па онда и тежња за социјалним и политичким ослобођењем раднога народа; тек на производњи вредности засновано је дакле модерно друштво, које није више само збир једноликних приватних привреда, већ једна сложена, *организована друштвена заједница*, заснована на разноличности привредних састојака. Зато је *Ад. Смит* јако грешно кад је модерну друштвену привреду сматрао као прост збир (агрегат) приватних привреда и њихових интереса и зато и данас још јако греше сви они социјални критичари, који, осуђујући капиталистички облик подuzeћа, нападају и на само произвођење вредности, као да је данашњем друштву и његовој култури могуће вратити се на Русовљевски ступањ природне производње без поделе радова, без јачих капитала, без новца и кредита. Ниједна социјална реформа не сме и не може дакле више вратити друштво на културно преживела уображена „златна стара времена.“

Даље је још вредно забележити разликовање *јавне* и *приватне* производње (или привреде), учињено према разлици и развијању приватних и јавних потреба, које имају да подмире виши облици људске заједнице: *општине* а нарочито *државе*. Данас, поред толиких других јавних установа, нарочито су ковање новца и подизање саобраћајних средстава (поглавито државних железничких мрежа) очигледни примери проширених јавних потреба, које наравно и све већу јавну производњу захтевају. Под појам јавне привреде потпада још и сва државна привреда па и

сав онај део приватних привреда, који у облику ма каквих дажбина државним финансијама притиче. За натуралне производње слабо је још и развијена била јавна привреда; она се тек развија паралелно с развијањем друштва и његове привредне узајмице. Што је го д органиком јединство привреде друштвене тешње, тиме је и све шира економна задаћа државна, јер онда и потреба заштите јавних заједничких интереса постаје све јача. И с тога начело немешања државнога у привредни живот народни (пуштања нека иде како иде) — и то у модерноме друштву, у коме су сфере приватних привредних интереса срасле у најтешњу узајмицу — најмање је оправдано. За време натуралне производње свака приватна привреда имала је и своју засебну тежишну тачку у себи самој; данас пак у друштвеноме сплету приватних газдинстава тежишне привредне тачке пренесене су на сам друштвени живот, интереси су стопљени у јавне струје, о којима држава као органиком облик друштвенога живота мора да води строга рачуна.

Непосредно продуктивне су три гране привредних радова људских: 1) *радови на прибављању сировина* — земљорад, сточарство, рударство, шумарство, лов и риболов; 2) *радови на прерађивању сировина* — занати и индустрија; и 3) *радови на преносу и промету производа* — саобраћајна средства и трговина у служби саобраћаја. Радови на образовању и администрацији друштвеној само су посредно продуктивни и зато кад год је у Народној Економији реч о привредним радовима, онда се разумеју под њима само радови од прве три руке.

Како саме потребе живота гоне човека на рад то је прачиница произ-
водње. ви узрок (*causa efficiens*) производње сам рад. помоћник му је у томе капитал, а предмет рада је спољна природа. Имамо дакле према томе три чиниоца производње и то: 1) природу тј. земљу и силе природне; 2) капитал тј. она готовина у предметима у којој су природне силе и творевине с људским радом спојене и која као таква даљој производњи служи — као што су: грађевине, алати и машине, продукти и новац; и 3) рад тј. свака умна и физичка делатност човекова примењена у циљу производње, дакле у циљу обезбеђења и унапређења живота људскога. (Неки издвајају још као четврти засебан чинилац и рад предузимача, али без довољнога разлога;

јер он потпада под општу категорију рада исто као и остале радне функције човекове).¹ Природа и рад су првобитни неопходни чиниоци производње, елементарни или примарни фактори, који су садејством својим произвели тек *трећи, касније придошли, секундарни фактор: капитал*. У историјскоме развијању привреде ова три чиниоца поступно се развијају и долазе до претежнога значаја и угледа у производњи. На првим привредним ступњима — ловачкоме и сточарскоме — спољна природа је најважнији чинилац производње, јер се сав рад људски и своди на присвајање готових природних предмета (тако звану *апропријацију*). У земљоделско-занатској привредној периоди рад долази до све већег значаја — улога ручнога рада постаје најважнији привредни елемент. У индустријској пак периоди капитал долази најзад до највећег значаја; усавршена техника и концентрација капитала издику га на неприродну висину, чак до изнад самога рада, чија привредна улога ипак треба и мора да остане најпретежнија, јер је само творачка улога људскога ума и рада и могла створити капитал. Прилазећи анализи привредне улоге ова три чиниоца, ми ћемо поставити законе и омеђити границе привредне делатности њихове.

ГЛАВА I

Спољашња природа

Природа је она средина, у којој се крећемо, од које живимо, коју понајлак сазнајемо а коју дух наш савлађује — прилагођавајући се вечним и непроменљивим законима њезиним. „Naturae non imperatur nisi parendo“ рекао је

¹ Многи додају још и даља два чиниоца: 1) државу и 2) друштво, тј. државу као заштитица и унапреднога привреде народне, а друштво опет као ералну снабдевену свима овим материјалним и умним тековинама, које доиста данас тек дају могућности развијању приватних привреда. Но кад би се овим путем пошло, да се сви услови производње истражују и постављају као чиниоци производње, онда би се могло са свим оправданим гледати и ових, који чак и поједине социјалне погодбе као: личну слободу и право својине постављају као некакве чиниоце производње — и онда ко зна колико би се, идући овим неодређеним путем, могло још изнаћи нових „продуктивних фактора“?

joш Бекон). Ми смо већ у првој књизи обележили утицај спољне природе на човека као и реакцију духа на природу и показали да, где год је природа сувише да-
 Улога спољне
 природе у про-
 изводњи.
 режљива као и сувише оскудна, да ту онда нема и не може бити услова за постојани културни развитак народа, јер ни једно ни друго не утиче повољно на развијање радљивости људске. Основни карактер и правац привреднога развитака опредељује се у почетку несумњиво самим карактером спољне природе. *Климат тек васпитава економску делатност људску.* Доста је да овде само напоменемо како већ сама мена годишњих времена развија тек у човеку дух предвиђања и штедње — овај најбитнији услов свакога економског напредовања. Па није ли нам данас у науци јасно и то, да и сама моћ шамћења нашега зависи од климе? У жарким појасима људи су (за време великих жега) невероватно заборавни, тако да се врло често не сећају чак ни онога, што се пре једнога часа дешавало. Кад је дакле неоспорно и сама духовна радња људска овако јако зависна од спољних природних услова, онда је посве јасно, колико им тек мора бити подложна привредна делатност људска.² Топли појаси, где је плодovitост земљишта богато награђивала рад људски и услед тога лака тековина имања остављала и довољно доколице за развијање наука и вештина, и могли су само бити прва колевка културе људске, али културе ограничене и непостојане, јер мање засноване на раду, а више на богатству саме природе. Права пак цивилизација са сталним прогресом могла је се развити тек у умереноме појасу, где је невоља била васпитатељка рода људског. У непрекидној борби за опстанак, награђеној све лепшим и угоднијим животом, развиле су се тек и оне даље, пређе само латентне, способности духа људскога чији су успеси данас тако огромни и још недогледни.

Две су средине у којима се врши производња људска као вечито кружење материје: атмосфера и земља. Наро-

² Већ је Ламе у својој „окупирају о тропини“ у основи изнео био ову постољу Бекону мисао о везама разних култура према разним теренским и климатским приликама — Непроходни планински лавци често допуштају мешање на сродствено на напредовање култура. Црни континент (Африка) био је нпр. затворен култури већ с те једне природне околности, што катаракти слух већих река његових близу утока морских не допуштаху дубљи приступ на зоричку истрају.

чито процес образовања хране људске врши се кружењем кроз ове две средине; сазнати и испунити дакле све оне погодбе, под којима се ово кружење без успора одржава, значи у самој ствари обезбедити тек материјалан опстанак људски. Узмимо нпр. саму појаву *сагоревања* органских тела, којом се као и дисањем животиња добија угљеника диоксид. Угљеник у дрвету био је једна корисност, која се горењем губи, али међу тим ипак не пропада, јер угљеника диоксид шири се у атмосфери, биљно лишће усине га, примајући угљеник у органска једињења а одвајајући опет на сунцу кисеоник, те се тако дакле, у свези с елементима погрпним из земље у биљци, опет граде нове биљне ћелије. Животињским дисањем образује се тако исто угљеника диоксид, који биље удише, враћајући атмосфери кисеоник потребан животињи, а примајући у своја једињења угљеник. Таква је ето природна очевидна *узајмица биљскога и животињскога света.* Додајмо к тому још и сам процес кружења, који се у земљи врши. Биље, које од анорганских материја справља органске, храна је животињи, која опет човеку за храну служи; стока ђубри земљиште, а усеви, којима се човек храни, поште земљу, док биље, којим се животиње хране (као нпр. детелина), поправља земљу. Биље и животиње су дакле два природна посредника хранењу људском. Одржати у сталности процес кружења, који се из земље и атмосфере, као анорганскога света, кроз ове две средине органскога света, биљску и животињску, врши, значи дакле тек осигурати културни живот људски. На подлози биљскога света подиже се животињски, а на врху овога утврђује се тек егзистенција рода људскога. Па тако је у самој ствари природно текао и сам биолошки развитак на земљи нашој, и тај исти поредак и та иста поступност у грађевини органскога живота и данас и свуда је неминовна погодба опстанку човеку. Кад се све ово на уму има, јасно је, да поглавити услов привреднога опстанка људског, — производња хране — лежи дакле само у оној умешности, с којом је човек у стању, да анорганске елементе, из којих биљски свет органска једињења справља, на својим местима одржи или пак вештачким путем земљи донесе, пошто нам закон *кружења* казује, да у природи ништа не пропада, те тиме још боље утврђује ону већ напред поменуту знамениту Беконovu реч, да се природи

одиста заповеда само покораванем законима њезиним. Кад се овај закон кружења у основи својој једном добро познаје, онда је немогуће више упадати у грубе погрешке Малтус-Рикардове теорије о неизбежном исцрпљењу продуктивне снаге земљине као и о немогућности одржања преумноженога рода људског.

Природа је дакле већ сама по себи врло важан чинилац производње, јер у њој човек налази не само сав материјал за предмете потребне опстанку својему, већ и сва средства за набавку ових добара (као угаљ, гвожђе итд.). Кад разлучимо привредну улогу овога чиниоца, налазимо да нам спољна природа даје ово троје у производњи добара: 1) *само место потребно за рад, дакле земљиште и околину*. Док је насељење ретко, дотле се још и не придаје толика важност овоме чиниоцу, али при јачему насељењу, а нарочито по великим градовима, имање или немање овога услова врло је важна економска погодба привређивања. Нећемо да помислимо она земљишта, која имају извесне особене привредне погодбе (као нпр. рудне жиге или водену снагу), већ је довољно напоменути само значај и скупоћу плацева по великим градовима, који се већ по своје искључивом привредном положају прескупо плаћају; 2) *сировине*, тј. све градиво, које се после умом и радом људским прерађује; и 3) *силе*, којима човек управља, да промене облика на материји изведе (као тежину, ветар, експанзивност гасова, светлост, топлоту, електрицитет итд.). Природа нам дакле даје: свеколико попринте рада, материју и силе. Материја је човеку корисна као градиво економских добара и то поглавито већ оном својом особином *мекности или сталности*, по којој она онај положај и оно стање, које јој је радом људским једном дато, задржава све донде, докле је нове снаге из тога стања не покрену или јој нови облик не даду. *Природне силе* по њиховој привредној улози можемо пак поделити у три врсте: а) *механичке*, које само замењују онај физички рад, који би иначе сама мишићна снага људска вршити морала; б) *хемијске*, које лучењем или спајањем (афинитет) природних елемената предметима нове облике дају (почев оу топљења па све до галванопластике), и в) *физиолошке* или *органике* (пређе тако зване виталне), које опет при стварању органских облика (хране) дејствују. Прве заступају

рад људски, друге га усавршавају, а трећима човек руководи при самом произвођењу сировина а поглавито хране. Кад ближе загледамо у саму суштину свих радова људских наћи ћемо да је у самој ствари савколики рад људски у суштини својој рад природних сила, којима човек на основу стечених искустава и знања само управља и рукује. Сав рад људски у физичкоме свету примењује се дакле искључиво у циљу да спољне предмете у кретање стави; особине материје и закони природе врше све остало. Човек нема другога начина, вели са свим умешно *Д. С. Мил*, да на природу утиче, до једино кретањем. Кретање и отпор кретању јесу једине радње, за које су мишићи његови удешени.² Сва привредна умешност и увиђавност човекова састоји се у томе, да пронађе кретања од практичке вредности, дакле она, која су кадра да му жељено дејство произведу. Човек би био са свим немоћан, кад би само на своју мишићну снагу упућен био и ваада би остао у положају зависности од спољне природе, која би му онда као и осталој животињи а према Малтусову закону одређивала не само број живота већ и сам начин живљења његова. Али умна снага човекова замењује поступно радну снагу људску све моћнијим и јевтиније задобивеним силама природе, почев од теглеће стоке, од снаге ветра и воде, па све до паре и електрике. У тој уштеди, у тој замени нејаким мишићне снаге људске моћним силама спољне природе лежи дакле у истини сав привредни прогрес људски.

Било је економа, који су истицали питање, колики је при коме привредном раду људском удео спољне природе а колики опет удео човеков, али је такво питање скроз неумесно, пошто је у крајњој линији и сав рад људски, рад нерава као и рад мишића, и сам саставни део природних сила. Свако такво питање бесплодно је, јер би, као што с правом примећава *Мил*, практички вредило онолико исто, колико и питање, која половина од ножица при сечењу више вреди, као и који чинилац, да ли 5 или 6, више вреди те да при множењу њихову добијемо производ 30! (*Mill* стр. 28). У свакоме привредном акту производње ми налазимо дакле удружену неодвојиву делател-

² *J. St. Mill, Pol. Oeconomie*, у нем. преводу *A. Somberr-a* III-га издање. Leipzig, 1859, стр. 27.

ност оба ова основна привредna чиниоца: спољне природе и рада људскога.

Спољна природа која је, као што већ напред виде-смо, у почетку била пресудна у питању привредне суд-бине људске, прелази дакле понајлак све више и сама у службу човеку, тако да је данас несумњиво радно обра-зовање народа а не богатство спољне природе од пресуднога значаја у питању богатства и благостања народног. Али исто тако изван спора је и то, да је, под иначе једнаким погодбама привредне снаге народне, и развој богатство спољне природе ипак од врло великога замахаја. Нико на-равно неће већ данас рећи, да су Индија или Јужна Кина напредније и богатије земље од Германије већ по томе, што бацају три до четири жетве у години, као ни с тога што у њих кукуруз носи 3—4000 пута количину посејаногa семена, док у Германији даје једна на стотину пута више, јер сваки образован човек зна да баш у Индији и Кини људи понајчешће од глади умиру, већ зато што при густој насељености производе понајвише само по једну врсту биљ-ске хране (нпр. пиринча). Али нико опет неће моћи порећи ни то, да је Француска економски сважнија од Герма-није, већ по томе што је и природом богатија; а Инглеска поред свога иначе срећног инсуларног положаја опет индустријски јача од Француске још и по томе, што у својој земљи располаже богатим рудницама угља и гвожђа. Клима одређује обилност флоре и фауне, геогностички строј земљине површине плодност земље, а оро- и хидрографски строј земљишта моћно опет са своје стране утиче и на сам развој саобраћаја. Није нпр. без основа оно већ напред поменуто тумачење неприступности унутрашње Африке светској култури већ услед тога, што све веће афричке реке имају, недалеко од утока у море, јаке катаракте, који не допуштаху бродовима дубљега приступа. Високи пла-нински ланци отежавају привредни саобраћај међу љу-дима, док богатство у пловним рекама (или у вештачким каналима), приступност морских лука и дужина обала⁴ опет моћно потпомажу развој радиности и саобраћаја. На и сама величина као и положај једне земље много утичу на привредну и политичку судбину њезину. (Тако је нпр.

⁴ На једну миљу обала долази маља земље: у Европи 31, Сев. Америци 66, Јужној Америци 91, Азији 100, Африци 112.

заштићени инсуларни положај Инглеске много допринео њезином постојању и брзом културном развијању, док је наш неповољни географско-политички положај на ударцу народних покрета испрекидао и силно отежао наш културни и политички развитак). То су, у најширем смислу речи, тако звана *природна слободна добра*, која онде, где их је (*ceteris paribus*) више, моћно стоје на руци јачему развијању народнога богатства. Ну сва богатства природе не вреде онде ништа где нема јавне безбедности ни обра-зоване радне снаге народне. На мучно од мора отетоме земљишту Холандије као и на песковитим равницама Северне Германије живе данас богати и срећни народи, док међу тим толики јужни народи на плодним и богатим земљиштима од глади умиру (нпр. у Индији). Нагнојавањем, наводњавањем и подоравањем неуморни ум људски подиже данас на пескушама плодне њиве, док железничка мрежа савлађује опет и највеће природне препоне саобраћају људскоме. У Аустралији и Америци, где су урођеници некад бедно животарили, данас Англо-Сакси подигло све творевине модерне цивилизације. Зато у својим „*Елементима пол. економије*“ Е. де Лавелеј са свим умесно вели да: „у епохама варварства природа чини човека; док у епохама цивилизације човек опет чини природу“ (стр. 45).

Још ћемо се овде дотаћи и питања о ограничениости и исцрпљивости природних богатстава. Питање о ограниче-ности природних добара не треба никад разумевати у буквалноме смислу, тј. тако као да их има апсолутно ограни-чених и неограничених, већ се ограниченост привредних до-бара више практички релативно има да цени према при-ступности њиховој, тј. по њихову квантитативну односу према људству. Што је неко природно добро за живот по-требније, а овамо га је међу тим мање приступно, тиме је већ по себи и вредност његова све већа. У слабо насељеним крајевима за земљу се каже да је још неограничено при-вредно добро; она нема вредности, јер је има више, но што је људство потребовати може, док међу тим по великим гра-довима данас земља, због релативне (просторне) ограни-чености своје, добија монополске цене. Исто тако може бити и социјалне ограничености, кад је нпр. сва земља у спахилуке подељена. — Питање пак о *исцрпљивости* природних извора врло је важно, како за науку тако и

за политику, јер ако с множењем људства опада и готовина природних богатстава, онда је перспектива привредне будућности људскога рода доиста врло жалосна. Најважнији чинилац природнога богатства је несумњиво само земљиште као произвођач хране. На основу физиократије Рикардо вероваше још у неисцрпне снаге земљине (нарочито прво заузетих, плоднијих земљишта), али се у наслону на теорију Малтуса ипак већ прибојаваше јачега и бржега множења људског. Остављајући толико важно питање о множењу људства у односу према множењу хране за доцније, ми се ограничавамо за сада на само питање о производности земљишта по себи, тј. одржавање продуктивности њезине и можемо већ овде толико да утврдимо, да производност земљишта у храни опада свуда онде, где се земљи не враћају одузети јој минерални делови (према познатом Либиговом природном закону земљорада, који су у осталом већ и раније јасно увиђали како Лист тако и Кери). Исцрпеност природних извора јавља се дакле свуда онде, где се *природа иљачка*, где јој се према природноме закону кружења не враћају материјалне погодбе продуктивности њезине (као што се то нпр. ради у пљачкашкоме земљораду, кад се земља нити угари, нити се пак ђубри, као и при сатирању шума). У погледу пак рудних жица оно, што им се једном одузме, то им се више не враћа нити им се више вратити може, већ се онда мора све више у дубину силазити, или се пак морају нови извори тражити. Једном сагорени угљ изгубљен је за привреду и то је онда тако звано *интензивно исцрпљење* природних извора (каквога се нпр. у Инглеској прибојавају).⁵ *Екстензивно пак исцрпљење* даје се замислити само онда, кад би у држави једној све земље за обрађивање биле већ обрађене, сви рудници отворени, једном речју сви природни извори богатства народнога заузети и већ рационално експлоатисани, а међу тим би прирашћивање људства захтевало све нових извора. То би у ствари тек

⁵ Инглески парламент одредио је био 1866 год. стручну комисију, која је нашла, да Инглеска у дубини од 4000 стопа располаже готовином од 150 милијарди тона угља, коју ће она, судећи по досадашњем распону потрошња, исцрпити кроз 250 година. Исто се тако без навале троше и рудница гвожђа, а гвожђе и угљачне међу тим темах инглеској индустријској моћи. — У осталом опасност коначне исцрпености још је већа код петролеја, но ли код тако званих „црних дијаманата.“

био прави случај несразмернице међу људством и хранењем. И тада би по природној неопходности наступила тек права потреба *оснивања колонија*, јер данашња колонијација европских држава више још потиче из тежње за политичком и трговинском превлашћу и из социјално-политичких невоља, но ли баш из самога пренасељења. Па и сам овакав случај екстензивне исцрпености, какав ми у осталом ни данас још нигде у свету немамо, ипак зато не би још био толико знак остарелости и пропадања, колико подмлађивања и ширења културне моћи — бар све док, док цело површје земљине кугле не би једном привредно заузето и употребљено било!

ГЛАВА II

Рад

Привредни рад људски је свако мимично и првено напрезање, учињено у интересу обезбеђења опстанка људскога, дакле свака корисна делатност људска. При услов продуктивности рада јесте његово техничко наоружање. При услов којом се овлађују предмети и силе природне продуктивности рада јесте његово техничко наоружање. Човек не присваја само, већ и сам удешава природне погодбе опстанка својега и то не само у корист своју већ и својих ближњих (у првоме реду фамилије) и у томе се он битно разликује од животиње. Привредни рад човеков *није никако инстинктиван* (као нпр. у животиње) *већ интелектуалан*, тј. смисљен и целисходан. Па не само то, већ и што је год човек културнији тиме и привредни рад његов израшћује и шири се све више из круга личнога и фамилијарног и добија све више карактер *социјалан*. Рад није дакле никада само физичка, већ увек, и то вазда више, духовна делатност људска, која се према томе не да проматрати као један од човекова и друштвена живота одвојени, природни појав, који некаквим нарочитим природним законима подлежи. Јер као природни појав органскога живота, рад је предмет физиолошких а не економских испитивања. Колико нпр. у крви треба да има хранењу а колико онет топлоти потребних материја, те да се радна снага људска одржи, питање је хемије и физиологије, јер то долази у природне, а не социјалне законе рада. Имајући

дакле да се на пољу економских испитивања ограничимо на чисте социјалне законе рада, ми смо дужни — мимо лагања чисто техничких, економских закона рада — да бацимо још и један кратак поглед на неколике опште погодбе, које дају социјалну основу јачој или слабијој привредној радљивости.

Људски рад може корисно да развије привредну делатност своју само тако, ако и кад се у примени својој оруђем рада, дакле капиталом, послужује. Нема дакле продуктивнога рада без приступнога оруђа раду, тј. без капитала. Капитал и рад нису дакле у самој ствари привредни супарници, већ баш напротив неодвојни сурадници и помагачи у производњи добара. Њихова социјална подвојеност у данашњему друштву изазвала је истина социјално-политичку борбу код дотичних класа као друштвених представника њихових, али у целој тој борби радника и капиталиста не бори се ни данас у самој ствари нигде рад противу капитала, већ баш напротив за капитале (а само противу капиталистичке искључивости и неправде према народном раду у деоби прихода). Тај појав, да рад без капитала не може да нађе продуктивне примене, назвао је Диринг згодно: *Законом техничкога наоружања радне снаге*, који нам казује, да, исто онако као што је човек принуђен да чула своја наоружа (око телескопом и микроскопом а руку вагом и термометром), исто тако он мора и у производњи да се, ради бољег и бржега успеха, послужује свакојаким оруђем (алатима и машинама, које умна снага његова, за разлику од животиња, смишља и подешава). Данашња дивовска моторна снага, произведена угљем и паром, пренесена електриком, а технички примењена у савременим колосалним гвозденим конструкцијама* све то, упоређено с првобитном дрвеном полугом или алатима од камена, кости и бронзе, показује нам тек јасно пуни значај и замашај овога привредног закона. Једини је човек који разуме, шта и како ради, те се према томе у раду својему и корисно смишљеним оруђем послужује. Отуда она позната и опште призната реч *Франклинова*, да је човек животиња, која алате гради, а већ много пре њега, као и пре *Бифона*,

* М. Шевалије је згодно приметно, како би злата могло постати без икакве штете по културу људску, док би нестанак геолога градио помоћ су савремену цивилизацију људску.

рекао је и наш *Крижановић*, да тек *руке и разум* чине човека човеком. А кад се томе још дода и она позната реч *Паскелова*, да је човештво као некакав човек, који не умире, већ се непрестано богати знањем и имањем претходника, онда је тек јасно, да изворна снага културноме напретку човечанском лежи понајпре у закону све савршенијег техничког наоружавања радне снаге људске.

Нема дакле сумње, да је начело техничкога наоружања тек прави и најважнији основни закон продуктивности привреднога рада људског. Питање је само, колико је кад и где било техничко савршенство привредних оруђа и у каквоме је социјално-политичком односу рад према капиталу стојао. *Дијалоган човек* из првога периода људскога живота на земљи (троглодит) хранио се и одевао махом биљским и животињским производима, онаквим какве му их је сама природа давала и тек с увођењем сталнога занимања ловом и риболовом, и употребом савршенијих оруђа као секире, замке, стреле итд. (из кога времена датирају и грађевине на кољу) он је постао човек тако званог *сарсарскога* доба, из кога је с обрађивањем земаља (сталним настањивањем) и припитомљавањем животиња постао најзад тек човек *културан*. Битно обележје привреднога развијања и лежи баш у томе, што сваки нов проналазак у техничкоме оруђу уштеђује не само примену физичке (мишићне) снаге човекове, већ је још и много јачим природним силама замењује. Свој мишићни рад човек замењује поступно снагом ветра, воде, паре и електрике. Улога физичкога рада човековог замењује се све више умним напрезањем. Привредна снага народа не лежи дакле никад толико у самоме имању колико у ономе умењу, којим се техничко наоружање радне снаге у производњи примењује. Једном речју *интелектуално напредовање људско* први је и најважнији чинилац друштвене производње. А одмах поред њега као прва даља најважнија погодба привреднога развијања јесте сам социјални однос рада према капиталу, јер је без капитала рад принуђен да иде у службу његову и тиме сам себе у зависан положај доводи. А све то долази просто отуда што је у продуктивној примени рад у опште условљен имовином или бар послугом капитала, тако да би готово смели рећи, да је рад без примене капитала (па ма то било и у нај-

примитивнијему облику оне тојаге, којом је дивљак плодове брао и животиње убијао) у опште непродуктиван. Први људи, немоћни и још несумени да природом овлађују те да њезиним силама свој физички рад у производњи замењују, заробљавали су ближње своје те их нагодили да уместо њих тешке привредне радове врше. Лов на људе био је одиста, као што *Лейзе* (*Linguet: Théorie des lois civiles*) умесно вели, један од првих облика лова, као што је овај опет био и први облик привредне кооперације људске. *Човек радник*, привредник, јавља нам се Фактички историјски зависност рада од капитала. дакле на прагу историје света као предмет својине — као роб у другога. Зато је ропство изгледало чак и највећим духовима класичкога света као једна неминовна и шта више корисна установа, која, по речима самога *Аристотела*, постоји свуда онде где год људске заједнице постоје, јер је то природни однос зависности тела од душе, жене од човека, роба од господара. Да се слободни грађани могу јавним пословима, науком и вештином бавити, мора бити некога, ко ће за њих ткати и орати, јер се, према познатим речма *Аристотеловим*, ни плуг ни разбој сами не покрећу! Ко је год по природи духом слабији, тај је већ по самој природној нужности роб и као такав мора припадати извесноме господару. Наравно, да су за Грке и Римљане варвари инородници били већ самим Богом и природом намењени им робови њихови — у осталом исто онако као што су још и у најновије доба Европљани Црнци посматрали (у Америци требало је да погине пола милиуна људи и да се жртвује 14 милијарди динара, те да се ропство на Југу у грађанскоме рату укине). *Ропство* је дакле свугде било први облик друштвене привредне и политичке организације. Прво робље у власти јачега дивљачног човека беху већ сама његова жена и деца, која су тешким радом и бојем мучена а по невољи чак и продавана, и то је тако трајало све док се човек у привреди својој није толико усавршио да себе и своје израњивати може, јер отад тек он почиње заводити робове-раднике, које ће сам хранити, а који ће му међу тим све теже домаће и привредне послове вршити. Својина је у класичких народа могла припадати само слободним грађанима; јер ови су руковали привредом, док су у самој ствари све теже привредне послове (како пољске тако и занат-

ске)^{*} вршили сами робови, који су од господара уживали само *издржавање*. *Издржавање* домаћих робова-радника било је дакле и први облик награде рада. Стари класички свет пропао је најзад, по признању самих најважнијих класичких писаца, поглавито с покварене, превелике богаштине с једне и силне неправде вршене над робљем им с друге стране. У Средњему Веку учињен је био већ један знатан корак унапред. Хришћанско начело једнакости и радне дужности људске, потпомогнуто техничким занатским успесима, који дадоше могућности раду људском, да се од баџтина откине и у градске еснафе прибере и организује, претворило је понајлак робове у властееске људе (Себре и Меропхе) који су давали ренту својему господару баџтиннику или проијару, а остатак прихода сами трошили на своје издржавање. Слично овоме еснафске уредбе регулисаваху сталне плате, које мајстори даваху својим радницима. Рад дакле ни у Средњему Веку није још правно признат био, већ је у свему припадао својини. Тек је ново доба са својим мануфактурама, из којих се и модерна индустрија излегла, правно ослободило радника од његове принадлежности својини и претворило дотадашње *издржавање неслободних у најамницу слободних радника*. Сталешка суревњивост средњевековнога друштва губи се сада све више и претвара у борбу класа друштвених. Рад истина испада из правне принадлежности својине, из службе господару своме, али ипак зато остаје она наслеђена подељеност својине и рада — и с тога је правно слободан рад још и данас у самој ствари принуђен, да се сâм по извесну цену најамнице у продуктивну службу, дакле у најам капитала, ставља. Капитал нам дакле у опште представља материјалну страну људске владавине над природом; без њега је радној снази људској (иа ма и најинтелигентнијој) немогуће бити продуктивном. Наместо старог и средњевековног односа између *господара и слуге у кућеној привреди* ступио је данас однос *капиталисте према раднику у друштвеној привреди*. Радник је истина постао правно тј. формално слободан, али је он привредно тј. фактички по самој сили прилика стављен као најамник у службу друштвене производње (јер мо-

^{*} Познато је, на пример, да су робови били и левари, учитељи, најари, глумци, свирачи, итд.

дерна привреда добија данас све више овај солидарни друштвени карактер у натов старој индивидуалној кућевној привреди). Известни рад народни из овога данашњег положаја готово неограничене привредне зависности његове од имовине капитала, у који је он запао по сили самога културног историјског развијања, те најамницу, коју данас капитал као привредни предузимач раду — еспапу по закону конкуренције плаћа, претворити у *заслужену зараду* радникову, чини сву тежину модернога социјалног питања. Јер од тога, колико је рад слободан и како је награђен, зависиће у првој линији и сама продуктивност његова. Увек ревносније врши свој посао радник, који сам за се ради или коме се рад по заслузи плаћа, од рада роба на и стално плаћенога слуге или надничара. Па не само то, већ се у слободнога радника-привредника образују и развијају тек и оне моралне особине, које интелигентна и образована радника, који зна да за своју будућност ради, одликују од радника-најамника, који живи без наде на поправку стања својега. Друкчије ради земљу слободан сељак, но ли надничар на спахијској земљи, а друкчије радник, који удела у добити има, од проста радника-најамника. У осталом овде нас се за сада ова важна појава само у толико тиче, у колико је слободан и према заслуги награђен рад, поред техничке наоружаности, несумњиво једна од најбитнијих погодба напредне производње народне. *Начело техничкога наоружања као и слободе и заслужене награђености радне снаге народне, дакле опрема и систем, у коме се рад*

Даље погодба
продуктивно-
сти рада.

народни налази, јесте највиша и најважнија погодба продуктивности. Као најважнији даљи услов производности радне снаге народне важи још и *техничка опрема или школованост њезина*. Други је ваада положај и друга награда такозваног квалификованог или више духовнога рада од неквалификованог или простога механичког рада људског. Извесно је дакле да је зависност рада од капитала све мања, да је рад све мање прост еспап, што год је духовни елеменат у њему јачи, што се год више тражи да је рад образованији и за производњу спремнији. Прави прогрес лежи дакле у све већој машинској замени чисто механичкога рада људског у производњи и одговарајућој све широј потреби образовања радне снаге народне.

Поред техничке наоружаности, слободе и награђености као и школованости радне снаге народне, као најважнијих чинилаца продуктивности њезине, нису даље још без значаја ни саме природне и политичке прилике, под којима се рад примењује, као ни физичке и психолошке особине разних раса и народа. Физичка моћ средњег човека као и количина онога дневнога рада његовог, који он вршити може без органске штете, не даје се истина никад статистиком тачно одредити. Очеvidно је само толико, да радна моћ човека пре свега зависи од узраста, јер се човеков живот даје поделити у три периода: 1) период неге и образовања (до 15 год.), 2) рада (до 60 или најдаље 70 год.), и 3) инвалидства (доба старачке немоћи). До 15-те године човек по правилу није употребљив за редован привредан рад; од 15—20-те као и од 60—70-те године човек једва може давати половину оне пуне нормалне радне снаге, коју развија од своје 20 до 60-те године живота. И у томе погледу ево како по статистици стоји становништво Европе: у времену пуне радне снаге налази се близу половина људства: управ 48·62%, у годинама с половином радне снаге (15—20 и 60—70): 15·08% а у годинама нерадним (до 15 и после 70): 36·30%.

* У томе погледу најбоље стоји Француска, јер има људства у пуној радној снази: 52·86%, затим долази Немачка са 47·6%, Немачка са 46·90%, Русија са 45·95%, Америка са 45·60 итд. Ми у Србији у томе погледу стојимо понајгоре наше доше привредно и културно стање (нарочито оскудица неге и земарне помоћи у болавина код сељака) чини, те се у нас понајвише узмире или већ у добу детањскоме или, што је још неповољније, баш у најпродуктивнијему добу живота. У Србији готово једна трећина становништва пала на доцу до 10 година, док у Француској не пада ни пуна четвина. Француска с најмањим процентом умножавања људства има највише становника у продуктивноме узрасту, док међу тим Србија и Бугарска с највећим прараптајем становника имају најмањи проценат људства у продуктивноме добу. То најбоље показује проценат становника у равним годинама живота у следећим земљама:

	од 0—15	— од 16—70	— преко 70 година
у Француској:	27·1	— 68·6	— 4·3%
„ Швајцарској:	31·6	— 65·5	— 2·9 „
„ Италији:	32·4	— 64·4	— 3·2 „
„ Аустрији:	34·2	— 63·1	— 2·8 „
„ Немачкој:	34·8	— 62·0	— 2·6 „
„ Ниландској:	36·1	— 61·1	— 2·8 „
„ Угарској:	37·0	— 61·7	— 1·3 „
„ Бугарској:	41·4	— 54·0	— 4·6 „
„ Србији (по пошвеу од 1890 г.)	43·5	— 54·7	— 1·8 „
у Европи	32·9	— 64·3	— 2·8 „

Додајмо к тому још и разлику полова, која је привредно такође веома важна (*Кетле* рачуна да се снага женскиња равна једва $\frac{1}{2}$ мушке снаге) јер женскиња не само што у опште има нешто више од мушкиња⁹ већ је привредна улога њихова још и врло ограничена,¹⁰ тако да кад се већ сам овај природни распоред популације у рачун узме, онда се у самој ствари само *четвртина људства налази у положају цуне мушке радне природне снаге* — и то још без обзира на онај број нерадника, који нам дају органске мане, болести,¹¹ нерад итд. Ну поред тога ваља нам још имати на уму и сам распоред људства по занимању, што кад се у рачун узме, добијамо као резултат, да се само $\frac{1}{4}$ раднога људства бави непосредно продуктивним пословима (пољопривредом и индустријом), док $\frac{1}{4}$ пада на трговце, превознике, јавне службенике, тако зване слободне професије и људе без нарочитога занимања.¹² А од занимања народног зависи онда у многоме и сама густина људства, јер је нпр. друга моћ из-

⁹ На хиљаду мушких глава долази женских: у Инглеској: 1057, у Немачкој: 1039, у Русији: 1015, у Француској: 1008, у Италији: 995, у Грчкој: 906, а у Србији (по попису 1890 год.): 947,9, док се међу тим просечно у Европи раба на сваких 100 женских: 100 мушко дете.

¹⁰ По попису од 1882 год. било је у Немачкој: мушкиња 22,150.749, женскиња 23,071.364, а од тога броја привредника: мушких 13,372.905, женских 4,259.103.

¹¹ *Ватерс* рачуна да сваки човек губи услед болести у средњу руку 3% раднога времена. Данас се обично узима да просечно 4-5% (а често и 6%) стално болује, дакле да на сваких 55 радника долазе 2-3 болесника.

¹² По попису од 1881 у Француској од 100 становника занимаху се:

привредом	73-7
трговином и превозом	12-4
службом јавном и приватном	5-7
живљаху од прихода и без занимања	8-2
а по попису од 1885 у Немачкој:	
привредом	78-00
трговином и превозом	10-00
домаћом послугом	3-10
службом јавном или самосталном	4-90
без занимања	5-00

Ево ипак у томе погледу стоји Србија (по попису 1890):

Баве се у нас:

земљорадњом	85-11%
индустријом	6-54%
трговином	4-63%
слободним занимањима	4-72%

ране у сточарских а друга опет у индустријских народа. У свези с тиме важна је даља околност и само богатство оне природне средине, у којој народ живи, јер, као што већ напред рекосмо, највећа продуктивна снага народа развија се обично онде, где природа гони човека да је радом осваја, али му у исти мах рад и награђује богатством извора својих. Правни поредак као и стање и развој политичких прилика такође су једна важна даља погодба правилнога привредног развијања. (Док нпр. Европа данас стење под војеним теретима, дотле Америка сву снагу на привредно развијање троши). Па и сами обичаји народни у многоме утичу на радљивост и продуктивност народа. Тако нпр. док се у Паризу само у 60 празничних дана годишње не ради, а у протестанским земљама у 75 — дотле се у мање културним католичким земљама, као и у нас и у Руси, по 100—150 дана у години нерадом празнује. Па нису најзад без утицаја ни саме особине разних раса и народа. Има народа, у којих су радници по физичким особинама,¹³ као и по начину живота (*Standard of life*) у раду издржљивији (нпр. инглески). Једни се више одликују вредноћом (као нпр. Немци, Хинези, Јапанци итд.), други издржљивошћу и постојанством (као нпр. Инглези), трећи умениошћу и укусом (као нпр. Французи) итд. Док некада најсилније државе Шпанија и Турска пропадају данас с нерада и религиозних заблуда (концем прошлога столећа готово цела једна трећина људства у Шпанији припадала је калуђерима, поповима, чиновницима и војницима), дотле једна малена Белгија и Швајцарска привредно и културно силно напредују.

Рад је, рекосмо већ, акција човекова на спољну природу у циљу подмирења потреба живота људскога. А као такав он се даје посматрати с три тачке гледишта: 1) чисто *економске*, као услов личнога опстанка и у томе погледу рад је природни закон опстанка људскога (према познатим речима апостола Павла: ко не ради, да не једе!; он дакле с овога гледишта не може никад бити право, већ само дужност живота људскога; 2) *моралне*, као елеменат образовања и развијања моралних осећаја дужности према другима

¹³ *Кетле* је покушавао да динамометарски одмери физичку силу радних руку у разних народа.

ja u prvoj liniji naravno prema svojim); i najzad 3) *социјалне*, као дужност човека према друштву, у коме живи, и у томе погледу онда друштво је позвано, да по могућству свакоме даде прилике заради, као и да уредбама својим свакоме зараду његову обезбеди (*Suum cuique!*). Има међу тим две крајности у теоријским погледима на само порекло рада човека. По једној човек ради само *по невољи*, јер он има урођену, природну одвратност према раду. Према томе корисно је све што појединце па и читаве народе на јачи рад гони: тако нпр. и сама установа војске, јер нас принуђава да је издржавамо а поред тога чини још те се и новац живље обрће (тако на њу гледаше нпр. чак и један Фридрих Велики!), па онда и саме јаче порезе, јер приморавају људе да јачу привредну радљивост развијају (нпр. при јачој порези од земље да сва земљишта обрађују). Ово гледајте, до на крај доследно изведено, казивало би у самој ствари, да свако брже и интензивније уништавање економских вредности, па ма то било и самим некорисним расипањем, радиност развија, јер раду народноме све више прилике заради пружа! То би била она погрешна логика, по којој би се нпр. зидар имао радовати кад куће горе, док је у самој ствари у интересу његову, као и свих других, да се све нове зграде подижу. Иначе би привредни рад друштвени био рад Сизифа или Данајида. Као што не стоји дакле то, да је сваки рад продуктиван, већ само онај, који, било непосредно или посредно, нове корисности ствара, тако опет нису ни све прилике раду продуктивне, већ само оне, које чине да се постојећим вредностима нове додају. Онда, где проширене потребе живота отварају све шире поље раду народном, лежи дакле тек право обележје привреднога напретка. Привредног рада не би одиста било без невоље која човека на рад гони, али је ипак и сам рад по себи једна битна потреба живота (дете се већ радећи игра и забавља), а с развијањем моралних осећаја рад постаје тек и прави позив живота људског. — По другоме опет, овоме са свим супротноме, гледашту, које је нарочито *Фурије* заступао, између склоности природе људске и разних радова постоји природан закон атракције и рад *постаје право задовољство*, ако се и кад се само свакоме у животу онај посао додели, коме он по самој склоности природе своје тежи. У учењу овоме има један добар

део истине, али је то тек само један део, о коме је жели, да се у педагошко-привредноме погледу све јачега рачуна води, а никако некакав општи апсолутни закон, који би у свему важио и по коме би сваки човек носио већ у себи урођену природну тежњу за извесном врстом занимања, а ни у ком случају за „слатким нерадом“ (*Dolce far niente!*). Истина, као и увек, лежи по средини ове две крајности, од којих је прва *заблуда* а друга *утопија*. Мотив раду људскоме не да се истина искључиво свести у уске, тако да речемо животињске, границе чисто физичке невоље зарад подмирења материјалних потреба живота, али је несумњиво, да он ипак првобитно у пој лежи и из ње извире, па се тек с напретком културе шири до највиших идеалних граница тако званог „осећања радне дужности“ (*Pflichtgefühl, Gemeinsinn*), као и до оних несребичних мотива, који се из развијених алтрујистичких осећања често и до самога личног пожртвовања уздижу. Рад је једном речју у исти мах и *потреба* и *дужност* човека живота, па је према томе онда двојак и корен његов: *материјалан* (у личној заинтересованости) и *моралан* (у друштвеном животу). Као год што је погрешно гледајте старе економске теорије, која је сав привредни рад људски сводила на закон чисто личне материјалне заинтересованости, тако је, и то још заблудније, и празно надање оних социјалиста, који мисле да се рад људски даје одржати и даље развијати само по некаквом голом осећању социјалне дужности!

Исто је тако међу тим било уско и оно даље гледајте старе школе, да је продуктиван само онај рад, *Продуктивност који материјална добра ствара. Зато, што се радова.* Народна Економија бави испитивањем непосредно продуктивних привредних радова (радиности и промета), не да се и не може се отуд изводити да су сва остала занимања људска привредно непроизводна (као што то већ *Адам Смит* као начело постављаше), већ се само може и сме толико рећи, да су она тек посредно продуктивна. Јер ко би данас још могао и смео превиђати огромни привредни значај науке као и добре администрације. Шта би вредиле све сувремене махине и сви привредни радници без науке и јавне сигурности, ових првих погодаба привреднога културног развијања? У опште можемо рећи, да у раду има *три елемента*, која се негде одвојено а негде опет удру-

жено јављају, те се према томе онда и различно из прихода од производње друштвене награђују: 1) *знање* (научно, техничко и административно); 2) *предузимљивост* (привредних подузетника) и 3) *сам рад привредних извршилаца* (радника). Прва и друга врста радова увек је више духовне а трећа опет махом више физичке природе (више механичан рад).

У данашњем културном друштву [с деобом радова и произвођењем добара не непосредно за своју већ за друштвену употребу] *радити у самој ствари значи производити друштвене вредности*, а највеће друштвене корисности дају се произвести тек развијеним знањем и умешношћу. Није нити икад може дакле пресудна бити *сама количина рада и производа*, већ увек више *сама квалитета рада и производа*. Из природног материјала од незнатне вредности знање и умење израде данас производе од сразмерно врло велике друштвене вредности (нпр. сатове од никла).

Сваки привредни рад потребује мање више сурадње других људи, па сад било то помагањем на једном и истом послу или пак деобом у више разних послова. То изазива већ сама природа привредних послова, а разум људски удешава онда ту сурадњу тако, како ће се са што мање труда и трошка постићи што повољнији успех. Тако се развија привредна кооперација радова, једно од првих и најважнијих начела привредне продуктивности рада људског. Има дакле у самој ствари *деојаке кооперације*: *једне прсте*, када се више људи при једном и истоме послу једновремено помажу. Ова сурадња, која на први поглед не изгледа толико важна и замашна, ипак јако подиже продуктивност рада и то: а) већ тиме што људи, кад су на једном послу удружени, увек већ по простоме надметању с више енергије раде, но ли кад су усамљени (најлепши пример тому јесу *мобе* у земљоради); б) тиме што се при заједничком пословању људи један на другог угледају и тиме узајамно поучавају, уносећи у послове разна знања и способности; в) опет тиме, што се многи послови и дају само удруженом снагом људском успешно изградити (нпр. регулисање река, копање канала, грађење путова итд.); и г) најзад још и тиме, што се многи послови дају вршити само у извесно одређено време, па да би се успешно на време свршити могли,

Начело кооперације и подела рада.

људи се морају на посао удруживати (тако нпр. при жетви или берби). Друга је пак кооперација *сложена*, кад се разна лица при разним радовима помажу и она се развија тек с *деојаким радовима*. Већ сама различна природа организације човекове изазива деобу радова. Прво се већ деле послови међу мужем и женом (муж лови у гори или у води, а жена ради у кући), па онда још и према самом узрасту. Са ширењем привреде људи се све више деле на разне послове, и отуд се развија *подела на разна привредна занимања* (земљорад, занате, возарство, трговину итд.). То је ранија и важнија подела радова, коју је међу тим стара економска теорија готово са свим превидјала. Јер лучење привредних послова у друштву свакојако је првобитније и претежније од самога лучења радова у приватним подухвима. То је тако звана *друштвена деоба рада*, иза које је тек дошла модерна *техничка деоба радова*.

Има *три врсте* деобе радова: 1) *времене*, кад човек свој посао сортира и подели тако, како ће економичније моћи сваку групу посла једним махом да изврши. Поглавита корист од ове поделе лежи у уштеди времена. Тако нпр. кад сточар сву стоку прво од једном нахрани, па онда тек напоји, помузе итд. а не свако грло за се. 2) Друга је подела послова *лична*, кад више људи више разних радова између се поделе и распореде тако, како ће што већи привредни успех постићи. 3) Трећа је најзад подела радова *просторна*, кад се поједине врсте производње деле на разне земље (међународна подела радова), покрајине (у једној истој земљи један крај бави се према погоднијим природним или друштвеним приликама више једним а други другим послом) или баш и саме крајеве једнога и истог града (отуд нпр. као и у нас називи улица: *абацијске*, *фишегцијске* итд.).

Најважнија је лична подела радова, како она на разна занимања, тако и она на разне делове при једном и истом занимању, јер она највише подиже продуктивност рада. То је оно знаменито начело или тако звани закон *поделе рада*, којим је још Ад. Смит отпочео свој модерни радни (индустријски) систем политичке економије. Смели бисмо готово рећи, да свака подела радова, изведена у аритметичкој прогресији, подиже друштвену привредну продуктивност у геометријској прогресији. А да јача друштвена подела радова — како на разна занимања, тако и

фабричка — буде могућна, треба и да је јача и гушћа популација, јер и у овом погледу потпунице важи она реч Његушева: „мало рукух малена и снага“. У томе погледу дала би се зар Малтусова теорија тако преокренути, да би по истоме праву могли још и тврдити, да тек с јачим множењем људства, кад се дакле и деоба радова у аритметичкој прогресији вршати даје, расте и одговарајућа продуктивност рада и то баш у геометријској прогресији.

Подела рада чини, те се с истим утрошком материјала и рада може у краћем року да постигне већа ко- личина и боља каквоћа производа. За доказ овога могли бисмо данас навести много очигледних примера из сувремене фабричке производње, али је довољно навести већ сам онај стари класични пример Адама Смита на једној незнатној грани производње — изради чоода. Већ у његово време рад око фабрикације чоода делио се у 18 различних партија. Једни извлаче жице, други их секу, трећи шиље, четврти глачају итд. Само справљање главица захтева већ два три засебна посла. Ја сам, вели Смит, посетио једну фабрицицу ове врсте, у којој није више радило од 10 људи, тако да је на једнога и повише послова долазило. Ти су људи били сиротни, слабо снабдевени с потребним оруђима, па ипак су они, марљиво радећи, производили дневно по 12 фуната чоода. А на једну фунту долази око 4000 чоода средње величине. Тих 10 људи били су дакле кадри, да дневно преко 48.000 чоода израде, тако да на сваког радника онда долази по 4.800 чоода. Међу тим, кад би сваки радник сам за се све послове око израде чоода радио, једва ли би дневно и 20 а можда тек и само једну чооду могао да изради — дакле, вели Смит, ни $\frac{1}{240}$ а можда ни $\frac{1}{4800}$ део од онога, што се овако подесном поделом и сложајем радова постиже! Тиме је дакле продуктивност умножена у најмању руку 240 пута ($20 \times 240 = 4800$).¹⁴ Ж. Б. Сеј наводи опет други пример фабрикације карата, при којој на 70 разних послова имаде, али фабрике ипак спајају још неке послове, те нам он наводи једну

¹⁴ Док је у време Адама Смита подела радова давала могућности, да 10 радника дневно произведу 48.000 чоода, дотле данас једно једино женскиње, које са 4 махине ради — од којих свака за 11 сата дневнога рада по 145.000 чоода даје — може на дан да произведе: 600.000, а за недељу: 3.000.000 чоода!

фабрику, у којој је 30 радника производило деобом послова дневно по 15.500 комада карата, тако да је на сваког радника по 500 карата долазило. Кад би пак сваки радник све послове сам за се вршио, једва ли би и по две карте дневно израдити могао! Да наведемо још један од најновијих података: пар ципела пролази данас при фабричкој изради кроз 64 разне руке и с тога фабрика једна са 3—400 радника и потребним бројем шиваћих махина баца дневно по 3000 пари ципела. На сваког радника долази дакле по 10 пари, док и највреднији занатлија једва може два пара дневно да изради.¹⁵

Питање је сада, који су узроци толико умножене продуктивности услед деобе радова? Нема сумње да на прво место долази већ та околност, што се сваки упрошћен посао лакше, умешније и брже врши. Човек, који увек један исти краћи а међу тим простији посао ради, вршиће га увек и брже и боље од читавога низа и сплета разних послова. Узрок овај почиња већ на физиолошко-психолошкоме начелу асоцијације. Исто онако, као што се мисли људске удружују и чешћим понављањем све лакше и брже репродукују, исто се тако удружују и разна мишићна кретања те чешћом репродукцијом не само што снаже и развијају саме мишиће, већ се после и све брже, управ махинално врше. Говорна кретања, која су за малу децу толико мучна, удружују се честим понављањем, те се после са свим махинално врше. Дете, које се у дугом сабирању извезба, сабира после највеће бројеве са невероватном брзином. Стари слагач извезба се толико, да нам махинална брзина његова слагања чисто чудновата изгледа! Говорење више језика, течно читање, свирање, гимнастика, играње итд. све су то очити примери, шта су кадри да учине: *вежба и навика*. Без научнога специјализовања не би било ни сувремених научних успеха. Па вежбањем се најзад и сама чула људска усавршавају. (Тако извезбани астрономи могу да разликују $\frac{1}{10}$ део секунде, а физиолог *Прајер* наводи опет, како музичари од заната могу чак да чују тонове и до 40.000 вибрација у секунди, док слух у обичних смртних хвата обично само оне између 16 и 32.000). Што је год дакле посао радника краћи тј. састављен из мање разноврсних радних

¹⁵ „Journal des Economistes“ за октобар 1883, стр. 42.

кретања, разуме се да је и продуктивно дејство услед извезбаности и навике све јаче. Волумен и снага мишића развијају се у одговарајућем правцу,¹⁶ умни импулси брзо се и без премислања врше, мишићна кретања теку машинално — једном речју цео посао иде брже, боље и окретније.¹⁷ Други поглавити узрок лежи у *уштеди времена и оруђа*. Кад један радник разне послове с разним алатима ради, онда је неизбежан и велики губитак у времену при прелажењу с посла на посао (понајчешће и с места на место) и мењању алата. Свако мењање и прекидање посла, у који се човек уради, штетно је међу тим по саму економију производње. Па знатна је још и уштеда на самим алатима и машинама, кад човек краћи посао ради, који се вазада с истим оруђем врши. Три човека нпр. од којих би сваки у исти мах морао бити и зидар и ковач и ткач, морали би с трипут више оруђа располагати, но ли кад сваки само један од тих послова врши. Тако исто, и док три куће потребују три шиваће машине, докле једна швала може на једној шиваћој машини потребе све те три куће да подмири. *Трећи* узрок лежи даље још и у томе, што, кад се рад на више једноставнијих делова разлучи, онда је и све лакше *пронаћи нове или усавршити старе алате и машине*. Тако је се тек и дошло до свих важнијих техничких проналазака и открића. Интелигентан радник, радећи једним оруђем, најлакше долази до тога, да му мање пронађе и да га усаврши. Тако је радник *Watt*, гледајући како пара на лонцу заклопац диже, први пао на мисао парне машине; *Arkwright*, *Hargreaves* и *Crompton* изналазе и усавршавају механичко испредање и ткање памука (механичке разбоје), а *Jacqart* опет механичко ткање свиле.¹⁸ А примена све бољих машина са своје стране опет скраћује, упростиује и усавршава рад људски. — Поред ова

¹⁶ Да се види, колико уштеде лежи у самом овом пољском развијању и кретању мишића, довољно ће бити овај пример *Пешана Смита*: Констатовано је наиме, да се једна прета конца, чије је испредање испрва 3 милиона коштало, данас за 1 цени фабрикује — без планских савршенијих машина, дакле једино услед увећано способности радника.

¹⁷ Неизвезбану ковачу тешко је дневно савати и по 200—300 експера, док извезбана шегрти скују и по 2500 комада дневно. Познато је, да извезбани радници могу да савију по 1500 цигара дневно!

¹⁸ *Уат* је прву повластицу на своју испрваљену Њукоменову парну машину узео 1775 године. *Харгривс* је 1767 смислио механичку разбој (називан *Јеллу* по имену шегрти његове), а 1769 *Аркирајт* га је усавршио.

три поглавита узрока умножене продуктивности, услед све јаче поделе радова, које нам је већ *Ад. Смит* у основи изложио, придодат је у новије доба (нарочито *Babbage*) још и *четврти*, који се састоји у томе, што се при јачој подели послова и сами радници у многоме разређују и *одређују на разне послове према развој сиреми, склоности и способности својој*. Тако данас чак и сами богачи могу врло често да нађу ипак себи занимања (нпр. слепи свирачи). Па не само то, већ је онда у многоме још и сама *сирема и обука олакшана*, јер што је краћи и простији рад, у толико га је лакше, брже и јевтиније изучити.

Огромна је данас сурадња разних привредних радника при сувременој јакој деоби радова и сви се они наплаћују тек из готовога продукта, који се услед тога са сваким оваквим унапређењем у техници производње све јевтиније репродукује и тиме тек маси потрошача и све приступнији бива. Помислимо нпр. само колико се њих разноврсних радника наплаћује у новинарству, почев од фабриканта хартије, радника на оловним рудницама и словоливницама, па до писца, слагача, коректора и разносача! Право има *Бастија* кад вели, да се данас и најобичнији занатлија користи и потроши у једноме дану више производа, но што би сам себи остављен (у изолованом стању), за хиљаду година произвести могао! Ми смо данас толико свикли на модерне потребе, да већ више слабо и помисламо на то, колико је све разних радника разне послове радити морало, те да ми један најобичнији производ по јевтину цену добити можемо.

Али поред свега огромнога прогреса, који је тек модерном фабричком поделом радова постигнут, иду с њоме напоредо као сенка њезина и понеке мрачне стране, које тако исто не можемо ћутом прелазити. Личне незгоде леже поглавито у овоме: 1) што се ^{Незгоде фабричке поделе радова.} при јакој фабричкој подели послова радник физички и сувише једнострано развија на штету других органа и функција. Отуд врло често долазе многе болести: телесна а у многим случајима и сама духовна закржљалост радника. Лек је тому међу тим у краћем дневном раду, довољноме одмору, и духовном занимању радника. 2) Друга је даља лична незгода за раднике још и у томе, што онда падају у јаку зависност не само од предузимача већ и од честих неприлика у самој радњи (тако

при лошој проћи производа, у кризама итд.). Али како је опет при јакој подели у опште лакша и сама спрема радника за рад, то је онда саветно, да би се тој незгоди доскочило, да се радник у опште што разноврсније за привредни рад спреми и образује тако, да, кад му се у једној грани рад откаже, он у другој сродној грани лакше себи зараде наћи може. — Пословне су незгоде опет у томе: 1) што јака фабричка подела самих занимања вуче за собом и јаку узајамну зависност, тако, да чим једна грана радности посрне, одмах од тога и све остале, које с њоме у пословној вези стоје, штету подносе; и 2) што за време кризе и сами предузимачи падају, јер не могу лако на други посао да прелазе (радионице су сувише специјално удешене само за извесну одређену техничку израду).

Поред овога јака модерна фабричка подела радова увукла је с упрошћењем радова у радионице и саме жене и децу на велику како економску, тако и здравствену штету радника, али се то већ данас почело озбиљно лечити фабричким законодавством (забраном рада женскињу и деци, где је и у колико је то потребно, као и самим ограничењем времена рада). Сем тога, само упрошћење радова и све јаче увођење машина убило је у многим фабричким гранама углед на следствено и цену рада. Отуд потиче мржња радника на машине, на врло често и само уништавање машина, као некаквих конкурената, који радницима рад отимају (нпр. покрет *Luddites-a* у Инглеској почетком овога столећа). То би међу тим било са свим Дон-Кихотски кривити машине онде, где кривце само до друштвених прилика бити може, јер нису, нити томе могу бити, криве саме машине по себи, које данас представљају само триумф духа над материјом и које одменом више механичких радова остављају тек човеку шире поље умнога рада, које се никаквим машинама замењивати не даје. Исто је тако неумесно кривити поделу радова за то, што она увођењем све савршенијих машина у исти мах и наднице обара, јер се томе даје доскочити само социјалним мерама, а никако устављањем научнога прогреса у самој техници производње. Исто је тако најзад неуместан још и онај даљи прекор, као да фабричка подела радова доноси већ сама собом и јако нагомилавање радника на извесним местима, што изазива неповољне последице:

поморе, беду, побуне итд. — јер свега тога не би морало бити при бољим хигијенским и социјалним погодбама.

Подела радова а с њоме у вези и увођење нових машина значи свакако економски прогрес човечанства и према томе не може бити ни говора о томе, да су „фабрике и машине“ као такве криве за све ове незгоде, које их и данас још прате, јер би то онда значило желети повраћај привредних прилика на нижи ступањ занатлијства, дакле устук у самој системи производње. Незгодни пратиоци модерне фабричке поделе радова дају се дакле лечити само социјално-политичким мерама, а никако некаквим насилним враћањем на раније већ преживеле ступње развитка. Што су год разноврснија занимања народна, и што је јаче техничка подела појединих радова изведена, тим је народ све моћнији и напреднији. То је још онај стари *Гете*-ов закон о развоју створова, који нам казује, да органско савршенство стоји у управној сразмери с разноликошћу делова (састојака и органа) и њиховом узајамном зависношћу — тако да би смело могли рећи, да онда исто тако и моћ привреднога удруживања, дакле моћ кооперације људске, стоји у управној сразмери с разноликошћу занимања народног. Има међу тим појединих занимања, која већ по самој природи посла не допуштају јачу и даљу деобу послова. Тако нпр. у земљораду не може један само да крчи, други да оре, трећи да плев и окопава а четврти да жање, јер су то послови, који у времену један за другим иду. Шта више преко зиме вредан земљорадник (као нпр. у Швајцарској) занима се врло често занатима и фабричким радовима.

Многи политико-економи западних индустријских земаља уче, како народи, који на плоднијим земљиштима живе, треба да се искључиво посвете земљораду и сточарству као по њих најкориснијему занимању, јер је то природни позив њихов, а да се махну вештачког увођења индустрије, коју ваља оставити природно сиромашнијим северним крајевима. Тако они нпр. уче, да сама различност природних погодаба одређује већ и извесну *међународну деобу радова*. То се међу тим очигледно противи нашем горе постављеном начелу прогреса, који се поглавито баш у разноличности, дакле у подели привредних послова и састоји. Ниједна разумна

привредна политика не може па то ићи, да у земљи једној подиже оне гране радности, за које она повољних природних услова нема (нпр. рударство онде, где су рудници слаби). Колонијални производи тропских земаља увек ће се размењивати за индустријске артикле севернијих покрајина. Има дакле и мора бити увек извесне међународне поделе радова, засноване већ на самој разлици природних погодаба (климатских и геогностичких), али она никад не може и не сме ићи тако далеко, да нпр. један планински народ, рецимо швајцарски, осуди само на сточарство, други рецимо руски, угарски, румунски или нац, само на земљорад, трећи на индустрију, а четврти на трговину; јер су сва ова привредна занимања скупа саставни делови једне целине, једнога привредног организма, који, што јаче сви скупа развијени у народу једном, зајемчавају тек и јачи културни живот и развитак народни. Зато Америчке колоније нису у прошлости столећу послушале сличне савете мајке им Инглеске, да се задовоље производњом сировина, којима би инглеске фабрике куповале, већ развише своју домаћу индустрију, тако да ево данас баш у самој индустрији моћно конкуришу инглеској трговини. Међу тим, Шпанија, индустријска и моћна за време Мавара, посрнула је напуштајући домаћу индустрију своју. Погрешно је дакле у самој основи оно мишљење, које и нама често хоће да саветују, да нашу привредну нацију само земљораду и сточарству посветимо, јер као што ћемо то доцније показати, без домаће индустрије не може у самој ствари бити ни рационалнога земљорада.

Докле ће се у којој земљи и у којој грани радности моћи пак да развије и примени техничка или управ фабричка подела радова, то онај пре зависи од самог обима пијаце тј. од првбе производа, јер ако се, рецимо, на извесном месту може да потроши само 100 пари ципела дневно, то онда и дотична фабрика, која је са својом производњом на овалуку прођу ограничена, не би могла да изведе највећу сувремену поделу радова (рецимо ону напред поменути с бројем од 64 различна посла, која дневно по 3000 пари ципела баца, нити би она пак и онолики број радника, 3—400, занимати могла), већ би се у техничкој подели радова морала ограничити на ужи размер па наравно и на одго-

варајући мањи број радника. Сама пак величина пијаце одређује се како просторним обимом њезиним (у већој и јачој држави већа је наравно и домаћа пијаца, а јача је и власт или сфера њезина и на страним пијацама), тако и густином људства и имућношћу његовом. Поред саме првбе производа, границе поделе радова леже још несумњиво и у самоме капиталу (resp. кредиту), којим једна грана радности располагати може, а већ смо напред рекли, да понегде и сама природа посла прописује ужи круг деоби послова (нпр. у земљораду).

Рекосмо већ напред, да се никако не може одржати оно гледиште старе Смитовске школе, која учаше, да су, строго економски узето, продуктивни само они радови, који материјална добра производе. Све што је друштву људском за његово умно, материјално и морално унапређење потребно, све је то корисно, па су врсте радности према томе онда и сви они радови, који те од народне корисне друштвене потребе подмирују, продуктивни. У економскоме смислу може бити само речи о томе, да се Народна Економија у својим испитивањима има да ограничи на онај круг радова људских, који непосредно подмирују потребе материјалнога опстанка друштвеног. Ум људски смишља науком и вештином, како ће природом да овлађује, друштво даје привредницима потребно образовање и правна јемства, а привредна техника ствара економска добра. У производњи добара рад људски, како духовни тако и телесни, примењује се дакле делом посредно а делом непосредно. До савршенога производа потребни су онајчешће радови од врло различите руке и сви се они наплаћују тек из готовога производа. Тако нпр. произвођач робе плаћа из зараде своје у облику пореза управи државној своју школску спрему и оне правне гаранције, које му државна администрација пружа. Диноје (Charles Dunoyer) онајзгодније је извео начелну поделу радова или услуга друштвених према самој природи њиховој у: 1) радове, који се примењују на људе и састоје се у услугама, и 2) у радове, који се примењују на предмете спољне природе, и који се према томе састоје у материјалним корисностима. Народна Економија ограничава испитивања своја на радове друге врсте, јер би се она иначе проширила у науку о целокупној култури људској, али зато она ипак најмање може и сме порицати

продуктивни значај и велику економску вредност радова прве врсте (нарочито радова око образовања народнога и подмирења колективних потреба). Радови друге врсте, дакле привредни радови у ужему смислу, обухватају међу тим ових *чет грана народне радности*: 1) *радове екстрактивне*, који из природе само црпу корисно градиво за даљу прераду, као што су: лов, риболов, експлоатација шума, рудника итд.; 2) *земљоделско-сточарске*, који биљске и животињске производе гаје и израђују; 3) *прерађивачке*, који помоћу физичко-хемијских сила материјал, добивен из оне две прве гране радности, даље израђују и прерађују за финије потребе хранења, одевања, становања итд.; 4) *трговинске*, који посредују сву размену производа, добављајући их и држећи их увек на расположењу потрошача; и 5) *прометне*, који врше пренос људи и производа на она места, где су они најкориснији. Прве две гране баве се дакле набавком и производњом сировина, трећа прерадом њиховом, а четврта и пета прометом добара. Ове две последње гране чине већ прелаз к радовима прве врсте.

ГЛАВА III

Капитал

Изузев теорије вредности, нема у Народној Економији другога питања, око којег би се мишљења на капиталу. Појам учника толико разликовала, као у одређивању појма о капиталу. Обични вулгарни појам и назив капитала развио се првобитно из дуговања, јер се наравно при позајмицама понајвише и водило рачуна о најважнијем продуктивном оруђу: тако нпр. на свочарском ступњу о стоци, која се по главама (*Caput* у Римљана, а *κεφαλαιον* тј. главно у Грка) рачунала. У Средњем Веку, када је већ новац до веће вредности дошао, постао је тек назив „*capitale*“, јер се речима „*capitalis pars debiti*“ означавала позајмљена или у опште дугована новчана сума, на коју се интерес потраживао. Црква је истина стално војевала противу појаве интереса, доказујући, да позајмљена сума није сама по себи никад способна за приплод (*nummus nummum parere non potest*), али како се међу тим из саме праксе знало, да су позајмљена продуктивна оруђа (дакле стока, земље и

зграде, сировине и алати, а не сам новац, којим се ова продуктивна добра само понајлакше добављају) одиста већ по себи извор доходака, то је се ипак за позајмицу њихову вазда с правом тражила и нека накнада у облику интереса на позајмљени капитал. Тако је дакле већ сама практика дошла до тога, да називом капитала обележи сва она добра, која производњи, дакле отварању нових доходака служе, па наравно да је онда у првоме реду њиме означен био сам новац као најподесније средство, којим се сва друга продуктивна средства у свако доба најлакше добавити могу. Међу тим, као год што *језик* није нити може бити истоветан с *мислима*, које он само исказује, тако исто ни новац, као језик којим се економске вредности казују, није нити може сам за се и по себи бити капитал. Први су физиократи, а на првом месту међу њима *Тирго*, покушали да науку ослободе од оваквога уског ненаучног схватања појма о капиталу као чисто повчане вредности, покушавајући да га врате на прави природни му извор — на *нагомилана продуктивна добра* (*valeurs accumulées*). У наслону на њих, *Адам Смит* издвојио је после из општега појма имовине у вредностима у појам капитала, како он сам вели, „само онај део од којег се приходи очекују.“¹⁹ *Мил* опет разумеваше под капиталом ону прибрану готовину раднога прихода, која је даљој производњи намењена.²⁰ *Кери* и по њему *Бастија*, одређиваху појам капитала укратко, као сва она оруђа, којима човек спољном природом овлађује, — дакле, као привредни *инструмент* тј. *привредно снабдевање и техничко наоружавање рада*. Па и најновији економски писци још се доста знатно међу собом разликују у тачноме одређивању онога, шта све има да дође под појам капитала. Тако, док се нпр. *Кинз* враћа на физиократско гледиште *Тирговљево* и док један *Ж. Б. Сеј* задржава у главноме одредбу *Смитову* (учећи, да су капитали сви они предмети, који у производњи примене налазе), докле су се баш у најновије доба саме одредбе капитала све јаче размимотице, тако, да док једни у

¹⁹ Имовина се, вели *Смит* (иш. II, гл. I), дели у два дела. Онај део, од кога се приходи очекују, зове се капитал. Други део троши се непосредно.

²⁰ Капитал је, вели *Мил* (св. и кв. I, гл. 4, § 1), свана она имовина, која је било сама по себи, било по вредности која је у њој садржана, одређена да продуктиван рад потребним средствима снабде.

капитале рачунају само производе рада људскога, кад су и у колико су они даљој производњи намењени (дакле не и земљу саму по себи, већ само у онолико, у колико је она радом људским за производњу припремљена, — тако *Rau, Roser* а у најновије доба нарочито проф. *Wagner*), дотле други опет подводе под појам капитала све продуктивне вредности, па биле нам оне самом природом дате или тек људским радом створене (тако нпр. проф. *Reisler* дефинише капитал на кратко као „*productives Werthvermögen*“), а по неки најзад, увлачећи чак и саме радне способности људске у капитале (као некакви „нематеријалне капитале“), изгубили су тим самим већ и свако мерило за тачно омеђивање научнога економског појма о капиталу.²¹

Дужност је, међу тим, науке, да такав један важан основан појам једном стално утврди и то не само према разним теоријским схватањима или чак и социјално-политичким тенденцијама (као што то опет нпр. чињаху *Marx* и *Lasal*, сужавајући појам капитала у чисто новчани облик модерне експлоатације рада), већ и према самој природи предмета, онако како нам се она јавља у историјскоме развијању саме природе и привредне улоге капитала. Јер кад бацимо само један објективан поглед на прошлост и садашњост привредне улоге капитала, ми ћемо наћи, да је на разним ступњима производње улогу капитала представљало *свагдашње понајважније материјално средство производње (capitalis pars производње* а не само *debiti*, ако се смемо тако изразити, јер наравно, да је оно, што је за материјално одржање и умножење свагдашње производње најважније било, тим самим већ природно увек морало бити и најважнији облик међусобнога задуживања па следствено онда и правних одредаба друштвених). За ловачка племена природно је најважнији предмет капитала било само оружје и алати, којима се

²¹ У најновије доба *Бем-Баверк* хоће да свеле тежаште привредне појаве капитала на оно време, које се утрошило, док је са капиталом произишло. Слабија је успех, кад се сам рад непосредно на својој природи примењује, а ваљда брзи и већи, кад прео припреми и приборе потребна средства — дакле капитале — с којима ће из својне природе производе добављати. Сам постанак капитала међу тим и он своди углавном на штедњу и разликује социјалне и приватне капитале. У зајмовима (кредиту) *Бем-Баверк* види само размену, при којој се интерес плаћа као накнада за лишавање у току извеснога времена.

лов врши; за сточаре опет стока, која је за дуго чак и саму улогу новца играла; за земљораднике је то била земља с потребним јој прибором за рад, за занатлије алати и сировине, а за трговце и модерне индустријске предузимаче опет новац, јер не само што се у сувременој великој производњи за светске пијаце новцем најлакше купује земља, зидају потребне грађевине и набављају све потребне махине и сировине, већ се њиме данас плаћа и савколики рад људски. Капитал је дакле свака она *врста имовине људске, која даљој производњи служи*, (дакле *посредујући производ*, као што га *Бем-Баверк* зове). Према томе, у појам капитала улазе не само производи рада, већ и сви они природни предмети имовине, који према свагдашњем техничком и социјалном систему производње, ову мпоже и одржавају. Тако, не само што капиталом (и то врло важним) постаје свако присвојено (апроприрано) земљиште, већ врло често и само заробљено људство (тако нпр. робље у класичких народа). Зато се капитал најмање даје одређивати по самим предметима, већ увек само по продуктивној социјалној улози њиховој. Земља је, дакле, несумњиво капитал, већ по томе што је продуктивна, а међу тим још и својином ограничена, па и сам човек може да постане предметом капитала у колико је правним и социјалним службеностима обвезан да за другога продуктивно ради (тако роб *Старога*, себар и меронах *Средњег*, па и сам радник-еснап *Новога* *Доба*, јер је и он сво постао један социјално-политички део модерних капитала зато, што им је као модерни друштвени пролетаријат, дакле као еснап, на милост и немилост стављен). Капитал међу тим по себи нису нити никада то могу да буду саме радне способности људске, (до једино у пренесеноме смислу, као нпр. кад се о некоме каже да му је капитал у глави или у рукама његовим), јер помоћу њих постају тек и стварају се капитали (па и сама земља окупацијом и обделавањем) и, јер су капитали по самој природи својој продуктивно техничко наоружавање радне снаге људске, па било сад то физичке или духовне (тако нпр. књиге и сав остали научни материјални прибор јесу капитал за научника). Капитал је дакле свака имовина у добрима или предметима, која је даљој производњи намењена; само што за разне

ступње производње увек ће наравно као најважнији капитал бити одабрано оно што је основа или најважнији облик тадашње економске моћи друштвене. У колико су међу тим све те разне врсте продуктивних оруђа и данас сачувале привредну улогу и моћ своју, у толико оне и све скупа и данас сачињавају капитале. Најлепши пример тому, како се из разних облика имовине вазда издвајало и на прво место (нарочито у законодавству) по важности постављало оно што је за свагдашње одржавање и појачавање продуктивности најважније било, јесте разликовање *res mancipi* и *res mancipii* у Римском Праву. У прву важнију категорију покретне имовине, која се као и земља само *mancipatio*-м преносити могаше, спадаху стока и робље, док је све остало као од мањег економског значаја рачунато у имовину, која се простом *traditio*-м отуђивати могла. Људска имовина међу тим даје се у опште поделити у две категорије: 1) *предмете, који су намењени производњи*; и 2) *предмете, који су намењени потрошњи*, а има их међу тим и таквих, који се, као нпр. бац сам новац, и једноме и другоме циљу посветити дају. Под свагдашњи појам капитала спадају строго као што рекосмо, међу тим увек само она и онаква добра, која су даљој производњи намењена. Тако земљиште, које је на привреду одређено (на било то као њива, ливада или гора) капитал је, док међу тим паркови већ губе карактер капитала. Храна и пиће, који су капитал, док су још у рукама продаваца, престају то бити, чим пређу у руке потрошача. *Капитал је, дакле, само онај производ рада и природе, који даљу производњу посредује*. Према томе, све врсте имовине у вредностима могу али не морају бити капитали, јер у појам капитала улази само она категорија људске имовине, која се на даљу производњу одређује. Према томе, све економске вредности имају ту *латентну моћ*, да се могу претворити у продуктивна оруђа тј. у капитале, и како је новац данас у томе погледу ипонајважнији, то се он зато у обичноме животу најчешће и разуме под капиталом. Нема међу тим сумње, да су тек путем новца капитали и дошли до својега данашњег претежног значаја у производњи, али се ипак зато у науци никада не сме и не може побркати сам појам капитала, као продуктивног оруђа, те изгубити у новцу, који је само његов заједнички пред-

ставник.²² Подела радова донела је природно собом размену добара и у њој наравно највећи значај придава новцу као свеопштем посреднику размене и мерилу свих осталих вредности. С овим је међу тим напоредо ишла и све већа концентрација капитала не само по социјалној невољи, већ баш и по самој техничкој потреби све савршеније и јаче производње. И тако је капитал у модерноме изразу своме — у облику новчаних капитала — преовладао радом народним, присвајајући себи при свој данашњој правној једнакости све већи удео у општем приходу од производње, те је тако дошао с њиме и у сукоб при самој деоби прихода. Капитал, као оруђе производње, није нити се икада међу тим може схватити као непријатељ раду сам по себи, јер је он само неопходни инструмент свакога привредног рада, већ само интерес капиталиста као учесника у приходу од рада може да дође, и долази одиста при подели прихода, у сукоб с интересима радника, и то наравно тек онда, кад рад народни западне у скроз зависан социјални положај од капитала, тј. кад се рад голих руку мора по што по то као ескап да ставља у службу капиталу — кад се дакле, тако рећи, природна улога рада и капитала у друштву изврне, те рад, наместо капитала, сам спадне на улогу помагача његовога. Капитала је међу тим увек било и мораће га увек бити и то све јачега, што год већег културног прогреса било буде. Узети међу тим, као оно *Маркс*, те сам научни појам капитала са свим једнострано свести на сам новчани облик његов, (који се тек од XVI столећа осилио и развио) и као таквога на улогу експлоатисања радне снаге народне, колико год то може да буде зар још и оправдано као критика сувремених социјалних политичких прилика, толико је опет с научне тачке гледишта у самој основи својој погрешно као некаква са свим нова научна теорија о капиталу.²³ Јер ако се научно схватање капитала може данас да сведе на новчаност његову само по томе, што је привредна улога новца као најзгоднијег облика имовине оволико појачана, онда би и сваки привредни ступањ морао

²² Зато је заблудно у науци говорити о томе, да су капитали постали тек путем новца — од XVI столећа на овамо, као што то *Маркс* тврђаше (иаз чак и концем XVIII иао што то опет *Ласал* извођаше).

²³ *Ласал*, као што рекосмо, иђаше још и даље, тврдећи да се плаћеница капитала јавља тек од године 1789 — док су међу тим новчани капитали били једна озрнута сила већ и у Староге и Средњег Веку.

имати и свој нарочити научни појам капитала: јер ако је данас на индустријско-трговачкоме ступњу капитал новац, онда је то јуче опет на земљоделскоме морала бити земља, а раније на сточарскоме опет стока итд. Међу тим научни појам капитала не може никада бити везан за различан карактер разних облика имовине, јер он треба и мора да буде један општи научни појам капитала, који ће увек обухватити ону категорију имовине, која рад људски у производњи креће, одржава и развија.

Ми смо, надамо се, већ раније довољно јасно показали да рад без капитала тј. без потребних му средстава није у опште узев ни кадар да буде продуктиван и онда нам мора јасно бити и то, зашто је капитал мање више свуда и на свима културним ступњима претео од рада улогу руковође у производњи и као такав, тј. као привредни предузимач, наравно онда свуда мање више присвојио себи и лавовски удео из прихода од производње. Притежање камене секире, стреле, чамца, пређе и удице — све је то већ јак основ доходака за имаоца њихова. Ко држи земљу, онај природно вуче од ње и ренту, а ко опет има новца, тај вуче добит и интерес од њега. Позната Франклинова реч, да је човек једина животиња, која алате гради (*a tool making animal*) најбоље нам укратко карактеризује огромни привредни значај оруђа у производњи, јер сав рад људски без капитала, дакле чисто ручни рад човеков, морао би се свести на просто првобитно прибирање природних плодова. Тек први ручни алати дадоше човеку могућности, да своју производњу намирница понајлак ослободи потпуне зависности од спољне природе, да је дакле смишљено и целисходно уреди, устали и умножи. Тројак је у главном велики привредни значај капитала: 1) као предмета, на коме се ради (земља и сировине и у опште сав потребни материјал); 2) као оруђа, којим се ради (алати и машине); и 3) као средства за издржавање произвођача за време рада, јер се увек већ претпоставља да се за све време новог процеса производње, морају радници старом готовином издржавати, али разуме се опет вагда на рачун и у самој ствари на крају крајева из новог прихода. Према томе, и при свом огромном привредном значају капитала, ипак не стоји она догма старе школе, да је производња једне земље строго ограничена капиталом, тј. да се она даје развијати само до оних гра-

ница, које јој готовина у земаљским капиталима прописује, јер ће честит и способан произвођач, исто као и цео један уставац народ ипак увек моћи доћи до потребних капитала (нпр. кредитовањем). Хенри Џорџ, сводећи (у гл. V својега чувеног списа „*прогрес и сиротиња*“) улогу капитала на „праве функције“ његове, вели најзад да капитал тројако користи раду: 1) тиме, што му даје могућности, да се усисно примењује (алатима уместо рукама, па данас ево чак паром и електриком); 2) даље тиме што га осисобљава, да се користи репродуктивним силама природе (нпр. да храну сејањем а животиње гајењем одржава и множи); и 3) најзад тиме, што тек употреба капитала допушта и јачу поделу рада, те тиме, као што он вели, „с једне стране множи снагу људскога чиниоца производње (рада) путем умножене способности и уштеде, а с друге опет допушта, да се и снага природних чинилаца до крајности експлоатише, да се разлике у земљишту, клими и положају тако корисно употребе, те да се свака оделита врста добара добија онде, где је сама природа произвођењу њихову најнаклоњенија.“ Извесно је толико, да је продуктивност капитала и квантитативно и квалитативно неоспорна, тј. да рад без капитала никад ни толико ни таквих производа произвести не би могао. Новац је данас само најзгоднији, а међу тим земље и машине јесу ипак најважнији облик продуктивних капитала, и о свакоме од њих ми ћемо на своме месту засебно и нарочито доцније проговорити.

Према различној привредној улози њиховој, разликују се капитал:

1) У сталне и обртне²⁴ (или основне и течне). С гледишта народне друштвене производње, стални или основни су капитал сви они, којима се производња одржава, врши и унапређује, а они се међу тим у њој ипак не утроше (до само једним делом који се или амортизовањем накнађује као код машина и зграда, или накнадом као љубрењем код земљишта), већ и даље остају као „*fundus instructus*“ производње. Шта више, с растењем производње, они природно теже јони и да се умноже, прошире и усаврше. У сточарских народа нпр.

²⁴ Код нас се у обичном говору погрешно одомаћно назив обртног капитала у са свим противном смислу сталних или основних капитала.

стока и паше су им стални, а сточарски производи обртни капитали њихови. У земљорадника су земља, теглећа стока, грађевине, поправке на земљи (мелиорације), алати и храна, која је потребна за усеве и израну, стални, док су сви земљоделски производи, који у промет иду, обртни капитали. У индустријских народа су опет поред тога свега још и радионице, махине као и сви потребни новчани капитали стални а сировине и фабрикати обртан капитал њихов. Новац је саставни део сталних капитала земаљских онако исто као и железнице, које промет олакшавају. *Основни капитали* носе дакле увек *карактер оне потребне готовине*, која је намењена да остане за даљу производњу, а *обртни опет увек више карактер продуката*, који су промету намењени (па наравно онда и њихових материјала). Све напредне земље многе сталне капитале своје, те тиме своју продуктивну моћ шире, док су земље на пропасти врло често принуђене да и саме основне капитале своје у обрт пуштају (нпр. кад су сточари невољом нагнани да кружнију стоку у већој количини на страну продају, или кад то нпр. по невољи и сами сељаци са својом земљом морају да чине). У свих привредно напредних народа мора дакле постојати тенденција, да све више обртних капитала узму на се облик сталних капитала. Ова мена облика врло је важна за оцену привредних прилика земаљских.²⁵ С гледишта приватне привреде пак ово разликовање по трајности губи се тако, да је за приватнога човека често обртан капитал баш оно што је за народну привреду понајсталије, јер за појединца је његов основни капитал све оно, што он у производњу или у промет улаже у намери да га отуда умножена извуче, нпр. за трговца новац је увек сталан, а све оно, су чим он тргује, онда је обртан капитал (за спекуланта с плацевима и кућама је

²⁵ Yves Guyot (*«La science économique»*, Paris, 1881) поставља као закон да: вредност сталних капитала стоји у уједнајој сразмери с обилношћу обртних капитала, док међу тим вредност обртних капитала стоји у обрнутој сразмери с обилношћу сталних капитала (стр. 143), и даље да: богатство народа стоји у уједнајој сразмери с вредношћу његових сталних, а у обрнутој с вредношћу обртних капитала његових (стр. 162). Тиме се, вели он, већ јасно одговара на оно, привидно контрадикторно питање, које је још Ж. Б. Сеј постављао, а Прудон после разложено прихватио и све даље развијао, а које гласи: как се богатство народа (бар по схватању Смитовске школе) састоја из суме вредности његове готове, како је могуће, да народи данас бивају све богатији, онда, кад су баш производи рада њиховог све јективнији?

уложени новац нпр. сталан, док су му земље и куће обртан капитал његов!).

2) У *јавне* (народне или друштвене) и *приватне*, разумевајући под јавнима не само све оне, који већ по општој привредној улози друштвеној нису приватна својина, (као нпр. воде у рибара, испаше у сточара, шуме и утрине у земљорадника, па онда друмови, мостови, канали, поште, телеграфи, државне железнице итд.), већ и оне, који, ма да су приватна својина, ипак по општој корисности својој, носе карактер јавних друштвених капитала као нпр. приватне железнице, новчани заводи итд. Народни капитал није и не може дакле никада бити прост збир приватних капитала, већ се он увек састоји у организацији продуктивнога прибора друштвеног. Из овога разликовања излази јасно, да свако привредно стање већ само собом казује, шта све треба да буде јаван а шта приватан капитал — па баш и по самоме праву својине. Сав онај прибор, који општим привредним интересима земаљским служи, или боље рећи без кога се рад народни не може продуктивно да примени, а међу тим га појединац није у стању да набави, — све то дакле, већ по самој природној привредној улози својој тежи да постане и мора најзад постати *колективан или јавни капитал*. Тако нпр. железнице постају данас све више народна, државна својина; један *Ц. Ст. Мил* и *Х. Цорн* захтевају то већ и за саму земљу (национализовање њезино), а колективисте чак и за цео продуктивни прибор модерне капиталистичке производње.

3) Даље, у капитале строго *продуктивне* и *привредне* или *рентабилне* у опште, тј. у оне, који се непосредно у производњу уносе и оне, од којих се само приходи уживају. Тако је продуктиван капитал све оно, што произвођач у производњу улаже и од чега тек по свршеноме процесу производње свој доходак очекује, док је рентабилан капитал све оно, што власник сам непосредно у производњу не уноси, већ другима на послугу даје и отуд онда дохотке (ренте) вуче (као што су аренде, кирије, интереси, купони, дивиденде итд.). Што год су продуктивни капитали више концентровани у поједине, приватне руке, све то већи део њихов добија карактер рентабилних капитала, а на очигу штету радне снаге народне, која онда све јачу порезу у рентама капиталу

плаћа. Па не само то, већ је онда и све више случајева, да оно, што је по самој природи својој позвано, да у народној привреди као продуктиван капитал послужи, све чешће постаје мртав капитал, тј. такав, који се чисто уживању посвећује (као што су нпр. спахијски ловачки забрани и легњиковци, чисто луксузне палате на најживљим привредним тачкама итд.). Желети је дакле, како у интересу саме производње народне тако и јавнога благостања, да се у друштву једноме увек и апсолутно и релативно више продуктивних, но ли чисто рентабилних капитала налази, што у самој ствари значи, да буде све више власника који ће сами са својим капиталима привреду водити, а сразмерно опет све мање таквих, који ће тражити, да други за њих раде, а они да само ренте од својине капитала вуку.

4) Најзад има и извесних *нематеријалних* за разлику од чисто *материјалних* капитала (садржаних у предметима дакле у материјалним добрима од вредности), само што се ту никад не могу рачунати радне способности, па ма то били и какви особени таленти (као нпр. виртуоза), јер све то ипак спада у категорију рада људскога, коме капитал само могућност примене даје, већ се амо имају рачунати само извесне социјалне тековине, као нпр. монополска права, фирме итд.

Као год што је стара економија пала била у заблуду, да експанзију народне производње сумом приватних капитала ограничава, тако је исто она онда једнострано сматрала и сам постанак капитала — наиме као резултат појединачне *штедње*, што ју је онда наравно одвело било и даљему лажном закључку, да по правилу од штедљиваца постају тек предузимачи капиталисте, који као такви онда и подизању народне привреде најкорисније службе, док од раскошника, или бар од људи, који не умеју да успешно раде, да сачувају и уштеде, постаје сиротиња, која после и свој рад мора капиталу под најам да даје. Међу тим, само привредно одржање човеково налаже му већ, да он пре свега своју радну снагу што боље наоружа продуктивним *активним* капиталима, и да поред тога онда још одржи вазда и једну извесну *готовину*, *резерву* у *пасивним* капиталима за случај невоље (као што су нпр. кошеви код земљорадника за случај неродице). Ето то су већ

сами природни извори или управ рећи природне побуде *капиталисању*. Према томе, капитали понајпре постају: 1) *самим све јачим произвођењем и усавршавањем потребног радног прибора* (оруђа и предмета производње); за тим 2) *окупацијом* природних предмета и сила (нарочито земље, што бива и силом и радом) и тек 3) *најзад штедњом*, тј. личним уштедама у самим намириницама, као производима од јавне, социјалне вредности (дакле управ ограничавањем унаточ ширењу луксуза). Док је дакле стара економија сводила постанак капитала само на једну једину личну и социјалну врлину, на штедљивост капиталиста, и отуд онда изводила и своју анологију капитализма, докле у самој ствари тежиште природноме постању и образовању капитала лежи, не толико у личној штедњи, колико у самоме раду, дакле у позитивној производњи. Капитали, као оруђа производње, јесу дакле највећим делом и сами производ повећане производње, јер се они тек ширењем производње шире и множе; све већи привредни успех даје дакле тек могућности и све јачему капиталисању. Робинсон није штедњом, већ радом дошао до капитала, и то наравно тако, да је грађењу чуна могао приступити тек онда, пошто је довољно грађе и готовине у храни прибавио. Разуме се, да уз радљивост мора вазда паралелно ићи и сама штедљивост, јер је она природни пратилац рада, — дакле само *услов*, или *никако узрок* (*causa efficiens*) *постању капитала*. Сама природа привреднога рада гони већ дакле човека на стварање капитала, који је одиста онда у суштини својој акумулисан, кондензован, или, као што Маркс вели, кристализован рад људски, док сама потреба веће сигурности доноси собом опет прибирање извесне готовине тј. повећана увиђавност у раду и појачана жеља за проширењем економске моћи (богаћењем) нагоне човека привредника и на образовање све јаче резерве у привредним добрима или у такозваним јавним вредностима. Ова резерва или мртав капитал претвара се после према потреби у активан или жив капитал, и што је год више таквих случаја у народу једном, онда је то знак и све живљега привредног напредовања.

Тако се дакле у самој ствари данас капитали образују: 1) *множењем*, па било то непосредном производњом или зарадом (као нпр. у спекулацији); и 2) *прегарањем мртвих у живе капитал* (пасивних, латентних или резервних

у активне или продуктивне), тј. кад се оно, што би се иначе на уживање утрошити могло, проширењу производње намењује, и то је онда тек и прави природни привредни смисао штедње. Међу тим случај апропријације или слободне окупације (па било то силом при завојевању или радом као у случају крчења америчких прашума), постаје данас сваким даном све ређи, тако да се његов привредни значај све више ограничава на освајање и колонисање нових покрајина.

Нема сумње да су поглавити психички узроци множењу капитала садржани већ у побудама личне заинтересованости, у тежњи за материјалним обезбеђењем и улепшањем живота, дакле у смишљеноме раду, вредноћи и чуварности, али они данас врло често леже поред тога још и у свим случајним социјалним приликама, као нпр. кад цена роби, коју неко има, услед напрасно повећане тражње, скочи, или кад земље и зграде поводом грађења нове железничке пруге већу вредност добију.

Као год што је штедљивост један услов позитивноме образовању капитала радом, исто је тако *јавна сигурност* опет неминовна погодба за само неговање штедљивости у народу једном, јер где год имовина није осигурана, ту је онда увек незначителна и сама тежња за образовањем капитала. Јер где нема јавне сигурности, ту се онда и оно, што се у капиталима има, само у најпотребнијој мери у производњу улаже, док се међу тим већи део капитала крије, те махом онда и привредно некористан лежи.

Капитал је, као што доведе дакле видесмо, већ по самој природној привредној улози својој *подузетник* сваке радиности, јер без њега не само што рад људски није кадар да се продуктивно примени, већ се тако исто без њега за време производње ни издржавати не може. Па с тога му је дакле и припала значајна улога привреднога *предузимача*, који зато, што располаже потребним привредним средствима и што привредним подuzeћем рукује и његов ризик сноси, природно онда полаже право и на свој удео *предузимачке добити*. *Привредна предузимљивост* лежи дакле данас у спајању и кретању *продуктивних чинилаца у циљу произвођења и то увек на свој рачун и ризик*. Тако су дакле привредни предузимачи у самој ствари данас јавни привредни службеници, који, наравно вазда према већ постојећој тражњи, правац и обим земаљске

производње одређују. Они, по речима *Родбертуса*, данас врше ону знамениту привредну улогу, коју би у једној колективистички организованом држави имало чиновнички да врши једно „министарство народнога рада.“

ГЛАВА IV

Облици и начела производње

Привредна подuzeћа разликују се по облику и карактеру својему у: *мала* и *велика*, разумевајући под тим, не толико разлику по самој величини, колико по начину и каквоћи производње. Мала или ситна су нпр. сва она привредна подuzeћа, у којима је радник у исти мах сâм и предузимач привредне радње своје, кад су дакле оба привредна чиниоца, и рад и капитал, у истој личности спојена. Овај облик, који је на нижим привредним ступњима готово правило (изузев случај спахилука у земљораду), своди се при данашњој све јачој деоби Мала и велика, екстензивна и интензивна производња. радова све више на ужи круг сељака земљорадника, за тим појединих врста вештина (нарочито сликара, вајара и др.) и омањих заната (нарочито ручних поправака, као кројача, чизмара, поткивача, златара, стаклара итд.). Ситна производња ради у земљораду за *кућесну фамилијарну потребу*, а у занатима *по поручбини*; она носи дакле карактер *домашње, кућесне радиности*, која се врши у уском, одређеном кругу без спекулације, великих капитала, махина и техничке деобе радова. На земљорадничкоме ступњу она нам се јавља у облику *екстензивне, задружне*, тзв. *натуралне* производње (па било то на спахилуцима или на властитој задружној или општинској земљи), уз коју се понајлак развија и одговарајућа *занатска радиност*. С множењем људства, развитком пијаца и ширењем међународнога промета и земљорад и занати почињу се међу тим све *интензивније* радити: у *земљораду* преласком на више *личну* производњу са све јачом применом капитала и рада, а у *занатској радиности* опет *прибирањем рада и капитала у јача мануфактурна подuzeћа*, прелазећи све више из *куће у радионицу*. Тако постаје облик *великих подuzeћа* или *велике интензивне производње*. Јасно је, да о томе, колика ће се где интензивност производње развити моћи, пресуђује понајпре већ сама прођа производа, тј.

густина и обим пијачнога круга. Производња за *домаћу и локалну потребу* губи се и претвара данас све више у производњу за све ширу међународну *пијацу*. Првобитно се дакле радило за *кућу и по порубини*, за тим се већ с множењем капитала, деобом радова и ширењем саобраћаја, прешло на земаљску производњу која се данас ево најзад проширила у велико-индустријску производњу, која ради за *пијаце целога света*. Прбђа производа постаје сваким даном све шира и већа, а с њоме расте онда и интензивност производње све јачим прибирањем и тешњим организовањем рада и капитала. Радећи за промет, дакле за пијацу, почиње се радити с чистим рачуном на новчану добит; успех производње не лежи дакле више толико у количини па ни у каквој производу, колико у самој количини новчане добити. Тако звана *велика, круна или интензивна производња* је дакле један особени облик савремене производње *за размену* (за пијацу), а не више за своју кућевну или локалну потребу (за непосредну потрошњу). Сад се више не пита толико, колико је ко корисности произвео, већ колико које подузеће новчане добити даје. Проширена конкуренција, нивелишући појевтињене цене, нивелише тим самим и производњу по свима странама света. Али најважнија одлика велике производње лежи у све широј примени *машина*, прелазећи с ручнога и животињског рада све више на снагу ветра и воде, паре и електрике. Једном речју ово разликовање мале и велике (или ситне и круне) производње показује нам, да прави економски прогрес лежи у опште у *прелазу с екстензивне на све интензивнију производњу*. Међу тим погрешно би било отуд закључивати, да ће облик малих, ситних подузећа икада са свим нестати моћи. Он се с успехом одржава не само у земљораду, где год је самосталан сељачки сталеж очуван и развијен (као нпр. у Француској, Швајцарској, Норвешкој и у нас), и у оним врстама заната, који се већ по самој природи посла морају у облику ситнијих подузећа радити (нарочито код вештина и репаратура), већ баш и у многим гранама саме индустријске радности (нпр. у кућевној индустрији, која би се све то јаче развила, кад би се још успело, да се моторна снага нпр. електриком по градовима на све стране према потреби расподела). Статистика сведочи, да и на

самом индустријском европском Западу по обиму своје ситна радност ипак још занима више радника но ли велико-предузимачка. Тако нпр. по попису од 1872 г. у Француској прва занима 950.000 а друга 909.000 радника. У Немачкој опет по попису од 1882 излази, да док је у самосталним радњама (без примене машина) било 25·58% од целокупнога броја привредника, у ситној радности (са до 5 помоћника): 35·09%, а у средњој (са 6—50 лица) 16·88%, докле је у великој (од 50 на више) било свега само: 21·97%. Који је пак облик подузећа, ситан или крупан по обиму, за коју грану радности подеснији и социјално кориснији, да ли радња у малом или у великом размеру, о томе важном питању ћемо у економно-политичкоме делу имати још нарочиту реч да кажемо. Потребно је међу тим нарочито нагласити, да се разликовање мале и велике и у исти мах екстензивне и интензивне производње буквално узето поклапа увек само у индустрији тј. у прелазу са заната с ручним радом на фабричку индустрију с машинама, док нпр. у земљораду то није и не мора увек да буде случај, јер може бити баш по обиму велике (нпр. старе задружне) а међу тим екстензивне производње, и напротив по обиму мале, а међу тим врло интензивне производње (нпр. данас у баштованству). Ово се разликовање дакле у буквалном смислу узето не би подударало у свима оним случајима, где се данас баш и у ситноме обиму подузећа ипак даје применити интензиван начин производње. Па ипак зато је ово разликовање мале екстензивне и велике интензивне производње у целини верно и за развитак привреде карактеристично, јер схваћено у правој смислу *све јачега прибирања рада и капитала на све ужемју простору* (а не само у буквалном смислу према обиму или величини подузећа), оно казује, да је малена, дакле у овој економској смислу екстензивна, свака она производња, која, ма и у великоме обиму вођена, с незнатном применом рада и капитала продукује, док је опет, по привредноме карактеру својем, економски узето, велика тј. интензивна производња свака она, која све јачу примену рада и капитала потребује, па било то сад у малом или у великом размеру (у земљораду на неколико или на стотинама хектара).

Иза старије задружне производње за домаћу потребу у природној привреди дошла је у модерној новчаној

привреди производња за цијацу, дакле за личну новчану добит. С њоме је се тек могла развити и модерна интензивна производња, јер основна њезина лежи у утакмици привредних предузимача или подузетника за рачун личне, приватне својине. Предузимач је пак, као што напред већ рекосмо, по самој природи ствари сваки онај, који у производњи потребним капиталом располаже (на било својим или кредитом набављеним); он одређује на свој рачун и ризик, а према најбољему личном познавању сувремене прође и технике у производњи, шта ће се све и у коме размену производити. То је тај тако звани модерни капиталистички облик производње, у коме предузимачи располажу и капиталом и радом народним, у коме су они дакле, по речима Родбертуса, одиста постали у неку руку *јавни привредни службеници*. Овај систем производње развио је собом и одговарајуће облике приватне производње, у виду разних облика сувремених подuzeћа, који су мање више данас свуда и правну санкцију добили. Ово су ти разни облици производње или привредних подuzeћа:

1) Најобичнији и данас најраспрострањенији — тако рећи елементарни, облик подuzeћа у сувременој производњи је *лични* или *појединачни*, тј. онај где се појединац самостално привреднога посла подухвата, примајући тиме на се и пуну правну као и свеколику економску одговорност — дакле пуну добит у случају успеха, али и сву штету на случај неуспеха. Одлике овога привредног облика јесу: а) *највећа лична заинтересованост*, на следствено и највећа енергија и смотреност у раду око припремања и извођења дотичнога привредног подuzeћа и б) *потпуно слободне, одрешене руке* у предузимању браих потребних мера како за одржање и проширење посла, тако и за случај повлачења, јер приватан предузимач, носећи сâм сав ризик радње, нема никоме ни правно ни морално да одговара, нити у опште рачуна да полаже. А то двоје је највише и допринело све економнијој тј. јевтинијој, па према томе и све успешнијој модерној производњи; обоје пак оскудевало је при старој задружној производњи, обојега нема у довољној мери ни у модерним облицима привредне заједнице (о којима даље говоримо), а најмање га има и може бити у облику јавних подuzeћа, онда кад улога предузимача спадне на

чиновнике. — *Незгодна* је пак особина овога облика опет та, што је при њему радња јако зависна од самих личних особина и имовних прилика предузимачевих, те је према томе онајчешће и јако ограничена, дакле неподесна за већа и тежа подuzeћа тј. таква, за која треба имати јакога капитала, па онда и више могућности, да се крајњи резултат сачека (као нпр. при рударским подuzeћима).

2) Други облик *консорције* или *синдиката* састоји се у томе, што се два или више лица удруже за неко извесно време ради постигнућа извеснога привредног циља на заједнички рачун. Тако се већ од старине (још за време Римљана било је оваквих подuzeћа; тако Тит-Ливаје помиње, како је оваква једна консорција хранила Сципијонову војску противу Картагињана у Шпанији) ишло на то, да се доскочи немоћи појединачних подuzeћа *удруживањем капитала*. Јер нема таквога богаташа, који би све своје имање ризиковао на једно једино подuzeће, нити би оно чак данас за огромна културна подuzeћа (нпр. за просецање Суецкога, Коринтскога или Панамскога Канала или за грађење Сибирске железнице) и довољно било. За овај најпростији облик удружења капитала нису прописане нарочите уговорне, нити друге пак какве законске формалности, без којих се често и са свим може проћи. Најобичнији је случај да су удели учесника равномерно подељени, па се онда према томе наједнако и добит дели или губитак сноси. Обавезе учесника према трећим лицима, не тичу се осталих задругара, јер за све важи само оно, што су они заједнички закључили или нарочито уговорили. Као што без многих формалности ово подuzeће лако постаје, тако се оно онда лако и растура; у њ се дакле лако и ступа и иступа, јер се оно разлази, чим се жељени успех постигне. Ако се само једноме учеснику поклони вера, да он подuzeћем рукује, онда је он наравно дужан и да друговима својим рачуне полаже и да по извршеноме послу ликвидацију изврши.

3) Трећи је облик: *јавнога удружења* или *ортактура* (компаније), кад се двојица или више њих удруже и с радом и с капиталом својим, кад се дакле са свим уортаче тако, да под једном заједничком фирмом раде и све заједнички, како успеће тако и неуспеће радње снесе. Ортаци су према томе солидарно, и то целом имовином својом, одговорни за случај губитака у радњи, али се

онда наравно исто тако и сви добици међу њих наједнако (ако другаче нарочито уговорено није) деле.

Наш трговачки закон, који свега *три вида ортаклука* признаје, утврђује на првоме месту (§ 23—24 трг. закона) овај облик јавнога ортаклука са заједничком фирмом и пуном одговорношћу.

Повољне стране овога облика леже у томе: а) што се на тај начин капитал умножава; б) што се ортаци могу према потреби у радњи замењивати, а тако исто и послове међу собом делити; и в) што се по правилу у свих развија јака заинтересованост у раду, јер су сви подједнако одговорни. Незгодне су пак стране у томе: а) што се један без другога не сме ни на што одлучивати, већ се о свачему претходно сви договорити морају, што врло често, нпр. кад је одлучна и брза нека мера потребна, бива на штету самога посла, а нарочито кад су мишљења међу ортацима подељена; б) што умешнији и препреденији могу врло лако да злоупотребљавају доброту и наивност лаковерних ортака, те се према познатој причи врло често одиста и дешава, да удружено искуство и имање при разортачењу личности промене; и в) што је овај облик везан за многе законске формалности и прописе (као што су грађење уговора, регистравање код судова итд.) тако, да је врло тешко иступати, као и према потреби посла примати нове ортаке (а ретко их обично и има више од 4—5).

4) Четврти је облик *командитно друштво*, кад у једну личну или ортачку радњу (фирму) прећутно и други увесу своје капитале, али тако, да сву одговорност само фирма носи, а међу тим ови помагачи или учесници капиталом (тако звани *командитори*, за разлику од правих одговорних ортака, или тако званих *комплементара*) само својим улогом за радњу одговарају. Право је командитно друштво оно, које и на јавност као такво ступа, тј. кад се у самој фирми (обично с речима „и компанија“) обзнањује да поред предузимача има и извесних командитора (међу тим они се не морају објавити, као што то мора да буде с ортацима), али има врло често и таквих случајева, да неко извесним делом у радњи другога и са свим прећутно суделује. У оба случаја, а нарочито у овоме другоме случају тако зване *прећутне заједнице*, претпоставља се увек врло јако поверење учесника према

радњи или фирми, којој они свој капитал поверавају, јер они према предузимачу радње стоје увек само као обични повериоци према дужнику, с том разликом, што имају права на свој одговарајући удео у добити (а не само обични интерес), па према томе и право да захтевају, да им се књиге и биланс радње показују. У осталом тачан однос командитора одређује се обично нарочитим уговором.

Наш трговачки закон (§ 25—30) познаје ову заједницу као *други облик мешовитог ортаклука* (командитног), у коме се одговорност уговором опредељује, а име командитора се у фирми не објављује.

Одлика је овога облика имовнога удруживања у производњи у томе, што се лакше и на један простији начин но ли при правоме ортаклуку, могу да приберу јачи капитали, а међу тим се ипак јединство у руковању радњом одржава. Али је незгода опет у томе, што је опасност од злоупотреба врло велика, и што је онда према томе овај облик и много ређи, пошто улози командитора почивају само на вери у умешност и савесност предузимача, коме се поверавају.

Кад се улози командитора на акције поделе, а међу тим један или више њих опуномоће, да радњом руководе, онда је тиме већ учињен прелаз к идућем

5) *цетом облику акционарског удруживања*. Акционарска или Удеоичка Друштва јесу најчистији и уједно данас и најважнији облик *имовног* (а не више личног) удруживања. У њима учесник — удеоичар — суделује у подужењу само једним извесним делом имовине (капитала) и само њиме за њ и одговара; дакле, у најгорем случају ризикује, да изгуби само улог свој, јер пред законом нису акционари, већ је само њихов акцијски капитал правни и одговорни носилац подужећа.

Облик акционарских подужећа јавља нам се већ на измаку Средњег Века, колико до данас знамо, прво у горњо-италијанским градовима и то у великим новчаним — кредитним заводима, а за државне финансијске циљеве (за организовање јавног кредита и руковање јавним приходима) као нпр. у банци Ђеновској, основаној године 1407. За тим је се он развио био и по другим земљама, нарочито у току XVII столећа, у великим трговинским компанијама за оснивање и експлоатисање колонија, и свако

од тих друштава почивало је на нарочитоме закону.²⁶ Али прави свој облик као и велики сувремене економски и културни значај добише акционарска друштва тек у нашем XIX столећу, када је услед огромнога проширења њиховога настала потреба и нарочитога законодавства у облику специјалних закона о акционарским удружењима. Ми таквога закона још на жалост немамо, и ако се потреба његова већ поодавна врло живо осећа (има већ више од 10 година, како се на самим пројектима остаје), но се ова подuzeћа у нас још и данас ослањају на недовољне одредбе § 31—49 трговачкога закона, које овај облик обухватају као *trekii вид безименога или акционарскога ортаклука*. У главном узето, било је у опште двојакога схватања у законодавству разних земаља: по првome, инглеско-америчкоме, које је данас мање више свуда већ сузбијено, удеоничка друштва сматрају се ипак више као лична, а не само имовна удружења, те се према томе и лична одговорност за опште обавезе друштвене није на саме акције ограничавала (*joint stock companies without limited liability*). По другоме, које је у Италији отпочето, а у новије доба поглавито у Француској (у *Code de commerce* као *Société anonyme*, што је свуда за углед послужило) израђено, удеоничка друштва сматрају се као један са свим нов правни облик подuzeћа, у коме се личности са свим губе, а за све добри стоје сами улози њихови. Према томе акције могу гласити не само на име, већ и на доносиоца.

Ми ћемо из сувремене организације удеоничких друштава изложити овде само оне поглавите основе, које су досадашњом практиком и законодавством опробане и освештане. Огромне злоупотребе, које су у најновије доба у разним спекулативним акционарским подuzeћима на штету лаковерне публике почињене, дале су повода многим строгим мерама ограничавања (нарочито у Немачкој); чак је бивало и мишљења, да се опет ваља вратити нарочитом државном допусту и строгоме државном надзору, па и самој замени њиховој у облику нарочитих јавних државних подuzeћа.

²⁶ Тако се основа холандска источно-индијска компанија 1602; по њој би за тим год. 1613 устројена и инглески (основана већ 1599), па француска 1628.

Сама фирма казује нам већ и природу овога облика подuzeћа. Јер у њу никад и не улазе имена, већ обично само предмет подuzeћа, пошто су удеоничари његови одговорни носници само удеоничама — акцијама — својим. Овај облик носи дакле већ кроз на себи карактер јавних друштвених подuzeћа, и као такав он наравно добија онда и своју нарочиту организацију, која је у многоме јавној или друштвеној сродна. Тако установа акционарскога друштва мора почивати на нарочитоме друштвеном уговору — *статуту*, који све унутрашње и спољашње односе друштвене регулише (утврђује предмет и фирму подuzeћа, величину капитала и његову поделу у акције, прописује састав управе, контроле, начин публикација, па и саму ликвидацију — састав ликвидационога одбора у случају растура). Статуте мора државна власт одобрити или бар судски протоколисати, а за доказ, да су сви законски прописи испуњени (обично се за то данас тражи пет лица, од којих свако бар једну акцију имати мора). Исто се тако захтева, да већ пре протоколисања (којим се друштво у јавности већ као правно лице признаје) буде уплаћен и цео основни капитал и бар четвртина номиналне вредности акција. Акције могу, као што већ рекосмо, гласити или на име или на доносиоца и недељиве су, али, све док нису потпуно уплаћене, оне се сматрају само као *привремене приманице* (*Interimsscheine*) и морају дотле гласити на име, те да се за сваки случај зна, ко пуном вредношћу акције одговара, те да се према потреби нагнати може, да и остатак уплати. (По швајцарскоме закону од год. 1881 акција на доносиоца допуштена је тек по уплати половине пуне вредности њезине). У најновије доба почеле су се чак утврђивати и најмање суме, на које акције гласити могу. (Тако нпр. немачки закон од год. 1884 прописује суму од 1000 марака а само изузетно, и то за акције, које на име гласе, допушта и суму од 200 марака).²⁷ Акционарска друштва имају и своју нарочиту законодавцу, управцу и контролну власт. Збор акционара утврђује и по потреби мења статуте, (важно је при томе увек питање, како акције право гласа дају), управни одбор их врши, и по њима рукује

²⁷ Нови немачки закон прописује и сав резервни фонд као једну обавезну установу.

подузећем, полажући од времена на време збору акционара рачуне (тачно прописане извештаје о стању радње), а *контроли* (надзорни) одбор мотри опет, је ли у свему према статутима поступљено (наравно, да сам збор акционара увек слободно бира чланове оба одбора, а статуту утврђују опет одговорност њихову у кауцијама). Да би се стало на пут свакој спекулативној злоупотреби, данас се готово свуда узаконљује још и то, да удеоичка друштва сама *своје акције не смеју ни куповати, нити их у заложу примати*. У опште су у најновије доба махом готово већ свуда прописане врло јаке казне за осниваче у случају злоупотреба и обмањивања лаковерне публике (тако нпр. за лажне рекламе; по најновијем немачком закону, глобе се пењу чак до 20.000 марака, а казни се уз то још и затвором; удеоичари — оснивачи чак се чине одговорним и за неплаћања примљених удеоичара).

Акционарска друштва могу *смањивати своје капитал* на два начина: 1) по решењу главног збора акционара, кад и у колико овај то за потребно нађе, дакле *делимитном исплатом акција*, или тако званом *редукцијом* (либерирањем); и 2) *поступним амортизовањем*, на начин, како је то већ у статутима предвиђено или и кад се и како према решењу главног збора за добро нађе (било услед смањене потребе или услед губитака у радњи). *Повећавање капитала* даје се пак изводити на три начина: 1) *издавањем нових акција*, које су са старима, тако званим *оснивачким* акцијама, у свему равноправне, а само се по реду и времену издавања обележавају као емисија: А, В, С, итд. У најновијем законодавству најстроже је забрањено издавати нове акције, све док раније нису потпуно уплаћене, јер се пређе публика на овај начин чешће обмањивала; 2) *емисијом тако званих приоритетних акција*, којима се даје првенствено право на дивиденду, али које се у погледу права гласања запостављају оснивачким акцијама; и 3) *издавањем приоритетних облигација* тј. обавезница с првенственим правом наплате *интереса* из прихода друштвених. Имаоци њихови имају дакле увек право, да им се интерес на позајмљени капитал пре дивиденде исплаћује. Приоритетне облигације могу се чак и хипотекарно осигурати, али зато опет не дају никаква права на дивиденду, нити пак право гласа на збору, јер

оне представљају само дуг акционарског друштва, према коме су имаоци обавезница обични повериоци.

Одлике овога облика ове су: 1) одвајање самог подuzeћа од личности подузимача па према томе и *ограничена одговорност* удеоичара (само уделом њиховим) чине, те је овај облик врло подесан за велика техничка подuzeћа најновијег времена. Управ се може рећи, да је с установом и ширењем акционарских подuzeћа и пружена тек била могућност за она огромна и величанствена модерна подuzeћа (као трговинска, железничка, баначна, рударска итд.), која дадоше толику силу и учинише толику част индустријској техници XIX столећа; 2) наравно, да је тому много допринела и друга повољна околност, а то је *подела ризика*. Даља 3-ћа) одлика овога облика лежи у *постојанству* његову тј. у томе, што он, као остала приватна подuzeћа, није подложен штетним менама индивидуалног живота људског (болести, смрти итд.), што дакле није везан за судбину краткога живота људског; и најзад 4-та) повољна страна лежи још и у томе, што *сама јавност (публицитет)* рада много чини, те људи од капитала радије улажу у акционарска друштва, но ли у приватна (нпр. командитна) подuzeћа. — Незгодне су пак стране у томе: 1) што *комиликована организација* у многоме смета, а нарочито брзومه одлучивању и поступању, које је врло често преко потребно према самој природи привредних подuzeћа; 2) што је доста тешка тачна *контрола* па према томе и недовољна *одговорност* управних органа; 3) што услед тога акционарска друштва под несавесном управом врло често и врло лако упадају у сумњиве и вратоломне спекулације, као што се то нарочито обелоданило у познатој кризи од год. 1873; и 4) најзад још и у томе, што се вечним ослањањем једних на друге у самих акционара развија дух немарности, који онда и све шире поље злоупотребама отвара.

6) Као шести важан облик привредних подuzeћа јављају нам се привредне *здруге*, у којима се потпунице спајају улоге предузимача и радника. Оне по природи својој држе средину међу јавним (ортачким) и удеоичарским (безименим) подuzeћима. Сеоске задруге су биле једна са свим природна појава у првим почецима привредног живота — све до развијене личне својине земље, живље поделе радова и настанка јаче привредне улоге

капитала. Једном речју докле се год производило за кућевну потребу, дотле је овај задружни облик сеоске производње и могао само трајати. Чим је се пак, јачом деобом радова, јачим капиталима и напреднијом техником, почело производити за пијанцу, одмах је се и овај стари, првобитни патријархални облик задруге почео разликовати у индивидуална подuzeћа, заснована на личноме интересу. Свак је хтео од сада да зна, шта је његово и колика је његова заслуга. Тако су се распале и тако и зато се, као што ми то још и данас гледамо, распадају и наше сеоске задруге. Тек у најновије доба отпочело је се, и то поглавито на индустријскоме пољу, с оснивањем таквих *произвођачких задруга*, које би одговарале савременим захтевима прође и технике. Њихов је успех још врло слаб и мучан, јер није довољно само удружити раднике, већ их још ваља снабдети и потребним средствима тј. јаким капиталима, те да се одржати могу. То је, као што већ из прве књиге знамо, и био предмет начелнога спора међу *Шулце-Делићем*, као поборником *самопомоћи* и *Ласалом*, који заступаше опет супротно *начело државне помоћи*. Извесно је толико, да произвођачке задруге, основане на начелу самопомоћи, све до данас имаћаху и могаху имати некога успеха само код извесних заната, који се, поред велико-фабричке индустрије, још зар и могу да одржавају. Код фабричких пак радника оне су остале готово са свим безуспешне, јер поврх оскудице капитала долазе још и огромне тешкоће једне добре задружне организације.

О корисности овога задружног облика подuzeћа у социјално-политичкоме погледу излишно је међу тим и говорити. Решење овога проблема садржавало би у себи тек и главно решење социјалнога питања. Створити такве друштвене и политичке погодбе, под којима би се овај задружни облик могао применити на све важније гране привреднога живота, значило би у истини тек разрешити ефинске социјалнога питања, којим се читави векови безуспешно занимаху, а које је у нашим данима најосетливије постало. Како ћемо се у трећем, економно-политичкоме делу имати нарочито још да вратимо на ово важно питање, то ћемо се за сада овде ограничити само на то, да обележимо само две поглавите незгодне стране задружне производње: 1) већ наглашену *тешкоћу набавке*

капитала (данашње радничке произвођачке задруге плаћају врло често по 14, 16 па и 18% интереса!); и 2) *тешкоћу саме задружне организације*, а нарочито оне невоље, које се имају с управницима или руковооцима (*Gérants*-има). Јер лакше је ипак наћи и прописати организацију, потребну удружењу капитала у облику акционарских подuzeћа, но ли удружењу рада у облику произвођачких задруга. Док акционари одговарају само својим уделом (акцијом), дотле задругари одговарају или неограничено (као што је то утврђено немачким законом од год. 1868) или *ограничено*, тј. до утврђене извесне суме (као што је то случај у већини других законодавстава). *Задруга је интимно удружење самих радника привредника, док је акционарско друштво само једна гола заједница капитала.*

Појам задруге не обухвата међу тим само радничке произвођачке задруге, већ и све оне друге заједнице, у којима се привредници удружују ради узајамнога потпомагања у набавци кредита, подизању зграда, набавци материјала, као и у олакшаној проћи производа и јевтинијој набавци животних намирница. И на овоме пољу задруге су до данас много више успеха показале, но ли у самој производњи. Тако су се успешно развиле *кредитне задруге за узајамно помагање и штедњу* (*Шулце-Делићеве* у Германији од 1850 године, као и *Рајфајзенове сеоске позјамнице*, које су се данас, у многоме усавршене, по целој културној свету распрострајеле), за тим *занатске задруге за узајамну набавку сировина*, као и *земљоделске за набавку алата и машина*, *магазинске задруге* (заједничка стоваришта и продавнице), и *потрошачке дружине*. Већ од XII столећа постоје и у *рударству* (у Немачкој *Gewerkschaft*), овакве задруге (неједнаки удели рудара-задругара зову се *куксе-Куксе*). О ближој организацији ових разних задружних облика биће нарочитога говора у трећем, економно-политичкоме делу; зато се овде у теоријскоме делу и уздржавамо од дубљега улажења у ово важно поље практичних економских питања. Исто тако говорићемо доцније нарочито и о *суделовању радника у добити од подuzeћа* (*Industrial Partnership*).

Као последњи 7-ми облик привредних подuzeћа долазе најзад *јавна државна подuzeћа*, којих се држава лаћа било из *финансијских* (као што су нпр. разни монополи),

или више из *економско-политичких* разлога (као што је то опет случај код државних установа пошта, телеграфа, железница, поштанских штедионица итд.). Врло је важно питање, на колико се привредних грана може у опште да распростре овај облик јавних државних подухећа, без штете по привредни опстанак и културни развитак? Ну и о томе може бити правога говора опет тек у идућем практичном делу овога списа.

До сад смо испитивали појаве производње увек више Општа начела приватно-привреднога производње. с приватно-привреднога гледишта, а сад ћемо да бацимо један поглед и на она виша општа начела, по којима се друштвена или народна производња управља и врши. С гледишта појединачних привредних интереса, дакле с гледишта личне имовине и својине, могло би зар још и изгледати, као да се привредни живот друштвени разлучује у оделите, приватне привреде, које свака за свој рачун и по своје нахођењу раде. Па тако је економни живот и посматрала и испитивала стара инглеска индивидуалистичка школа. И тако је она онда и принципе приватне привреде уздигла била до на ступањ највиших, свеопштих економских начела! Међу тим несумњиво је, да, поред личних покретача приватно-привреднога живота, постоје још увек и извесне опште норме, по којима се економски живот друштвени као заједница управља — исто онако као што поред закона личнога интереса постоје и општи закони права и морала. Тако из појава друштвене производње ми можемо данас да издвојимо ова четири општа начела, која производњу народа покрећу и регулисавају: 1) *удружења* (кооперације или асоцијације), 2) *концентрације*, 3) *утакмице* (конкуренције) и 4) *сразмерице* (пропорције).

Већ смо раније показали били, како је сваки појединац сам за себе, тј. без помоћи друштва Удруживање. (Асоцијација и кооперација). људскога, немоћан, да привреду заснује тј. да стално природом овлада, те тиме и опстанак свој осигура, већ да су људи, колико по крвним везама, толико и још много више по самој невољи привреднога опстанка упућени били, да се зарад привредних успеха удружују. С тога је прво и највише начело привреднога живота: *начело удруживања или заједнице* (асоцијације или кооперације), које нам казује, да су људи као *привредне јединице приморани, да се у привредним пословима*

помажу и удружују и да по истим заједничким основима своју производну снагу примењују. Сваки појединац гледа доиста само своју личну корист, па опет ми видимо, где збир оваких привредних јединица у облику задруге, друштва или народа ипак стреми једноме заједничком циљу, где се, поред свега личног интереса, ипак дакле паралелно развијају и интереси заједница па и саме целине и где појединци налазе тек у тој целини ослонац и из ње тек црпу поглавиту привредну моћ своју. Исто тако ми смо већ приликом речи о подели радова напоменули, да има двојаке кооперације људске: једне, при којој се људи привредници на истоме послу и друге, при којој се они у разним пословима потпомажу. И то што важи за појединце важи исто тако и за привредну целину друштвену. Јер се привредно снажење огледа исто тако и у привредној кооперацији целине народне, која свој најјачи ослонац налази у све јачој и широј улози модерне државе. С развистком културе развијају се тек и све шири облици друштвене кооперације. Сваки привредни орган или елемент (земљорад, занати, трговина), заснива прво сам у себи заједницу интереса својих, која се најзад развија и шири у свеопшту органску заједницу највиших друштвених или народних привредних интереса. Тако се из оделитих, испрва независних, привредних ганглија склапа најзад један нервни систем народне привредне узajмнице, у којој разне привредне функције узajмично живе и условљавају се и у којој, поред свега привидног појединачног супарништва, ипак постоји извесна општа заједница привредних интереса друштвених. У Староме Свету, у коме је привредни живот почивао још на установи ropства, ова привредна заједница интереса била је наравно врло незнатна. Она се ограничавала на саму фамилију, у којој је цео привредни живот скучен и затворен био, а изван које је постојала само држава, којој се опет све жртвовало. Већ у Средњем Веку налазимо *задруге* у земљораду, *еснафе* у градским занатима као и *савезе трговачких градова* (нпр. Ханзеатски). Са стварањем тешње државне заједнице, а поводом измењених привредних прилика, напустила је по том на прагу Новог Доба ера *меркантилне политике*, која је интерес народне привредне заједнице гледала у активном билансу, у потпомагању мануфактура и извозне трговине земаљске. Тако се тек отпочела

стварати и развијати и једна нарочита економна политика државна, која је друштвену кооперацију помагала подстицањем домаће радиности као и ширењем саобраћаја (подизањем путова, канала, трговачких флота итд.). Али је тек у модерној држави начело кооперације проширено на све гране привреднога живота свесним потпомагањем и развијањем јавних привредних установа друштвених, као што су: повчани промет, саобраћајна средства (нарочито железнице), банке, штедионице, берзе, коморе, осигурања итд. Имајући, да доцније посебице и нарочито о свима овим установама проговоримо, ми за сада констатујемо овде само толико, да општа тенденција привреднога развијања иде на то, да начело кооперације све јаче развије и примени, тако да привредни живот добија данас све више карактер једне јавне друштвене организације. *Иза старе фамилијарне дошла је средњевековна сталешка, а иза ове тек модерна друштвена кооперација.* Докле ће се она с успехом раширити моћи? То у истини и јесте најважније питање економске науке и политике.

Кооперација множи снагу не само појединих привредника, који тек у заједници сигурнога ослоња и праве потпоре налазе, већ она појачава исто тако и саму акциону моћ привредне целине друштвене. Кооперацијом се тек постижу огромне уштеде у примени рада и капитала. Тако је нпр. један познат и осведочен факат, да велике радње, на јачем удружењу рада и капитала засноване, увек јевтиније производе, но ли распарчана омања подuzeћа. Већ дакле са самога техничког гледишта све успешније производње, начело кооперације је права основа привреди друштвеној. Јер шта би данас вредео и најобразованији и најбогатији појединац без ослоња на привредну целину друштвену? Он би био немоћан да одоли толиким ударима природе и живота људскога, онако исто као што, по речима *Реслера*, ни само дрво у планини не може да се одржи без оне заштите, коју тек у заједници — у шуми — налази.

У модерној привреди начело кооперације огледа се веома живо још и у оној заједници интереса, којом се појединачни, привидно противуборни, интереси спајају најзад у заједничке, друштвене или народне економске циљеве, а која свога практичкога израза све више налази у економној политици државној.

Начело људскога кооперисања вуче за собом неминуно и друго начело привреднога концен- Начело концен-
трисања, које се у приватној привреди јавља трације.
у све осетнијој потреби *прибирања привредних чинилаца* — *рада и капитала*, а у друштвеној привреди опет у томе, што се *појединачне привредне снаге* све више спајају на заједничке привредне циљеве, те онда удружене *дејствују као једна органска целина*. Већ сама дружба и деоба радова по себи изазивају све живљу потребу концентрације привредних чинилаца: рада и капитала. Техничко унапређење привреде само собом већ захтева и доноси ово спајање радова као и потребу прикупљања све јачих капитала. Ако се и кад се међу тим ово концентровање оставља само себи по начелу: нека иде како иде, онда оно неминуно води превласти капитала над радом народним, јер све мање привредне егзистенције падају онда под ударцима слободне конкуренције. Под оваквом слободом модерна привреда разлучила се у *предузимаче*, који подuzeћима рукују, *капиталисте*, који капитале под интерес дају и *раднике*, који рад свој продају. Сваким даном је све јаче угрожен опстанак свих омањих самосталних привредника, јер то доноси собом већ сама модерна техника производње. Нема сумње, да је по правилу (нарочито у индустрији) вазда повољнији успех производње код већих привредних подuzeћа, јер она боље могу да одговоре техничким захтевима јачега прибирања и поделе радова, као и примене све савршенијих машина. Зато данас занати морају све више да уступају место фабричким подuzeћима. Погрешно би међу тим било хтети враћати модерну фабричку производњу на прошли занатски ступањ њезин. Поглавита задаћа социјалнога питања и лежи баш у томе, да се нађе такав облик кооперације, у коме ће, поред неизбежне концентрације рада и капитала, моћи ипак да се очува привредна независност народнога рада, тј. такав облик привредних подuzeћа, у коме ће рад народни очувати своју претежну привредну улогу и доћи до праведне награде своје, а не, као што то данас махом бива, постати слено оруђе, еспап у рукама капитала. Несумњиво је дакле, да концентрација рада и капитала подиже продуктивну моћ друштвену; само ваља настати око тога, да се ово прибирање узмогне извести без данашњега концентровања својине у рукама великих капи-

талиста — предузимача. Задатак једне увиђавне привредне политике државне у томе је, да се баш сиречи оно, што Маркс зове „историјском тенденцијом капиталистичке акумулације“, те да се поремећена равнотежа привредних интереса не успоставља тиме, што ће се ова „акумулација“ до апсурда доводити. Модерни акционарски облик прибирања омањих капитала а за потребу великих привредних предузећа, за тим разне кредитне, произвођачке и потрошачке задруге, као и само учествовање радника у добити од предузећа и њихово узајамно као и јавно осигуравање, показују нам већ у главноме онај пут, којим нам ваља и којим ће се најзад морати поћи, ако се процес модерне „акумулације“ капитала неће да изведе на пут социјалне револуције — јер је бар толико извесно, да су разумне реформе ваљда човечанству биле корисније од насилних преврата, и јер се не да порећи, да је највећи део правних и моралних тековина људских ипак постигнут путем постојаног и мирног преображаја. Ако се поремећена равнотежа сила у спољној физичкој природи по најчешће и враћа потресима, не значи зато да то мора бити правило и закон друштвеног живота, у коме увиђавна, разумна радња људска има да заступи улогу механичких сила природних. *Начело концентрације капије* дакле, да модерна народна привреда потребује све више прибирања рада и капитала, дакле све више јединства у снази, а задатак је модерне државе, да настане око тога, да се ово и овако јаче развијање привредних сила изврши са што мање штете по благостање друштвено. Већ је сам Адам Смит инстинктивно осећао, да се, поред свега индивидуализма и супарништва приватних привредних интереса, у друштвеној привреди осећа још и дејство једне извесне нама довољно још непознате силе, која кроз појединачне себичне интересе ипак образује и развија заједничке друштвене привредне циљеве. Већ је сама борба живота донела данас собом и потребу модерних коалиција — како радничких у циљу узајамног помагања (нарочито у борби путем *страјковања*), тако и предузимачких (путем *картела*) па и саму установу *порота* (тако званих *синдиката* или *комора*) за мирно расправљање разлика између предузимача и радника. Унети у ову још хаотичну борбу све више правде и смињеног поретка, значи у самој ствари тек помоћи правилноме решавању

социјалног питања. Модерна држава мораће дакле све више добити карактер привредне друштвене организације.

Конкуренција је органски закон народне привреде, који, супарништвом интереса, дакле утркивањем приватних привреда, множи тек општу друштвену привредну моћ. *Начело утакмице (конкуренције)*. Ње паравно нема, нити је може још бити осетно развијене у природној привреди, где се још за кућу производи, већ се она развија тек у новчаној привреди, која за пијацу ради. Конкуренција значи *надметање у циљу постизавања све бољег успеха*, дакле највећу економију у примени сила и утрошку материјала, што се најзад практички исказује у све јевтинијој цени намирница. Тако конкуренција зајемчава тек прогрес (*Concurrentz ist Fortschritt*, као што са свим умесно вели немачка пословица). Као што већ раније рекосмо, привредни се рад не врши никад по доброј вољи, нити пак по моралноме осећању дужности, већ по самој невољи привредног опстанка. И кад уз ту невољу дође још и само такмичење произвођача на пијаци, онда су они тиме још више приморани да се у властитоме интересу с највећом енергијом и опрезношћу користе свима оним околностима, које ће им што већи успех обезбедити моћи. Једном речју, да би се што успешније конкурисати могло, сваки, у своме рођеном интересу, тежи да што је могуће боље и јевтиније производи. И тако тим закон утакмице пружа општи *напредак*. Надметање појединаца даје нам дакле као општи резултат: прогрес друштвене целине. Утакмица тек чини те производња из дана у дан бива све разноврснија и обимнија, цене све јевтиније, подела радова све већа, примена капитала све јача и кредит све шири. То су поглавите неоспорне користи закона утакмице, који је заснован на сувременој *слободи рада и кретања човекова* у друштву. Извесно је дакле толико, да се без привредног надметања не би никад могли постићи овакви и оволики привредни успеси, какве је наше XIX столеће у историји цивилизације забележило. Њих није могло бити ни у античкоме систему ропства, који је поред вајарства могао дати само колосеум и пирамиде, нити пак у систему еснафских ограничења, који је такође могао дати само дивних вештачких рукоत्वора. Али сама себи остављена, неограничена конкуренција у самој живој борби за опстанак руши опет све мање слабије

привредне егзистенције и заводи и у привредноме животу на крају крајева *право јачега*. У дивљој и необузданој борби око успеха, тј. око све веће добити, развија се поред тога још и сувишна *спекулација* и онда и тако звана *препроизводња*, што за собом економске кризе повлачи; услед тога што се не гледа толико на општу корисност производа, колико само на њихову моментану рентабилност, на јевтиноћу према променљивим констелацијама цијаца, врло често се данас дешава, да сувишна конкуренција производњу и погоршава (тј. баца све лошији еспап), а да би се успех постигао, употребљавају се опет сва допуштена и недопуштена средства обмане и рекламе. Тако разуздана конкуренција уместо да иде напретку, води опет растројству привредних сила тако да би сама себи остављена, она најзад одвела привредни живот друштвени његовој дијаметралној противности: *монопољу* најјачих привредника. У свакој грани производње било је међу тим у почетку мање више *природнога монопола*, док је она на ужи круг произвођача ограничена била; за тим је у средњевековним прописима дошло тек *законско или правно монополисање*, што је после у *мануфактурама* развијено у давање нарочитих повластица и заштита, које је у почетку у многоме и модерну *индустрију* однеговало. Данас пак оснажена индустријска производња, сузбијајући слободом утакмице све омање произвођаче, ствара поред извесних заосталих природних (нпр. рударских јазца) и правних (нпр. државних) монопола још и тако зване *фактичке монополе* тј. такве, који постају просто тиме, што извесни велики предузимачи остају најзад једини победници и господари цијаца — на штету како радника произвођача тако и самих потрошача, који су им онда на милост и немилост предани. *Не ваља* дакле ни једна ни друга крајност: *одсуство сваке конкуренције* као и *неограничена слобода незима воде* обе неминовно *приредноме застоју и мртвину*. Погодити дакле у друштвеноме животу такву меру слободе у конкуренцији, која, зајемчавајући напредак, ипак не води економској превласти великих предузимача — богаташа, значи тек паралелно обезбедити развој и *богаства* и *благостања* друштвеног. *Кооперацијом и концентрацијом* *плоружава се производња* како у међународној тако и у друштвеној борби *приреднога такмичења*. Конкуренција

је један важан саставни део социјалнога привреднога законског *борбе за опстанак*, којим се тако исто као у спољној органској природи, одиста врши *одбирање свега бољега*, само што се владавина овога начела у друштву никада не сме пустити на пуну слободу, већ се у интересу јавнога *благостања* мора вазда ограничавати правом и моралом. Иначе би у неравној борби подлегле не само све слабије привредне јединке, већ и сви мањи и слабији народи према већима и привредно јачима. Развијањем алтруизма у облику јавнога друштвеног права и морала, зајемчава се тек и свима слабијима опстанак у друштву јачих — дакле слобода у једнакости људској, јер праве слободе никада и не може бити без одговарајуће привредне једнакости, пошто је ова тек истинска подлога равноправности људској а нарочито кад се зна, да је сиротињи сама слобода још од врло слабе помоћи.

Закон сразмерице у Народној Економији казује нам опет, да *примена (или утрошак) продуктивних* Начело сразмерице (пропорције). *чинимаца — рада и капитала — мора увек бити сразмерна, тј. да мора вазда одговарати количини преона, које се имају да савладају, док се добро неко произведе.* То је у самој ствари принцип *економије* сила, који налаже да утрошак мора бити увек сразмеран успеху, ако се хоће да производња буде рентабилна. Пошто је отпор, који нам сама природа при производњи добара на пут ставља, увек један и исти, то је онда већ по себи јасно, да то мерило економије у развијању сила може лежати само на страни рада људскога, тј. у оној умешности и способности, с којом се рад у опште у производњи примењује. Сам закон конкуренције принуђава већ произвођаче, да се покоре и прилагоде свагдашњем закону сразмерице у производњи. Јер свако време има и своју нарочиту технику производње, која у вези с прођом производа регулише средње природне цене производа и која нам онда наравно казује и ону економију сила, по којој се поједини произвођачи морају да управљају. Свака осетнија уштеда, која се у начину производње постигне, тежи одмах да постане општа, тј. сви произвођачи морају да се прилагоде томе најјевтинијем начину или систему производње, јер би иначе подлегли надмоћној конкуренцији најуспешнијега произвођача. Дек се у производњи рад као предузимач служио капиталом, дотле се ова економија типала

поглавито самога капитала, али од како је у великој индустрији капитал сам преузео улогу предузимача, који радом само као средством располаже, отад се ова економија у примени сила поглавито тиче саме количине рада, јер ако је нпр. при доброме распореду рада и капитала у некој грани производње 20 радника довољно, те да се извесан успех постигне, онда је свака друга радња, која би, рецимо, тај исти посао с 25 радника радила, била већ непродуктивна. У опште могли бисмо према томе рећи, да закон сразмерице има у привреди тај резултат да старо *екстензивно* газдовање учини све *интензивнијим* — у *земљоради* да појача производњу хране на све ужему простору, а у *индустрији* опет да скупи растурену ситну производњу у све крупнија индустријска подuzeћа; јер привредна радња мора се увек водити на онај начин и у ономе облику, у коме се највећи сувремени успех постиже. Док је међу тим прођа слаба, док се још више за домаћу потребу или пак по поруџбини ради, дотле се само и даје одржати занатска радност и дотле би сваки други интензивнији рад значао у самој ствари раскош. Тако се нпр. рационалан земљорад не да никад с успехом завести онде, где је прођа слаба и где је још доста земаља на расположењу, нити се пак индустријски систем производње даје примењивати онде, где се још само за домаћу потребу или само по поруџбини ради. Правилним разумевањем овога закона сразмерице постаје нам онда јасно и то, зашто се у опште свугде *прво развио спољашњи, па тек позније за њим дошао живљи унутрашњи саобраћај*. Прво се вишак производа нудио и износио на страну, па се тек доцније с јачом поделом радова развио и јачи унутрашњи промет. Зато се нпр. свуда *прво* подижу и велике, тако зване *међународне, железничке пруге*, па се тек за њима развија *мрежа унутрашњег железничког саобраћаја*.

Закон сразмерице, принуђавајући привреднике, да по једној извесној свагдашњој најекономнијој основи производњу врше, иде у самој ствари на то, да се по могућству у свима оделитим газдинствима постигне *приближно једнака продуктивност*, али се тому опет са своје стране противе дејства закона конкуренције, која су увек на страни највећег успеха. Док дакле начело сразмерице носи у себи ту тежњу да постави извесну *равно-*

тежу у односу продуктивних сила, дотле опет све нови успеси људскога духа ремете ту равнотежу по начелу утакмице. Тако ова два закона дејствују на крају крајева као две половине једнога начела, којим се тек у истини заснива прави економски прогрес човечанства.

Начело сразмерице важи међу тим исто тако и за народну привреду као једну целину, која, ако се хоће да не подлегне у међународној конкуренцији, мора увек тежити да се приближи највишој сувременој међународној економији сила. А ова се економија данас најуспешније постиже тако, ако су у привредном организму друштвеном сразмерно заступљене све важније гране радности народне, а наравно понајпре оне, које имају и највише природних услова за своје развијање.

Из свега што доведе рекосмо о погодбама, под којима се производња развија, излази јасно, ^{Продуктивност} да продуктивност једнога друштва лежи ^{народне привреде.} цео- главито у енергији његовога рада, дакле у оној техничкој спреми, којом народ један постаје тек кадар, да природом овлађује. Све друго: као богатство спољне природе, згодан положај, добре уредбе и мирно развијање, само су повољни услови за јачи привредни развитак. Примена хемијских и механичких сила природних у суременој индустријској техници, потпомогнута и омогућена наравно тек великим удружењем рада и капитала, уздигла је тек производњу на ону невероватну висину, на којој се она данас на измаку XIX столећа налази. Да узмемо само један и то врло очигледан пример. Године 1875 навршено је тек сто година, од како је прва парна машина склопљена и већ тада се, по рачуну чувенога статистичара *Енгела*,²⁸ налазило у примени (у радности и саобраћају) на *50 милиуна парних коњских снага*, што — рачунајући, као што се то данас обично узима, да је једна парна коњска снага равна снази три теретна коња, а свака од ових опет снази од 7 људи (дакле = 21) — *представља данас радну снагу од преко једне хиљаде мили-*

²⁸ *Engel* у расправи „*Zeitalter des Dampfes*“ рачуна, да је у год. 1875 било у целој свету у употреби: 13,330,000 парних коњских снага у радности; а 32 милиуна опет у саобраћају (паробродима и железницама). Вредност њихову он рачуна у железницама на 80 милијарди, у индустрији на 40, а у свим паробродима на 5½ милијарди марика.

уна људи!²⁹ Овако огромну културну моћ ставио је дакле човечанству на расположење тек проналазак парне машине, без кога би и сама културна улога угља и гвожђа остала и дан-данас још врло незнатна. *Тројство угља, паре и гвожђа*, дало је тек право индустријско обележје нашем столећу, које данас на измаку својему моћном применом *електрике* обећава наступајућем XX столећу све нове огромне успехе у практичној примени оних природних моторних снага, које су све до данас још у врло скромном размеру рад човеков замењивале (као што је нпр. снага водених падова). Лепо вели један од новијих економиста,³⁰ како на нашој земљиној кугли живи данас на 1500 милиуна људи (од феле *hoto*) док би она међу тим, да се људи нешто нису овако наоружали машинама и међусобно удружили зарад одржања реда и унапређења рада, једва 20—30 милиуна издржавати могла. Данас један човек опреде на дан толико памука, колико је пре 120 година могло опрести њих 400, јер се данас преде у фабрикама и с машинама. У парним млиновима самеље данас један човек толико, колико је пре сто година могло самлети њих 150. Једно женско чељаде може на машини данас сто пута више оплести него ли што је могло урадити пре сто година. Поглавити продуктивни успеси имају се очевидно дакле понајпре захвалити *удружењу и техничком наоружању радне снаге људске*.

²⁹ Fairbairn срачунао је још у години 1861 парну снагу, која је у индустрији развијена, на 3,650.000 парних коњских снага, што по његову рачунању замењује рад од 55,000.000 људи. У исти мах он је срачунао и да би издржавање одговарајуће снаге у живим коњима стало 13, а у људима 65 пута скупије, по што равни механички рад у облику паре стаје! — За Француску рачунају данас, да њене парне машине развијају у производњи снагу од 1,500.000 парних коњских снага, што замењује радну снагу од 31,500.000 људи!

³⁰ Maurice Block у „*Journal des Economistes*“ за август, 1894, стр. 178.

ДЕО ЧЕТВРТИ

ПРОМЕТ

ГЛАВА I

Саобраћај и трговина

Саобраћај или *промет* добара значи у самој ствари *размену производа*, која у осталом не мора увек у исти мах бити везана и за јачу промену места, тј. за сам *пренос* производа у простору. Сам појам промета или циркулације добара своди се на *прелаз њихов из руке произвођача у руке потрошача*, дакле *из имовине једнога у имовину другог*. Промет као такав сам по себи је већ природна последица *поделе рада (занимања)* и има, поред осталих тешкоћа, на првоме месту да отклони *просторне препоне* међу људима — ову, тако звану, *преу димензију* народне привреде, коју ум људски измишљањем све савршенијих преносних средстава савлађује. Суштина друштвенога привредног саобраћаја лежи дакле у размени добара и услуга, а ова је са своје стране опет природна последица деобе занимања и просторних препона. Већ сама климатска, геогностичка, оро- и хидрографска различност спољне природе, па за тим и саме разлике у потребама и способностима људским — све то скупа ствара већ природну потребу саобраћаја међу људма и народима. Прави привредни културни развитак условљен је тек прометом добара, јер је изолована лична као и фамилијарна привреда још врло слаба подлога цивилизацији. Ако је *Аристотел* с правом дефинисао човека као *политичко биће*, онда га је доследно тому још с више раз-

лога Адам Смит ближе определио као *једини створ, који размену врши*, јер је размена социјално кретање и развијање сила и материја; она је основа привредноме животу и развоју по истоме оном разлогу, по коме је и кретање у спољној природи основна погодба свакоме појаву живота.

Промет је сам по себи већ једна огромна продуктивна привредна моћ, јер он тек даје и ствара прилике и све јачој и широј производњи, која би иначе, ограничена на задовољење чисто личних потреба човекових, остала више на ступњу животињскоме. С тога је свака сметња саобраћају или промету добара, па била она људскога или природнога порекла, у самој ствари пренапа и живљему развоју друштвене производње. Динамика народне привреде садржана је дакле у промету добара.

Првобитни промет добара вршен је *трагом*, тј. непосредном разменом производа једних за друге; ну како је овај облик саобраћаја врло мучан и невољан, јер се на тај начин разноструке потребе врло тешко сусретну и правилно задовољавају, то је људски дух пронашао понајзгоднијега посредника размене у *новцу*, којим је трампа у корист целине подвојена у два чина: *продају* и *куповину*, да се најзад у спекулативној модерној трговачкој привреди изметне у *куповину* у циљу што *корисније продаје, тј. искључиво у циљу веће добити*. Остављајући блиску оцену овога развоја доцнијему разматрању, ми се за сада задовољавамо напоменом, да је најкориснији онај и онакав саобраћај, у коме су произвођачи и потрошачи добара једни другима најприближнији и најприступачнији. Јер док је добро у рукама произвођача *производ*, који најближега и најбољега потрошача тражи и док опет и сам потрошач са своје стране природно желети мора, да своје *намирнице* у довољној количини и то наравно што јефтиније у непосредној близини добављати може, докле је економско добро у рукама *трговаца* само *еспаи*, који се тражи да се што јефтиније купи, а што скупије прода. *Еспаи* (или роба) је дакле свако оно добро, које трговином у промет улази, при чему је новчана добит трговаца увек главни циљ. То претварање добара у еспаи назвао је Маркс: *фетишизмом робе*.

Привредни саобраћај јавља нам се у два чина: 1) у самој размени добара, која се, потпомогнута мерама ве-

личине и тежине, новцем и кредитом врши; и 2) у самоме акту просторнога преноса, који се *преносним и саобраћајним средствима врши*. А као посредник његов јавља нам се опет *трговина* као једно нарочито самостално привредно занимање, које продају и куповину добара посредује. Трговина и саобраћај нису међу тим никакво истоветни појмови, као што је то нарочито лепо Кери показао. Трговина, купујући производе онде, где им је вредност најмања, а у циљу да их прода тамо, где се они највише траже, где им је дакле вредност највећа — а све само у циљу што веће добити — тим самим служи саобраћају, и служећи му тако она шири прођу производа и на тај начин посредно подстиче и помаже друштвену производњу. Једно економско добро вреди не само оно, што је рада и материјала у израду његову утрошено, већ да оно с места, на коме је произведено, доспе до на место потрошње, потребан је још и један извесан утрошак, учињен око преноса његова, који се природно додаје оној жељеној вредности, која се на пијаци тежи да постигне. Трговачка услуга не даје међу тим еспаиу никакву нову особину од вредности, већ само иде на то, да при продаји што већу цену постигне. Како се пак конкуренцијом при куповини понајчешће постиже негативан резултат тј., уместо жељене јефтиније, у самој ствари скупља, а при продаји опет, уместо жељене више, махом добија нижа цена еспаи, — о томе ћемо још нарочито доцније проговорити. За сада утврђујемо овде само толико, да је трговина, у колико служи саобраћају, и сама врло важан продуктиван чинилац. Произвођачи и потрошачи намирница не могу при јачој деоби занимања сами да се нађу и да на тај начин непосредно размену међу собом изврше, а уз то придоласе још и саме просторне препоне, које нам савладати ваља, и зато је трговина неизбежна. Без посредовања трговине цене би биле врло разнолике и неједнаке; трговина их међу тим изравнава; проширујући прођу она тим самим проширује и саму производњу. Истина је, да су трговачке услуге понекад и врло скупе, што је нарочито онда случај кад је трговцима дата могућност, да, стварајући монополске прилике, сами цене роби одређују. Трговина, само ако јој се то може, иде на то, да у исти мах општети и произвођаче и потрошаче производа, али је, као што ћемо доцније

видети, у томе помеће већ сам закон конкуренције. На крају крајева производи се у самој ствари размењују увек за производе, јер је то крајњи циљ свакога промета и онда је са свим појамно, да би како по произвођаче тако и по потрошаче понајкорисније било, кад би се у опште без икакве трговачке услуге и наплате обићи могло, кад би се дакле једном извесном прометном комбинацијом дало некако удесити, да се произвођачи с потрошачима сами у непосредну везу доведу (нпр. организовањем *јавних слазалишта робе*, као што су то по неки од социјалиста себи замишљали). Идеална шема најсавршенијега и најкориснијег саобраћаја, била би одиста она, у којој би се, по речима *Кери-ја*, произвођачи с потрошачима зближили тако, да трговина као спекулативно привредно подухеће постане са свим излишна. Најживљу потребу размене наравно да осећају увек узајамно земљораднички и занатски производи, тј. *сировине* као производи са *села*, који природно теже да се по *градовима* за *фабрикату* размењују. Нема дакле сумње да би желети било, да су ова два основна елемента, који вазда једно другоме гравитују, што приближнија, тј. да свака *земљорадничка покрајина* добије и свој *природни мануфактурни центар гравитације у средини својој*. Јер привредна гравитација, исто као и гравитација физичких маса у спољној природи, казује, да је узајмица све то живља, што је становништво гушће и што је разлика одстојања међу људима краћа. Аналогно физичкоме закону гравитације смели бисмо дакле по готову поставити као свеопшти закон то, да

Закон привредни саобраћај стоји у упрavanoј сразмери саобраћаја с масом (тј. густином људства) а у обрнутој с одстојањем (тј. трошковима око преноса).¹ Међусобна привлачна снага наравно да је све то већа, што је људство гушће и што су разноврснија занимања његова, тј. што је шири друштвена деоба радова изведена, јер јед-

¹ Док природни закон казује да гравитација стоји у упрavanoј сразмери с масом, а у обрнутој с квадратима одстојања, докле би управели закон, не тако строго формулован, у самој ствари казивао, да саобраћај (С) стоји у упрavanoј сразмери с масом тј. густином људства (М, т) и деобом или разноврсношћу занимања (D) а у обрнутој с одстојањем, или боље рећи трошковима око преноса (Т). Дакле, формула саобраћаја изгледала би од правило овако:
$$C = \frac{M \cdot t \cdot D}{T}$$

ноликост и овде као и свуда у природи и друштву води мртвицу. Само разни привредни елементи осећају живу узајамну потребу размене, која циркулацијом добара подстиче тек привредни живот друштвени. Већа густина људства иде вазда руку под руку с јачом деобом радова или управ занимања; — очевидно је дакле да тек једна индустријска земља може издржати и гушћу популацију. А где је то случај, ту је онда истом дата и могућност, да се и све савршенија саобраћајна средства заведу. Ваља увек имати на уму ту основну, неоспорну истину: *да се трошкови око преноса по правилу вазда свлађују на саме произвођаче* (јер их трговци од ових већ у нижој куповној цени наплаћују). Ко то правило увек на уму има, неће се никад варати у оцени саобраћаја ове или оне земље или покрајине. Јер на пијацу се могу с успехом доносити увек само они производи, на којима се, преко трошкова око производње и преноса, још извесне добити имати може — једном речју сви они производи, на којима се плаћају сви трошкови учињени око продуктивних и преносних препона, тј. које је ваљало савладати, докле ти производи у руке потрошача не доспеју. А кад се к томе додаду још и ове даље неоспорне околности: *да су цене градских центара по правилу меродавне за сву земљоделску околину, којом они владају као и да су градови већ по себи природне пијаце, којима из привлачне сфере њихове све сировине теже*, — онда већ не може више бити спора ни о томе, да је најкориснији онај облик саобраћаја, у коме је, као што *Кери* лено вели, по примеру планетних система, *привредна децентрализација* (или тако звана локализација производње) најбоље изведена, дакле онај, у коме су *потрошачи најближи произвођачима*. Као год што је циљ производње све јевтинија репродукција добара, тако је несумњиво и циљ саобраћаја друштвенога: све јевтинији промет производа. А најјевтинији је промет природно онде, где су индустријска средишта, већ по положају своје или по савршенству и јевтиноћи саобраћајних средстава, најприближнија земљоради. Јер нема сумње, да се промет вазда шири у ономе правцу, у коме је саобраћај најјевтинији, па ма географска одстојања и већа била (нпр. дуж обала морских, пловних река или железничких линија). *Прометна сфера производа шири се дакле с усавршењем и*

организовањем саобраћаја. Већ Адам Смит (у књизи III, гл. IV) увиђаше благодетан утицај развијања индустријских центара, и то поглавито у овоме: 1) што се уз и око њих тек с повећаном и олакшаном прођом подиже земљорад из пљачкашкога система рада те поставља на рационалну основу; 2) што градски становници почињу тек улагати своје јаче капитале у земљоделска подухећа; и 3) што градови најзад и политички ослобођавају сељаке од тлачења снахијских освајача, уводећи јавну безбедност, правни поредак и слободу. Извесно је толико, да од удаљености индустријских пијаца, које су природне пијаце земљораду, највише штете подносе вазда сами земљорадници, а наравно да су оне још најосетливије онда, кад се индустријске пијаце налазе изван граница земљоделских. Пошто се, као што ћемо то касније већ видети, образовање цена врши поглавито по самим градовима, пошто су дакле градске цене по правилу меродавне за ову земљоделску околину, која је на њих као на природне пијаце своје упућена, то је онда тако исто јасно, да удаљене индустријске пијаце, као природни прерађивачи и потрошачи сировина у самој ствари наносе тројаку штету земљораду и то: 1) тиме, што сељак онда мора јевтиније да даје своје сировине посредницима, трговцима, који их на далеке пијаце носити морају; 2) што он онда у исти мах обично скупије плаћа и саме фабрикате, јер су му ови теже приступачни на обично и дошије израде; и 3) што је онда отежано и само рационално обделаване земља, јер кад сељак са својом зарадом лоше стоји, он онда природно није кадар ни да интензивнији земљорад развије (према познатом Тисенову закону, по коме: што даље од индустријских центара, то је неминуовно и интензивност земљорада све слабија). Велика трговина, која врло често ове раздвојене природне елементе привреднога саобраћаја на своју највећу корист у вези одржава, која дакле страним фабрикатима домаћу а нарочито кућевну индустрију потискује, таква трговина, која сама себи метом постане, већ по тој самој себичној привредној улози својој, никад не служи интересима правнога саобраћаја; ту се дакле већ јасно размимотилазе интереси саобраћаја и трговине. Трговина је дакле, и онег понављамо, корисна кад и у колико у служби саобраћаја домаћу производњу потпомаже, али не и онда кад од при-

редне подвојености живи, кад се дакле поглавито на рачун домаћих и то понајпре земљоделских произвођача богати.

Трговина, носећи у циљу своје властите користи производе с места, где су они најнижи у цени, на она места, где се они највише цене, тим самим постизава опште *нивелисане цена*, изравнава дакле све више културни ниво човечанства и као таква она је онда несумњиво врло важан пионир цивилизације. Јер кад нешто не би било оваквих просторних препона, ни овако различних природних и културних погодаба међу људима на овој кугли земљиној, већ кад би сваки у својој непосредној близини налазио и израду свега онога, што му је за живот и његово улепшање потребно, онда би улога трговине морала бити сведена на најмању меру, али би зато привредни саобраћај био ипак и најживљи и најкориснији. У колико би пак добит трговаца отпадала, у толико би несумњиво и опште подмирење потреба било јевтиније, јер би отпао онај део препона, који непосредноме саобраћају људском смета. Треће би се дакле умалило. Трговина је дакле само по невољи посредник привреднога саобраћаја; она је несумњиво корисна, у колико њему и преко њега унапређењу привреде народне служи, јер ширећи прођу она тиме у самој ствари шири и саму производњу. *Једном речју трговина је само средство и саобраћај је прави циљ привреднога општења људског.*

ГЛАВА II

Теорија вредности

У свој економској теорији нема ни важнијега питања нити пак питања, које је дало повода толикоме разликовању у схватању научника као што је то случај с теоријом вредности. Она је одиста темељ свеколикој научној згради економској. Правилно схватање постанка и образовања вредности пружа нам тек кључ за правилно разрешење најважнијих проблема економске теорије. Разно поимање економске вредности послужило је најважнијим научним представницима, да у разним правцима развију и своје најважније различне економске погледе. Према томе, како се различно тумачило постајање и мерење економских вредности, — час више према

личној оцени корисности или реткости, а час-по опет према оцени оних препона, које човека од потребних му добара раздвајају; код једних више према трошковима коштања или управ репродукције, а код других опет више према самоме времену рада, — постали су чак и разни економски правци једнога Смита и Рикарда, Сеја и Бастије, Кери-ја, Родбертуса и Маркса.²

Већ је Адам Смит разликовао двојаку вредност: *употребну* или *корисност* добара и *прометну* или *вредност њихову у размени*. Да наведемо његове властите речи: „Ваља приметити, вели он, да реч *вредност* има два са свим различна значења; некад она означава корисност извеснога предмета, а некад опет његову куповну моћ других предмета. Једна се даје назвати *употребном* а друга *прометном* вредношћу. — Предмети од највеће употребне вредности имају често врло слабу или никакву прометну вредност; и обратно предмети од највеће прометне вредности имају често незнатну или никакву употребну вредност. Ништа корисније од воде, па ипак се њоме ништа купити не да; за њу се дакле у размени готово ништа добити не може. Напротив дијаманат нема готово никакве употребне вредности, па ипак се зато за њ врло често у размени добијају многи други еспапи.“³ Ово основно разликовање двојакога разумевања вредности није у осталом никаква новина; оно је, као што то већ раније (у књ. I, приликом речи о Аристотелу) казасмо, било примећено већ и од писца Старога Света, а још јасније наравно у новије доба код готово свих важнијих претходника Смитових. Ово и овакво разликовање Смитово дало је међу тим повода многој збрци појмова код потоњих економиста. Већ Рикардо замера Смигу на томе, што он *корисност* предмета поставља за узрок вредности, пошто „она *никако није мерило прометне вредности*“, ма да је међу тим *битан, неопходан услов њезин*. С тога Рикардо говори са свим правилно увек само о

² Професор Торнтон износи ову, по збрку појмова у економичара врло карактеристичну алегорију: *Sydney Smith*, већ на понодавно дана по ступању његову у изгласни „*Political Economy Club*“, положио је одмах и оставку на чланство. На питање зашто то чини, веле да је одговорио: зато, што сам се преварио у нади да ћу овде бар моћи сазнати, шта је то вредност!

³ *Ad. Smith*, у преводу *Germain Garnier*-а, Paris, 1859, књ. I, гл. IV, стр. 119—120.

прометној вредности као правој економској или друштвеној вредности добара, јер је употребна вредност или корисност добара чисто *индивидуалне*, па према томе онда и релативне природе. Већ у самоме почетку своје прве главе о вредности Рикардо вели, да прометна вредност добара проистиче из два извора: *из реткости њихове и из количине рада, која је потребна, да се она набаве*. За добра, која су човеку потребна или корисна, а међу тим се не даду радом људским умножавати, меродавна је већ сама *реткост* њихова. Али код свих оних добара, која се радом људским репродуковати дају, меродавни су за прометну или друштвену вредност њихову *сами трошкови око производње, који су економски исказани у количини утрошенога рада људског*. Адам Смит, ма да је и сам полазио с начела, да је рад извор и мерило сваке економске вредности, ипак је дао повода многоме потоњем кривом тумачењу тиме, што је он, мимо рад, тражио природно мерило вредности још и у утрошку хране, па у цену производа уносио касније опет, као саставне елементе њезине, и три врсте прихода (ренту, најамницу и добит),⁴ тако да је доиста могло изгледати, као да се прометна вредност добара одређује још и према трошковима око издржавања произвођача, учињеним у храни и другој капиталу, а не само према утрошеноме раду. Међу тим и Смит и Рикардо утврђују то као аксиом, да се природна вредност еспапа (наравно увек онога који се радом људским умножити даје) одређује по оној „*употребљеној количини рада, која је на њихову производњу употребљена*“.⁵ Смит још вели: „*Рад је стварно мерило прометне вредности сваке робе*“ (тј. она количина рада, којом неки производ ставља човека у могућност да за се друга добра набави). И даље: *стварна цена* некога добра за онога, који га набавити жели, лежи у ономе раду и труду, који би му ваљало утрошити, да га добави. Према томе сва се роба у самој ствари купује радом људским (а никако

⁴ „Рад, вели Смит даље (књ. I, гл. VI), одређује вредност не само оној партији цена, која се размучује у рад, већ и оној, која се размучује у ренту, као и оној, која се у добит дучи.“ И даље: „Најамница, добит и рента јесу три производна извора свалог прихода, као и сваке прометне вредности.“ Стр. 151 и 153—4.

⁵ „*Oeuvres completes de D. Ricardo*“ у „Збирци италијанских економиста“, Париз, 1882, стр. 3.

новцем).⁶ Да наведемо још и једно даље место, које већ са свим прецизно одређује Смитово гледиште у теорији вредности овим речима: „Тако је рад, који се никад у својој вредности не мења, једино стварно и пресудно мерило, које у свим временима и на свим местима може послужити да процени и упореди вредност свих ствари. Он је њихова стварна, док је новац само њихова номинална цена.“⁷ Па не само то, већ он онда, са свим доследно овоме гледишту, утврђује даље још и то, да „оно што је производ два дана или два сата рада наравно да увек вреди двапут више од онога, што је по правилу производ само једнога дана или једнога сата рада.“⁸ Ваља нам међу тим овоме одмах додати још и овај са свим правилни назор Смитов, који многој новијој (тако нпр. и самој Марксовој) теорији вредности оскудева: да се однос између разних количина рада не даје увек по времену одређивати, јер, вели Смит, „може бити више рада у једноме сату мучнога, но ли у два сата лакога посла“, тако нпр. увек много више онде где је, рецимо, требало десет година спреме за рад, но ли у истоме времену онога рада, за који је сваки човек способан.⁹

Смитови последници, пометени овом двојаком вредношћу добара, употребном и прометном, губили су се врло често, гледајући у производима час више личну корисност, а час опет више куповну моћ њихову, али су се ипак зато највећим делом заустављали на Рикардовој формули неминовних трошкова око производње, имајући при томе понављено у виду онај утрошак рада, који ваља учинити, те да се неко добро произведе или добави. Први је после Смита Кери унео, био мало више светлости у ово двојако, у самој основи својој различно, посматрање вредности својим оштрим разликовањем корисности и вредности, као двеју са свим различних појава, код којих су

⁶ A. Smith, ib. I, gl. V, str. 122—123.

⁷ На истом месту, стр. 126.

⁸ Smith, ib. I, gl. VI, str. 148 — наравно при подједнакој корисности.

⁹ Smith, ib. I, gl. V, str. 124. — Ми верно наведемо ова најважнија места из Смитове теорије вредности, те да се зна, шта је већ све она у себи садржавала, као и колика је научна вредност онога, што је касније у њој приповањено. Од следбеника Смитових, једни при образовању вредности даваху више превагу личној оцени о корисности добара (тако нпр. Сторк), други опет вредности (тако Сенјор), док некима пак остајаше при теорији утрошенога рада.

и саме тачке посматрања при постајању и развијању њихову различне. Са свим је различна лична оцена онога, што нека ствар за човека вреди, од онога што она у друштву по куповној моћи својој вреди. Прва је, по Керију, корисност или лична употребљивост добара, која се шири са ширењем знања људскога (зато Кери за њу вели, да је она мера моћи човекове над природом) и она је онда као таква само једна неминовна и врло важна погодба за вредност, али зато она никако још није нити пак може већ сама по себи бити извор и мерило саме суштине вредности добара. Психолошко порекло праве (прометне или друштвене) вредности добара постаје тек у промету и то поређењем цена, које нам ваља савладати, те да ово или оно добро добавимо. (Зато он онда одређује вредност, као меру моћи природине над човеком). Наравно да су при томе поређењу увек пресудне оне најмање препоне, с којима се добро неко произвести или добавити може, дакле никад оно, што је оно некад некога стати могло (тј. трошкови око производње или вредности буквално узети) већ увек само онолико труда и трошка, колико је данас потребно учинити, те да се до извеснога добра дође — дакле, као што он то сам zgodно зове, у самој ствари: по трошковима око репродукције. У томе је већ у основи садржана она мисао, коју налазимо у већ напред формулованоме закону сразмерице, а коју је Маркс, са својега гледишта опет, једнострано сабио у свој појам „друштвено-потребнога времена рада.“ Сам пак појам вредности постаје по Керију тек тиме, што људска тежња за подмиривањем потреба у већини случајева налази на спољашње, материјалне сметње, које се тек радом људским савлађивати морају; тек из овога антагонизма ниче дакле и сам појам вредности, који се после у размени друштвеним поређењем све даље развија и израђује. Ц. Ст. Мил, избегавајући да нам сам даде прецизну одредбу вредности и тврдећи, да је она један чисто „релативан израз“, ипак најзад своди и сам суштину вредности на ова два саставна елемента: корисност и тежбу набавке (па било то сад услед саме природне или често баш и друштвене сметње). Далеко би нас одвело, кад бисмо још и све даље варијанте при анализирању економске вредности овде излагали. Довољно ће бити, ако напоменемо да су се и у најновије

доба теорије вредности опет разишле у две крајности: једну, која суштину и мерило вредности налази само у количини рада и то наравно оноликога, колики је према свагдашњој савременој техници производње потребан, те да се добро неко произведе или репродукује, дакле управ, по речима Марксовим, „*друштвено-потребнога*.“ Ова теорија рада, поникла, као што видесмо, већ у школи Смитовско-Рикардовој, изведена је до на сам крај консеквенција својих у Марксовој теорији вредности, по којој свака роба само онолико праве друштвене вредности у себи има, колико је „*друштвено-потребнога*“ рада у њој садржано. Она је Марксу добро дошла била, да на основу њеноме са свим логички доследно изведе и своју даљу теорију капиталистичке експлоатације радничкога света, коме, као јединоме и искључивоме творцу економских вредности, треба онда наравно у самој ствари да припадне и цео приход од рада. Да се увиди погрешна једностраност оваквога схватања економске вредности довољно је овде напоменути већ само толико, да такав мерљиви субстрат вредности, који би се у „*друштвено-потребној* количини раднога времена“ састојао, у самој ствари никако и не постоји. Он је чист производ спекулације, јер се друштвена вредност производа, па ма колико да она из рада произлази, ипак зато никад не даје мерити самом количином рада, а без каква обзира на каквоћу рада, и, што је још најважније, без обзира на саму корисност или потребитост добара. У најновије доба развио се међу тим и *друзи један правца*, који је опет у супротну крајност отишао, те порекло друштвене вредности производа хоће једнострано да сведе опет на оцену свагдашње најмање или тако назване „*граничне корисности*“ њихове. *Сеј* и *Сениор* беху међу првима, који у *корисности* производа гледаху већ поглавито порекло вредности њихове.¹⁰ Специфично пак модерну школу овога правца налазимо поглавито заступљену у *Госена*, *Девонса*, *Валраса*, и у најновије доба у радovima *Менгера*,¹¹ *Бем-Баверна*¹² а нарочито *Фр. Визера*. Уместо

¹⁰ Па и *Сторк* је био мишљења, да је вредност само једна „*опажени* и људским субјектом призната корисност“ добара. *Рау* и *Иш* и сами пак налазе, да извор вредности лежи поглавито у „*стужићу корисности*.“

¹¹ У расправи његовој о вредности у: „*Jahrbücher für National-Oekonomie und Statistik*.“ Св. XIII, 30. годину 1886.

¹² *Menger: „Grundsätze der Volkswirtschaftslehre“*, Беч, 1871, стр. 78.

услуге и *прометне* (по *Смиту*), ова школа разликује данас *субјективну* и *објективну* вредност, што у самој ствари опет на једно излази. Прва је она вредност коју добра за људе имају, а друга је узајамни однос вредности између разних добара, при чему се тек и трошкови око производње у рачун узимају. По њихову схватању за вредност добара нису у самој ствари никад пресудни сами трошкови око производње, а најмање још утрошак самога рада, већ назада више сама корисност добара. Тако *Визер* нпр. вели, да је у самој ствари корисност, а не вредност, највише и најважније економско начело, јер кад год вредност и корисност производа у сукоб дођу, увек ће победити и преовладати разлози корисности. У самој ствари вредност је дакле једна чисто субјективна појава, која споља на самим предметима као некаква стална особина њихова никако и не постоји. Док је садржина вредности субјективна, дотле је само облик њезин објективан.¹³ Вредност је управ онај замишљени интерес, који људи за извесна добра имају или осећају; она је дакле, по речима *Визера*, само „*објективисан интерес*“ људски.¹⁴ Индивидуална вредност развија се тек у друштву у вредност за све, у *објективну вредност*.¹⁵ Чак ни вредност једне исте суме новца за једну и исту личност није увек једнака.¹⁶ Доктрина вредности јесте дакле у самој ствари, као што он вели, „*примењена психологија*.“¹⁷ Тако дакле ова најновија школа налази најзад, да је *вредност само један извесан начин израчунавања корисности*. Корисни предмети подмирују потребе живота људскога, али ће они имати вредности тек само тако, ако је њихова количина ограничена. Вредност добара одређује се дакле према крајњој или најмањој корисности њиховој, тј. тако да човек вредност некога добра за се утврђује увек према ономе крајњем егземплару, који му је најмање користан (дакле

¹³ *Dr. Fr. v. Wieser: „Über den Ursprung und die Hauptgesetze des wirtschaftlichen Wertes.“* Wien, 1888, стр. 11.

¹⁴ *Wieser*, стр. 12.

¹⁵ На истом месту, стр. 18.

¹⁶ Стр. 24.

¹⁷ Стр. 30. У своме потоњем делу: „*Der natürliche Werth*“, Беч, 1889, *Визер* поново утврђује, да је вредност добара изведена из употребне вредности њихове, (стр. 5) и да социјализам у самој основи грешни, кад порекло вредности у раду тражи, док оно у самој ствари у корисности лежи (стр. 66).

тако, да ако нпр. располаже с пет цакова жита, он ће вредност свих својих пет цакова одређивати према ономе петом крајњем или последњем цаку, који му је најмање потребан и користан, дакле према ономе, кога се с најмање своје осетне штете лишити може). Па исто тако поступа онда и само друштво при оцени вредности еспала. Једном речју, као што *Wieser* вели, вредност сваке врсте добара одређује се увек према оним крајњим представницима њиховим, који су човеку најмање корисни. И тако је онда у самој ствари по њему „*економска вредност гранична вредност*“ добара.¹⁸ У самој ствари цела ова тако звана „нова теорија вредности аустријске школе“ само је у једноме правцу јаче заострила стару теорију о *корисности у вези с бројном ограничењем* (дакле у самој ствари *retkošћу* — *rareté* у *L. Walras-a*) добара. Она је дакле отишла у другу, исто тако неоправдану, крајност, занемаривши опет готово са свим само питање о количини препона, које се радом људским савлађивати морају, те да се до уживања некога добра дође. Смицова анализа вредности, својом неодређеношћу, сама је већ дала била повода свима овим потоњим разним тумачењима, која безуспешно покушаваху, да суштину и мерило вредности сведу на једну сталну основу — једни на трошкове производње, други на утрошак рада, а трећи опет на оцену корисности! Међу тим *оцена препона*, — у којој су садржани како трошкови око производње у опште, тако и сам утрошак рада посебице, — исто као и *оцена корисности* јесу у самој ствари *две неодојиве половине једнога и истог процеса суђења људског, којим се тек вредност добара оцењује*. Предмети спољне природе, као и производи рада људскога, имају за човека увек вредности само у толико, у колико су му *више потребни а у исти мах и теже приступачни*. Из та два елемента образује се прво *појам природне вредности* добара лично

¹⁸ Wieser, стр. 127 и 128. *Der wirtschaftliche Werth ist Grenzwert* и *sonu* га још и „*Grenznutzen*“ (*Gossen* је то имао „*вредношћу последњег атома*, а *Walras*: „*intensité du dernier besoin satisfait*.“ *Dezons* је пак то називао „*final degree of utility*“ или „*terminal utility*“ (иа и „*marginal utility*“), а *Французи*, који су ову најјаснију верзију корисности тако зване „*аустријске школе*“ прихватили, (као нпр. *III. Жид* и *Морис Блон*) називају то: „*Valeur-limite*“ или и „*moindre jouissance*“ као и „*Minimum d' utilité*.“ У последње доба усвојио је ово гледиште и *Simon Patten* процесор у *Филаделфији* (у делу: „*Theory of dynamic Economics*.“)

за човека, која се после путем промета, дакле путем трговања, израђује тек у *пичачну цену* производа. Психолошко порекло субјективне вредности и њена друштвена прерада у прометну па најзад и пичачну вредност или цену добара заслужује међу тим, да се подвргне једној нарочитој анализи и ми ћемо се с тога постарати да постанак и развитак ове важне социјалне појаве изведемо природним током њезиним.

Нема сумње да само порекло појма људскога о вредности лежи у ономе *интересовању, које живот човеков за предмете спољашње природе везује*. Добра су, по природним или радом људским датим им особинама својим, погодна да подмире разне потребе живота људскога и зато су она онда човеку и економски *корисна*. Ако су међу тим та човеку потребна или корисна добра квантитативно ограничена, тј. ако му не стоје увек у довољној мери на расположењу, или ако их ваља тек извесним напором тј. радом људским добавити, прерадити, или шта више баш и изградити, онда она тек добијају за човека *вредност*. Под *корисношћу* ми увек разумемо само *способност добара да подмире потребе живота људскога*. *Вредност је пак оцена потребности њихове* и то у првоме реду лично за свакога појединца или, ако хоћете, баш и за једнога замисљеног Робинсона. Појам *субјективне вредности* различан је дакле од појма објективне корисности; он се развија истом у суђењу човекову о *квантитативној и квалитативној потребности добара*. Субјективна оцена вредности постоји дакле и без размене, (па је наравно постојала и пре ње) јер човек придаје једној и истој врсти добара више или мање вредности, увек према бројној количини њиховој и то онда наравно ваља према „*граничној корисности*“, тј. према најмањој корисности онога последњег примерка, без којег с најмање осећања своје оскудице проћи или који другоме с најмање своје штете уступити може (кад човек нпр. располаже с три плуга, за њега ће онда најмања корисност трећег плуга бити меродавна за оцену субјективне вредности сва три плуга). То је оно, што ми горе назвасмо *квантитативном оценом субјективне вредности*. Али у исти мах човек поређењем одмерава и различну вредност, коју разна добра или услуге према већој или мањој потребиности њиховој за њега имају, те их тако онда и *квали-*

тативно према различној субјективној оцени вредности њихове класификује (увек ће нпр. пре уступити оно, што му као накит, но ли оно, што му као дневна храна служи). Ову процену о различитоме ступњу потребности различних намирница налазимо у осталом већ и у самој животињској психологији (зверад се увек више коље око хране, но ли око воде, коју је обично лакше набавити). Међу тим и при једној као и при другој оцени на крају крајева за човека је ипак пресудно питање: *с колико се преиона*, дакле с колико личнога напора или жртава даје добавити овај или онај предмет, потребан одржању, осигурању и улепшању живота његовога. *Субјективна вредност добара одређује се дакле не само по потребности већ и према свагдашњој количини корисних добара на расположењу* (дакле реткости) *па онда и према оцени оних преиона, које би нам ваљало свладати, те да у случају могуће оскудице овет до тих добара дођемо* (па сад било то властитим радом или разменом). Вредност дакле није никако, као што се то често хоће да упореди, некаква објективна економска особина (квалитет) предмета, онако као што је нпр. тежа њихова физичка а способност једињења хемијска особина њихова, но би се то још и могло зар рећи само за корисност њихову у опште, тј. за ону способност њихову, којом могу корисно да послуже опстанку човекову. Тиме, што извесне особине предмета могу корисно да послуже човеку, оне у њему буде онда и извесно *интересовање*, које, у вези с оценом *приступности и тежоба око добављања њихова*, израђује тек у души људској појам о вредности њиховој. Једном речју *вредност је резултат суђења о различној корисности и различној тежоби набавке разних економских добара и услуга.*

Ми смо додје посматрали порекло и развијање појма о вредности с чисто субјективнога гледишта, без икаква обзира на сам промет тј. на размену добара и констатовама, да се, на основу *корисности* као једне латентне објективне економске способности добара, а према бројној количини добара, као и према оцени тешкоћа око репродукције њихове, развија тек појам о *субјективној вредности*. Међу тим даље развијање и израђивање вредности врши се путем размене, у којој се тек из субјективне оцене вредности прелази у објективну. Сваки човек ступа

у размену са својом лично оценом вредности; у размени се тек лична оцена вредности мења, исправља и најзад утврђује као *објективна или прометна вредност добара*. Из оцене оне вредности, коју поједина добра лично за човека имају, прелази се дакле разменом у оцену саме куповне моћи њихове тј. у процену онога, што се у размени за добро неко добити може. Тиме је тек вредност постала један релативан појам, јер се сад вредност једнога добра почиње исказивати у јединицама других добара. Сваки дакле уноси своју оцену субјективне вредности у друштвени промет, у коме се узајамним поређењем мења и утврђује однос вредности разних добара, који најзад налази својега израза у самој новчаној вредности њиховој. Вредност као резултат личнога суђења прерађује се дакле у друштвеноме промету у један са свим нов облик прометне вредности, која најзад путем новчанага језика најразнородније предмете у једну целину спаја. Поређењем разних вредности путем трговања долази се најзад до утврђивања уобичајених *цени* и то тиме, што се прометна вредност добара у новцу исказује. И онда, исто онако као што се положај једне тачке само у односу према другим тачкама одређивати даје, исто тако се и вредност једнога добра даје утврдити само поређењем у размени с другим врстама добара. Тако се дакле лични суд о вредности добара, који је једна чисто субјективна психолошка појава, у промету друштвеноме мења и израђује у објективну или прометну вредност добара, да се најзад заодене у чисто новчану одећу пијачне цене која, као што ћемо већ касње видети, и није ништа друго, до куповна моћ добара одмерена у новцу.

Природно је да се запитамо сада, па како се и по чему цени, образује и најзад утврђује објективна прометна вредност економских добара и услуга? Код *субјективне оцене вредности* видели смо, да се она у самој ствари образује из *три саставна елемента*: 1) *из потребности или интензивности појсуде људске*, која, у вези с другим елементом: 2) *приступности* дотичнога предмета тј. оцене бројне количине његове, која нам на свагдашњему расположењу стоји, ствара тек оно што се у најновије доба назвало: „*граничном вредношћу или корисношћу добара*.“ Уз ова два елемента придолazi најзад као закључни и управ пресудни 3-ћи елемент, који се састоји

у оцени *оних* прециона, које замени добара на путу стоје. Ова оцена препона, које се понајвише и понајчешће тек радом људским савлађивати морају, завршује истом процес суђења о личној оцени економске вредности разних добара, тако да бисмо готово смели рећи, да она чини ову средину или осовину, око које се на основу градива, које нам прва два елемента пружају, тек дефинитивно и образује појам *субјективне вредности*.

Вредност у размени, прометна или објективна вредност природно проистиче дакле из *употребне* или *субјективне* вредности тиме, што се елементи њезини у друштвеном промету модификују, мењају и преображавају тако, да најзад из стицаја или сукоба разних личних оцена резултује једна општа друштвена оцена вредности, коју ми сматрамо као *природну друштвену вредност економских добара и услуга*. Тако горња три елемента субјективне вредности друштвеним преображавањем у непрестаној размени добара и услуга, добијају најзад своје нове *колективне облике* и то тако: да се *први елемент личне потребности* јавља *сада у друштву* као свагдашње друштвено *показивање* или просто речено *тражња* добара; а *други елемент реткости или бројне приступности* јавља нам се *опет преобращен* као *свагдашња понуда* добара. Трећи пак елемент субјективне вредности, садржан у *личној оцени прециона*, *претвара се у друштву људскоме у оцenu вредности или управ трошкова око репродукције*, који се наравно у свагдашњем „друштвено-потребном“ раду састоје (пошто је и утрошак капитала у суштини својој само утрошак нагомиланог рада, који се и сам опет цени према ономе утрошку рада, који је потребан, те да се тај утрошени капитал репродукује). *Друштвена, прометна или објективна вредност добара цени се дакле по свагдашњој интензивности тражње и понуде*, али *вазда с погледом на онај утрошак рада, који се мора учинити, те да се извесно добро репродукује*. Рад је дакле одиста она осовина, око које се на крају крајева окреће оцена вредности свих добара и услуга у привреди друштвеној, али он ипак зато *није никаква суштествена битна особина вредности* (јер има добара, која и без рада већ по реткости и корисности својој вредности имају) а *још мање је утрошени рад сам по себи мерило друштвене вредности добара*. Нема дакле сумње, да је рад најважнији саставни

елеменат вредности, али се он ипак зато не да никад одвојити од она друга два елемента: од *свагдашње потребности (или корисности) и приступности* економских добара и услуга.¹⁹ Ова два елемента садржана су понајвише увек у *оцени потрошача или купаца*, док напротив оцена препона, дакле коштања или потребног утрошка у раду стоји опет поглавито *на страни произвођача или продавцаца*. С гледишта купаца понајпре се обично поставља питање: *шта извесно добро за њих као потрошаче вреди* и ту се онда несумњиво оцена вредности врши поглавито *према потребности* (дакле тражњи) и *приступности* (или понуди) добара. С гледишта продавцаца пак, поставља се понајпре и поглавито оно друго питање: *шта извесно добро за њих као произвођаче вреди*, и онда се оцена вредности врши понајвише *према свагдашњем утрошку рада* (па наравно и капитала). Тако се дакле *друштвена или природна вредност* добара, на основу датих количина свагдашње интензивности тражње и понуде, одређује најзад *према свагдашњим друштвеним трошковима око репродукције*, тј. према оцени оне свагдашње количине, било природних било друштвених препона, које ваља тек жртвовањем извесне енергије рада људскога пребродити, те да се жељено добро добавити може. Ето таква, по нашем схватању, испада коначно природна анализа економске вредности. *Вредност је одиста резултат суђења људског и зато се она, као једна чисто психолошка социјална појава, не да мерити ни квантитативним односима понуде и тражње ниги пак сатовима рада*. Она је променљива исто онако као што је променљиво и само суђење људско, које га из горе изложених елемената склапа и образује. *Нема дакле никакве мерљиве сустрата економске или друштвене вредности добара, већ се само непрекидне мене односа вредности дају новчаним језиком исказивати*. Вредност, као куповна енергија некога добра, јесте оцена друштвеног важења његовог, у односу према другим добрима и услугама и та је оцена увек мање више састављена из сва три горња елемента. На пијацама пак ова оцена друштвене или природне вредности добара

¹⁹ Може нпр. требати да се утроши толико исто напора и времена да се уловљаварица, козице и преплавица, па ће ипак јаребица увек имати више вредности већ по самој већој корисности својој.

налази најзад тек путем новца својега израза у ценама. Једном речју: *вредност је резултат суђења а цена је резултат трговања.*

ГЛАВА III

Новац и цена

Новац је, вели *Јевонс*,²⁰ за науку економску оно, што је квадратура круга у геометрији или вечито кретање у механици. Док је *меркантилизам* гледао у металноме новцу, као ономе предмету од стварне вредности, којим се све, што се жели, најлакше набавити може, саму суштину богатства, дотле је опет философија XVII и XVIII столећа (а нарочито *Локе* и *Јуме*) застранила била, те је новцу приписивала само *репрезентативну вредност*, дакле ништа више, до само један знак или *залогу* вредности, што је најзад одвело било и заблуди (тако нпр. једнога *Ц. Лб-а*), да се онда према томе новац чак и вештачки стварати и множити даје. У најновије доба изродило се међу тим у науци једно треће средње мишљење, које је највећи део присталица нашло, а наике: да је новац *еснап*, који се од друге робе само тиме разликује, што сам собом не служи непосредноме подмиривању потреба људских, већ само као *опште средство размене и мерило вредности*. Да су злато и сребро одиста еснапи, који су по својим одличним естетичким особинама нарочито људско благовољење стекли, о томе одиста не може више бити спора, али да новац од злата и сребра није више само прост еснап, већ да је он постао, не само нарочито светско оруђе размене и свеопште мерило вредности, већ и један најомиљенији облик капитализовања и као такав у неку руку постао сама противност свој другој роби, која је данас без њега у промету умртвљена — о томе, мислимо, да тако исто спора више бити не може. Новац је у модерноме друштву присвојио у неку руку себи улогу крвотока, без кога је и само привредно хранење

²⁰ *Stanley Jevons: „La monnaie et le mécanisme de l'échange“, Paris, 1881, у преговору, стр. 6.*

постало данас немогућно.²¹ Да пођемо од самога постанка, те да видимо, какав се то процес морао извести у привредноме развијању друштвеном, те да новац до своје данашње доминирајуће привредне улоге дође.

По природном позиву својему, новац би имао да буде само посредник размене и мерило вредности и ништа више, али, уместо слуге, ми га видимо где је он данас постао господар привреди људској. Зато што се новцем све вредности и услуге људске исказују, дух људски придао је новцу неку чаробну моћ најсавршенијега облика имовине, којим се у свако доба све што се само пожелети може најсигурније набавити може. Трговина је са своје стране највише тому допринела, да се новац, који је сам по себи предмет од најмање људске корисности, уздигне до на висину безусловне и неограничене куповне моћи, да од једнога простог објекта кићења постане објекат највеће пожуде целога културног света, једном речју да се од једног еснапа, поред кога би се пре деобе радова и саобраћаја, већ по речима Аристотеловим, од глади скапати могло, створи један опште признати: „*petrus rerum gerendarum*“! Не само сву вредност предмета спољне природе, већ и свеколику вредност рада својега, човек је, тако да речемо једном апстракцијом, пренео на једнога идола или фетиша — на новац! Вредност, која је до појаве новца била једна чисто *психолошка* чињеница, претворена је тек с њиме у *економску* или објективисану пијачну цену добара. Не могавши наћи такву једну организацију промета, у којој би се размена добара, како међу људима тако и међу народима, могла вршити и лако и правично, дух људски предао је привредне интересе своје на милост и немилост свима случајностима једнога мртвог новчаног механизма.

Само као једну општу дефиницију могли бисмо зар поставити: да је *новац свако уобичајено или узаконено оруђе размене и мерило вредности*. У ужемү пак смислу као

²¹ *Roscher* приписује новцу улогу крви у организму, док *Мирабо* (*pepe*) значај новчаног проналазака стављао је опет на равно с проналаском писмености. *Lord Lauderdale* (*Lauderdale*) говорио је већ са свим умесно, да нема ни једне машине, која толико рада *уштеђује*, колико новца, нарочито кад се зна на уму, колико је и сам новац са своје стране *присвојио* *уштеђу* *шире деобе радова*. Новцем се може данас да плати свако и најмање парче услуге, као и да се у свако доба купи и прода све што вредности има; док је то пређе без новчаног посредовања било немогуће.

кован новац од вредности он је оно комађе *илеменичних металних* талата, које је у извесној тежини и *финоћи* ископан и као такво државним жигом оверено.²² Ми већ напред рекосмо, да је, у оскудици другога каквог подеснијег механизма размене, новац присвојио себи данас улогу господара, који свеколиким привредним радом запојева. Међу тим неоспорна је огромна и значајна културна улога његова. У првобитној изолованој привреди, у којој је размена никаква, или бар врло незнатна, и новац је још био непознат, јер није било ни потребе за појаву његову. Тек с деобом радова, или боље рећи с поделом занимања, појавила се је и та неминовна потреба, да се механизам размене снабде таквим једним средством, које би промет добара посредовало али у исти мах у томе посредовању служило и као опште признато мерило вредности. Ваља нам одмах овде констатовати, да идеалнога мерила вредности нити је кадгод било,²³ нити га и данас гдегод има, већ се свуда до данас, у одсуству бољег некоег система размене, људи морају да послужују новцем од реалне вредности (или кредитним му заменицима), на наравно да онда понесу и све оне незгоде, које овакав један новчани саобраћај собом доноси. Сви доданапњи предлози о некаквоме новом простијем и јевтинијем систему размене (нпр. путем јавних стоваришта и упутница као нпр. у Р. Оуена и Прудона) остали су у ствари само голи замишљаји.²⁴ Ми можемо само жалити што новац од злата и сребра постаје врло често тиранин самоме човеку, али нам бар досадашње искуство није још могло да стави

²² Тако га нпр. *Книга дефинише* као оно „добро, које се на мерило прометне вредности узима. Појам новца, вели он даље, није појам функције, већ појам привреднога добра, коме су нарочите функције намењене.“ *Carl Knies: „Geld und Credit“* I, Берлин, 1873, стр. 163.

²³ Оно што *Монтескије* у своме „духу закона“ (књ. XXII) помиње о некаквим „Мамутама“ као идеалноме мерилу вредности, које извесни зајички прици употребљаваху, али није никад ни постојало, или се то са свим другачије разумети има (7), ипак као назив извесне робе од вредности). В. о томе у *Mac-Culloch-а: „Geld und Banken“* (нем. превод *Берлијуса* и *Телмамафа*, Лајпциг, 1859), стр. 14. За тим у *St. Jevons-а* који вели да је Мамута у прица дошта означавала извесни број наура-шкољана (у једно време 2000, стр. 60).

²⁴ Р. Оуен је прав безуспешно покушавао да оснује овакву једну „Прометну банку“ (1826—1832), па онда у Француској, браћа *Мадел* (1829) и најзад, по идеји Прудоновеј (*Banque d'echange*), *Бонар* (*Bonard*) у Марсељу 1843 год. О овоме последњем н. у *Книзи* стр. 144.

у изглед никакав други практичнији и савршенији систем размене и мерења вредности.

Нема сумње да је првобитна размена вршена *граммом*, што данас само још изузетно и по невољи бива. Али су при трампи неагоде тако велике, да се онда размена врши и врло мучно и врло неправилно. Јер пре свега: а) *тешко је састављати личности, код којих ће узјамно свака имати на продају баш оно добро, које она друга желети има*. За тим: б) *немогуће је знати а још мање утврдити, колико се увек од свакога производа за одређену количину других производа дати има* (довољно је при томе само помислити на то, да на сваку стотину разних артикала долази по 4950 разних могућних размена); и најзад: в) *врло многе артикле немогуће је делити, те их, при размени за друге артикле, њиховој мањој вредности прилагођавати* (нпр. вола за хлебца). С тога је дакле већ сама невоља нагонила људе, да између постојећих артикала као опште мерило вредности изаберу и употребљавају увек онај еспап, који се према ступњу привреднога развитка као поглавити предмет јавнога кашталисања сматра, а који је међу тим по природним особинама својим најмање незгода при размењивању пружао. При свакој размени *траже се у самој ствари једначине вредности разних добара и услуга* и оне онда треба да нађу својега израза у једноме, што је могуће више, стално признатоме јавном мерилу вредности и то у толико више, што се посредовањем његовим и сама размена онда дели на два самостална акта: на *продају сувишнога и куповину потребнога*. При трампи мора постојати обострано уверење, да су размењена добра по вредности једнака, док при куповини и продаји већ преовлађује мисао, да је вредност продатих и за то купљених производа само зато једнака, што су ти производи по вредности својој некоем трећем добру равни а то треће добро јесте онда новац. (По начелу дакле, да, кад су А и Б равне В, онда је наравно и $A = B$). Новац је дакле општи знак таквога једначења разних вредности. А сваки такав материјал, који на се привуче ту улогу јавнога посредника размене и опште признатог мерила вредности, јесте онда *новац*, и то у најширому смислу ове речи. Свака она роба дакле, која по својим подесним особинама а понајпре по својој *лакој прометљивости*, постане оруђе размене, на

ма у чем се она састојала, јесте новац. (*Marchandise banale* као што то зову Французи, или по *Ganilh*-у: „*produit préféré*“). Новац је посредник размене и у исти мах мерило поређења разних вредности (*tertium permutacionis* и *tertium comparationis*), и то у понајзгоднијем облику као *метални новац*. Човештво је међу тим провело много дуже периоде служећи се разним другим артиклима, док је тек најазад до употребе металног новца дошло. Тако *ловачка племена* служила су се понајчешће *кожама* као новцем, јер су коже јако тражене биле за одело, а међу тим су се и боље чувале и лакше из руку у руке преносиле, но ли ма који други производ из овога примитивног привредног ступња. О томе имамо података у најстаријим споменицима; тако у књизи *Job*, где се каже како би човек дао „*кожу за кожом*, па и све што има, само да спасе живот свој.“ У Естландаца реч *раха* значи новац, док је међу тим у сродних Лапландеза сачувала свој прави значај *кожа*. (Отуд у Немаца и данас сродан назив *Rauchwaaren* за коже). У Русији све до Петра Великога важила је извесна врста *кожа* као новац у саобраћају са скитачким монголским племенима. Трговачка компанија „*Hudsonsbay*“ служила се и сама све до најновијег доба у трговању с америчким урођеницима код њих одомаћеним новцем од разних *кожа*. Стари писци (тако нпр. *Сенека*) помињу, да су такође у прва времена код Картагинаца, Грка (а поименце *Лакедемонаца*) и Римљана *коже* (често и *жигосане*) циркулисале као новац. Да је у *сточарских* народа *стока* за дуго служила као новац,²⁵ о томе имамо пуно података, не само филолошких, већ баи и историјских. Латински назив новца *pecunia* долази несумњиво од речи *pecus* (стоке). Како се пак стока по главама (*capita*) или грлима бројила, то је онда очевидно, да је отуд дошао и сам назив *капитала* (*capitale*). Инглези се и данас за појам исплате у новцу (или управ награде, хонорара) често још служе речју *fee*, која долази од англо-саксонскога *feoh* (на Исланду реч *fe* означава међу тим имање), док у Немаца *Vieh* и данас означава стоку. *Грим* налази један корен у називима немачким и скандинавским, који сви означавају благо, имање

²⁵ Књиз то зове периодом „*сточнога размена*“ (над је једно говече предвао асет оваца итд.).

или извесан намет у облику стоке (тако *skatts* у готскоме, *scat* или *sheat* у англо-саксонскоме, а *Schatz* и данас у немачкоме).²⁶ Санскритски назив „*rupya*“ за новац у Индији долази несумњиво од речи „*rupa*“ тј. стока (отуд ваља да и наше „*рубље*“ као и руски назив „*рубље*“). Из *Омирове Илијаде* и *Одисеје* сазнајемо, да је још за време Тројанскога Рата и у Грка као и у Тројаваца стока служила као новац. (Тако се нпр. у шестој песми *Илијаде* помиње, да је *Диомедово оружје* вредило девет а *Глауково сто волова*, а у 23-ћој опет, како је *троножац* као прва награда за борце, вредно 12, а *извежбана робинја* само 4 вола). У *Есхилову* „*Агамемнону*“ казује се како је облик вола био први *жиг*, који се на ковани новац ударао, што само потврђује, да је вредност стоке кас једне новчане јединице у прва времена и на сам ковани новац преношена била. У *Rig-Vedi* се разни предмети и услуге оцењују по грлима. У чувеноме законнику иранскоме, *Зендавести*, *видарске награде* утврђују се у стоци. У *Киргиза* још у почетку овога столећа овце и коњи важили су као *крупан а курјачке* и *јагњеће* *коже* опет као *ситан новац*. *Тацит* помиње, како је код старих *Германаца*, поред *стоке*, врло често још и *робље* важило као новац. (То у осталом помиње и *Паузаније*, а у Средњој *Африци* *робље* још и данас по гдегде служи као средство размене, а било би га зар још и више, да Европа није одсудно стала на пут трговању с *робљем*). Удаљене америчке *насеобине*, тако нпр. у *Тексасу*, још и у најновије доба врло често по *невољи* израчунаваху разне вредности у стоци. У саобраћају између *Сибира* и *Монголије* и данас се само делом употребљава *сребро*, а делом још *стока* и *сировине* (нарочито *коже*).²⁷ У *земљоделских народа* налазимо врло често, да се вредности *житом* одређују, на

²⁶ На вероватно је онда истога порекла и наша реч *скот* нарочито кад се зна, да је и у *Јужних Словена* стока за дуго — све до пресељења на Балкан — важила као новац. „Трговцима се *послаћивало* *стоком*, јер се други новац није употребљавао“ веле *Ковачевић* и *Јовановић* у својој „*Историји Српскога Народа*“, св. I, стр. 25. — У немачким споменицима из VII и VIII столећа помињу се *коже* као *куповна цена*. — У *Јужних Словена* реч *мла* и данас *обухвата* не само *главита* појам *стоке*, већ и *блага* или *имовине* у опште; јер се *вкупност* још од *библијских времена* *мерала* *понајвише* *стоком*. (Бугари имање и данас још зову *стоком*).

²⁷ А. А. *Исаев*: „*Началы политической экономии*“ 3-ће издање, Петроград, 1895, стр. 369.

и дан-дани бива још, да се извесне дажбине (тако нпр. десетине у Босни и Бугарској) или баш и најамнице (тако при наполици) житом плаћају. Још од старих грчких времена жито је у многим крајевима Европе (а кукуруз опет местимично у Средњој Америци, нарочито у Мексици), служило као јавно средство размене.²⁸ Па не само што се је у почетку културе, док се још за метални новац не знађаше, плаћало „у природи“ и то понајвише храном (тако нпр. и у Риму за Нумине владавине), већ се то шта више често дешавало и доцније, кад год је пуноважнога металног новца нестајало. Тако је на северу Африке у *Тимгаду* (или Тамугади, као што то место Римљани називаху) недавно нађен један запис из времена цара Јулијана, који задржи тарифу адвокатских награда одређену у мерицама жита, што *Момзен* приписиваше ковању лошега новца, или као што он вели „биметализму“, јер сребрни новац, који се на равно стављаше са златним (*aureus*-ом), падаше у својој вредности, а међу тим се од времена Неронова златан новац или не коваше више или, ако се и ковао, а оно са све мањом садржином чистог злата. У старих Персијанаца жито је за дуго важило као новац, па и у новије доба у Русији, Данској и на Исланду. Поред хране налазимо на многим местима као новац још и друге неке артикле, који су како где према особеним помесним приликама до већег привредног значаја долазили. Тако нпр. *со* у Абисинији, на Суматри и у Мексици, па и данас још на хинеско-бирманској граници; у старој Мексици још и *какао*, *памучне тканине* и *златан песак*; у првим Вирџинским насеобинама *дуван* (још у XVII столећу), *све рибе* на Исланду и Њуфундленду, на Северу *килибар*, у хинеској Татарији *комађе пресована чаја* итд. На многим приморским странама одомаћно се врло радо као новац *нажит*, нарочито у ретким финијим *шкољкама*. Такве беху нпр. огранце северо-америчких урођеника Пиџијанаца, тако звани *Вампуми*, који су у америчким насеобинама (тако нпр. у Масачусету) још у половини XVII столећа службено примани у плаћањима све до суме од 40 инглеских шилинга. Исто тако и извесна врста шкољака с Малдивских острва курзираше под именом *каури* (*Cowries*

²⁸ *Цезаре* помиње, како се у Норвешкој жито у јавно житнице депонује, као другде новац у банке, те се у њему и зајмови чине. *St. Jerome*, стр. 21.

или још и тако звана *Cypraea moneta*) у ситнијим плаћањима у Хиндостану, па и дан-дани још као искључиви новац у извесним крајевима Африке.²⁹ На много места јављају се као новац и сами *индустријски производи*; тако у старој Мексици памучне материје од 5 стопа у квадрату, па још и данас се служе оваквим предметима под именом *Гвинеја* трговци на Сенегалу и Нигру у Западној Африци. Поред тога трамна соли, дувана, барута, пушака, рума и ђинђува за палмово уље, слонову кост итд. врши се тамо још и данас у велико. У земљама, где се злато копа, међусобна плаћања врше се такође врло често и дан-дани још кесама златних зрна по тежини. Адам Смит прича нам, како је и сѐм још нашао једно забачено селанце у брдовитој Шотској, где су сељаци надничари ексерима плаћали пекаре и пиваре. Пре метала употребљаван је по гдегде и *новац од порцулана* (као и данас још у Сијаму) или и од *серпентина* (као нпр. у Мисиру у предисторијско доба). Најзад вредно је још поменути, како је једна париска певачица (са Théâtre Lyrique) у 1860-тим годинама за једно концертовање на острвима Тихога Океана надобијала толико од улазница у природу, да би јој то по њеном рачуну на пијаци у Паризу представљало вредност од 4000 динара, док јој све то тамо наравно готово ништа вредило није. А још 1883 године француска скупштина доноси законодавно одобрење, да се за афричку експедицију *Бразилу* (*Brazza*) могу употребити 100.000 старих кремењача, пошто ове у Средњој Африци циркулишу као новац.

Али од свакога другог новчаног материјала далеко одскаче *новац од метала* и то наравно више свега другог новца од племенитих метала (злата и сребра), јер су ови и по својим физичким особинама и по реткости својој као за то нарочито створени. Чим су се метали почели vadити и топити, убрзо се већ почео и сам новац од њих градити. Сваки је народ у почетку градио новац од онога метала, који му је најлакше при руци био. Колико до данас знамо, прво ковање новца отпочело је у Мисиру (већ за Рамзеса III) и то прво златнога па тек онда и сребрнога, јер се у земљи налазило више злата

²⁹ То су оне Монтекајеве *манге*, које су после Португалија за употребу колонија чини и у новцу ковали. *Cezare*, стр. 60.

но сребра. Прва помена о новцу налазимо већ у Старој Завету. Већ пре изласка Јевреја из Мисира, дакле око 1500 године пр. Хр., помиње се *шекел*, који је био у исти мах и новац и мера. Из Мисира где је и прво гвожђе вађено, вештина топљења метала, па и ковања новца, прешла је на Финичане, Лиђане, Персијанце и мало-азијске грчке насеобине, и отуд је онда однесена била Грцима³⁰ и Римљанима. У Грка (нарочито Лакедемоњана) први кован новац био је од *гвожђа* и зато се и називао *оболом* (реч *οβολος* значила је гвоздену шишку).³¹ У Римљана је опет најстарији новац био од *бакра*, јер се у Италији бакар најчешће налазио. Било је међу тим по гдегде и новца од *олова* и *калаја* (тако нпр. у Старој Британији, одакле су још Финичани калај доносили), за тим од *бронзе*, а у најновије доба од *платине* и *никла*. За ситан новац узима се и данас највише *бакар* и *никл*, али за прави новац од вредности био је и остаје само племенити метал: *сребро* и *злато*.³²

Зашто је баш племенити метал свуда освојио улогу новца, те (нарочито као златан новац) постао данас чак и међународно оруђе плаћања, казују нам најбоље оне јединствене природне особине његове, које су га, без икаква присиљавања, но само општим драговољним пристанком, дакле са свим природним путем, новцем и учиниле. Ту на прво место долази: а) *лака дељивост* његова, која чини, те се, искован у разној величини, свима разликама вредности прилагодити даје, чиме је тек омогућено правилно и тачно мерење и мерење разних вредности. Међу тим дељењем драги метал ништа не губи од вредности своје, док би међу тим драго камење ломљењем много изгубило од своје вредности; б) Друга поглавита одлика му је велика *трајачност* његова. Новац од *злата* и *сребра* најдуже

³⁰ У старој Грчкој јавља се кован новац тек око 900 г. пр. Хр. *Девонс*, стр. 46. Назив *монете* дошао је отуд, што је новац кован у храму Јупитином као божњо сећање (*Juno moneta*).

³¹ *St. Jevons*, стр. 45.

³² Покушај, који је год. 1828 чинен у Русији с ковањем новца од платине (у комадица од 12, 6-и 3 рубље) показао се одмах као непрактичан (већ због саме слоупне ковања) те су зато исковани комади били из саобраћаја повучени у години 1845.

одржава непромењене физичко-хемијске особине своје (нити се раствара, нити губи сјајност своју и тек се дугом употребом може да измиже тј. да изгуби нешто од природне тежине своје) и с тога је он најподеснији облик за чување вредности — „*општа имовна моћ*“, као што га зато *Савини* с правом назива. Племенити метали су поред тога још и хомогена, хемијски проста тела, која је врло лако распознавати те и од свакога фалсификата разликовати (по тежини, сјају и звуку); в) Трећа одлична особина његова лежи даље у *лакој покретности или преносљивости* његовој, јер у *маломе обиму и сразмерно незнатној тежини садржи велику вредност*. Међу тим вредност му с друге стране опет није ни толико претерана, да се на мање вредности не би дао примењивати (као што би то нпр. морало бити с драгим камењем). Терет, који човек у средњу руку на својим леђима понети може, износи највише 30 килограма. Међу тим 30 кил. у угљу представљају једва вредност од једнога динара, у житу: од 7 дин., у вуни: 30—40, у бакру: 60, у слоновој кости: 7—800, у свили: 1500, у сребру: 5000, а у чистој злату: 100.000 динара.³³ За многа, а нарочито крушна плаћања образовани свет служи се данас већ поглавито кредитом (у облицима, о којима ћемо даље говорити) па и самим пребијањем рачуна по књигама, чиме се наравно врло много уштеђује, али при чему се ипак никад не сме изгубити из вида да су све то ипак само олакшице у фактичком плаћању реалним новцем тј. новцем од драгога метала (а данас наравно понајчешће злата). Међу тим баш и сам пренос драгога метала не стаје много; тако нпр. трошак преноса злата и сребра из Лондона у Париз, заједно с осигурањем, не износи обично више од 0.4%, па и међу најудаљенијим крајевима света не прелази границу од 2—3%.³⁴ г) Најзад четврта поглавита одлика пл. метала лежи у *релативно најпостојанијој вредности његовој*. Новац од злата и сребра остаје, о томе нема сумње, увек донекле променљив у вредности својој према самим трошковима продукције

³³ *Charles Gide: „Principes d'Économie politique“*, 4-то издање, Париз, 1894, стр. 201. Кубни метар злата, који 19,353 килограма тежи, даје 3,316,000 златника од по 20 динара, дакле: 66,320,000 дин. Из овога се види, да би злато целога света врло мали простор заузело. *Alfred Jourdan: „Cours analytique d'Économie politique.“* Paris, 1882, стр. 461.

³⁴ *St. Jevons*, стр. 29.

племенитих метала као и према односу тражње и понуде њихове, али су све те промене, у поређењу с менама вредности свеколике друге робе, ипак врло незнатне. Новац од драгога метала се дакле и сâм у својој вредности одиста донекле мења; он као такав дакле није, нити икад може и бити нека потпуно стална јединица мере за вредност, онако као што је то нпр. метар за мере дужине, али су границе ових варијација у вредности драгога метала, а нарочито злата, према самим природним погодбама тешкога добијања његовога тако уске и ограничене, да је новац од драгога метала већ по овој јединственој особини одиста *природна а никако конвенционална установа*. Први подстак стварној вредности драгих метала дала је несумњиво већ сама *корисност* њихова, која се поглавито састојала у томе, што су злато и сребро врло подесно градиво за *наките и луксузне артикле у опште*. Међу тим само добављање злата иде врло мучно, јер се оно врло ретко налази, па било то као *ископина*, растурена у кварцовим рудним жицама или у *пращитима*, као алувијалан производ, јер је као такав готовина његова данас већ готово са свим исцрпена и сад би ваљало почекати да прође опет који геолошки период времена, те да се златан песак као алувијалан производ понова нагомиле. Општа *корисност* драгога метала као одличнога луксузног материјала и његова велика *реткост*, зајемчена врло тешким добијањем његовим, чине већ по себи дакле те је *вредност његова врло висока и врло постојана*. Међу тим све док је племенити метал служио само личноме кићењу и грађењу луксузних артикала, све докле је још вредност његова била релативно ниска, јер је наравно онда и тражња његова само на ову потребу ограничена била. Тек кад се од злата и сребра почео градити новац и то у свеопштој употреби, вредност је њихова високо одскочила и од тога времена она се поред свих напора око јачега добијања њиховога, а нарочито код злата, доста постојано одржава. Кад би се, рецимо, злато могло некако олако добављати и то из оних земљиних дубина, у којима га многи у већој количини сложена замишљају [зар по већој тежи његовој], онда би последица таквога једног проналаска била само та, да би и злато у вредности својој спало, и тиме наравно онда убрзо морало изгубити и свој данашњи карактер свет-

скога новчаног материјала. Тако је нпр. у најновије доба појачана производња сребра свела улогу његову на нижи ступањ унутрашњег новца, који не служи више као међународно оруђе плаћања, већ све више добија карактер једнога чисто домаћег новчаног оруђа, које више докучувању служи. На азијском истоку међу тим већ изодавна, па и дан-дани још, сребро је поглавити новац и зато је тамо онда злато, пре живљега саобраћаја с Европом, имало још релативно ниску вредност према сребру, које се много више тражило, тако да је злато, поред свих других одличнијих особина својих као и тежега добијања својега, ипак нпр. у почетку у Јапану имало само четири пута већу вредност од сребра. Јапански новац „*Кобан*“ дугога елиптичног облика почео је услед тога напрасно нестајати, јер Европљани нађоше наравно рачуна, да га претопљена к себи у Европу, где у исти мах много већу вредност имађаше, донесу, али се и Јапанци убрзо присетише, те му ускоро однос вредности с европском изједначише).³⁵

Релативно постојана вредност злата и сребра, као и њихов прави узајамни однос вредности, утврђени су дакле како ваља тек од онда, од кад су они постали светским новчаним материјалом. Кад се међу тим данас о вредности новца говори, ваља пре свега знати, какав се смисао вредности на уму има, јер се о њој у опште узев даје говорити у четири различна правца и то: 1) о *миналној* вредности новчаној, под којом се разуме она количина вредности, коју нам сам жиг новчани казује. Код правога реалног новца ова назначена вредност треба доиста увек да одговара самој унутрашњој вредности новца, пошто разлике међу њима може бити само код ситнога кредитног новца. Даље 2) може бити речи о *металној* или *стварној* вредности новчаној, под којом се опет разуме она количина вредности племенитога метала, која се у новцу једноме фактички налази. Желети је дакле већ у интересу правилности самога новчаног саобраћаја да се код правога новца ове две вредности вазда подударају, јер ако тога није, већ се нпр. службеним државним жигом новцу назначује већа метална вредност, но што је он у самој ствари у себи садржи, онда је новац

³⁵ St. Jevons, стр. 70.

у самој ствари фалсификован и као такав он онда губи у промету вредност своју на још такав потискује и други добар новац из саобраћаја, а ако је опет (што је у осталом врло ретко случај бивао) садржина металне вредности његове већа од назначене му вредности, онда се такав новац губи из промета, јер људи налазе рачуна, да га с коришћу претпајају. Кад је пак даље 3) реч о *курсној вредности* новца, онда се под њом опет разуме она количина пле. метала или она количина друге врсте новца, која се за један извесан новац у саобраћају добити може. Међу тим најважнија је увек 4) *прометна вредност* новца, јер се њоме тек казује она свагдашња количина добара и услуга, која се у саобраћају за новац набавити може. Она је дакле у самој ствари тек права *куповна моћ новца*. Каже се обично да је новац скуп, кад се роба јевтино продаје и обратно да је новац јевтин, кад се еспапи за новац скупо продају. Међу тим ово мењање новчане вредности може лежати колико на страни самога новца, толико и на страни друге робе, тј. узроци мена у узajамним односима вредности између новца и еспана могу бити и обострани. Неко добро може дакле скочити у вредности или зато, што је корисност његова умножена а међу тим набавка његова отежана или опет зато, што је сам новац, којим се оно купује, у вредности својој пао. Од велике је важности бити увек на чисто, који је кад случај у самој ствари наступио. Јер новац искован од драгога метала као еспапа и сам је, па ма колико да се то ређе дешава, ипак подложен менама вредности. и, ма да смо ми навикнути на обичну формулу која казује да хектолитар жита вреди, рецимо, 20 динара, ипак не може бити сумње и о томе, да се ова формула даје понекад у самој ствари и преокренути, те запитати: а да ли баш наших 20 динара према њиховој садржини сувремене металне вредности вреди одиста да се за њих у размену даде један хектолитар жита? Ваља нам већ одмах овде нагласити да су према томе *вредност и цена са свим различне ствари*. Једна ствар може имати хиљаде разних вредности, кад се с хиљадама других ствари пореди, али она у свакоме даном моменту може ипак зато имати увек само једну цену, јер је ова вредност *везана израженим у новцу*, па ма колико да се на крају крајева ипак у самој ствари добра за добра или услуге за услуге размењују.

Питање је даље: од чега зависи прометна вредност новца? Према ономе, што смо већ напред рекли о корисности и реткости пле. метала, могли бисмо већ сад одмах овде поставити као закон, да *вредност новца стоји у уједнавој сразмери с требовањем његовим а у обрнутој с количином појаве његове*. Земаљска потреба у новцу врло је различна, пре свега већ према самој величини као и према самоме културноме ступњу, на којем се земља налази (већа и богатија земља требоваће увек Новчана потреба земаљска. Наравно и више новчаног посредовања за промет свој, па ма се то вршило и у облику кредитних операција). Али, при иначе једнаким приликама, количина новчане потребе у земљи једној зависиће увек и понајвише: прво од те околности, *колико се сам новац на чување или капитализовање употребљава*, пошто се она количина новца, која се у касама чува, у самој ствари увек одузима саобраћају. Што је земља напреднија, то се новац обично све мање чува и крије код приватних људи, но се све више улаже у привредна подuzeћа или прибира у јавним кредитним заводима, а у приватним касама држи се вазда само онолико, колико је за неизбежна плаћања преко потребно. Тиме већ наилазимо и на онај *други узрок*, од којег новчана потреба земаљска такође зависи, а која лежи у самој *количини, па за тим и у роковима као и уобичајеном начину плаћања* земаљских. Земља сиротнија, у којој рокови плаћања ређе наступају, требоваће увек и мање новчаног посредовања. Међу тим земља, у којој су плаћања јача и убрзана, тј. у којој је обрт у исти мах и велики и брз, требоваће наравно увек и више новца. Морамо међу тим одмах напоменути, да то не значи, да се и сва ова плаћања баш морају вршити звечећим новцем, пошто се она данас врло успешно и корисно све више *заменеју кредитним операцијама*, тако да се нпр. у Лондону данас само 5% свих плаћања звечећим новцем врши. Плаћања се дакле одлажу или замењују кредитом и пребијају узajамним компензовањем. При кредитноме начину плаћања (преко банака, у којима се новац депонује) може се дакле проћи са све мање посредовања у звечећему новцу, чиме се наравно врло много како у времену тако и у трошковима уштеђује. Ну о томе нарочито мало доцније. Сама пак количина потребе новчане у земљи једној не да се никад тачно

у цифрама (на главу) одредити. Павесно је само толико, да привредно снажније земље увек располажу и јачим новчаним средствима, јер им је онда и загранична билансија плаћања повољнија, па наравно да и држава онда са своје стране чини опет све, да се земаљској потреби у кованоме новцу никакве сметње не чине. Француска и Инглеска располажу данас најјачим новчаним средствима, па ипак нпр. сва количина новца у Француској не износи више од 3% вредности њезиних земаља и зграда,³⁶ што најбоље сведочи, да је новац, и ако по улози својој најважнији, ипак зато врло незнатан део целокупне имовине народне. Из тога се уједно најбоље види и то колико је погрешно било оно некадашње мишљење, као да вредност новца у свакој земљи мора одговарати вредности свију осталих добара њезиних.

Новчана потреба одређује дакле понајпре саму корисност или употребну вредност драгога метала и наравно као што смо то већ раније показали, да је с њоме онда тек израђена била и сувремена прометна вредност његова, као и да је примена његова као накита и употреба на друге индустријске циљеве од спореднијега значаја, пошто је познато да је вредност злата тек новчаном употребом на праву висину сувремене вредности своје понета. Према овој употреби новчаној стоји наравно с друге стране опет *тегоба саме набавке*, која у првом реду зависи од *трошкова око производње*, тј. око добијања племенитих метала. Оно истина да ови *трошкови око производње не могу бити непосредно утицати на саму прометну вредност новца, већ у самој ствари само на количину ковања његовог*. Али је међу тим толико извесно, да ће свако појевтњење злата, нарочито при слободном ковању, умноженим ковањем златнога новца ипак посредно дејствовати на обарање прометне вредности тј. куповне моћи његове.

О већој или мањој количини новца у земљи једној никад се не да апсолутно пресуђивати, већ увек само *релативно*, тј. у односу према количини новчане потребе

³⁶ *Jean Guypot*, стр. 124. *Hertzka* („*Das Wesen des Geldes*“, 1887) опет рачуна, да количина новца, која сав промет земаљски врши, не износи обично више од $\frac{1}{10}$ земаљских прихода. По рачунима *Фулмтона* $\frac{1}{10}$ свих промета у Инглеској врши се данас без учешћа новца.

њезине.³⁷ Сама приступност новца у земљи једној не зависи међу тим нигда искључиво од самих трошкова око производње драгога метала, већ још и од тога да ли и у самој земљи има задоста искованог доброга новца, као и од тога да прилив његов са стране не буде пометен циркулацијом лошега домаћег новца, нити пак штетном земаљском билансијом заграничних плаћања. Према томе узроци, који на страни самога новца прометну вредност његову променују, леже у релативноме умножавању или смањивању саме новчане количине земаљске. Нема сумње да сваки *одлив новца*, — па сад било то услед несигурности, (кад се новац у самој земљи крије), или услед јачега извоза на страну (услед неповољнога биланса земаљскога, привреднога и финансијскога) — смањује и саму могућност позаимања у новцу, те тиме наравно *дејствује и на само подизање интереса на позајмицу новчаних капитала*. Толико је извесно, да, при иначе једнаким приликама, новац увек понајвише струји на оне пијаци, *где му је куповна моћ најјача, тј. вредност робе најмања*.

Прометна вредност новца не може се дакле никад одређивати према самој количини његовој, као што се то некада по тако званој *„теорији квантитета“* замишљало, већ увек само у односу према новчаној потреби земаљској, као и према вредности оне робе, чија се цена новцем изражава. Кад год нпр. наступи живља тражња у дневним потребама живота, онда ће, као што то у почетку нарочито у Калифорнији случај бејаше, наравно и цене њихове увек јако скакати и то извесно само с тога, што су саме нампрнице с реткости своје у прометној вредности својој скочиле, а никако зато, што је сам новац у вредности пао. Тако исто је нпр. и вредност новца у најновије доба на

³⁷ Општа сума новца чини:

У Инглеској: 1% опште суме богатства а 5% опште суме промета.

„Германији: 2% „ „ „ „ 10% „ „ „ „

„Холандској, Швајцарској и Бавгији: 2% опште суме богатства а 10% опште суме промета.

У Француској: 3% опште суме богатства а 15% опште суме промета.

В. И. Н. Коссовског: *„Истината и цѝна“*, Харљовъ, 1883, стр. 153. По рачуну *Пола Лероа* Волија новца у Француској не износи ни 5% имовине народне (он је округлао рачун на 200 милијарди, а годишња прихода на 25 милијарди, док сума новца не износи више од 8—8½ милијарди денара). В. Р. Л. *Beaufeu*: *„Economie politique“*, Paris, 1896, Т. III, стр. 152.

Западу јако пала у односу према вредности сталних капитала, што свакако сведочи више о томе, да је прометна вредност њихова (нарочито земаља услед све веће тражње њихове) скочила, но ли да је вредност самога новца опала. Данас се свеколика количина драгога метала, како у новцу тако и у накиту, даје срачунити највише на 100 милијарди динара. И она се количина умножава тако умерено, да бисмо готово смели рећи, да она вазда одржава корак с растењем светске повчане потребе. Ретки су дакле они чисти случајеви, у којима је вредност новца већ сама по себи промењена, но се већина промена има приписати менама у вредности саме робе, која се за новац купује. Не може се дакле никада рећи, да је вредност новца (наравно данас поглавито златнога, као једино пуноважнога) сама по себи пала или скочила, већ увек само у односу на ону робу, с којом се вредност новца пореди. Па не само то, већ се вредност новца са субјективнога гледишта врло често цени још релативно чак и према самој количини новца, која нам је на расположењу. Другу вредност имају нпр. 1000 динара за онога, коме је то сав годишњи доходак, а другу опет за онога, који, рецимо, 12 или више хиљада динара годишњег прихода има! *Тук* у својој знаменитој „*Историји цена*“ налази као крајњи резултат својих испитивања, да се цене никад толико не опредељују количином новца, већ да напротив баш *количина новца увек више зависи од саме висине цена*, што је он нарочито хтео да утврди фактом, да је, за време тако зване рестрикције у Инглеској, *издавање папирнога новца вазда следовало повишењу цена.*³⁸

Појаве промена у прометној вредности повчаној утичу моћно на цео правац и карактер привреднога развијања. *Опадање повчане вредности повлачи за собом обично повољне последице, јер се онда исказује у повишеним ценама свеколике друге робе. Отуд ширење производње, растење најамница и повећана потрошња. Све се обавезе лакше испуњавају, тј. мењају се на корист дужника а на штету поверилаца.* Све то скупа

³⁸ Интересан је још и овај њанат, који *Тук* наводи, да су у периоди од 1579 до 1640 године цене еспапа скочиле свега са 200⁰/₀, док се међу тим количина драгих метала у Европи и Америци од год. 1492 увеличала са 600⁰/₀.

даје импулс једном општем привредном полету, привредној експанзији, која све дотле траје, док се стара равнотежа опет не поврати. Сувишна подузимљивост у вези с претераним спекулацијама као и јачим довозом робе са стране (услед повишених цена) врло често изазива онда кризе, путем којих се тек поремећена равнотежа успоставља. По проналаску Америке, а услед напрасно појачаног довоза племенитих метала у Европу, наступио је био редак случај оваквога једног полета у великоме размеру, који је трајао све док се равнотежа у односу вредности између новца и еспапа није опет приближно повратила у старе границе своје. Међу тим данас, кад ни после отварања нових Калифорнијских и Аустралијских рудника (нарочито од 1849—1851), ипак производња злата није према све већој тражбини његовој осетно умножена, данас овакви полети настају не толико услед фактичкога умножења повчаног, колико услед *јакога кредитног проширења*. Па како је овај случај у самој ствари неприродан, то он у најновије доба понајчешће и вуче за собом тако звану „препроизводњу и кризе“, о којима ћемо у осталом доцније још нарочито проговорити. — *Са свим су противна овоме опет дејства скакања повчане вредности, јер онда цене падају, набавка капитала постаје мучна, потрошња и кредити се стежу, а све обавезе отежавају, тј. мењају се сада опет на корист поверилаца а на штету дужника.* А то све су већ знаци очите и познате кризе, која настаје или услед привредне слабости или после крахова од претераних спекулација, да једном поремећену равнотежу поврати.

Кад приберемо све ово, што доведе о новцу реко-смо, биће нам јасно, да је новац као *општи именован и опште мерило вредности*, од врло великога значаја у привреди народној. Он истина сâм по себи није још никакво богатство, као што га меркантилци погрешно посматрају, али он тако исто није опет само ни знак богатства и ништа више, за што га нпр. чак и један *Монтескије* држаше,³⁹ већ је поред тога у исти мах и сам један реални саставни део богатства људскога као и свеопшти

³⁹ *Montesquieu: „Esprit des lois,”* вели да су сребро и злато: „une richesse de fiction ou de signe“ (XXI, 22). Ово гледаште, по коме је новац само законити или предатан знак вредности, породило је и систем *Цона 16-а* као и асигнате у Вол. Франц. Револуцији.

међународни језик за све друге вредности и услуге у промету. Његова привредна улога личи у неку руку на улогу путова, „којима се вредности возе“ као што већаше Адам Смит, или још боље, на улогу железница, којима се светски промет спроводи, али које су у исти мах и саме један врло важан саставни део имовине народне. Племенити метал по себи је еспап као и сваки други, али новац од драгога метала није нека договорна друштвена установа (као што то још један Аристотел погрешно држаше) већ је он са свим природним путем освојио за се улогу међународнога посредника размене као и опште признатог мерила вредности, те је као такав постао онда наравно и најомиљенији облик имовине. Цео овај компликовани привредни механизам био би данас укочен, кад новца не би било. Новац је не само једна машина, која рад људски у многоме уштеђује, већ је доиста, по речима *Кери-ја*, за друштвено тело постао оно, што је атмосферски ваздух за органско.

Новац је дакле један врло важан саставни елемент народнога богатства или управ имовине народне у капиталима, али је сам за се узет још далеко од тога, да у самој ствари он богатство сачињава! Новац, као свеопшти језик вредности, постао је одиста у савременој трговинској привреди најјача привредна моћ. Њиме се карактерише свако привредно стање, тако да се нпр., при клонулој проћи и радиности, обично и понајпре говори о томе, како је новац постао „редак“ или „скуп“, како је „новчана оскудица“ наступила, и обратно каже се опет и да је „доста“ и „јевтинога“ новца, кад је привреда народна снажна и напредна. Међу тим обилност или оскудност новца по правилу је само један симптом или пратилац привреднога стања друштвенога и ништа више. Изобиље у новчаним капиталима је по себи само резултат умножене радиности народне и кад се то зна, онда је јасно, да се и интерес, као цена за послугу њихову, може стално смањивати само услед појачане производње народне. *Једном речју имовина у новцу показује само количину или јачину моћи привреднога располагања — друштвеноу упутницу на оно право богатство народно, које у самој ствари лежи само у радљивости народној. У новцу се дакле капитализује један врло важан део заслуге народне.*

Већ напред рекосмо, како је по нашем историјскомезнању први новац искован био у Мисиру, и како се одатле тек вештина ковања проширила у Азију (Месопотамију) и Европу. Најстарији искован и то златни новац налазимо у VII столећу пр. Хр. у мало-азијском граду *Фокеји*. Из Грчке је вештина ковања прешла у Рим, где први кован сребрни новац налазимо тек у години 268 пр. Хр. а бакарни већ од 451 пр. Хр.⁴⁰ Највероватније је међу тим да се је свет мање више свуда прво служио металним накитом као посредником размене, а нарочито жигосаним прстењем.⁴¹ Одатле па до јавнога или владалачкога жигосања фалио је само један корак. Поред тога свет се служио још и комађем или кесама метала,⁴² али како је то све врло заметно и непоуздано било, то се убрзо прибегло јавноме обележавању и тиме је тек био утрвен пут и ковању новца. Ковањем новца постигнута је међу тим четворострука корист: 1) спречена је злоупотреба у количини па онда: 2) и у самој *наквоћи* (садржини финога или чистог метала; 3) осигурава се даље још новац и од јачега губитка *излизивањем*; и 4) најзад дат нам је у њему још и један врло важан *културно-историјски споменик*. Докле год метални новац није службено оверен био (утиснутим жигом), све дотле су људи у саобраћају морали сами да се уверавају о *тежини* и *финоћи* његовој (у комађу или праху). *Пробирање* тј. констатовање финоће или садржине чистог метала је међу тим једна врло мучна и фина металуршка операција

⁴⁰ Ковање златнога новца отпочело је у Флоренци и Веноци 1252 год. док га је међу тим у Византији и Сицилији већ раније било (изгледа из римскога времена). Хенрих III почиње ковати у Инглеској „gold pennies“ тек од 1257, а Млеци од 1284. Обично се мисли, да су тек крсташко војне даре ширега повода ковању златнога новца на европском западу.

⁴¹ Цезар наводи, како Бретонци носе гвоздено прстење, које им у исти мах и као новац служи. Неки чак тврде, да овакав новац од прстења и данас још траје у Нубији. *St. Jebons*, стр. 45—46.

⁴² У *Генези* се помиње, како је Аврам одмерио Еврону 400 кеса блага, које се у трговца прамају. — У *Омиру* нема још ни помена о кованој новцу. — У *Кили* је све до наших дана још циркулисало обележено комађе метала. — У *Риму* је прве мере о тежини и величини новца прописао *Сервије Тулије*, али су и поред новца за дуго у промету још употребљаване биле *баре* тј. метала у комађу или шиптама. По *Момленову* нахођењу прави новац, коме више није мерења требало, уведен је био тек за децембра, јер се отад и казне у новцу одређују (а не више у стоци).

и с тога је државно оверавање, тј. јавно ковање новца, било свуда а нарочито од стране трговачкога света најрадосније поздрављено.⁴³ Ковањем новца службено је тек огарантована била како тежина тако и сама *финоћа* металнога новца, те тиме отпало и оно дотадашње приметно приватно мерење и пробирање. У случајима фалсификовања, тј. ковања лакшега новца, па било то по тежини или *финоћи* његовој, свет је онда тај лоши новац мером и пробом по невољи опет сводио на извесне јединице (нпр. фунте или марке) у којима се међу собом обрачунавао. С јавним ковањем новца неминовно је пак већ уведен био и један извесан *систем новца* и то утврђивањем односа између разних новчаних јединица. Већ од старине утврђивано је, колико ће се новчаних јединица из једне извесне количине *финога* метала исковати моћи. Тако је постала тако звана *новчана стопа*, којом се данас законски

одређује онај број новчаних јединица, који се из извесне количине метала од одређене *финоће* исковати има. Тако је нпр. француским законом већ од 1803 год. утврђено, да се из једнога килограма злата имају исковати 155 комада наполеондора са $\frac{1}{10}$ бакарне примесе (легирања). И сваки прави новац треба доиста не само да садржи онолику количину чистога драгог метала, колика је за њ утврђена, већ још и да одговара вредности његовој, тј. назначена вредност кованог новца треба увек да се поклапа с вредношћу у њему садржане количине *плем. метала* на пијаци, јер се само тада може рећи да је *новац пуноважан*. Тако нпр. златник од 20 динара треба не само да тежи 6 грама и 451 милиграм и да садржи $\frac{9}{10}$ чистога злата, дакле да му је новчана стопа у свему правилна, већ још и да на пијаци према цени злата има одиста сам своју вредност од 20 динара, што одговара цени од 3444 динара за килограм чистога злата. Јер ако искован новац садржи у себи већу вредност драгога метала, но што је на њему

⁴³ Вели се, да у извесним крајевима Кине још и данас траје сечење, мерење и пробање метала при плаћањима, те је с тога сваки принуђен, да собом и сап за то потребан прибор носи! — Кина у осталом ни данас нема свота сребрног новца, већ се углавном служи само ситним новцем. Мексикански грошеви (пијастра) чим дођу у руке хилесних трговаца, претварају се у шипке или полуке (bâre), које се њим обележавају. Види о томе у: J. Th. Rogers: „Interpretation économique de l'histoire.“ Paris, 1892, стр. 167.

назначено ако је дакле новац теже искован (што у осталом ретко бива), онда ће се он претварањем изгубити, а ако је опет *лакше* искован, онда ће изазвати поремећаје у новчаноме саобраћају земаљском (према Грешемову закону, о коме ћемо мало даље говорити). Да би се пак равнотежа између вредности метала и кова- Регал новца и нога новца одржала, усвојено је данас као слобода ковача. правило, да свако има право да метал у новац искује (наравно само пуноважни, а као такав се данас само златан новац и сматра) и то наравно не у приватној, већ само у државној ковници. Овом, тако званом, *слободом ковања* осигурава се тек равнотежа у односу вредности између новца и метала, тако да ако је, рецимо, вредност новчана јача од металне, онда ће наравно сваки пожурити се, да метал у ковницу на ковање носи, што би трајало све док се равнотежа у односу вредности не би опет повратила. Држава данас већ свуда начелно задржава за се искључиво право *ковања новца* — тако звану *регал новчани* — али, да не би саобраћај остајао без довољне количине потребнога новца, она ипак пушта ковање *правога законитог и неограниченог средства плаћања* на слободу, те тиме постиже данас оно, што је пређе, докле су новац ковали не само владари већ и поједина властела, градови и др. (као што је то нпр. било у Средњем Веку), постигавано општом слободом ковања. Слободно ковање као приватно подузеће, ма да га, као што већ напред рекосмо, и сâм Х. Стенсер (у својој „Социјалној Статици“) још заступа, не би се дакле никако више могло допустити, јер би то убило веру у саму правилност новчаног саобраћаја, која међу тим треба да је пуна и непоколебљива. А ту највишу гаранцију за исправност новца може саобраћају пружити само држава а никако приватна конкуренција, која би неминовно многим покушајима злоупотреба одводила.

Ковање новца треба дакле у начелу свакојако да је *регал државни*, јер то захтева већ сама потреба обезбеђења новчаног саобраћаја. И зато је у животу већ сама природа ствари и нагонима била цео свет, да од ковања новца у истини створи *регал државни*. Право ковања новца не сме се дакле ни уступати, као оно у Средњем Веку, властели, градовима и манастирима, нити пак остављати приватној предузимљивости, као што то себи замишља чак и један

Спенсер. У ономе пак времену, када је на Западу још највећи хаос у ковању новца постојао, ми међу тим у нашем Душановом Законику видимо похвалну тежњу српских владара, да се ковање новца ограничи само на оне градове и тргове: „*дѣ вствъ постъеило царство ми динаре ковати.*“⁴⁴

Нема сумње да ковање новца прилично стаје државу и то како техничким извршењем својим, од кога се данас с правом и разлогом захтева, да исковани новац буде не само према закону тачно, већ и за саобраћај подесно и лепо израђен (чак и са свих страна чарком од опседања осигуран), тако и губитком интереса на капитал у новац уложени, као и самим губицима на излизивању (пошто излизани новац држава мора да повлачи из саобраћаја) и растуру (изгубљеним комадима). Додајмо томе још и трошкове око одржавања саме ковнице, па ће нам онда јасно бити, да држава ове издатке мора однекуд подмиривати, па сад било то земаљском порезом или извесним одбитком на самоме ковању. Некад су се владари скупо наплаћивали на ковању новца, смањујући му финоћу или одређујући му већу вредност од природне, али је овакво детериорисање или управ јавно фалсификовање новца данас, као по друштвеној целини најштетније, већ свуда самим искуством осуђено па и самим законом спречено. *Одбитак на ковању не сме дакле никада бити добитак*, јер чист приход (некадашњи *seignorage* или *seigneurage*) и није ништа икад

Ковничко. сме и може бити циљ државнога ковања новца, већ се тај одбитак може допустити и одобрити само као извесна накнада и то до оних граница, до којих се без штете по одржање вредности кованог новца простирати може. Самом примесом бакра, која је ради саме чврстоће драгога метала потребна, пружена је међу тим већ донекле могућност, да се извесна накнада ковничких трошкова — тако звано *ковничко* (*brassage, Schlagschatz*) — на разлици између номиналне и металне вредности постигне. Остатак накнаде за трошкове учињене око ковања реал-

⁴⁴ В. члан 223 „Законика Стефана Душана, цара српског“ у издању Ст. Позаковића (стр. 68). Златара у опште могу постојати и радити само по градовима (чл. 222) и трговима а ивице по селима, јер чл. 143 наређује „Иште ли се шкрте златари, месекни, градови и тргови, царства ли оу ковањ сѣлѣ, да се толи село раси и златари, икдени“ (сачувано). А идући чл. 144 наређује опет: „Ико се нарѣ златари оу градуу кови динаре иѣлѣ кови цареве, да се златари икдени, а града да паати главоу, что речи царѣ.“ (стр. 45).

нога новца (данас већ по готову свуда само злата) остаје ипак држави да намира из ковања ситнога новца, на коме је добит увек сразмерно доста велика. У Инглеској и Русији ковање је не само слободно већ и бесплатно, док се у Француској нпр. за ковање 1 килограма злата плаћа ковничких трошкова: 6·70 дин. (а до 1879 г. 9 динара).

У осталом данас се цело ово питање окреће само још око тога, да ли да се у државним ковницама новац са свим бесплатно или с једним врло незнатним одбитком кује. За умерено ковничко говори не само разлог накнаде за учињене трошкове око ковања, чиме се металу већа употребна вредност даје (дакле свакоме оном, коме се сиров метал у новац претвори, тиме онда једна корисна услуга чини), као даље и то још, што се том разликом спречава и могућно претапање, већ нам најзад ваља као још један даљи разлог наплаћивању извеснога ковничкога навести и то: да би се без икакве наплате ковничкога свакојако и туђина врло лако могла тиме користовати, те сиров метал у дотичну земљу на бесплатно ковање слати. Ма да у Инглеској, и то још по закону од год. 1666, а у Америци од 1792, постоји бесплатно ковање, опет сам губитак интереса за време ковања чини, те приватни ипак радије плаћају Инглеској банци по 0·16% одбитка а то с тога што им ова у размену за сирово злато с места издаје одговарајућу количину искованог новца (у Немачкој: 0·215%).

Поред *ковничкога* допуштали су већ изодавна владаоци себи још и један извесан *ременијум*, тј. извесну могућност грешке у ковању, пошто је технички немогућно било исковати свакад новац у пуној ^{Ремедијум} мери и ^{(или толеран-} финоћи његовој. Међу тим с овим ^{ција).} ремедијумом ишло се често тако далеко, да је он већ прелазно у злоупотребу, тј. у самој ствари новац је под изговором ремедијума био кован с лакшом новчаном стопом. У осталом и данашња металургија није у стању да новац у свему увек тачно искује,⁴⁵ па се зато и данас још истина допушта ремедијум, али само до

⁴⁵ У тоновимацу улазе ипак тачно одмерене количине драгога метала и бакра, али се они, већ због појединачне специјалне тежине њихове (код злата 19 $\frac{1}{4}$, сребра 10 $\frac{1}{4}$ и бакра 8 $\frac{1}{4}$), не измешају свуда подједнако и зато онда има оштрих и лошијих комада.

извесних одређених граница. Тако нпр. ова толеранција (или допуштено одступање) у латинској новчаној унији (1865 г.) утврђена је овако: за златнике $\frac{2}{1000}$ како на тежини тако и на финоћи, а за сребрни новац од 5 динара $\frac{3}{1000}$ на тежини а $\frac{2}{1000}$ на финоћи. Немачким законом допуштена је на финоћи такође грешка: код злата 2 а код сребра 3 од хиљаде (тј. управ изнад или испод 900 од хиљаде), док је пак на тежини допуштено код комада од 10 и 20 марака $2\frac{1}{2}$ од хиљаде, (а код никла и бакра 5‰). Да се све ово провери, ново исковани новац подвргава се обично прописној проби (на случај, Stichprobe) и партије, у којих се веће грешке нађу, морају се онда наравно претопати и изнова ковати.⁴⁶

Међу тим новац се поред тога још и самом дугом употребом (циркулацијом) отире или излизује и тиме наравно губи онда од тежине своје.⁴⁷ До којих се граница ови губици трпети могу, одређује се данас такође законодавством, тако да кад год се примети и констатује, да је већ приличан део новца ову границу прешао, онда настаје дужност државе, да такав лош новац из саобраћаја повуче и новим пуноважним новцем замени. Тако нпр. немачки закон утирђује ову границу код комада од 20 и 10 марака на $\frac{1}{2}$ ‰, а код комада од 5 марака на $8\frac{0}{100}$ ‰, у Инглеској: 6,3 и $8,3\frac{0}{100}$ ‰ док по француском динарском систему овога (*Passirgeicht*-а) никако и нема, већ се само, према уговору латинске новчане уније од 1865 г., за међусобно примање утврђује, да ће се туђи златници на домаћим касима примати ваада само до границе: $\frac{1}{2}$ ‰ мање тежине и законитога ремедијума, а сребрни петодинарци опет до мање тежине од $1\frac{0}{100}$ ‰ и законом допуштенога ремедијума.

Остаје нам још да кажемо неколико речи и о самој систему ковања пре но што приђемо најважнијем питању о систему важења новчаног.⁴⁸ У најстарија вре-

⁴⁶ У Француској су доскора (1879 г.) приватна за државни рачун ковани, па су се јављале многе жалбе, да је допуштени ремедијум готово код свих комада употребљен бивао.

⁴⁷ Рачунају да овај губитак (гај) износи код петодинараца: 5 милиграма на годину и комад. Код злата је он међу тим четири пута мања, али злато зато много више и вредн.

⁴⁸ О самој облику новчаноме није вредно више трошити речи, пошто је данас овални, дугувасти, облик новца ваљкини још само у Кини а четвртастог већ више никде и нема. Исто тако и димензије новца утврђене су мање више свуда већ самој практиком према највећој погодности.

мена плаћало се, као што смо већ раније видели, прво сировим неискованим металом у комађу или шипкама, за тим ради олакшице у кесама или под извесним обележјем, па тек онда у извесним рачунским јединицама тежине, које су најзад подељене биле у разно комађе кованог новца. Првобитне новчане јединице биле су дакле у самој ствари увек извесне јединице тежине, као нпр. *шекел* (или *секел*) у Јевреја, *талент* и *мина* у Грка, *as* (*libra* или римска фунта — *Pondo*) у Римљана и *фунте* (*livre*) у Француза и Инглеза (фунта стерлинга). Прва је деоба била ваада више произвољна. После *Даријеса* персијскога новца (златника *статера*), који је преко Мале Азије у Грчку допђо, дошло је прво *египетско* важење (рачунски сребрни *талент* у тежини од 37·2 килогр. и *мина* у 6·2 кил., као и ковани новци: *статер* у тежини од 12·40 грама, за тим *драхме*, *оболи* итд.). *Солон* је пак увео *атичко важење сребрнога новца*, по коме је *талент* имао 60 *мина*, *мина* 100 *драхми*, а најситнији *беху обол* — и то све у сребру. Тек је *Александар Велики* наместо овог сувише ситнога сребрног увео бакарни новац. У *Шпарт*, већ по Ликурговој уредби, смео се употребљавати само *звонен новац*, пошто је драги метал био забрањен. — Римљани су први међу тим увели били *дванаестичан систем*, који се, поред новијега *десетнога*, у културноме свету ипак све до данас одржао. Из Плинија међу тим сазнајемо, да је под Сервијем Тулијем искован био први бакарни новац и то *из римске фунте бакра* (*As* или *Pondo*) *дванаест делова или униција*. На пет година пред први Картагенски Рат искован је био тек први сребрни новац *динар* (*Denarius*). Најстарији сребрни новац био је, како у Грка тако и у Римљана, најчистије по финоћи искован, јер му се додавала примеса само од $\frac{2}{1000}$ — $\frac{1}{1000}$. Прво се из фунте сребра ковало само 72 динара, доцније у другој периоди већ 84, а под Нероном 96! Сребро је пак тада у вредности својој 250 пута више важило од бакра.⁴⁹ За све време републике трајало је међу тим *важење сребра* и однос злата према сребру за последња два столећа републике стојао је као 1: 12, а под *Августом* (16 год.

⁴⁹ Динар је имао 10 аса, полудинар тако зван *квинар* 5, а *сестерција* $2\frac{1}{2}$ аса. Од речи *динар* постали су потоња називи: талијански: *Далато*, и француски: *Denier* за ситан новац.

пр. Хр.) прешло се било тек на *важење злата*. Цареви су за се задржали ковање златнога новца (*Aureus Caesaris*), који је имао 25 динара или 100 сестерција, а ковало их се из фунте злата 42 комада, свега у вредности 1000 динара или 4000 сестерција, а Сенату су најзад оставили били само право ковања бакарнога новца. Однос злата према сребру од Августа до Септимија Севера стојао је према данашњој вредности злата на основи 1: 15 $\frac{1}{4}$. Отад се пак новчана стопа све више погоршава, тако да је већ у III столећу после Хр. динар у самој ствари садржавао више бакра но сребра, а под Каракалом се из фунте злата ковало већ 50 златника. Услед тога свет је опет почео прибегавати мерењу, употреби метала у барама и рачунским јединицама и с тога *Константин Велики*, да би опет ред повратио, даје са свим нов назив своје златнику: *Solidus* (тј. цео или пун новац), који се делио на половине и трећине. Константинов новчани систем важио је и на даље као *византијски* и као такав захватио је био наравно и српску државу Средњег Века. *Солид*, познат доцније у Византији још и под старим именом *номизме*,⁵⁰ износио је $\frac{1}{22}$ фунте или литре злата и имао је испрва 18 $\frac{1}{2}$ динара (дакле 1333 на фунту злата), а доцније већ 24 тако зване *селикове* (дакле 1728 на фунту) која се ковала све до Ираклија (у VII столећу). Поред ситнога сребра било је међу тим још и ситнога бакра. Бакар је пак тада стојао према сребру као 1: 100—125, а према злату опет као 1: 1440—1800. У Средњем Веку пак ковано је обично из фунте сребра 240 динара, од којих је 12 ишло у један солид⁵¹ — тако нпр. по Карловој новчаној системи; — међу тим ускоро солид престаје (између VIII—X столећа) више ковати се, већ остаје само као новац рачунски. У Византији се још од времена Ираклијева почело међу тим рачунати и на *милијарисије* (или милијарензе), којих је 12 ишло у солид (од 4 грама). Половине солида зваху се обично *квинари* или *семисе* и исто су што и наше средњевековне златне *перпери*, за које се међу тим у исти мах у нас у XIII и XIV столећу рачунало да их исто тако по две и у млетачки дукат иду (ма да

⁵⁰ Још Аристотел довођаше овај назив од речи *nomos* (закон), што, вели он, само сведочи, да вредност новца поглавно на закону и почива.

⁵¹ Више о овоме у M. Wirth: „Das Geld“, 1884, стр. 33—45 и 55. (Од солида постала су називи *solido sol* и најзад *sol* за ситан новац).

је овај нешто лакши био — од прилике 3·4 гр.). Немајући до данас још ниједнога примерка исковане златне перпери, ми наравно морамо отуд природно закључивати да је она била један чисто рачунски новац, а ковани су били међу тим само сребрни *динари* и то из *једне литре сребра ковало се за 12 перпера динара* (како је пак једна перпера имала 12 ондашњих динара, то је онда свега из литре ковано: 144 динара).⁵² Па како се и у *Млецима* из једне литре исто тако ковало 144 *гроса*, то је онда јасно, да је наш средњевековни новчани систем држао неку средину међу византијским и млетачким. Дубровник се међу тим држао био чисто млетачкога новчаног система (1 динар или *гросус* = 30 фолара а полутак тј. 1 *мезалин*⁵³ = 15 *фолара*). Већ од XIV и у току XV столећа, а нарочито под Ђурђем Смедеревцем, уђоше међу тим у саобраћај турске *асаре*, које беху нешто лакше коване од старога сребрног динара.⁵⁴ Ми смо дакле у нашој средњевековној држави имали, као и сви мање културни народи, *важење сребра* (динара) и то на основи дванаестичној (дуодецималној) а из јединице тежине: *литре* (како за сребро тако и за злато; отуд зар и у народним песмама: *литре злата*).

Највећи новчани хаос владао је у Средњем Веку, када се бројило на хиљаде разних ковача разнога новца, и то не само разних суверена, већ и племића, градова, манастира итд.⁵⁵ У другој половини XIII столећа Енриц III

⁵² Наш средњевековни динар тежио је у средњу руку 2 грама, што дивље значи да је литра имала 288 грамова француских. В. Ч. Мијатовић расправу: „*Финансије српскога краљевства*.“ Гласник, књ. VIII, за год. 1889.

⁵³ Мезалин или мезалини курзирао је у XV столећу у Босни и Херцеговини, али у другоме размеру.

⁵⁴ У „*говар блага*“ рачунало се 100.000 *асари*, али су ове међу тим стално опадале, тако да док их је у половини XIV столећа ишло 32 у дукат, догле у XV већ 40—45 а у XVI столећу: 50 — и после све ниже до $\frac{1}{2}$ *царе*! (Мијатовић, стр. 210). — За *Стевана Првозвучног* су главо још биле утврђиване у *стоци* (кованима и воловима) а до краља Владислава (1230—31) ишао је све још туђ новац. *Бакарни новац* новли је био тек у половини XIV столећа и то прво у Котору и Дубровнику. (У половини XIV столећа „један Урошев и један римски са жигом Душановим.“ Мијатовић, стр. 185).

⁵⁵ У томе хаосу новчаних система појавили су и разни новчани називи. Тако *дукат* (*Ducatus, ducato*) назван је отуд, што га је у првој половини XII столећа ковао Савојски краљ Роберт II као *херцег* или *дука* од Алуаје. — *Форинта* долази опет од златнога (*Golden*) солида *флорентинског*, а *грос* од новца града Тура: „*littori grossi turonenses*“ (*gros tournois*), па онда и *прашких* (*grossi pragenses*), док *талар*

први је почео био у Инглеској ковати златан новац, што је свету у први мах било необично, те га је с тога невољно и примао. (*Jourdan*, стр. 460). Као год што је код класичких народа у прва времена био по садржини кован бољи новац од драгога метала, па тек доцније све лошији (као што нпр. чиняху нарочито познији римски императори из жудње за добићу), тако је исто и у нових народа испрва кован био пуноважнији и тежи новац (тако нпр. за Карла Великога), па онда кроза Средњи Век све лошији (тако нпр. *Филли Леш*, кога због честог фалсификовања *Данте* чак и у паклу налази!); за тим пак на прагу Новог Доба, а услед открића Америчких рудника, опет с бољом новчаном стопом (као нпр. француски *лјудори*, аустријски *дукати*, који на 1000 имаху 986 делова чистог злата, па онда *натуљски* и *гошмански цекини* са 996 и 999!), док се најзад у току XIX столећа није ковање новца мање више, према самој техничкој подесности његовој, утврдило на једну сталну меру. Док су међу тим *Инглези* задржали били стари дванаестичан систем, докле су *Французи* већ у Вел. Револуцији (1795 г.) засновали били свој нови *десетни динарски систем* ковања новца (напоредо с оснивањем десетнога система за мере и тежине), који — и ако је проширен био на романске народе а од словенских на нас и Бугаре, — ипак није на жалост могао ни до данас још постати општим светским системом, што би међу тим општем интересу несумњиво од користи било, јер Инглеска, Русија и Америка задржаше своје старе, док међу тим Немачка и Аустро-Угарска уведоше опет са свим засебне нове своје новчане системе.⁵⁴

Новца има данас од три руке и то *прво*: *реалнога*, Три врсте под којим се разуме онај новац од драгога метала, који је пуноважан и који је не само домаће законито (*legal tender*) већ и међународно средство плаћања. А такав новац свео се данас у Европи и Аме-

онет доводи своје име од новца Јоахимсталског (*Joachimsthaler*). — Међу тим све до половине XIV столећа потезало се још *рачунање с фунтама или маркама* (инглеска *фунта sterling* добила је своје скраћено име од *Easterling*, како у Инглеској онда називаху источњачки ханзеатски новац).

⁵⁴ У старо време германски народи имаху *марку* а романски опет *ливр* као основу новчаног система. (Инглези се међу тим служиху и једним и другим новцем, само што марка није у њих никада кована била, но је увек изнала само као рачунски новац).

рици готово искључиво на злато, пошто је покушај двојнога важења посредством сребрних петодинараца (искованих наједнако са златом са $\frac{9}{10}$ чиста метала) у латинској новчаној унији остао са свим безуспешан. У *другу* врсту новца долази сав *ситан новац*, који у саобраћају служи само као *допуна круинога реалног новца* и то поглавито за *поткусување*. Првобитно је за овај циљ употребљаван био *бакарни новац*⁵⁵ а данас већ чешће *никелски* (у смеси 75% чистог бабра и 25% чиста никла), ну пошто је с развитком привредне културе важење са сребра прешло већ данас готово искључиво на најскупљи метал — на злато, то је не само ситно сребро, које је с лакшом новчаном стопом ковано (као нпр. наши комади од 2, 1 и 0:50 динара са $\frac{833}{1000}$), већ и све крупније сребро (ковано са $\frac{900}{1000}$) спало данас све више на улогу ситнога домаћег новца. У ситан, чисто домаћи или допуњујући, новац долази према томе дакле свака она сорта новца, која није пуноважна и која као таква не може онда ни важити као прави међународни новац. По латинској новчаној конвенцији (чији смо систем и ми усвојили) у ситан *допуњујући новац* убројавао се: бакарни или никелски, па онда и сребрни од: 2, 1 и 0:50 динара (зато што је с лакшом новчаном стопом од $\frac{833}{1000}$ кован) дакле с ограниченим примањем, док су међу тим петодинарци ковани били исто као и златници ($\frac{900}{1000}$) и према томе требали начелно у саобраћају да важе и да се примају равноважно исто као и златан новац.⁵⁶ Ситан новац потиче истина из потребе самога

⁵⁵ Или управ *бронза*, која је тврђа од чистог бабра а даје се међу тим још и боље израдити и одржати (смеса од 95 делова бабра, 4 дела калаја или кослетера и 1 дела цинка). За наш бакарни новац допуштено је максимално одступање односно легуре: до 1% за бакар, а за кослетер и цинк до 0:5%. — Пређе је међу тим било у Француској и мешовитог ситног новца: на 5 делова привесе 1 део сребра (*billon*) па и данас га још има у Аустро-Угарској, а понављано је пак распрострањен у Немачкој (познат под именом: *Scheidmünze*). У осталом под називом *билон* разуме се данас врло често још и ситан новац у опште.

⁵⁶ У нас је законом од 1878 год. али парално само *pro forma*, утврђено било, да у плаћањима ниво није примеран примати више од 500 динара у комадима од 5 динара, од 50 у комадима од 2, 1 и 0:50 динара и од 1 динара у ситноме новцу (докле још бакарноме), док је међу тим сребро све више освајало, те најзад с увођењем сребрних новчаница постало готово и искључиви новац земаљски. По обновљеној латинској новчаној конвенцији (без Белгије) од год. 1885, утврђено је било, да ће се петодинарци из касана других земаља примати само до суме од 100 динара. — За познати наш ситан новац од никла законом од год. 1883 наре-

саобраћаја (која нарочито у сиротнијим земљама наравно захтева да буде и што ситнијега новца), али он као новац без пуне металне вредности почива међу тим у самој ствари на *ауторитету и кредиту државном*. Он се према томе може ковати само у оној мери, у којој је за подмиривање потреба домаћег саобраћаја преко потребан. За њега према томе дакле не вреди оно начело слободнога ковања. (Тако је међу тим у најновије доба обустављено било и само слободно ковање сребра). Јер свако јаче ковање и пуштање у саобраћај ситнога новца преко потребне мере дејствује као и сваки други лош новац (прогања дакле добар новац из саобраћаја и изазива ажију).⁵⁹ Да би се спречило сувишно ковање ситнога новца, у најновије доба уноси се једно врло умесно законско наређење: да су државне касе дужне на захтев приватних вазда до извесне суме заменити ситан новац новцем пуноважним (јер се на тај начин држави онда сваки сувишак враћа). — Трећа врста новца обухвата сав чисто *кредитни новац* — новчанице, папирни новац као и остале кредитне заменице звечећег новца, о којима ћемо посебно говорити у идућој глави.

Примећено је било већ изодавна, кад год се лош и Грешемов закон. добар новац паралелно у саобраћају као подједнако законита средства плаћања налазе, да ће онда лош вазда истиснути из саобраћаја добар новац. У пракци дакле од разнога новца увек ће у циркулацији преовладати онај, код кога је највећа разлика између номиналне и фактичке вредности његове, а наравно ако још има и непокривенога папирнога новца, да ће овај онда као најлошији најзад готово сам на површини остати; јер добар метални новац (злато) поред лошега одлази обично на страну, а у колико на страну не иде, или баш и не узмогне отићи, он се онда у самој земљи крије. Ово правило на први поглед изгледа мало парадоксно, али је психолошки са свим природно, кад се зна да сваки човек увек најрадије плаћа оном врстом новца, која најмање праве

Њево је међу тим, да се он не мора примати у већој суми од 5 дан. а новац је био из 25% никла и 75% бакра с одступањем 10%₁₀₀. (У Немачкој „Scheidmünze“ се прима до 1 марке а сребри новац до 20 марака).

⁵⁹ Такав је злоупотреба чинена у Русији између 1762—1811 године, кад је на 137 милиона рубаља злата и сребра било у циркулацији 90 мил. бакра. А познат је већ и случај тако звани „Groschenkrisis“ у Пруској после неуспешнога рата од г. 1806. В. Коссовског: „Црвеница и црвени“, стр. 185.

вредности има — дакле кад непокривенога папира има папиром, а кад опет лошијега поред боље кованог новца, има, онда наравно вазда лошијим законитим средством плаћања! И зато се добрим новцем (па ма колико га се исковало) не може онда никад из саобраћаја да истисне лош новац, већ се напротив само уклапањем лошега новца може саобраћају да осигура добар новац. Ово у основи својој тако просто, а по замашним последицама својим тако важно, економско правило први је око год. 1558 као свеопшти закон поставио био Инглец Томас Грешем (Sir Thomas Gresham богат лондонски трговац из времена краљице Јелисавете, рођ. 1519 † 1579) и с тога је овај економски закон његово име и добио. Даље консеквенције овога важног закона извешћемо мало доцније приликом речи о важењу. За сада се ограничавамо на то, да означимо само оне поглавите случајеве, у којима Грешемов закон своје практичке примене налази: Тако први практички случај јавља се онда, кад се стари *излизани новац* нађе још у саобраћају поред *новога добро искованог новца*, што је баш и био случај онда, кад је ову појаву приметио био Грешем и о њој краљици Јелисавети реферовао. Други случај наступа увек онда, кад се *непокривен папирни новац* нађе *напореда у саобраћају с металним новцем*. То истискивање металнога новца папиром простирало се врло често чак и на сам ситан новац а нарочито онда, када се чак и ситан папир у саобраћају држао, као што је то бивао случај пређе у Аустрији и Италији. Интересно је било гледати како је баш у оним земљама, где се драги метал понавине и вади, дакле у Америци и Русији, папирни новац прогонио из саобраћаја сваки други добар метални новац. Најзад *трећи* случај настаје још и онда, кад се *лоше исковани новац* налази у саобраћају поред *доброга новца*, као и онда, кад баш и *добар новац* поред *још бољега циркулише*, па било то сад *услед боље новчане стоје* (нпр. кад би рецимо златан од $\frac{900}{1000}$ курзирао поред златнога од $\frac{880}{1000}$) или *веће вредности самога метала* (нпр. злата према сребру при једнакој новчаној стопи).

Питање важења не лежи у томе, да у саобраћају буде новца од само једнога метала, јер је питање важења злато неподесно за мала или ситна а бакар (валута) и никл, па данас већ и само сребро, опет за крупна пла-

ћања. Новца мора бити од сваке руке, већ према самој разноврсности саобраћајних потреба. Данас је међу тим за велика плаћања већ и само злато постало неподесно, но се свет послужује кредитним упутницама на њ или и самим узајамним обрачунавањем. Зато *Њумарч* с разлогом примећује, да је данас у цивилизованих народа злато постало ситан новац према новчаници, новчаница према чеку, чек према меници, а меница према компензацији. У саобраћају културних народа мора данас бити златнога новца, поред сребрнога као и ситнога новца, и питање важења садржано је данас управ у томе, да се реши, који је новац од прва два најподеснији да буде законито средство плаћања у земљи: да ли само један и то који (злато или сребро), или и оба два равноправно? У опште узев, практички има и може да буде важења од четири руке: 1) *чистога важења злата*, што је случај свуда онде, где је злато једино право законито средство плаћања и то тако, да се онда и само крупније сребро сматра као ситан новац, те је према томе онда и јавно плаћање њиме законом ограничено (тј. нико није дужан да у једноме плаћању прими више сребра, но што је то нарочитим законом утврђено). Прва је на свету *Инглеска* завела била важење злата у години 1819. (Законом формално већ у год. 1816) и то тиме, што је од тада сребрни новац ковала с лакшом новчаном стопом, сводећи га на улогу ситнога новца, као и тиме још, што је узаконила била да нико није дужан у новчаноме саобраћају примити у једноме плаћању више од 40 шилинга у сребру.⁶⁰ За Инглеском је следовала Португалија, па 1873 г. Немачка, за тим све три Скандинавске Државе (1875), па најзад и Аустрија (1892), у којој се међу тим све до данас још није успело, да се ово важење злата и практички до краја изведе. 2) *Други* је случај *двојнога* или *мешовитог важења*, тј. паралелнога или алтернативнога и злата и сребра, а то се постизава тиме, што се однос вредности

⁶⁰ Дотле је у Инглеској по закону постојало важење сребра, али је међу тим новчанична поплава за време ратовања с Француском истисла била звичајни новац из саобраћаја. Злато је међу тим у промету било као оскар. У најновије доба утврђено је међу тим (нарочито стручним истраживањем *Ph. Kalkmann*-а у делу: *England's Uebergang zur Goldwahrung in 18 Jahrhundert*) да је већ од почетка XVIII столећа у Инглеској злато било освојало промет, тако да је потоња закон о његову важењу само пратрдно оно што је већ постојало. Праметита је у осталом да Инглеска ово своје важење злата није проширила на Индију!

између ова два драга метала законом утврђује, (што је, узгред буди речено, понајтеже) па према томе онда и дужницима на вољу оставља, да своја плаћања по избору врше. Још је *Њути* предлагао био овако утврђени однос вредности. Као тамо Инглеска, тако је овде опет *Француска* у Европи била поглавити носилац овога система, *двојнога или биметалистичкога важења*.⁶¹ Наместо старог монархијског *ливра* Велика Француска Револуција завела је била у години 1795 *сребрни динар* (од 5 грама тежине а с $\frac{1}{10}$ бакарнога легирања) с фактичким важењем сребра, али већ законом од г. 1803 (7 жерминала год. XI републике) утврђује се однос између златнога и сребрног новца на 1: 15 $\frac{1}{2}$, што наравно већ онда претпоставља и у себи закључује, да су златници, сковани из једне фунте злата, по вредности својој равни сребрницима скованим из 15 $\frac{1}{2}$ фуната сребра. Године 1865 Француска најзад успе, те основа *латински новчани савез* на горњој основи, коме приступише Италија, Белгија и Швајцарска (а 1868 и Грчка). Наше није да овде пишемо занимљиву и врло поучну историју овога моћног покушаја, да се оба драга метала у извесном утврђеном односу у законитој улози пуноважнога средства плаћања (*legal tender, etalon*) одрже, те да се тако у неку руку *скупља златан допринос или компензује јединијим сребрним новцем*. О томе ћемо ми већ касније, а нарочито приликом речи о новчаној политици државној, још једном и нарочито имати да проговоримо. Овде за сад само толико напомињемо, да као год што у самој ствари нема компензованог златна, исто тако нема нити може бити и неке начелно строго утврђене компензације између златнога и сребрног новца као некаквога комбинованог бољег и поузданијег мерила вредности. У колико је међу тим сребро позвано, да, поред важења злата, ипак као новац послужи, говорићемо мало доцније. Нема сумње да је начелно најпоузданије мерило вредности оно, које се само у својој властитој вредности најмање мења. И злато и сребро мењају се међу тим у својој вредности, али сребро ипак више но злато, тј. злато се у главноме увек до данас боље одржало у вредности својој, но ли сребро, и зато је златан новац

⁶¹ Сједињене Северо-Америчке Државе увеле су биле за се двојно важење (доларски систем) већ 1786 године и то у сразмера 1: 15 $\frac{1}{4}$.

по самој сили прилика свуда и стекао себи превагу над сребрним. Нарочито од године 1873 откриће нових сребрних рудника на истоку Америчкоме (а у исти мах још и демонетизовање сребра у Немачкој, која баш тада важење злата увођаше) оборило је било цену сребру тако, да је фактички однос његове вредности према злату спадао поступно на 1: 16, 17, 18, 20 па ево данас чак и на 26! (што онда у самој ствари значи, да се за килограм злата могло купити 20 па чак и 26 килограма сребра).⁶² При таквоме стању ствари са свим је појамно што је онда немогућно било одржати двојно важење у узаконеној сразмери од 1: 15 $\frac{1}{2}$, а с неограниченим примањем и слободним ковањем сребрних петодинараца, који, као што већ напред рекосмо, беху по металној чистини својој исковани наједнако са златом ($\frac{900}{1000}$ док се међу тим остало ситније сребро — комади од 2, 1, 0.50 динара — с лакшом новчаном стопом од $\frac{833}{1000}$ ковало), а све у циљу да сребрни талери наједнако са златом у саобраћају као новац важе. Француској је тада, услед опадања вредности сребра, нарочито запретила била опасност да буде поплављена лошијим сребрним новцем (од 5 фр.) и с тога се најзад године 1878 морало прибећи потпуној *обустави ковања овога сребрног новца*, пошто се пре тога ранијим споразумом од г. 1874 било покушало с ограничавањем ковања, а 1876 г. у Француској већ и самом обуставом. Тако су у самој ствари поглавите земље биметалистичкога латинског савеза ипак дакле пришле најзад важењу злата, те свој пређашњи сребрни новац од 5 динара свеле на улогу осталог допуњујућег сребрног новца, (чиме је наравно престао онда и сваки разлог даљега ковања с финоћом или чистоћом од $\frac{9}{10}$). Италија, која је дотле фактички папирну валуту имала, прешла је међу тим год. 1881 начелно и сама на важење злата. Међу тим Северна Америка покушала је још једном и то у години 1878 (*Bland's silver bill*) да двојно важење у новој сразмерици 1: 16 одржи, али и то као и потоње обавезно ковање сребрних долара (*Sherman act* у години 1890) наиђе на такве несавладљиве препоне код самих банака као и у публици, да у Америци данас (од године 1893 када је опозван био Шерманов акт), исто као и у Фран-

⁶² Данас је међу тим овај однос још ниже пао: чак на 1: 27 и 30!

цуској, двојно важење ипак само још по имену постоји, док се је у самој ствари у обема земљама утврдило важење злата. Нарочито је Француска јако мотрила на то, да свој богати новчани капитал (stock) у злату очува и с тога је у одсудном моменту своју биметалистичку теорију врло радо жртвовала практичкој немогућности, која је међу тим нарочито још појачана била једновременим завођењем златне валуте у германским земљама (дакле демонетизовањем огромне количине сребра, што је цену његову наравно још ниже оборило).

Трећи је случај чистога *важења сребра* који се састоји у томе, што се онда златан новац само као еспап с променљивим курсом у циркулацији одржава (нема дакле узаконене цене своје).⁶³ Запитамо ли историју, видећемо да је све до најновијег доба сребрна валута, поред двојнога важења, најјаче распрострањена била, па и дан-данас још она готово искључиво влада у свима неиндустријским земљама. Тако је од старине на Истоку и у Грчкој постојало прво важење сребра, па тек после злата. Рим је за све време Републике имао важење сребра, а од Августа двојно важење. Карло Велики завео је био испрва важење сребра, које је тек позније услед саобраћаја с Италијом претворено било у важење злата. У Немачкој је двојно важење вредило све до године 1857, када се намеравало увести чисто важење сребра, али се међу тим већ 1873 прешло чистога важења злата. Холандска, предвиђајући нагло онадање вредности злата услед откривања Калифорнијских (1847) и Аустралијских (1851) мајдана, завела је била године 1850 чисто важење сребра, али је убрзо искусила отуд огромне штетне последице, те је најзад и сама морала обуставити ковање сребра. Аустрија, све до наших дана (до још практички неизведенога важења злата) а Русија и данас, имају још законито важење сребра и ако се оно у обе ове земље практички изметнуло било у важење папирнога новца, којим су обе и данас још поплављене. У нас се првим законом од године 1873 с приступањем латинскоме новчаном систему испрва као да хтело начелно прићи и његовоме двојноме важењу, али како је ковање наших петодина-

⁶³ Године 1790 Мирабо је скупштини поднео био своју знамениту споменицу, којом је тражио, да се завело важење сребра, због веће обилности његове.

раца пало доцније и то баш у време суспензије слобод-
нога ковања њиховог, то је онда у наш „Закон о српским
народним новцима“ од г. 1878 ушло већ ограничење, да
нико није у једном плаћању дужан примити више од
500 динара у комадима од 5 динара, што би зар по себи
имало значити, да се тиме циљало и златној валути, као
што се то у осталом у почетку огледало и при устано-
вљењу Нар. Банке завођењем чисто златних новчаница.
Међу тим најновије завођење сребрних новчаница учи-
нило је, те смо ми на крају крајева у самој ствари при-
ступили *важењу сребрних новчаница*. Чисто важење сребра
одржава се данас у Индији, Кини, Мексици и у опште у
агрикултурним тропским покрајинама.

Најзад *четврти* могући случај обухвата и само *па-
пирно важење*, које фактички наступа увек и свуда онде,
где год има папирнога новца с насилним курсом или где
има баш и новчаница (банкнота), али у самој ствари не-
довољно или лоше покривених. Јер данас се већ и у
науци и у пракци врло добро зна, да праве чисто кре-
дитне новчанице са законитим курсом могу бити само
оне, које се по виђењу златом исплаћују; иначе свако
друго покриће, па састојало се оно у непокретноме имању
или у сребру, сматра се данас као недовољно, те према
томе и све оне новчанице, које се по виђењу златом не
исплаћују, воде земљу у самој ствари папирноме ва-
жењу. При чисто папирноме важењу златан новац постаје
онда наравно еспап, а сребрн новац одржава се у сао-
браћају само као докусуривању потребан ситан новац с
лакшом новчаном стопом, док се и све боље сребро, ако
га случајно има (као нпр. у нас рецимо петодинарци),
већ повлачи из саобраћаја. У Аустро-Угарској, која се
данас фактички наводи још на прелазу из овога стања,
плада у самој ствари још папирно важење (форината, за
које се неки део у сребру добити може), па тако и у Ру-
сији (папирних рубаља, које само по сили закона важе).⁶⁴

Ради потпуности прегледа као и верности каракте-
ристике поменути је још, да у земљама са законитим
важењем злата још и данас фактички ипак постоји не-
какво *мешовито важење*, како је то *Девонс* с разлогом

⁶⁴ Русија такође прибара данас злато у намери да штити папирно важење
укиде. Тако по извештају министра Вите-а Русија је у 1894 година распознала
готовином злата од прено две милијарде динара.

назвао све оне случајеве, где се, ма да је *ковање сребра
ограничено, однос његове вредности према злату ипак так-
сира*. Управ на томе су се данас и сусреле како земље
са златном тако и оне с двојном валутом. Инглеска
и Немачка, ма да су законом начелно демонетизовале
сребро, ипак га још, зарад саме потребе домаћег сао-
браћаја, одржавају у извесноме одређеном односу вред-
ности према злату, што би међу тим у самој ствари при
једној строго златној валути требало са свим да отпадне.
С друге стране пак Француска као и остали чланови
њенога латинског савеза обуставом ковања сребрнога
новца у самој ствари свели су тиме опет сребрн новац
на споредну секундарну улогу једнога чисто домаћег
новца, а међу тим злато ипак издигли на улогу правога
међународног новца. Тако су се дакле у пракци у самој
ствари оба ова начелно различна система валуте ипак у
главном сусрела на овоме земљишту *мешовитог важења*
(или како га неки данас зову још и *сакатог*). — Има међу
тим и таквих случајева, где постоји још и тако звано *симул-
тано* или *паралелно* важење тј. таквих, где се у једној истој
држави за разне послове различно важење допушта. Тако
нпр. пређе у ХанOVERу допуштено је било златно за круп-
није а сребрно опет за ситније послове, па исто тако и
некада у Хамбургу када је тако звана „курантна марка“
важила поред баначке марке (Bank-Marco). Па у неку
руку на то исто излази и оно недавно ковање руских им-
перијала, као и аустријских златника (од 4 и 8 fl. = 10 и 20
динара) поред већ постојећег законитог важења сребра
— а међу тим у самој ствари фактичкога важења папира.

Кад се међу тим данас у науци и животу говори о
моно-и биметализму, нико више у самој ствари под првим
називом и не разуме друго што, до само ва- Монометализам и
жење злата, а под другим опет само пара- биметализам.
лелно, равноправно важење и злата и сребра. Управ цео
савремени спор око валуте и своди се на питање: *да ли
искључиво важење злата или законито важење и сребра
и злата?* Да бисмо међу тим ово важно питање правилно
расправити могли, биће потребно, да пре свега конста-
тујемо, шта нам је собом донео већ сâм досадашњи исто-
ријски развитак. И у томе погледу неће нам нико пори-
цати моћи, да већ само културно напредовање доноси
собом и потребу све скупљег новца, пошто се све веће

количине вредности у промету морају новцем да исказују. Циркулациона моћ новца стоји дакле у управној сразмери с вредношћу његовом а у обрнутој с његовом тежином. Некад се, као што видесмо, саобраћај задовољавао бакарним (или чак и гвозденим) новцем, за тим се било прешло на сребро, па тек онда на злато, а у најновије доба и сâм златан новац је већ постао незгодан и недовољан за крупнија плаћања, те се с тога морало најзад прибећи кредитним заменицима његовим.⁶⁵ Ово начело прелажења на све скупље повчано оруђе назвао је *Rosher* по имену онога, који га је у најновије доба најјаче нагласио био, „законом Лорда Ливерпула“ (1805 г.). То се у осталом најјасније показује још и на самој односу вредности злата према сребру, онако, како се овај историјски развијао. Тако на Азијскоме Истоку стојало је некада злато према сребру као 1: 6 и 8, доцније (по Иродоту) у Персијанаца 1: 13, у Вавилону 1: 13 $\frac{1}{2}$, у Грчкој у средњу руку као 1: 10—12, у IX столећу под Карлом Великим као 1: 12, у време открића Америке као 1: 11 а од XVI столећа сребро готово стално у вредности својој опада тако, да оно у најновије доба, у средњу руку узев, стоји једва као 1: 20⁶⁶ а данас пада међу тим чак и изнад 25. (Тако нпр. у 1893 на 25·77 а у марту 1894 и на 34 $\frac{1}{2}$)⁶⁷ После оне огромне револуције извршене у ценама или управ у односу вредности између новца и еспапа по проналаску Америке, што је у осталом доста за дуго потрајало док се је поремећена равнотежа најзад

⁶⁵ Ст. *Сесоме* рачуна нпр. да Велика Британија има у циркулацији на 100 мил. фуната стерлинга златног новца, 15 мил. сребрног (по другој пак парламентарној процени 19 $\frac{1}{2}$) и 1·1 мил. бакарног (усправ бронзаног). Овај однос са свим је извршит у погледу тежине, јер док све горње злато у инглескоме саобраћају тежи само 7,983,402 килограма, док сребро тежи 16,962,180, а бронза 26,936,364 килограма! — У опште се рачуна, да је за промет вредности 6 грама злата довољно онде, где би иначе за исти посло требало 100 грама сребра а 800 килограма гвозда!

⁶⁶ Од 1801—1865 као 1: 15·36

„ 1866—1870 „ 1: 15·56

„ 1871—1875 „ 1: 15·98

„ 1876—1880 „ 1: 17·89

Америка, која је горњи однос од 1: 16 узаконила не може га још никакво да одржи (јер док она коваше нпр. 1879 сребрне доларе у сразмери: 1: 15·998, док савитични однос бејаше 1: 18·2).

⁶⁷ P. L. *Beaumont*, опет у књ. III, стр. 271.

повратила била, — па и то свакојако са смањеном вредношћу тј. слабијом куповном моћи новца — ми у историји, и то баш најновијега доба, налазимо свега још два момента, у којима је нарочито однос вредности злата према сребру подложен био напрасним изменама. Први је случај био у годинама 1847—1851, када се је услед открића златних мајдана у Калифорнији и Аустралији, производња злата од једном четворостручила била (те од 190 порасла прво на 5 и 600 и најзад на 720 милиуна годишње!), али је међу тим, поред убрзо смањене производње, већ и сама повећана потреба у златној повчаној циркулацији ипак убрзо поремећену равнотежу повратила. Тако се нпр. рачуна, да је услед открића ових нових рудника количина злата према сребру повећана била са 60%, па ипак зато је злато у вредности својој према сребру пало било само за 4%. Други обратан случај наступио је био око године 1873 када су опет новооткривени мајдани сребра на Америчкоме Западу учинили, те је сребро читаву четвртину од своје вредности у односу према злату изгубило. Дејства ове овако умножене производње сребра трају међу тим још и данас и много су тому допринела, те је у најновије доба златна валута проширена.⁶⁸

⁶⁸ До открића Америке рачунало се за је количина новца у светскоме саобраћају износила од прилике највише до 1 милијарде динара. Отад па до открића нових Калифорнијских (1848) и Аустралијских (1851) мајдана злата рачуна се, по подацима које је понудио А. *Cetber* (A. *Saebber* у списима: „*Edelmetall-Production*“, 1879, и: „*Materialien für die Währungsfrage*“, 1885) прикупио, да је произведено:

	злата	сребра
	килограма:	килограма:
од 1493—1850:	4,697,000	149,508,000
а од 1851—1880:	5,606,400	43,504,000 (Dr. <i>Gustav Schönberg</i> : „ <i>Handbuch der pol. Oekonomie</i> “, I B. 1882, стр. 261). Отомар Хаупт налази (опет по рачунима <i>Cetber</i> а), да је од 1493—1884 године произведено свега злата за 37,850 милиуна а сребра за 45,435 милиуна динара (<i>Ottomar Haupt</i> : „ <i>L' Histoire monétaire de notre temps</i> “ Paris, 1886, стр. 35 и 51).

Ну ма колико да је производња злата у другој половини XIX столећа умножена (за 30 година више не ли пре тога за 358 година), ипак у последње доба производња сребра постојано расте: 1) све јачим добијањем сребра као спорадиог продукта при проналаску олова; и 2) отварањем нових сребрних мајдана (од 1860 г.) на Западу Америчком.

Cetber рачуна, да је од 1493—1882 свега злата и сребра произведено у вредности од 73,665,600,000 динара, али ипак да ова маса није била ископана

Не може дакле о томе више бити спора, да је злато одиста најбољи реални новац и да је као такав оно данас постало већ по готову и једино међународно оруђе плаћања. Механичко дејство Грешемова закона и само нам већ међу тим јасно казује, да се лошији сребрни новац као равноважно законито средство плаћања, према злату а нарочито у трговинском односу с другим земљама, које важење злата имају, не може никад и нигде без штете одржавати. Све би нас то како изгледа, логички морало дакле одвести начелу важења злата, тј. монометализму, јер се на први поглед свакоме чини са свим природно, да у опште и може бити начелно само једнога и то највреднијега и релативно најсталнијега мерила свих других вредности, а то је злато. Тако у осталом гледају на ово питање још *Уиљем Петри* и *Џон Локе* (само што наместо злата они за онда још стављаху сребро), а у новије доба опет *Лорд Ливерпул* (који тражаше опет злато). Међу

у новац. *Швајцарје* пак пени да је у половини овога столећа свега у новчаном саобраћају целога света било новца од драгога метала у вредности од 43½ милијарде динара, а отад је било произведено још за 30 милијарди. (Петоњих година рачунала се годишња производња на 1100 милиуна, од чега на злато падаше 577, а на сребро 523). Аустријски геолог *Сис* (у свом спису о „будућности злата“) рачуна годишњу производњу злата у најновије доба просечно на 600 милиуна динара, од којих једна трећина само пада на мајдана а две трећине на експлоатацију водених напона, из чега он онда закључује, да је већ и сама природа противна општем узвојном златне валуте. — Сама Св. Америка даје данас трећину целокупне светске производње злата и половину сребра. — Највећом количином новца од драгога метала располаже данас Француска, јер се пени да у ње саме има прено 8 милијарди динара, од којих на 5 милијарди златнога новца, док међу тим *Ст. Џевонс* пени новчани обрт Инглеске највише на 3200 милиуна, из чега се у осталом још не да закључити да је Француска зато и новчано богатија, већ само толико да њој треба више новчаног посредовања, но ли Инглеској, у којој се данас већина плаћања врши, по речима самога *Џевонса*, „системом чека и комиссионције.“ (*Џевонс*, стр. 158). — *А. Сетбер* рачуна, да је од 1851—1875 данас за 25 година свега у Европи исковано било: златнога новца за 26.177 милиуна динара, а сребрнога за 9.472 милиуна, из чега излази, да је за то време ушло у циркулацију златнога новца: 68% а сребрнога: 31%. — Укупни резултати производње злата показују овакав ток развоја: од открића Америке па све до 1810 год. производња злата претала се у опште у мањим размерима, а тада је, услед отварања Уралских рудника, удвојена била на суму од 100 милиуна динара годишње. За тим је отварањем Аустралијских и Калифорнијских мајдана ова производња учетворостручена била на суму од 720 милиуна, а отад па све до 1883 год. када је сведена била на цифру од 450 мил., опадала је готово стално, да после тога опет почне јако расти и то олако: 1892: 730, 1893: 785, 1894: 875 милиуна динара, а год. 1895: прено милијарде (по рачуну Лондонског „Економиста“).

тим кад погледамо на разноврсне потребе новчаног саобраћаја како код народа на разним ступњима привреднога развитка, тако баш и у разним круговима једнога и истог друштва, онда ћемо ипак морати доћи до уверења, да се питање о најбољој валути никад не даје апсолутно и начелно за све случајеве решавати, већ увек само према датим нам потребама саобраћаја друштвеног.

Сам развитак народне привреде решава дакле најзад пресудно, у којој ће се мери у самој ствари који метал као новац употребљавати. Кад доходи и капитали народни расту, кад се промет људи и робе проширује, онда је наравно и све већа потреба у златноме новцу. Могли бисмо готово рећи, да свака врста новца има и своју природну област циркулације: бакарни (или никелски) новац у сиротиње (нарочито ситничара), сребри у омањих сељака и занатлија а златан у богаташа (великих трговаца и фабриканата). То што и данас још видимо међу народима на разном привредном ступњу, како се они разним новцем послужују, наћи ћемо и у најнапреднијему друштву у различним слојевима његовим. При потпуној слободи саобраћаја ми бисмо у најимућнијему слоју нашли увек злато као прави новац а сребро и бакар сведене међу тим на улогу ситнога новца, док би у средњему сталежу опет превлађивало вада крупније сребро а код сиротиње ситно сребро и бакар (или никл). Према томе јасно је, да већ сама разнострука потреба саобраћаја начелно решава валутно питање у корист једнога ипак комбинованог система, који би разне потребе саобраћаја задовољити могао.⁶⁰ Док се, као што

⁶⁰ Различна је дакле потреба у разном новцу не само код разних народа, већ и у разним слојевима једнога и истог друштва. Тако *Ст. Џевонс* рачуна, да док се Инглеска задовољава с једним динаром циркулације банка на главу, док се у Француској већ долази на главу 1-60, у Белгији 2-28, а у Италији 3-60 дин. ситнога новца (у нас 2-50). *Сетбер* (*Soetbeer*) рачуна опет, да метална новчани обрт износи на главу: у Инглеској 20, у Француској 30, у Нидерландима 25, а у Немачкој 10—15 талера (у нас једва ако би износи на 5 талера, тј. око 22 динара по главу), дакле, док у Француској у средњу руку на главу пада сребрнога новца по 15 динара, док у Инглеској једва 10—12 шилинга (у нас које у ситноме сребру, које у сребрним новчаницама долази на главу око 16 динара). Рачуна се, као што рекосмо, да је најјача новчана циркулација у Француској (око 250 динара на главу, у Инглеској око 180, у Немачкој 150, у Грчкој око 50, а у Румунији и у нас око 35 динара на главу, од којих међу тим, узгред буди речено, на саме сребрне новчанице пада у нас око 13 динара на главу).

смо већ показали, биметализам, а нарочито у односу према монометалистичким земљама, не може практички да одржи, већ се неминовно опет измеће у важење једнога метала (и то сребра, ако се одливу злата за времена на пут не стане и обратно злата, ако се опет ковање сребра законом ограничи, као што је то у латинскоме новчаном савезу случај био), дотле опет и чист монометализам (наравно злата) није без извесних незгода својих. Већ да су сиротније земље, које важење сребра имају, увек изложене губицима услед опадања металне вредности сребра, те онда у оскудици злата и штетној појави ажије као и чешћим новчаним кризама подложне, о томе једва ли више спора бити може. Све то, као што рекосмо, водило би нас неминовноме закључку, да је златна валута ипак понајсигурнија. Међу тим, искључиво или строго изведено важење злата, као јединога правога новца земаљског, при коме би сребро на врло ограничену улогу ситнога новца свасти морало, имало би, као што рекосмо, такође извесних својих незгодних последица. У теорији је монометализам (и то наравно злата) односно несумњиво победу над биметализмом,⁷⁰ у пракци пак и један и други систем свели су се на једно комбиновано важење, у коме је злато у истини прави новац, а сребро остало ипак допуњујући. Сребро се дакле није дало са свим истиснути из новчане циркулације, већ је, услед опадања вредности сребрнога метала, само слободно ковање његово морало бити укинута. Истиснути сребрени новац (тј. свести га у свему и са свим на улогу ситнога новца) било би, по речима *Резлера*, исто толико самовољно, колико и, рецимо, хтети избацити из хране раж, зато што је шеница несумњиво боља, кад се међу тим зна да има крајева, који се ипак ржаником хранити морају.⁷¹ Кад би се чисто и строго важење злата свуда завести хтело, онда би пре свега злата као новчаног

⁷⁰ Од важнијих бранилаца биметализма поменуемо: *Волескога*, *Черкускога*, *Е. Сајда*, *Хортона*, *Лавелеја*, *Вагнера*, *Шефле-а*, *Хаута* итд.; а од монометалиста: *Певонса*, *Шевалија*, *Сегбера*, *Кисла*, *Рошера*, *П. А. Болија* и др. Тако је нпр. овај последњи одлучнога мишљења, да се систем двојнога важења не би могло ни законима целог света одржати, већ би имао само то дејство, да производњу злата смања и златан новац претони, док би међу тим цено неспразмерно скочила. В. у књ. III, стр. 339—340.

⁷¹ *Dr. Hermann Rosler: „Vorlesungen über Volkswirtschaft“, Eclangen, 1878, стр. 348.*

материјала недовољно било,⁷² што би наравно поскупило новац и изазвало падање цена све друге робе, а тиме штетно дејствовало на цео привредни поредак и развитак. С тога је даље с разлогом бојати се још и чешћих мена у ценама еспапа кад је само једно, но ли кад има двојакога мерила вредности. У осталом и немогућно је да све земље приступе искључивоме важењу злата већ и по томе, што је за сиромашне земље злато и сувише скуп и крупан новац. Кад све ове поглавите моменте прибавимо и у оцену узмемо, морамо природно доћи до закључка, да, и ако је двојно важење практички с успехом немогуће правилно извести, па ма се баш и претпоставило, да га све важније културне земље у извесном утврђеном односу усвоје, (као што то браниоци његови предлажу), ипак није опет згодно ни корисно, ни да се искључиво важење злата заведе, већ се, као што видесмо, практички мора прибегавати таквој једној златној валути, при којој ће сребро ипак донекле улогу новца вршити и у неку руку златан новац допуњавати (компензовати).⁷³ При томе ваља нарочито имати на уму ону околност, да је (кад већ никако не можемо имати постојаног мерила) увек корисније, кад новац у главном тежи да полако и поступно у вредности својој опада, јер то бар подстиче привредни развитак (одржавањем и подизањем вредности друге робе), но ли кад новац већ сам по себи стално поскупљује, те тиме сваки привредни полет притискује (тако нпр. већ самом *недовољном производњом* својом причињава те нам

⁷² Бечки геолог *Сис* (*Süss*: „Die Zukunft des Goldes“, 1877) наступно је чак мишљење, да ће се у будуће злата све мање добијати моћи већ по томе, што се злато као алуминијуми продукује испуљује, а међу тим се у мајданима све теже налази, пошто се као најтежи метал (специфична му је тежина 19-253, а сребро 10-47) вероватно само у неким дубинама у већој количини очекивати може. Ово његово мишљење, које међу тим многи научници већ с теоријскога гледишта споре, није истапа у најновије доба нашло својег оправдања, јер производња злата, која је у 1883 г. еспапа била испод 500 милиона, скочила је у 1892 г. на 700 милиона (услед отварања нових мајдана у Трансвалу). Па ипак, како нам бар досадашње искуство говори, ово је дејство опет само припремено и злато је ипак ипак само по себи недовољно, да свеколику новчану потребу целог света подмирије.

⁷³ Корист двојнога важења упоређује *Волески* с услугом коју компензовано златно на сату чини(!), а *Грас* и *Певонс*, на да браниоци златне валуте, ипак наводе да није с горега кад има два басена, чија се ниво-и независно један од другог крећу а који су међу тим спојени тило, да се ипак најзад један ниво достиже. (*Певонс*, стр. 113 и 116).

онда врло често изгледа, као да је *прериоисводна* свеколике друге робе и отуд криза наступила!⁷⁴ Поред тога поштуно појевтињавање новца корисно је још и по томе, што се онда бар олакшава, док се међу тим у противноме случају отежава, положај дужника у опште. Међу тим онај разлог монометалиста, као да се при двојноме важењу све обавезе у вредности својој мењати морају, не стоји већ по томе, што се при дуговањима махом међу људима већ и сама монета плаћања утврђује, јер, као што вели *Резлер*, одиста већ по самој природи својој никад „*новчана дуговања нису алтернативна дуговања*“ (тј. таква, у којима би избор плаћања начелно допуштен био).⁷⁵ У најновије доба потекли су међу тим и такви предлози, којима се хоће да спречи штетно демонетизовање сребра и то на тај начин, што би се: 1-во узаконило, да се *сребри новац*, поред свега начелног важења злата, *ипак мора до извесне суме* (нпр. од 100 динара по предлогу *Мориса Блока*) у плаћањима *примати*; и 2-го тиме, што би се поред тога још и узаконило, да све *новчаничке банке свију земаља морају сав свој део непокривених новчаница сребром покрити*.⁷⁶ Свакојако су ове мере практичније и корисније од оних упорних мера, којима је у последње доба Америка, у интересу својих тако званих „сребрних краљева“, хтела своје двојно важење вештачки силом да одржи на тај начин, што је, по предлогу сенатора *Bland-a*, у години 1878 узаконила била, да држава мора свакога месеца бар за два милиуна долара сребра откупљивати, па кад и то падању цене сребра не поможе, онда конгрес у год. 1890 најзад чак по Шер-

⁷⁴ Види о томе интересну расправу: *Michael Flürscheim: „Währung und Weltkrise“* („Die Zeit“, II Band, № 21, за год. 1895, стр. 117). *E. de Laveleye* је у осталом то баш нарочито и доказивао, да све трговинске кризе долазе услед недовољности новчаног оруђа и о тога је он био одсузан бранилац двојног важења.

⁷⁵ *Roeler*, стр. 350.

⁷⁶ *Rotund* је на Бриселској конвенцији предлагао, да Европа купије сребра годишње за 125 милиуна динара, наравно долазе год и Америка буде куповала по 250 милиуна — све док се однос вредности сребра према злату не врати на стару меру (1: 15½). *Лев* пак предлагаше, да се сав омањи златни и папирни новац замени сребром. — *Кресер* је на монетним конвенцијама предлагао опет тако звани *дуометализам*: *Чернски* саветовао, да се злато и сребро сачују у једну новчану масу: „*electron*“, из које би исковани новац, по његову мишљењу, имао онда постојачију вредност, док *Тернер* опет предлагаше биметализам са златном новчаном јединицом („*bimetalisme à étalon unique d'or*“).

манову предлогу реши и то, да се месечно и по 4½ милиуна унција сребра куповати мора. Међу тим то је за три године трајања нагонило било владу, да, поред већ постојећега папирног новца (*Greenbacks-a* из времена Грађанскога Рата) у суми од још 346 милиуна долара, изда за куповину сребра још за 141 милиун долара благајничких упутница (*treasury notes*) као и за 330 милиуна *сребрних сертификата* (*silver certificates*, управ новчаница, издатих на депоновање сувишнога сребрног новца у државним касама), те се услед тога најзад одлучним настојавањем председника *Cleveland-a* у год. 1893 ипак морало прибећи обустави „сребрнога била“ и тиме фактички приближити важењу злата, тако да данас у Америци у самој ствари нико више и не претпоставља, да ће му се ови папири икада сребром исплаћивати (као што би по праву држава то власна била да учини), јер кад би то једном и наступило, криза би била неизбежна, тј. акција на злато би напрасно грдно скочила, и државни кредит био би из основа потресен.⁷⁷

Из свега, што доведе о систему новчаног важења рекосмо, излази напокон јасно, да се, поред свих незгода племенитога метала као мерила вредности, културни свет ипак и данас још у главном задржава на важењу злата, као јединога међународног новца, ма да је, по речима *Нумарча*, у самој ствари кредитни систем свео већ и само посредовање злата при крупнијим плаћањима на улогу ситнога новца. Не ваља при томе само никад изгубити из вида, да метални новац није само новчано мерило вредности, већ да је поред тога још и сâм предмет људске имовине од извесне своје властите унутрашње вредности, и да цео наш данашњи кредитни систем плаћања почива ипак вагда на вери у имовину реалнога новца, дакле у самој ствари на кредитним упутницама на реални новац. Све док се не би нашао такав некакав систем размене, у коме би данашњи културни свет своје узајамне обавезе могао исплаћивати некаквим јавно признатим упутницама на имовину вредности у самим производима и услугама, све дотле ће, поред свих незгода

⁷⁷ Крајем августа 1895 г. новчана циркулација Америчка састојала се по 1650 милиуна долара, од којих је више од половине (преко 800 милиуна) падло на државне новчанице, док је међу тим државна благајница располагала готовином злата од свега 96 милиуна.

и невоља металне циркулације, новац од племенитог метала ипак бити неизбежна подлога свеколике размене у савременој приватној производњи заснованој на подели радова. Наступи ли кадгод то време, да ова данашња приватна лична производња буде замењена некаквом јавном и друштвеном, онда ће се зар још и моћи помишљати на то, да се и сам систем размене на другој некој подлози некаквога узајамнога обрачунавања заснује! Ми међу тим све до данас таквога практички остварљивог предлога још немамо.

Остаје нам да при закључку кажемо још коју реч нарочито и о нашем систему новчаног валура. Као народ земљораднички и у опште привредно сиромашнији код нас је већ у Средњем Веку владала сребрна валута — тј. важни су динари као сребрни новци у колективном смислу — док је међу тим златан новац — перпера — био само рачунска јединица.⁷⁸ У новој српској држави рачунало се међу тим све до најновијег доба у грошевима и парима по „чаршијском“ и „пореском течају“, а у самој ствари стране монете, које су у земљи циркулисале, (аустријски дукати, талири, форинте, цванцици итд., за тим руске сребрне рубље као и делови њихови) претваране су биле тарифама, а нарочито од 1855 године на овамо, у течај ових пореских и чаршијских грошева и пара.⁷⁹ Тек највишим решењем од 15 марта 1868 утврђено је било, да се и у Србији заведе за новце десетични метарски систем, коме је новчана јединица франак — динар — а 20 марта исте године би наређено, да се за онда искују само ситни српски новци од бакра и то од 5 и 10 пара динарских (из 0·95 бакра, 0·04 кositера и 0·01 цинка). Тада је свега исковано било бакра

⁷⁸ Тако се ипр. Душановим Законом (чл. 33, стр. 9, Новаковићева издања) одређује, да се порези доходак, соф и намет, плаћа или каблом злата или „како паричар динарски“ делом: 1 перпера или у динарима. По Чибраријевој процени перпера је вредила од прилике 6 динара, дакле половину данашњег дуката.

⁷⁹ Тако се ипр. по тарифама дунав рачунао у 28 пореских а 56 чаршијских гроша, док је он у чаршији чактички вредео 60 гроша или два и по талира. Први нарочити „Закон о новчаној тарифи“ донесен је био 1 априла 1866, и на основу његову утврђена је била новчана тарифа од 11 априла исте године (у чаршијском течају). Законом од 10 јануара 1868 било је наређено, да у бакрној монети „нико није дужан прамети важе, по два гроша чаршијска, као суми, која је за поткусување довољна!“

за 734.737 динара, што је већ идуће године (решењем од 24 јануара 1869) и у течај пуштено било. Међу тим су, поред ове за онда још једине српске монете, циркулисали у Србији и даље аустријски бакарни новци од по 8 и 4 пара динарске и тек је законом од 24 октобра 1870 г. наређено било, да се ова аустријска монета извуче из течаја. 1873 године дошао је био за тим први „Закон о ковању српске сребрне монете“ (под 30 новембра), којим се (чл. 1) „примају начела и одредбе“ латинске новчане конвенције од г. 1865 (Румунија их је већ примила била 1867 а Грчка 1869) и на основу кога је (чл. 3) тада исковано и у течај пуштено било за 6 милиуна динара ситнога сребрног новца.⁸⁰ Овај је закон међу тим замењен био потоњим „Законом о српским народним новцима“ (под 10 децембра, 1878 г.), којим су заведени били сребрници од 5 динара (с финоћом као и код злата $\frac{900}{1000}$) као и златници од 10 и 20 динара.⁸¹ По томе закону (чл. IX) исковано је било свега: злата за 10 милиуна динара, сребра: за 3,600.000 и бакра за 1,200.000 динара.⁸² Како се је пак

⁸⁰ С финоћом од $\frac{835}{1000}$ и допуштеним одступањем (толеранцијом) од $\frac{200}{1000}$ на ниже и на више.⁸¹ Исковано је:

2 милиуна комада од 0·50 дин.	=	1 мил. дин.
3 „ „ „ 1 „ „	=	3 „ „
1 „ „ „ 2 „ „	=	2 „ „

Дакле свега 6 милиуна динара.

⁸¹ Сем тога поред нове серије ковања бакарне монете од 5 и 10 пара динарских заведе се још и са свим непотребним комадима од 2 и 1 пара динарске.

⁸² Исковано је било:

злата:			
250.000 комада по 20 динара	=	5 мил.	Свега
500.000 „ „ 10 „	=	5 „	
сребра:			
200.000 комада по 5 динара	=	1 мил.	Свега
750.000 „ „ 2 „	=	1·5 „	
800.000 „ „ 1 „	=	0·8 „	
600.000 „ „ 0·50 „	=	0·3 „	
бакра:			
9 милиуна комада по 10 пара	=	0·9	Свега
6 „ „ 5 „	=	0·3	

Толеранција: код злата у садржини највише 0·001 а у тежини 0·002 „било на више било на ниже“; код сребра у садржини на комадима од 5 дин. 0·002 а на ситноме сребру 0·003, у тежини пак на комадима од 5 дин. 0·003, на комадима од 1 и 2 дин. 0·005, а у онима од 0·50 дин. 0·007; код бакра у смеси 1 од 100 на чистојем бакуру а 0·5% на кositеру и цинку, а у тежини код комада од 10 пара дин. 0·100, код оних од 5 п. 0·050, код 2 п. 0·030 а код 1: 0·015.

у ово време у земљама латинске новчане конвенције већ по невољи морало приступати обустави слободнога ковања и неограниченог примања сребрника од 5 динара, то је и у наш овај закон већ ушло и одговарајуће наређење (садржано у чл. XIV), по коме нико од појединаца није дужан примити у једноме плаћању у комадима од 5 динара више од 500 дин., а у ситноме сребру не више од 50 динара (чл. XV одређује за бакар границу од 1 динара), док чл. XVI наређује опет, да ће се туђи златни и сребрни динари примати на нашим државним касама „само ако и у колико благајнице ових држава, које су те новце ковале, буду примале наше златне и сребрне новце“, што ће се утврђивати нарочитим међусобним уговорима, а докле то не буде нарочитим указима (што би међу тим при чистоме двојном важењу имало разлика само за ситно сребро). Из ових наређења излази дакле, да се и наше законодавство повело било за ондашњим ограничењем биметализма, зар у намери да се златној валути приближи, што се у осталом огледало било и у првобитном закону (од 6 јануара, 1883) о нашој Народној Банци, којим су новчанице (и то само крунице од 50, 100, 500 и 1000 дин.) могле гласити само на злато (с покрићем од 40%, при чему је злато могло бити замењено сребром само за четвртину).⁸³ У хронолошком реду нашега новчаног законодавства долази за тим закон (од 1 јануара 1883 године) „о ковању ситнога новца од никла“, по коме је исте године исковано и у обрт пуштено било за 1,200.000 ситнога никелског новца од 20, 10 и 5 пара динарских,⁸⁴ а

⁸³ Чл. XX „Закон о српским народним новцима“ прописује важење свих како државних тако и приватних рачунских књига по динарској систему, а чл. XXII наређује опет начелно, да се из течаја повуку, претоне и новим замењу или они новци, којима се тежиња услед обраћања смањила.⁸⁴ Новоскопани златници пуштени су у партијама у промет у размалу 1879—1882 год. а сребрници у току 1880 године.

⁸⁴ Исковано је:

номада од 20 пара:	500.000 дин.
„ „ 10 „	500.000 „
„ „ 5 „	200.000 „

у смеси: 75% чиста бакра а 25% чиста никла, с толеранцијом за оба ова метала од 10 на 1000, а на тежиња: код оних од 20 п. 10, код оних од 10 п. 15, а код оних од 5 п. 15 на 1000. Чл. 6. овога закона наређује, да на јавне касе ни приватни нису дужни примити у једној валути више никелскога новца од 5 динара.

за тим је опет законом (од 15 јуна 1884 год.) „о замени бакарнога ситног новца новцем од никла“ исковано било за још 2,000.000 динара у циљу да се сав бакарни новац повуче, али је међу тим због ратних невоља у години 1885 (законом од 22 септембра) сав повучени бакар поново у саобраћај пуштен. Како је на тај начин ситнога новца од бакра и никла несразмерно много било, тако да је услед тога врло често чак и ажија на сребрни новац плаћана била, то је у истој намери донесен био и последњи закон (од 15 марта 1890 год.) „о замени бакарнога новца сребрницима новoga кова“ у прелиминарној суми од 6,000.000 динара (за 4 мил. од 1 и 2 мил. од 2 динара), који је међу тим остао неизвршен с тога, што је у исти мах новчани саобраћај већ био претоварен појачаним издавањем нових сребрних новчаница. Јер изменама и допунама (од 23 септембра, 1885) у закону о Нар. Банци, поред већ постојећих крупних златних (за тада још у слабој обрту од једнога и по милиуна), би заведена ситна сребрна новчаница од 10 динара, па према томе онда у покриће новчаница принуштено и сребро, што је наравно циркулацију сребрних новчаница подигло било већ у првој години на 2, у години 1887 на 10, а у 1892 већ на 30 милиуна динара.⁸⁵ Не имајући за покриће оволике циркулације сребрних новчаница ни толико властитог ушлаћеног капитала (свега 2½ мил. дин. у злату), нити пак практичке могућности, да је потребном сребрном подлогом осигура,⁸⁶ Народна Банка је по невољи прибегавала куповини злата, и то путем својих сребрних новчаница, што је, поред неповољнога биланса земаљског и проширене циркулације сребрнога пашира, наравно још више само допринело појави ажије. Нема сумње да појава ажије у многоме зависи и од пасивнога биланса земаљског (а наш је биланс пасиван

Указом од 4 јула 1887 г. наређено је, да се све сребрне монете, које нису коване по одредбама међународне конвенције од 1885 г. нити исковане и не примaju на државним благајницама.

⁸⁵ Од 9,600.000 сребрнога новца земаљског, Банка би за евентуално покриће својих сребрних новчаница највише половину новући могла, јер је друга половина свакојакo потребна локусурирању.

⁸⁶ Наш новчани апарат састављен је свега закле из: 5,134,737 дин. ситнога новца, 9,600,000 сребрнога (од којих је готово половина обично у банцином депозитној, у децембру 1895 преко 4½ мил.) 10,000,000 златника (Нар. Банка располагала динар крајем 1895 готовином у злату од округло дин. 6,300,000 дин.) и 25,000,000 сребрних новчаница (златних међу тим нема у обрту ни пуних 400,000 динара).

са готово 12 милиуна, кад у рачун узмемо задужење државно). Али је исто тако неоспорно и то, да се Појава ажије. ажија увек и без тога јавља већ услед умножене папирне циркулације, у коју, ма да она нема принуднога курса, несумњиво долази и наша сребрна новчаница. Кад би рецимо нпр. од нас куд и камо богатија Француска данас у своју новчану циркулацију од једном убацила за једно шест стотина милиуна франака сребрних новчаница, које би међу тим биле законито средство плаћања (а таква је сразмера наше новчаничне циркулације према популацији), нема сумње да би се чак и у самој Француској ажија на злато појавити морала. И кад уз неповољни биланс заграничних плаћања земаљских (трговински и финансијски), који се по правилу само златом обрачунава, придође још и неограничена циркулација новчаница, које се сребром, дакле једним чисто домаћим али не и међународним новцем, исплаћују, онда је изван сваке сумње (већ према ономе простоме а основном Грешемову закону), да тад злато мора бити прогоњено из циркулације и да је онда и штетна појава ажије неизбежна.⁸⁷ С тога је најзад у години 1893 и донесено било законодавно тумачење чл. 11 о Нар. Банци у томе смислу, да Банка не може више издавати сребрне новчанице на основу подлоге у злату (а нарочито још куповањем домаћег злата посредством самих сребрних новчаница), већ само на основу подлоге у сребру, а рок за ово поступно повлачење утврђен је био на пет година.⁸⁸

Вредност добара долази, као што смо већ видели, од Образување мере корисности њихове оцењене у вези с мером пона. препона, које нам ваља савлађивати, те да до, животу потребних нам, намирица дођемо. Вредност је дакле свакојако једна чисто економска особина добара, која није постојана, јер је поглавито зависна од субјективне оцене како једнога тако и другог елемента — рада

⁸⁷ Ажија у нас окреће се данас око 15%. У Италији пак ажија, и при активном заграничном билансу, достигае ипак данас још висину од 8—9% — и то само услед поремећене новчане циркулације земаљске.

⁸⁸ Повећањем банцинога капитала (даљом уплатом) као и ковањем нових сребрника дадо би се вар тек Нар. Банци могућности да она ово повлачење изврши без оштећења по кредит земаљски. — Желати је међу тим, да се и ситуација златне новчанице, које би се свакојако дуже у саобраћају одржавати могле, што скорје уплате и у обрт пусте.

и корисности. Вредност добара постаје увек све већа што је год већа потребитост њихова, као и што су год веће сметње око производње и преноса, које нам радом људским савлађивати ваља. Цена је пак прометна вредност добара, исказана у општем новчаном мерилу и као таква она, за се узета, и није онда никаква привредна особина добара, већ само један резултат трговања. Појмови цене и трговине неодвојиви су, јер без цена нема трговине, као год што омет ни без трговине нема цена. Вредност је она важност, коју ми придајемо имовини или набавци извесних предмета и као таква она је онда наравно морала претходити размени, у којој су се тек посредством новца цене образовале. Ценом се дакле тек плаћа економска вредност добара у узајамном промету друштвеном, тј. свака роба има своју извесну цену само у тренутку размене, јер се цене добара и услуга непрекидно промењују. Као што је вредност економска каквоћа једнога добра тј. његова моћ набавке других добара, тако је цена омет мерило ове каквоће, добивено узајамним поређењем и исказано у новцу. У самој ствари економска добра и услуге само се формално купују новцем, док се овамо сва добра у самој суштини на крају крајева ипак купују само произведеним добрима, данас наравно само посредством новца, и онда можемо слободно рећи, да је тек свагдашња количина новца, која се у једноме даном моменту за неко добро добити може, права цена његова. Казати: да нека ствар вреди данас, рецимо, десет динара у сребру, значи дакле, да та ствар и 50 грама сребра извесне финоће имају једну и исту трговинску вредност, и да се онда и сва друга добра, или управ одговарајуће количине њихове, путем новца по ту цену у размени за то добро додати могу. Једном речју цена казује прометну или трговинску вредност добара у односу на новац. Свако економско добро има ту способност, да у сразмери оне вредности, коју му тек рад, реткост и корисност дају, трговинским прометом једну извесну суму новца као цену своју за се придобије. Цена има дакле ту задаћу, да заступи економску вредност добара, према којој се она међу тим управља, пошто је у самој ствари цена само трговински израз вредности или управ практичко остварење њезино. Док је вредност једна психолошка оцена куповне моћи разних производа рада људскога, дотле је цена, у свакоме даном моменту размене,

само једна новцем одређена и утврђена количина њезина. Вредност је, смели бисмо готово рећи, теорија, а цене су практика узајамнога одређивања односа куповне моћи разних добара и услуга. Једном речју *цена је новчано мерило куповне моћи привредних добара и услуга.*

Данас је то већ постала једна тривијална истина, да се цене образују или управ одређују по *квантитативним односима понуде и тражње* — дакле по закону конкуренције. Понуда је јачина жудње у продаваца, да робу отуђе, а тражња је опет јачина жудње у купаца, да робу набаве. У изолованој размени двојице, цена ће се кретати вазда по средини између оне вредности, коју тражи продавац и оне коју нуди купац, а зависиће на крају крајева понајвише од потребитости или корисности дотичнога предмета како за једнога тако и за другога. На широј пак пијаци, где се цене трговањем утврђују, биће за образовање њихово на крају крајева увек пресудни односи понуде и тражње и то тако да ће онда *количина тражње бити у самој ствари делимак а количина понуде делитељ* за добијање пијачне цене, али тако да ће се цена ипак увек морати окретати око оне *природне вредности* добара, која се према средњој друштвеној корисности, као и према у средњу руку оцењеној друштвеној неопходности раднога утрошка око репродукције добара, одређује. При иначе једнаким погодбама, ако узмемо, да је понуда равна тражњи, то ће онда природно и цена добара бити сразмерна средњој друштвеној корисности њиховој. Ако ли је пак на дотичној пијаци понуда јача од тражње, то ће онда наравно и цена добара морати падати испод средње корисности њихове, и обратно, ако је понуда слабија од тражње, природно ће се онда и цена добара морати дизати изнад те средње друштвене корисности њихове. Свако даље извођење овога тако простог економског закона води обично голој таутологији (као што је нпр. „закон“, да цене стоје у управној сразмери с тражњом а у обрнутој с понудом). Међу тим ова обична формула понуде и тражње само је спољашњи чисто формални израз једнога дубљег унутрашњег сплета оних елемената, из којих се тек вредност у цену саставља и претвара. Па према томе онда, и сам закон конкуренције није у самој ствари прави, већ само један спољашњи, формални узрок образовању цена, пошто је и он сâм тек последица оних

дубљих узрока и побуда, који у њему само својега практичног израза налазе. Сваки произвођач тежи да у размену за своје добро добије бар онолико других добара, колико то, према његовој оцени, одговара његовом утрошку рада и капитала око израде његове. Стицај оваквих личних тенденција произвођача мења се и исправља међу тим у друштвеноме промету, дакле на пијаци, и то тиме, што онда и цело друштво троникове око коштања према највишој сувременој постигнутој економији продуктивних сила оцењује и утврђује. И ова основа даје нам онда тек *природну вредност* добара, без обзира на корисност или потребитост као ни на саму количину производње њихове. Ова идеална природна вредност производа, коју су законодавци Старога Света па и Средњег Века узалуд тражили да утврде у облику некакве „*праведне цене*“ (justum pretium) и коју и данас узаман један Родбертус и Маркс траже да изнађу у „*друштвено-потребном времену рада*“ (у коме случају би се онда и цена разних добара и услуга одређивала према сатовима оваквога рада), та природна вредност добара у самој ствари је међу тим само тежишна тачка, око које се прометна вредност добара окреће и најзад ценом исплаћује. Цена одступа од ње на више или на ниже према већој пијачној тражњи или понуди добара. Поглавити пак елементи или управ основи, који у самој ствари цену чине и о њеној величини дефинитивно пресуђују, ови су: На страни тражње:

Основи за одређивање цена.

1) *Потребитост* робе која је у природној вези с прометном вредношћу њезином. Што је год неко добро животу потребније, а међу тим га је теже добавити, оно је онда и све подложније скакању цена. Зато су нпр. цене жити тако јако осетне, те се и при најмањем изгледу на недоvolност жетве већ јако подижу.³⁹ 2) *Куповна и кре-*

³⁹ Још крајем XVII столећа Davelant и King напоштаваху, да је за мањак од $\frac{1}{10}$ цена скакала за $\frac{3}{10}$, а за мањак од $\frac{2}{10}$ цене скакаше већ за $\frac{1}{10}$. Турк такође налази у новије доба, да, кад год је недостатак жетве био $\frac{10}{100}$, цене жити скакаше су већ са $\frac{30}{100}$.

Кад је пак недостајало $\frac{20}{100}$ цене жити скакаше су већ са $\frac{80}{100}$
„ „ „ „ $\frac{30}{100}$ „ „ „ „ „ „ „ „ $\frac{160}{100}$
„ „ „ „ $\frac{40}{100}$ „ „ „ „ „ „ „ „ $\frac{280}{100}$
„ „ „ „ $\frac{50}{100}$ „ „ „ „ „ „ „ „ $\frac{450}{100}$

Међу тим нема сумње да при свему овоме и само највише врло велику улогу играју, јер нпр. за време глади у Иракој у год. 1821 цене кромпира јано су скокнеле, док се међу тим цене жити нису ни забавиле тако јако поповале биле.

дитна моћ потрошача, јер док неопходност саме потребе одређује тако рећи границу природне тражње, дотле је опет моћ плаћања и располагања кредитом са стране куваца од пресудне важности при самом утврђивању ефективне тражње. Међу тим елементима, који у самој ствари количину потребе састављају, јесу опет ови: 1) пре свега наравно сами трошкови производње или управ услови репродукције; 2) за тим употребљивост робе за самога продавца као и трајашност њезина за случај привремене немогућности продаје по повољној цени (зато роба, која не може да чека, као нпр. зелен, мора најзад ма и у бесцење да оде); и 3) најзад још и та околност, да ли је и у којој мери продавац робе принуђен на што скорију продају робе, дакле и од саме имућности или управ од могућности почека с његове стране (сиромаш производач и продавац мбра робу брже продавати, док је међу тим имућнији подуже на стоваришту држати могу, што свакојако моћно утиче на образовање цена: у првоме случају на обарање, а у другоме опет на подизање њихово).

Да се цене, под иначе једнаким погодбама корисности и куптања, а по основима понуде и тражње, окрећу око природне вредности добара, ваада к њој тежећи а овамо ипак увек од ње било на више било на ниже одступајући, — све је то јасно увиђао још сам Адам Смит, по коме многе економисте и данас још овај закон цене његовим именом и називају. Што се пак тиче самога утврђивања цена, ту је још Бекон Веруламски разликовао ова два начела промета: *начело мале прође по скупој цени и начело велике прође по јевтиној цени*, или тако звано *аристократско и демократско начело одређивања цена у трговини*. Ово друго начело освојило је тек с производњом на велико и светском прођом производа. Нема сумње да колико год цене зависе од тражње и понуде производа, да толико исто и сама тражња и понуда са своје стране зависе опет од свагдашње висине цена. Закон конкуренције закључује у себи управ један вечити *circulus vitiosus*: јер високе цене смањују прођу, те тиме у исти мах дејствују на обарање њихово, док ниске цене, ширећи прођу, дејствују опет противно и то наравно у правцу подизања њихова. Цена је дакле једна течна површина, коју ветрови понуде и тражње непре-

стано узбуркавају, негде је подижући изнад, а негде опет спуштајући је испод онога нормалнога ниво-а, који се ваада и поглавито по самим тропиконима око производње одређује. Кад год пијачна цена високо надмашу тропикове око производње, пружајући тиме произвођачима или продавцима богате добити, онда се поводом тога наравно и сама производња проширује, те тиме најзад ипак цене опет обарају у корист потрошача. Кад пак пијачна цена падне осетно испод трошкова око производње, онда произвођачи услед претрпљених губитака наравно да сужавају производњу, а то опет природно дејствује на крају крајева на подизање цена у корист произвођача. Исто тако опадање трошкова око производње никад са своје стране не изазива непосредно падање цена, већ само умножење производа дакле у самој ствари понуде, која онда тек цене обара; док свако повећање трошкова опет тако исто тек смањивањем понуде цене повишава.

Слободно образовање цена по квантитативним односима понуде и тражње јесте основа наше Нормалност и приватност модерне привреде, засноване на приватној приватности по-дузимљивости и слободној утакмици рада и капитала. Само по изузетку постоје данас *државне монополске и таксирани* цене, као производи јавних ограничења, па било то у интересу државних или општинских прихода (као што су монополи, царине, трошарине итд.) или баш и у интересу саме масе, и то нарочито сиротних, потрошача кад ове ваада сачувати од пљачке несавесних спекуланата (као што то чешће бива код најпотребнијих намирница, нпр. хлеба по великим градовима). Рекосмо међу тим већ напред да и саме *нависке* врло јако утичу на образовање цена, почев од уобичајенога начина живљења па све до луксуза, који се променљивим прохтевима моде мења. Али и при свој слободној конкуренцији опет превласт капитала над радом врло често и сама ствара монополске цене, које јачи диктују слабијима, па их данас шта више врло често између се чак и договорно утврђују (картелима, трустовима). И то су онда тако звани *економски монополи*.

Нема сумње да *спекулација* данас врло моћно утиче на образовање цена. И наравно да је спекулација увек све то јача што је год капиталом богатија, тако да она данас у самој ствари у многоме пресуђује при утврђив-

вању цена. За нормалан развитак привреднога живота претпоставља се увек, да се производња и потрошња земаљска, бар у главnome, треба да поклапају. Приближна равнотежа дакле између производње и потрошње, тј. између понуде и тражње, јесте *нормалност*, док свако јаче напрасно скретање с ове равнотеже носи у себи већ карактер *кризе*. Кризе међу тим могу потицати како од сувишне производње (тако зване препроизводње) тако и од оскудице (нарочито у храни), али свакако понајчешћи извор криза ипак вагда лежи у *претераној циркулацији*,⁹⁰ што се јавља понајвише у нагомилавању робе на извесним пијацама (или преоптерећењу извесних пијаца; *general glut* зову то Инглези) и онда се поремећена равнотежа обично повраћа напрасним контракцијама, као падањем цена, повлачењем кредита итд. Прекомерно проширење кредитних операција и само собом већ много доприноси овом наступању повремених крахова.⁹¹ Има међу тим и таквих криза, које наступају услед опадања и саме привредне моћи народне, које дакле мање више стално трају — и то већ по томе, што народ један, ширећи своју домаћу потрошњу, увођењем све нових потреба и навика, није међу тим кадар да повећан увоз са стране произво-

⁹⁰ Раније кризе настајашу најчешће услед ратова, помора и неродица. Модерне пак вагне спекулационе кризе настају тек од XVII столећа: прво у Амстердаму а затим нарочито она, са свога чудноватог узрока (спекулације са тулпанима), чувена „тулпаноманија“ у Холандској, па *Бона Ло-а* у Француској (1716—20). Најновије обимније, тако зване периодичне, кризе јављаху се у годинама: 1815, 1827, 1836, 1839, 1847, 1857, 1866, 1873, 1878, 1882, 1891.

⁹¹ Модерне кризе понајвише произлазе из напрасних застоја у проћи производа, што је понајчешће само последица претераних лажних спекулација (ређе пак услед ратова, неродице, политичких перела итд.). Правилност јављања криза у XIX столећу (просечно готово сваних 10 година) навела је била једнога *Ст. Де-волса*, да им узрок није чин и у повременом наступању сунчаног петга потражује (гума-чећа ована неродице а неродицама опет кризе)! Међу тим ова правилност сама собом сведочи, да су и узроци кризама постојани, и да их свакако понајпре вагда тражити у одсуству сваке привредне организације под сувременом владавном неограничене слободне конкуренције; нарочито још кад знамо, јер то јасно видимо, да кризе никад и не наступају толико услед „препроизводње“, колико услед претераних спекулација — привредних и кредитних, пошто се оне понајчешће (као чисто трговинске кризе) јављају у немогућности, да се нагомилава роба по предрачуваним ценама прода, дакле су у самој ствари само последица данашње неограничености у слобода конкуренције. Питањем криза занимаху се још нарочито: *E. de Lavocat* („Le marché monétaire et ses crises“), *Cl. Juglard* („Des crises commerciales et de leur retour périodique“), *M. Wirth* („Geschichte der Handelskrisen“) итд.

дима рада својега, дакле извозом својим, исплати, те онда отуд настају и привредни поремећаји, који се обично огледају у оскудици новца и зараде земаљске у опште. Кризе пак, које настају услед ратних потреса, бар у привредно снажнијих народа, обично су данас само прелазнога карактера. Најзад има још и чисто новчаних или управ валутних криза, које наступају услед поремећене новчане циркулације (понајчешће поводом папирне поплаве). Непосредно заинтересовани привредни свет пак обично гледа појаву кризе „у општој оскудици новца“, док међу тим прави узрок овој секундарној појави много дубље лежи, те се према томе онда и права помоћ не може састојати у самој „набавци новца“ (пошто прилив и одлив новца само прати појаве благостања и привреднога опадања), већ у самој ствари у набавци рада, тј. у снажењу и регулисању домаће производње. Свакојако је врло важно, при свакој појави привредних криза пронаћи и констативати прави узрок њихов. Толико је међу тим извесно, да одсуство сваке регулишуће привредне моћи у сувременом привредном растројству „слободне конкуренције“ понајвише тому доприноси, да се модерни привредни живот и развитак мора од времена на време чак и самим трзавицама и потресима, тј. кризама, да повраћа у природни колосек свој! Јако суремено гомилање капитала као и неприродна проширеност кредита драже и наводе подузетнике на све нова, често врло вратоломна, подухећа, без икаква обзира на количину правих потреба пијачних, док међу тим спекулација са своје стране опет врло често и саме цене према својим себичним интересима подешава. Несумњиво је, да су кризе постале данас органске економске болести, које имају час периодичан а час-по опет случајан карактер, час су кратке и бујне као поплаве, а час опет трајне и епидемичне. Најобичније су пак данас оне кризе, које настају услед *оскудице* — нарочито неродице —, и *претеране циркулације* (нарочито преговарености извесних пијаца робом).

Сам закон конкуренције, већ по фаталној природи својој, не оснива се никад на равнотежи већ вагда на разликама у односу понуде и тражње, те према томе никад тражња и не изазива одговарајућу јој количину понуде, као опет ни понуда одговарајућу јој количину тражње, већ вагда нешто више и то више чини, те се осциловање цена

увек диже и спушта око природне вредности добара, ову међу тим вечито обилазећи. Као оно шеталица или као плина и осека морска, тако се и цене дакле окрећу вечито око једне средине, око једне природне и праведне цене добара, којој вазада гравитују, а коју међу тим готово никад не постизавају. Таква је зар фатална природа самога закона конкуренције.

Капитал и рад дејствују са свим у противним правцима при образовању цена, јер док капитал тежи да, у интересу све веће добити своје, цене повишава, дотле опет рад, све новим техничким успесима својим, дејствује у правцу обарања цена намирницама живота људског. Нема сумње да при овоме како само множење људства тако и културно ширење потрошње у многоме јако потпомажу тенденцију капитала у циљу општега подизања цена. Успеси људскога рада, садржани у све јевтинијој производњи, бивају на тај начин парализовани све широм прђђом производа, коју нарочито у своју корист уме вешто да експлоативне спекулативна моћ капитала у сувременој светској трговини. Јер колико се год цене управљају по односима понуде и тражње, толико се с друге стране опет и сами односи понуде и тражње у многоме и према самој висини цена одређују, а несумњиво је међу тим, да утврђивањем ове висине цена данас познатије може да располаже она моћ спекулације, која је само капиталу својствена. Сва трговинска спекулација састоји се у најпростијој вештини што јевтинијега куповања а што скупљега продавања производа рада људскога, чиме она онда и са своје стране наравно да много доприноси оној општој тенденцији капитала, која на то иде, да рад правих произвођача све јевтиније плати, а да међу тим производе њихове потрошачима све скупље прода. Тако у самој ствари сви успеси рада и науке, који проширеном енергијом рада и усавршеном произвођачком техничком дејствују у правцу све јевтинијега живота, бивају с друге стране опет парализовани све већом превлашћу капитала у производњи и трговини као и повећаним јавним дажбинама. Јер спекулација носи већ по самој природи ствари у себи ту недољиву тежњу, да образовањем цена преовлада, тако да она данас махом већ унапред утврђује цене по којима купује, као и оне, по којима продаје. А све је то капитал кадар да чини тек по својој суременој при-

Супротивне тежње капитала и рада при образовању цена.

вредној превази над радом као и по оној тако рећи урођеној му тежњи, да се све више множи и да његово множење бива све то брже, што је год капитал већи. Док рад људски тежи, да са све мање напора препоне живота људскога савлађује, дотле је капиталу умножење његово поглавити му привредни циљ. Отуд онда већ по самој природи ствари и онај природни привредни и социјални антагонизам између рада и капитала.

Пошто се рад људски данас најмљује и плаћа капиталом, то је онда и са свим природно, да је карактер или правац конкуренције земаљске постао једна врло значајна економска појава за општу оцену привреднога стања и развијања земаљскога. У земљама, у којима, услед ослабљене привредне снаге, капитал не само да не расту већ шта више напротив још и опадају, јавља се наравно онда и постојана конкуренција у понуди радне снаге народне, док међу тим у напредним земљама, које своје капитале множе, па чак и стране к себи привлаче, као природан резултат јавља се опет конкуренција у потраживању радне снаге народне, која онда наравно и све већу награду рада за собом вуче (као што то у најновије доба нарочито видимо у Св. Америци). Свака нова грана радности, која се у земљи једној однегује, не само што отвара нове прилике заради народној, већ још знатно помаже и свим другим гранама народне радности. Свака нова индустријска грана не само што занима рад и прибери капитале, већ посредно помаже и напредовању свих осталих радова земаљских, а нарочито подизању земљорада. Данашња привреда је једна тесном узајмицом интереса спојена органска целина, која на слободи рада, кретања и такмичења почива и у којој је напредак условљен поглавито правилним развијањем разнострукних функција њезиних. Као што то већ раније показасмо, иза првобитне кућевне индустрије, дошла је тек занатска с њезином еснафском организацијом (поглавито од XI столећа), у којој и производња и прођа производа беху ограничени нарочитим прописима, а све у циљу да се измире интереси и произвођача и потрошача, да се дакле у оба правца конкуренција ограничи. Тек од XIV столећа међу тим еснафи почињу слабити, и у току XVI прелазити већ у мануфактурну индустрију са све широм слободом кретања, да најзад у току XVIII столећа изгубе сваки привредни значај свој а у XIX

прећу чак и правно и формално у пуну слободу привреднога кретања. Правац конкуренције у данашњој слободној, тако рећи светској, привреди одређују према томе понајпре: сама привредна спрема радне снаге народне као и њезино техничко наоружање, пошто они онда, поред саме прође, одређују понајпре и колико ће се капитала којој грани радности земаљске посветити. У данашњој слободној међународној привреди, у којој је све мање ограничења како у слободној примени радне снаге тако и у слободној проћи производа, врло је важно питање, какав општи карактер добија правац конкуренције, тј. да ли се њиме шири или пак сужава потраживање у примени радне снаге и капитала земаљских. Јер у земаљама, у којима се, као нпр. у нас, проширене културне потребе поглавито производима стране индустрије подмирују, мора неминовно убрзо наступити и застој у потраживању рада народнога, а пропала кућевна и занатска индустрија земаљска неповољно ће онда утицати и на развој саме пољопривреде земаљске, што неминовно донеси собом и штетну конкуренцију у понуди, наместо вагда корисне конкуренције у куповини радне снаге народне. Све индустријски снажне, културне земље равнале су међу тим своју привредну моћ обраћањем нарочите пажње нези и подизању домаће земаљске индустрије, отварајући јој још, и самим путем активне трговинске политике, поред осигураних домаћих, и све нове стране пијаце, чиме је тек однегована била и рационална пољопривреда земаљска. Веровање старе економије, да слободна конкуренција већ сама собом све привредне недаће и поремећаје понајбоље изравнава и назирује, пада пред фактом, да државна управа и данас мора да се брине о томе, да односе домаће производње према страни конкуренцији подеси тако, како ће што боље моћи осигурати самосталан развитак домаће радности, па не само то, већ је ево све више самом силом прилика позвана чак и на то, да и саме погодбе међусобне домаће конкуренције тако упућује, како ће се механизам привредних сила у равнотежи одржавати. Блика разматрања о овоме долазе у оквир економске политике државне, а на теорији је, да само овде толико констатује, да у опште дакле развој конкуренције ваља да буде вагда упућен оним правцем, који ће вагда сталну тражњу радној снази народној обезбеђивати.

Пре него завршимо реч о ценама, потребно ће бити да бацимо још један општи поглед и на само исто- Опште кретање
ријско кретање и развијање цена. Према свему ^{цена.}
ономе, што већ напред рекосмо, очигледно је, да на висину цена у опште и понајпре утичу *мене техничке* (које су веома различне код разних производа; тако нпр. увек су технички успеси, који се у све јевтинијој производњи огледају, јачи код прерађевина, но ли код произвођења сировина) као и *мене у корисности* или употребљивости робе. *Производња у велико* (*en masse* или *en gros*) такође је у многоструке са своје стране утицала на развој цена, јер је фабричка производња увек кадра да даде повољније цене од кућевне и занатске производње. Најзад цене зависе и од саме *количине новца и куповне моћи* или управ новчаности друштвене. Прво питање је: какву тенденцију у опште показује историјско развијање цена? Да ли то питање одговоре, покушавали су већ *Ад. Смит*, па *Артур Јунг. Тук*, *Њумарч*, *Роџерс*, *Ласпејр* и др. У главном може се толико рећи, да с напредовањем културе *цене прерађевина или слабије расту или баш и стално опадају, док међу тим цене сировина или остају приближно на једној висини или се пак стално подижу*. Кери је ово опште кретање цена формуловао тако, као да цене сировина и фабрика у опште показују тежњу, да се једне другима приближују, што само сведочи, да су успеси рада људскога све већи и да је најзад тек развитак индустрије кадар да и производњу сировина рационално препороди. То нам у осталом сведочи и сам различан развитак ових двеју основних грана радности друштвене: с једне стране земљорада и сточарства, који су столећима, све од римскога времена па до најновијега доба, приближно на једној висини стојали, а с друге опет заната и индустрије, који су колосалне техничке успехе постигли. Али уза све ово не треба ипак заборавити још и то, да је увек лакше репродуковати оне производе, који се више на раду оснивају, од оних, који више од фактора спољне природе зависе. Теже је дакле подизати продуктивност земљишта, но ли продуктивност техничке прераде сировина. Закон прогресивнога развитака производне снаге рада људскога много је јачи у примени прераде, но ли у самој продукцији сировина.

Да би се опште кретање цена могло правилно оценити, требало би наћи такво једно постојано мерило, према коме би се развијање цена код разних производа тачно одмеравати могло. Видели смо већ, да таквога мерила ни у самоме злату немамо, пошто се и оно у цени својој мењало према разним успесима производње и разној корисности његовој. Покушај Ад. Смита и др., да такво мерило у житу нађу, остао је такође безуспешан; а још је мање могућно узети за основицу оваквога једног мерила вредност самога рада људског, пошто се и она сама вазда мења према мени разних социјалних и продуктивних погодаба. Немогућно је дакле, већ по речима *Ж. В. Сеја*, наћи и утврдити такву сталну јединицу мере вредности, исто онако као што је немогућно одредити и квадратуру круга, а то просто већ с тога, што је вредност у опште једна *психичка оцена о релативном односу потребности разних добара и услуга*. Сав трудно прибрани статистички материјал о кретању цена слабо је дакле употребљив, кад нема једнога оваквог сталног мерила за оцену њихову, а није најзад ни довољан нити је баш у свему и поуздан још и с тога, што су сви прибрани подаци увек мање више локалне природе (тј. само цене извесних пијаца). Тако нпр. *Смитова Виндзорска таблица* (допуњена *Јакобом* од г. 1583—1829), па, према подацима *Ар. Јунга* из XVII и XVIII столећа, састављени чувени *Тргови прегледи* (*Tooke: History of prices*), из којих се у осталом ипак само толико види, да се средње цене хлебу поред свих мена ипак у свакоме столећу изравнавају. У најновије доба значајни су у овом правцу још и радови *Цевонса, Ројерса* (у његовој „Историји земљорада и цена у Инглеској“) и *Ласејра* (*Laspeyres* по Хамбуршким ценама), али из свих њих ми сазнајемо опет све оно исто, да, док цене сировинама постојано расту, дотле цене фабриката увек или бар много слабије скачу или падају више баш и стално опадају. Извесно је дакле само толико, да су цене робе у односу на новац у опште скочиле, али у односу на рад оне су ипак у самој ствари морале у главноме опасти, само што је то наравно вазда више случај код фабриката но ли код сировина. То нас дакле враћа опет ономе првашњем гледишту, да, док успеси рада људскога дејствују у правцу обарања цена у опште путем смањивања времена рада људског, дотле капитали,

а нарочито новчани, утичу у са свим обрнутом правцу повишавања цена путем умножене примене своје и полагања све већег права на добит. Такав је бар начелни карактер историје цена у опште.

Она средишта, у којима се данас цене јавним путем утврђују, јесу *берзе*. Берзом се назива оно *Берзе и берзанско место*, или често баш и сам збор, на коме *ски послови* се трговци и спекуланти састају, да се о својим трговинским пословима обавесте, и на томе основу разне продаје и куповине закључе. Берзе су дакле постале данас јавни органи за промет робе и кредитних папира и ступиле су наместо старих сајмова (панађура или ва-шара). Као такве оне су данас врло важни покретачи трговине, пошто се у њима у извесна одређена времена редовно састају трговци, да приберу потребне податке о стању и кретању трговине, да јавно цене утврде и разне закључке изврше. Већ у Староме Свету — тако нпр. у Риму на самоме Форуму — било је извесних средишта или управ зборних места за мењачке и новчане послове у опште; већ израна знамо нпр. да је као такво збориште важио Храм Меркуров (*Collegium mercatorum*) посвећен годвине 259 пр. Хр. богу Меркуру или Хермесу, који је једновремено био и бог среће. У Средњем Веку постојале су опет нарочите *трговачке заједнице* (као нпр. Гилде, Ханзе итд.), које су на јавним местима, онде где су се обично сајмови држали, оснивале и своја нарочита стоваришта, у којима су се прометне трговачке радње најсигурније и најпodesније вршиле. Из оваквих зборних места *развиле су се тек доцније берзе у сувременоме смислу*.⁹² На Истоку се пак и данас још одржавају нарочити годишњи сајмови (тако је нпр. и данас још од светскога гласа чувени сајам у *Низњем Новгороду*, на коме се почитав милиун људи ради трговине скупи), док је међу тим на Западу сваки даном све мање и све слабијих оваквих панађура (тако нпр. и у нас они већ губе свој старински значај). Постанак и развитак сувремених берза као оних средишта, на која се роба више не доноси, већ се

⁹² Сам чудновати назив берзе доводе једни од латинско речи *bitza*, која означаваше ћемер или новчаник; други од германскога *bitz* или *bitzsch* што значаше зазругу, а трећи опет од имена првога власника прве берзанске куће у Браге-у (Brügge): *van der Beurse*-а.

на њима само продаје и куповине закључују, почиње међу тим тек од XVI столећа. У најстарије берзе долазе: Антверпенска (из год. 1531), Лионска (пре г. 1549), Лондонска (1550), Хамбуршка (1558), Амстердамска (1608), Париска (1724).

Данашње берзе разликују се од средњевековних сајмова и стоваришта поглавито дакле тиме, што се данас сами предмети промета не доносе више на лице места, већ се на берзама само на речи засноване куповине и продаје закључују.⁹³ Тако се на берзама управ данас концентрише савколики трговачки живот. Потреба оваквога једнога зборног трговачког места јавила се била већ изодавна, а понајпре наравно на оним тачкама, где је и трговачки промет био најживљи. (Где нарочите берзе не бејаше, ту се трговачки свет задовољаваше састанцима на приватним местима, по кафанама итд.). *На берзама се дакле данас концентришу односи понуде и тражње; у њима се под јавном гаранцијом образују, регулисавају и утербују цене.* Поред тога берзе моћно служе и самоме изравнавању цена, и то наравно тиме што сама спекулација смањује понуду онде где је цена ниска, а повишава је опет онде, где је цена висока. Радње, које се овако на берзама закључују, зову се берзанске радње у строгоме смислу ове речи и уживају као такве нарочите повластице као и извесне формалне олакшице (нарочито тиме, што се под јавном гаранцијом и без заметних писмених уговора и признаница врше) и у томе погледу берза има и свој нарочити правилник у поступању, чија се начела најстроже примењују. Промет на берзи врши се данас путем нарочитих заклетих *берзанских посредника или агената* (јавних сензала за разлику од приватних агената и комисионара; у осталом већ у старих Римљана постојаху тако звани *procuratores*, који као приватни посредници беху у врло рђавоме гласу; амо долажаху даље још и тако звани *citatores*, од „*citare*“, дакле управ самсари, откуд у осталом постадоше и сами називи данашњих „*Courtiers*“ или „*Rupers*“). Ови берзански посредници или сензали, које берзански збор слободно бира, представљају у самој ствари берзанску јавност и контролу, пошто сви берзански закључци тек њиховим посредовањем постају пуноважни и обавезни;

⁹³ На берзама за испуне продаје и куповине врше се по мустрани (пробана).

они су обично и сами трговци али као јавни органи берзе за посредовање свих берзанских послова имају у исти мах и службен карактер. Ову јавну гаранцију даје међу тим наравно берзанским пословима сам трговачки staleж као једна привредна целина, која преко својих нарочитих изабраника само боље зајемчава одржавање и строго вршење уобичајених трговинских послова. Тако нам дакле у самој ствари установа берза и са своје стране пружа један леп пример о примени онога општег начела кооперације у привреди друштвеној, пошто берзе у суштини својој данас и нису ништа друго до излив једне опште органске потребе друштвене (а специјално трговачкога света).

Берзански послови, као и сви трговачки послови у опште, носе чисто спекулативан карактер, који је извесно оправдан у онолико, у колико *јавно констатује и изравнава цене* разних добара, те тиме корисно послужује целини, али не и у онолико, у колико данас јавним обманама помаже, да јачи и лукавији, — и то у самој ствари чак и једним недопуштеним начином, — туђу имовину присвајају. Само спекулисање на будуће дизање или падање цена није дакле по себи још коцкарење, већ махом само једно корисно нивелисање цена по рачунима вероватноће, док је међу тим само спекулисање с разликама у ценама, које наступити могу, већ по себи једна неморална и штетна коцкарска радња.

По предметима трговања разликују се прво: *берзе чисто трговинске*, које са самим продуктима раде, гј. на којима се куповине и продаје намирница по утврђеним квалитетима и уобичајеним начином и поступком (*usance*) закључују (тако нпр. Лондон, поред „Краљевске берзе“ — *Royal exchange* — за општи промет робе и меница, има још и нарочиту берзу за жито — *Com* — за тим, за угљ — *Coal exchange* итд.; Њу-Јорк опет нарочите берзе за домаћи памук, петролеј, дуван, метале итд. па чак у повије доба и особене берзе за позајмице — *Loan* — као и берзе за рад — *Labor exchange* —; Лајпциг има опет нарочите недељне књижарске берзе итд.). У други ред долазе за тим *берзе финансијске*, на којима се тргује с *меницама, новцем и ефектима* и које су данас најраспрострањеније и у пословима својим најразвијеније. (Тако Лондон има нарочиту берзу за британске — *Stock exchange* — а посебну опет за стране фондове и акције — *Foreign stock*

e. —). — По начину пословања пак деле се међу тим берзанско радње на две поглавите групе: на радње за готово (*per Contant* или *au Comptant*, *Kassageschäfte*)⁹⁴ при којима се како предаја тако и исплата робе или ефеката има обично да изврши истога дана (тако звана *ефективна куповина*). При оваквом поступању наравно је да продавац мора имати понуђене вредности на свом расположењу (исплат на стоваришту) а купац опет новац у рукама. У другу групу пак долазе радње на рокове или још и тако зване времене радње, *Opérations à terme*, *Zeitgeschäfte*, при којима се спекулише на будуће цене. Ту сад опет има послова од две руке: *сталних* (*Marchés ferme*), који се обично морају извршити, или како се то обично каже *ликвидовати*, у половини (*Medio*) или при крају (*Ultimo*) месеца и опет таквих, при којима се више на промену цена и добитак разлике рачуна — дакле у самој ствари *ажистажа*. Али и при сталним пословима настаје врло често случај, да се већ пре или баш и о самоме року ликвидације учини поравнање (компензација) тиме што се споразумно само извесна *диференција* исплаћује (путем утврђенога средњег тако званог *ликвидационог* или *компензационог курса*), или се пак уговара и само продужење рока за ликвидовање. Тако се већ у ствари дошло до тако званих *репортних* и *депортних* послова, и то тиме, што у случајима, кад спекулација циља на скакање цена, наравно да онда о року предаје излази вазада и цена виша од сувремене и та разлика у цени зове се онда *Report*; док међу тим, кад је тенденција спекулације управљена на падање цена, онда је опет појамно да је и цена о року ликвидације увек нижа од дневне и та диференција зове се опет *Deport*. Репорт се дакле плаћа кад је робе у изобиљу или кад је оскудица у новцу и њиме се увек спекулише на више цене — *à la hausse*, док се међу тим депорт плаћа онда, кад је оскудица у предметима или пак изобиље у новцу и њиме се вазада иде на обарање цена — *à la baisse*.⁹⁵ Тако је ето природ-

⁹⁴ У пракиси је међу тим ушло у обичај (*usage*), да се под називом *Contant* не разумеју баш исплате с места, већ обично тек након 2-3 па и више недеља. За исплате с места каже се пак обично: „*per cassa*“.

⁹⁵ Они, који спекулишу на више цене, зову се берзанским језиком *haussiers*, а у Инглеској и Америци још и *bull* (*bulls*), док се међу тим појединци спекуланти на

ним путем постала дакле она друга врста времених берзанских послова, који се обично данас *премијским* (*Marchés à prime*, *Prämiengeschäfte*) називају, и при којима се не иде никад толико на набавку или продају самих предмета, колико на зараду оне разлике у ценама на коју се по вероватноћи рачуна, да ће о ликвидациономе року наступити, и која се онда обично као извесна унапред уговорена *премија* има да исплати. То се онда још зову и *диференцијалне радње* (*Differenzgeschäfte*) и то наравно зато, што спекуланти овакве послове на берзи и врше само зарад оне диференције у ценама, на коју рачунају да ће вероватно наступити. Да би се међу тим при јакој промени цена губитак на овим разликама бар колико толико ублажио и на један минимум ограничио, допушта се да једна уговорна страна може дакле и раније из обавезе истушити, ако само другој страни извесну унапред уговорену *премију* исплати. Кад купац овакво право за се задржи, онда се премија зове „*премија на примање*“ (*Vorprämie*), а кад пак продавац ово право раскида путем премије за се услови, онда се она опет зове „*премијом на давање*“ (*Rückprämie*). Лице пак, које овако алтернативно право пријама или непријама ефеката за се уговара, зове се платцем или продавцем премије, а противна страна међу тим пријамником премије. Кад се пак обоје уједно споји, тј. кад уговарач за се задржи још и шире алтернативно право: да извесне ефекте о року по извесноме курсу *било прими било преда*, онда се то опет зове *стелажом* или *опцијом* (*Stellage*, *Stellgeschäft*, *Option*). Има међу тим још и *дуалних премијских послова*, кад неко у исти мах на две стране уговара: с једним куповину с премијом на примање, а с другим опет продају с премијом на давање, те ако курс скаче он купује, а ако курс опада, он опет онда предаје.⁹⁶ Ове чисто диференцијалне премијске радње оче-

ниже цене називају *baissiers* (или *contremarcheurs*), у Инглеској и Америци још и *медведи* (*bears*), а окуп свих оваквих спекуланата на извесној берзи још и *контраминимом*.

⁹⁶ На Париској Берзи само купци имају ово право уступања путем плаћања премије, док су се по другим берзама развили и други спекулативни послови. Тако, поред горњих поглавитих берзанских спекулација с ценом папира, развили су се још и сви даља комбинавана послова: *двострана премијена радња*, кад се, поред слободнога избора између куповине и продаје, допушта још и *слободно*

видно су штетне по сам правилан развој привредне спекулације, пошто се никад не врше толико ради самога промета нити се пак крећу у границама фактички датих количина робе, већ се вагда више врше само као некаква коцкарска игра и наравно да оне онда често вештачким путовима и саму тражињу и понуду удешавају, при чему је наравно увек вероватније, да ће јачи и лукавији слабије и простије лакше обмањивати моћи. С правом зато вели Куртов,⁹⁷ да у самој ствари на финансијским берзама или тако званим берзама за ефекте има у опште узев данас спекулацијата од три руке: 1) таквих, који имају папире, а међу тим требају новца; 2) таквих, који имају новца, па траже папире, у које ће их најкорисније уложити;⁹⁸ и 3) таквих, који у самој ствари немају ни новца ни ефеката. Ови последњи рачунају, да ће у најгорем случају морати платити само диференцију, тј. да ће на дан ликвидације моћи премијама компензовати закључене продаје и куповине.

На берзама се данас, према кретању курсова, најлакше опажа не само стање привреде земаљске у опште као и појединих грана радности, за тим стање новчане пијаци и висина прибраних капитала (капитала на расположењу као и стање земаљских уштеђевина), већ и само стање политичких прилика (унутрашње управе и законодавства), као и свих оних јавних удружења, чије су акције или облигације на берзи *котиране*.⁹⁹ Каже се, да курс хартија стоји *al pari* или само *pari* (au pari), кад је берзанска цена њихова равна с номиналном; међу тим

уступање; за тим обимична с предохраном, да се по извесну цену (Reugeld) може само и један део хартија о року изверовати или купити; и најзад *накладна* радња, при којој опет уговорач по цену извесне премије задржава за се право, да до извеснога рока може уговорену суму купљених или продатих папира за извесну количину по утврђеној цени још и повећати.

⁹⁷ Alphonse Courtois fils: „Traité élémentaire des opérations de banque.“ О овим берзанским пословима вредно је међу тим видети и Max Wirth-a: „Handbuch des Bankwesens“ (III-ћи део његовог Економије). Köln, 1870.

⁹⁸ Ко новца за берзанске игре има, он обично купује или *менице* (ломаће: трато и римесе и стране: лезиве) или *папире од вредности*, за које рачуна, да само из продатих узрона у цени падају, но да ће им доцније поистурно курс ефикасти, или пак врши арбитражу или репортара.

⁹⁹ M. Wirth, стр. 65—6. О котиражи решава самостално берзанска управа, чији је рад међу тим ипак подложен државноме надзору. Тако је бечки „Börsenrat“ састављен из 18 чланова, и они сачињавају тако звану *берзанску комору* (Börsenkammer), коју државни комесар контролише.

курс њихов стоји више пари-ја кад се рецимо нпр. 5% ажије плаћа, тј. за сто номиналних 105 у цени даје, или обротно он стоји опет ниже пари-ја, тј. кад рецимо има 5% дисажије, кад се дакле за сваких 100 номиналних у самој ствари 95% добија. На курсној листи ефектних берза огледа се дакле данас најверније како целокупно привредно стање народа тако и финансијско стање држава. Берзе отварају кредите уставним, културним, добро уређеним и напредним земљама, а затварају међу тим своја врата привредно и политички растројеним државама и у томе погледу берзе су постале данас веома важне као *изјаве јавнога мишљења*. Кад год је јачи прилив новца на берзи, онда курсови ефеката скачу и обротно кад год одлив новца наступи, онда опет курсови ефеката падају. У самој пак цени или тако званоме *курсу меница* огледа се у првој линији привредни биланс земаља, тј. њихова свагдашња међусобна задуженост. (Цена меница зависи поред тога још наравно и од саме сорте новца, којом се плаћа, за тим од места као и од рока плаћања а по највише од самога развитка ажије). *Арбитражом* се пак данас изравнавају цене ефеката драгих метала, а поглавито меница на разним берзанским пијацама, јер, извештавајући се сваки час телеграфски о стању и кретању цена на разним берзама, природно је онда, да већ сама спекулација издаје налоге за куповину онде, где су цене ефеката пале, а међу тим има изгледа, да ће доцније опет у курсу скочити; док се опет обротно издају денешама налози за понуду ефеката онде, где им тренутно цене више стоје, а међу тим постоји бојазан, да могу доцније на ниже ићи. Установа телеграфа наравно да је много са своје стране данас допринела самом развијању арбитраже, јер се при данашњој јевтиноћи денеша рентири вршити арбитражу чак и при $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{8}$ % разлике у курсу. (Има данас великих светских кућа, које по 100.000 динара годишње на саме телеграме у циљу арбитраже троше).¹⁰⁰ На цену државних хартија обично најјаче утиче

¹⁰⁰ На данашњим берзама разликује се *маркет*, где се крупнији послови посредством службених агента врше, од *кулиса*, у којима се ситнији послови посредују. Закљети берзански агенти или *сензали* (Makler) издају о свакоме закључку своју закључницу (Schlusszettel) и за то добијају своју наплату у *сензалу* (Courtage), изражену у процентима или промијма новчане вредности предмета (она обично износи код меница, фондова, акција $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{8}$ % а код еспапа

већ сам развој политичких прилика и ту онда наравно да врло важну улогу играју свакодневне политичке новости, које се врло често и намерно лажно распростиру. (По немачкоме трговачком закону намерно распрострањавање лажних берзанских вести казни се затвором до једне године и глобом до 10.000 марака; у нас пак искључењем са берзе). По самој пак осетљивости цена на прво место долази увек храна (жито), иза ње одмах ефекти, а нарочито државни папири.

Наш „Закон о јавним берзама“ донесен је био још 3. новембра, 1886 год., али је „Београдска Берза“ отворена била тек 1. јануара 1895 године и до краја октобра учињен је на њој био скроман промет у вредности од 8 милиуна динара (најјачи је био месец август), што ће за прву годину дати вероватно свега око 10 милиуна. Највише је трговано и спекулисано с валутом (поглавито наполеондорима), а онајмање с робом.¹⁰¹

ГЛАВА IV

Кредит и његове творевине

Питање о постанку и развоју кредита издавна је већ занимало економске мисленике а нарочито у најновије доба, јер је кредит постао данас

Суштина
кредита.

^{1/2} за сваку партију, на немим пак местима и по 1% — у Хамбургу ^{3/10}). Сензариу плаћају најчешће продавци, а према изазиву врло често и обе уговарајуће стране. Синдикат берзе утврђује их сваке године према количини промета у прошлој години. У најновије доба и сама држава је ушла са својим наметима (понајвише у облику таксоних марака), и то поглавито теретом често коцкарске послоне. — Вредност оцена на великим светским берзама представља данас милијарде. По оцени Најмарковој на Париској Берзи агенти познати прометну годину по 40 милијарди динара разних вредности. Међу тим компанија агената Париске Берзе (*Compagnie des agents de change*) састављена је из 60 „*officiers ministriels*“, који се постављају увагом на предлог управе или синдиката (*Chambre syndicale* од седам изабраних чланова) и министра финансија, и који могу ступити у посао тек пошто положију од 250.000 дина. В. Alfred Neumarch: „*De l'organisation des marchés financiers*“ у „*Journal des Economistes*“ за март, 1884. стр. 348—351. — У најновије доба покушало се и с установљавањем берзи за рад [тј. за тражињу и понуду рада], а по предлогу G. de Molinari-а. Оваква „*Bourse du travail*“ установљена је нпр. париска општина (1892 г.).

¹⁰¹ За време штампања овога дела дошао нам је до руке већ и „покушан преглед берзанских послова Београдске Берзе у 1895 години“ из кога видимо,

највише привредна моћ како појединаца, тако и задруга и држава. Сама пак појава кредита као и поимање силнога привредног значаја његовога није међу тим никаква новина. Већ у Староме Свету налазимо чак и писмених трагова о великоме замашају кредита;¹⁰² ма да је кредит како Старога Света тако и целога Средњег Века ипак махом још био само кредит за невољу (за израну), а тек по изузетку кредит за производњу. И отуд онда наравно и она сурова строгост старих закона према зајмодавцима, који зеленашке интересе наплаћиваху (тако већ нпр. у закону од XII таблица, па за тим и у познатом војевању хришћанске цркве противу саме установе интереса).

У суштини својој кредит је моћ набавке капитала (*a purchasing power*, као што вели Маклиод), али у исти мах и један нови нарочити облик размене. Првобитна размена, као што то већ напред рекосмо, вршила се трговином и то наравно у прво доба понајчешће из руке у руку. При овој тако званој природној размени, тргови се наравно вазда оно, што је сувишно, дакле што се у самој ствари не потребује, за оно, чега никако или бар довољно немамо, тј. за оно што се потребује. Ко нпр. жели да своје жито за месо размени, тај то може постићи само тако, ако нађе другог који обратном опет жели, да свој сувишак у месу баш за жито размени, јер иначе је саобраћај међу њима немогућан. При оваквом облику процес промета врши се дакле увек у посебним, изолованим и врло тешко изврљљивим моментима двојне размене. С наступањем новца овај промет добара разлучује се тек у два засебна оделита посла, тј. прво се за новац продаје оно што је сувишно, па се за тим тек купује оно, што је потребно. Ко дакле, рецимо опет, хоће жито да прода, тај то може извршити са сваким оним који жито тражи, а не мора чекати само онога, који баш потребно му месо у размену за жито даје. Процес размене је дакле већ јако олакшан, пошто у

да је цео промет у г. 1895 тачно износио: 10,532.476-15 динара. Да поменемо овом приликом још и то, да је наша берзанска управа састављена из 16 чланова, а берзански суд из 24. Куртажа сензала креће се у нас између ^{1/2} — 1% Берза ужива за прве три године од државне помоћ у суми до 4000 динара.

¹⁰² Маклиод (у својој „теорији кредита“, I) наводи два значајна места из беседа Димостенових, на једном од којих се већ изречом каже: да је „кредит највећи капитал за набавку богатства“.

њему сад већ много већи број лица суделује. Једном речју путем новца акт продаје одваја се од акта куповине у толико, у колико се оба по правилу не морају већ више једновремено вршити, већ од сад по правилу један за другим слеђују. С уласком пак кредита у промет, *куповина постаје са свим независна и слободна од продаје, тј. кредитовањем може се купити што се жели, а да се међу тим још и не прода оно, што се на продаји има; и обратно може се продати а да се у исти мах средства за куповину не добију.* При кредитноме саобраћају може дакле да учествује највећи број лица, пошто је он данас најкомпликованији и најсавршенији механизам промета. Процес размене, који се испрва вршио у ускоме кругу натуралне појединачне или задружне производње, проширио се је дакле већ моћно с применом новчаног посредовања, да најзад у кредитноме промету своју периферију прошири чак и до светскога промета. Међу тим ма колико да се ове три фазе: натуралнога, новчаног и кредитнога промета међу собом битно разликују, ипак зато није оправдано оно гледиште, које је *Хилдебранд* заступао, и по коме као да ова три периода развитка строго одвојени један за другим слеђују. Јер кредитовања има не само већ јако развијена при новчаноме промету, већ га има чак и при самој трговини, само што је оно онда махом ограничено још на првобитну појаву позајмања хране и алата.

Као моћ набавке туђега капитала кредит је наравно заснован на ономе *поверењу*, којим се претпоставља, да ће неко у исти мах и вољан и кадар бити, да на послугу дата му средства о учреноме року врати. Већина економиста (тако нпр. у новије доба: *Рау, Рошер, Вагнер* и др.) посматрала је кредит махом и искључиво с ове једне стране његове, те је према томе онда наравно и саму суштину кредита налазила у *поверењу* (отуд и назив од латинскога: *creditum, credere*, тако да се по неки с правом питаху, зашто он онда није изведен од по смислу још подесније речи *fiducia?*). Међу тим у самој ствари *поверење* је, и ако један битни, ипак само *услов* али не и прави *узрок* појави и развитку кредита, пошто само порекло кредита лежи већ у оној природној неопходности, по којој се акт размене, већ ни при самој трговини, не да ипак у већини случајева једновремено, тј. тако извршити, да се добро за добро баш из руке у руку,

или услуга за услугу једним махом покрију, већ увек мање више мора протећи између њих један извештан размак у времену, који, да што дуже потраје или управ да што дуже трпљен и допуштен буде, мора наравно вазда почивати на неизбежноме услову *поверења*, али који је међу тим у самој ствари већ сам по себи прави узрок, порекло и извор кредита. Сама потреба саобраћаја, по којој се размена мора по самој сили прилика мање више на почек да врши, донела је дакле собом већ појаву кредита. С ове друге стране или управ с овога гледишта природног анализовања размене, развој кредита објашњен је тек као једна природна неминовна појава *саглашавања временних препрека при промету добара*. Тако га је тек у најновије доба схватио био енглески економиста *Мак-лиод* (који је међу тим у другим кредитним питањима доста грешно био); за тим *Шефле*, који се нарочито окренуо био против старог схватања кредита као ствари чистога *поверења*, док је *поверење* међу тим, као што он са свим умесно вели, и то наравно као једно чисто наравствено начело, само једна погодба али никако и суштина кредита.¹⁰³ У истоме скоро духу склопљена је била и позната одредба *Книзова*, по којој је *„кредит онај саобраћај при коме услуга једнога тј. повериоца пада у садашњост, док се накнада другог тј. дужника очекује тек у будућности“*.¹⁰⁴ Па и сам *Девонс* налази, да кредит није друго до *„одлагање извеснога плаћања“* (*Cismoidi* опет налази да је он у самој ствари *„антиципација будућности“*). Од даљих важнијих писаца, који се нарочито бављаху проучавањем кредита, граф *Август Цјешиковски* дефинише кредит као *преобраћање сталних у обртне капитале*, придајући му на тај начин значајну улогу таквога чиниоца, који мртве капитале покреће и привредно оживљује (чини их, као што он вели, *„disponibles et circulables“*).¹⁰⁵ *Шарл Коклен* опет налази, да је свеколика кредитна зграда озидана само на *поверењу* и да *кредит преноси капитале из*

¹⁰³ Међу тим раније је и *Маклиод* још налазио био, да је *„кредит основан на поверењу“* (*„Credit is based upon confidence“*, В. Macleod: *Banking*, 1835, I, стр. 203). И тек у потоњим расправама његовим о теорији кредита (а нарочито у *„Речнику пол. економије“* 1863) он је дошао био до правилнога схватања.

¹⁰⁴ *Knies*: *„Geld und Credit“*, II, стр. 5—7 и 68.

¹⁰⁵ *C-te A. Cieszkowski*: *„Du credit et de la circulation“*, II, Ed. Paris, 1847, страна 6.

руку капиталиста у руке привредника, па при свем том ипак налази да кредит не долази толико од добре воље, колико већ по самој потреби привреднога промета. »Сваки, вели он, позајмљује једном, док међу тим у исти мах опет узајмљује другом руком, ређе новац а понајчешће баш саме производе«. ¹⁰⁶ Различност погледа у схватању праве природе и суштине кредита огледа се јасно и данас још у битној различности одредаба, тако нпр. једнога проф. Адолфа Вагнера, који у одељку »о кредиту и банкама« у Шенберговој Пол. Економији налази, да је »кредит онај приватно-економски однос или управ оно драговољно давање и примање економских добара међу разним личностима, при коме се некоме чини услуга у вери, да ће он, према датом обећању, ту услугу доцније накнадити«, ¹⁰⁷ док међу тим с друге стране један проф. Филиповић одређује кредит опет само као једну особену врсту неизбежнога привредног промета, при коме међу привредницима, и то већ по самој потреби саобраћаја, наступа такав однос, по коме један, за другог учини услугу (пренос добара, плаћање или учини ради), има од овога тек да очекује накнаду. ¹⁰⁸

И доиста кредит није само оно, кад се некоме намерно поверава извесна имовина, већ и свака друга услуга, на почек учинена; тако нпр. газда од куће у самој ствари кредитује кирајцију, кад му овај кирију тек по истеку месеца плаћа, а радник опет кредитује свог предузимача, кад, рецимо, за учинене му радне услуге, своју плату тек на измаку недеље прима итд. Међу тим у ужему смислу данас кредит значи: *уместо плаћања готовим новцем платити упутницом на реалну вредност.* Овим стварањем писмених упутница на извесну новчану

¹⁰⁶ Charles Coquetin: »Le crédit et les banques« III, Éd. Paris, 1876, стр. 59 и 60. — Kautsch (Bankwesen, стр. 13) вели да се кредитом чак и будуће услуге могу, опет за друге будуће услуге, размењивати!

¹⁰⁷ Dr. Gustav Schönberg: »Handbuch der Pol. Oekonomie« Tübingen, 1882, В. I, стр. 286. Известан размак времена између извесне услуге и накнаде и поверене чине суштину кредита. Стр. 295.

¹⁰⁸ Dr. Eugen v. Philippovich: »Grundriss der Pol. Oekonomie«, 1893, В. I, стр. 198. — Кредит је, вели опет Пол Лероа-Болује, извесна модификација и извесно проширене размене, дејствујући још јаче по ли и сам позан. Он је »размена извесне ствари за другу неку еквивалентну ствар, за коју се неко обавезује дагу је у одређеном року.« P. L. Besutieu: »Econ. pol.« T. III, стр. 351.

вредност како покретних тако и самих непокретних капитала, дошло се данас у самој ствари до тога, да су имовине људске извесним делом мобилизоване и представљене дакле још у једном новом облику вредности, који све то више добија данас чак и карактер једнога јавнога прометног оруђа, што год је више вере, да ће се у кредитној упутници назначена вредност о року извесно и наплатити моћи, као и што је год шири круг привредника, који је готов да овакву упутницу у плаћањима место готовога новца прима. Ова значајна појава навела је била многе економске мисленике на погрешну мисао као да је кредит кадар, да у самој ствари образује некакве нове вредности или капитале. Још у почетку XVIII столећа пао је био познати нам већ Дон Ло (у своме спису: »*Considérations sur le numéraire et le commerce*« 1709) у заблуду, да тврди како кредит не служи толико премештању, колико баш самоме стварању нових капитала. Крајем XVIII столећа развијао је своје учење о кредиту у истоме правцу Пито (*»Traité de la circulation et du crédit«*, 1771), а по њима после Прајс, Пит и др. После штетних искустава, стечених поплавом папирних замена новцу, настаде реакција, представљена поглавито у Сисмонди-ју, који (у својим: »*Études sur l'économie politique*«) поређиваше кредитне вредности с папирним тоновима хинеским, па онда у напред поменутоме Цјешковском (који доказиваше, да »*l'anticipation — c'est l'agiotage*«), и Боне-у (Bonnet: »*Le crédit et les banques d'émission*«, 1875) који (нарочито у гл. II, стр. 17—63) откриваше опет силне злоупотребе, кредитом створене и почињене. Међу тим све то није сметало, да још и у најновије доба један Маклиод тврди, да кредит ипак ствара капитале, који, у осталом, по његову схватању, у самој ствари и нису друго, до само покретна привредна снага. ¹⁰⁹

¹⁰⁹ »*The moving power of commerce.*« Macleod: »*Theory and practice of the Banking.*« I, стр. 260. У спису: »*The elements of Banking*« Маклиод се труди да докаже, већ на основу римскога законодавства, да су имовна права у самој ствари исто што и сама имања. Тако исто и у својој: »*Теорија кредита*« (*»Abstract Rights are Wealth.*« В. »*The Theory of credit*« 1889, I, стр. 17), па и у свом рацијем »*Речнику пол. ек.*« где у чланку о кредиту вели да и свијана у опште није ствар већ право. (Dictionary, 1863, стр. 351).

Стојећи вагда чврсто на овоме гледишту, да је кредит ствара ли кредит капитал? привредне размене, при коме се путем поверења накнада за учињену услугу само одгађа, али се међу тим у исти мах, зарад осигурања, повериоцу од стране дужника даје још и извесна упутница на новчану вредност учињене услуге, и не губећи никад из вида ту околност, да је кредит само једна прометна операција и ништа више, ласно је избећи све заблуде о некаквој творачкој моћи кредита. Јер исто као што размена не ствара робу, тако ни кредит не може никад створити капитал. И даље као год што упутница на новац још није сам новац, тако исто ни кредит није капитал. Све кредитне упутнице, па ма колико оне силно дејствовале на помет промета и производње добара, и ма колико се оне по функцији својој примицале чак и саме карактеру новца (као што су то нпр. банкноте), остају ипак вагда само голе упутнице на извесну реалну вредност. Оне се дакле никад не могу урачунавати у некакве засебне нове вредности, јер би иначе, по са свим умесној примедби *Шарла Жуда*, могло онда изаћи чак и на то, да се нпр. тиме, „што би сваки Француз своју имовину суосуду своје позајмио, богаство Француске од једном удвоји и од 200 повиси на 400 милијарди“.¹¹⁰ Вишак у дужника вагда је фактички мањак у имању повериоца, који поред све гаранције, коју му кредитна упутница дужникова даје, ипак вагда мање више ризикује, да му она једнога дана без вредности остане, те на основу тога, као и саме накнаде за учињену услугу, с правом онда потражује и наплату извеснога интереса. Једном речју кредит, ма колико он ко-

Користи од ризичним преношењем, распоређивањем и уједнавањем капитала, подстицао производњу, ипак зато никад није кадар да саму количину земаљских капитала непосредно умножи. Међу тим посредно кредит силно помаже живљем кретању земаљских капитала, те тако, помажући производњу, он наравно онда много доприноси и брже стварању нових капитала. Оживљујући мртве капиталне преношењем и спајањем њиховим у рукама произвођача, он несумњиво шири саму продуктивну моћ земаљску. Јасне су дакле користи од кредита у

¹¹⁰ Charles Gide, стр. 303, (у примедби).

томе, што он, преносећи капиталне из рукљ непроизводних у руке производне и прибирајући мале у велике капиталне, тим самим већ чини, те се онда и рад народни у опште корисније примењује. На тај начин тројака је дакле у самој ствари поглавита корист од кредита: 1) што помаже саму производњу; 2) што негује и шири штедњу; и 3) најзад што проширује и олакшава и сам промет добара. Поред тога кредитном организацијом постижу се још два повољна резултата: 1) смањује се интерес за послугу капитала у опште, који је некада врло висок био (за време Димостена Атински банкарни наплаћиваху 36%) и који је и данас још велики у земљама, где је кредит слабо развијен (тако нпр. интерес се пенје на 20—30% у Индији, а на 15% у Мисиру, док у Инглеској и Холандској он пада данас на 2½—2%); и 2) уштеђује се врло много на нечланоме материјалу, а понајвише у времену и трошковима око преноса (нарочито путем узјамнога пребијања рачуна по књигама). Кредит дакле није кадар да својим облицима непосредно умножи саму количину капитала земаљских, али је међу тим ипак врло јак покретач за множење прихода друштвених и на тај начин он онда наравно посредно много доприноси бржој и све јачој репродукцији капитала.¹¹¹ Кредит нема дакле никакве мађичке силе у себи, којом би кадар био, да из ничега нешто или из малог велико створи, као што то себи замишљаху један Прудон, па донекле и сам Л. Блан и Ф. Ласал, већ се он у самој ствари своди на улогу подстрекача привредне предузимљивости, а у писменим облицима својим јавља нам се само као „репрезентативно богаство“.

Наука економска разликује данас ове поглавите врете кредита:

- 1) према самој особи дужника: кредит лични, задружни и јавни; Врете кредита.
- 2) натурални и новчани, према самој природи предмета, који се позајмљују;
- 3) према различноме пореклу: кредит намеран и кредит по невољи (тј. према томе да ли се кредит намерно даје, или га већ сама природа посла собом доноси);

¹¹¹ Cieszkowski, стр. 38.

4) према времену трајања: кредите на *дуже* и *краће* рокове, за тим кредите *с роком* и *без рока*, и најзад кредите *на отказ* и *без отказа*;

5) *стварне* и *личне* кредите, према томе, да ли се на залогу или само на личност кредитује. Код првога разликује се кредит *мобилијарни* (Crédit mobilier, на покретне ствари) од кредита *хипотекарнога* (Crédit foncier, на непокретности). За развитак личнога кредита пак пресудна су ова три момента: а) *моралне особине* дужникове; б) *зарада његова*; и в) *законске гаранције* (облигационо и менично право, судска процедура, стецишни поступак као и брзина извршења);

б) кредит *консумтиван* и *продуктиван*, према томе, да ли се зајмови чине на намирење животних потреба или пак на производне циљеве. (Тако је нпр. наш земаљски кредит већим делом још консумтиван).

Код свакога драговољног кредитовања поверилац тражи од дужника за време почека, тј. онога размака у времену, који између учињене позајмице и извршене накнаде протече, извесну награду у виду некога *интереса* (interusurium) у опште (о чијим ћемо облицима у осталом мало доцније, приликом речи о приходима, нарочито још проговорити). Све законске наредбе о наплати интереса тичу се међу тим у самој ствари вазада само овога *облика интереса*, који се на *позајмице* (данас наравно поглавито новчане) *плаћа*, али не и онога, када ималац капитала од властите продуктивне примене његове интерес ишчекује. Најстарији закони, како у старих народа, тако и у Германца и Словена, били су за дужнике најсуровији, јер су у случају неплаћања чак и слободна човека чинили робом. Ово је доцније замењено већ било робијом или пак затвором за дуг. Већ с развићем познијега римског а поглавито хришћанскога (канонског) права отпале су не само све старинске нечовечне одредбе, но је у најновије доба (у Француској, Инглеској и Аустрији нпр. 1867 а у Немачкој 1868) отпало чак и само кајњавање *затвором* (изузев само случајеве лажних банкротстава) а svelо се само на случајеве притвора ради сигурности, док се међу тим егзекуција ограничила опет на само имање дужниково. Било је шта више извеснога времена у првим периодима хришћанства, када је крива чак и забрањивала сваку наплату интереса — наравно вазада

Интерес, зеленаштво и мораторија.

без правог успеха. Јер се и ово, као и све познице законско одређивање *максималних интереса*, увек обилазило и изигравало уписивањем зеленашкога интереса у саму главницу дуга.¹¹² Тек је развитак модернога кредита са смањењем интереса донео био собом и *слободно одређивање* његово према самим приликама понуде и тражње новчаних капитала. (Ово гледиште заступаху у науци поглавито: *Локе*, *Турго* и *Бентам*). Најопасније и најнесрећније зеленаштво врши се обично над сељацима, који, у оскудици организованог градеког трговинског кредита (нарочито у меничном облику), најчешће и најлакше каициарима у руке падају (узимају обично на зелен, или и на само непокретно имање а на облигације по скупе интересе).¹¹³ С тога је у економно-политичкоме погледу организовање задружнога земљоделског кредита једно од најважнијих сувремених питања (оснивање и организовање сељачких банака). Што се пак тиче *мораторија*, тј. обуставе плаћања (или управ законскога извршења) поменути је само толико, да *сигурјалних мораторија* (као нпр. средњевековних личних *Quinquennialia*) више не може бити, већ само *општите* при великим јавним кризама (као нпр. у случају ратова; тако у Паризу 1871, а у нас опет за време српско-турскога рата).

Писмени облици кредита, у којима је овај данас успео да мобилише све могуће економске вредности, како покретне, тако и непокретне, и да, исказујући их у новцу, на тај начин створи и нове паширне представнике вредности (ефекте), развили су се тек поступно од најнижих и најобичнијих личних па све до најсавршенијих сувремених видова јавнога кредита. Од првобитне најобичније признанице развили су се данас најразноврснији облици обавезница и удеонница, од личних обавеза плаћања менице, од упутница чекови и клиринговање, а од депозитних записа банкноте и папиран

Данашњи писмени облици кредита.

¹¹² Зато смо ми били принуђени, да против своених каициара и зеленаша донесемо чак и познати закон о осигурању сељачких *сет дана* *праће* земље. У осталом није то само наша болест; у аустријској провинцији *Крајина* постоји нпр. и данас још обичај, да сељаци из мржње према зеленашима уписивају чак и сама имена своја (продају жетву у бесцење, а зграде пале и руше).

¹¹³ Било је нпр. одредаба, да нагонцани интереси не могу прећи висину главнице, за тим да се интерес на интерес не рачуна, као и да се из потраживања јавним путем само онолико утерати може, колико се закључка позајмице (lex Anastasiana).

новац. Да прегледамо сада редом све ове важније облике кредита, којима се данас врши највећи део не само земаљских, већ и самих међународних плаћања, и од којих по неки достигоше чак и то савршенство, да већ и саму улогу новца у свему замењују.

Најпростији облик кредитних записа пружају нам:

1) *обавезнице* (облигације) приватне, општинске, окружне,

а) *Меница*. државне, као и разних задружних подuzeћа и *удеонице* (акције), које све скупа носе данас берзански назив *ефеката*. Долазе за тим 2) *менице* и то у два своја облика: а) *сопствене* или *соло-менице* (*promissory note, billet à ordre*), која је у самој ствари лично обећање или управ лична обавеза плаћања, исказана обично у овоме облику: „Од данас па за три месеца платићу А-у или по његову налогу суму од *x*, вредност у еспапу. Датум и потпис.“ б) *Вучена пак меница* (*Lettre de change, bill of exchange, Wechsel*) постала је из *упутнице* (асигнација *mandat, order, assegno*), којима један (асигнанат или манданат) другоме (асигнату) наређује, да некоме трећему (ремитенту, асигнатару или још и тако званоме мандатару) извесну суму о извесном року исплати. Права или вучена пак (прима) меница, само је једна особена и то савршенија врста овакве једне упутнице, коју онај, за чији се рачун она издаје, може и на другога па од њега онда и даље за тим преносити и која данас још и нарочиту законску заштиту ужива. Најпростији основни трговачки облик праве вучене менице гласи обично овако: „За три месеца од данас платите А-у или по његову налогу суму од *x*, вредност у еспапу (или у готову). Датум и потпис издаваоца.“ Издавалац менице носи име *трасанта*, онај пак, на кога се она вуче и који је прима, зове се *трасат* или *акцептанат* (наравно да он постаје акцептантом тек пошто је прими, тј. потписом својим за своју обавезу плаћања призна); док међу тим онај, у чију се корист она издаје, носи име *ремитента*, а кад своје примање другоме прода, онда је он још и *жиранат* (или *индосанат*),¹¹⁴ јер он (према и законом већ утврђеном реду протеста) стоји са своје стране вада у обавези према ономе, на кога он даље ово

¹¹⁴ Онај пак на кога индосант на полеђини (*sur le dos*) менично примање преноси зове се опет индосатар или жиратар. Пренос добија правну важност називањем на полеђини менице: „Платите за мене по наредби Н. Н. Вредност прихваћена. Датум и потпис.“ Осим овога изречног има међу тим и случајева *бланко-преноса*.

примање своје пренео буде, као год што и сви они, који би и даље још ово право наплате другима уступали, стоје опет у обавези један према другоме (наравно увек за случај несигурности дужникове) — и тако све до последњег имаоца или *презентанта* менице на исплату. Нас се међу тим овде тиче само привредна суштина и онај велики прометни значај, који меница, по своме подесном склопу као и по нарочитим законским повластицама, као трговачки новац ужива. Све даље појединости предмет су трговачкога знања и меничнога права. У суштини својој меница је *дакле, у законском облику написана, исправа, којом се примање једне личности преноси на другу* (и то најобичније већ на ономе месту, где сам дужник живи), и *дужник обавезује, да, под меничном строгошћу, означену вредност на одређеном месту и о одређеном року исплати.*¹¹⁵ Права је дакле вучена меница (*Tratte*), кад се с једнога места на друго доиста и повлачи (трасира) и кад, уместо личнога обећања, садржи *наредбу плаћања* трећему неком лицу, које у самој ствари и није дужников поверилац, већ поверилац дужникова повериоца (дакле пријамник права). Има међу тим данас већ врло много и *иомесних меница* (*Platz-Tratte*) тј. таквих, које се на самоме месту издавања исплаћују.¹¹⁶ Менице, вучене на друго које место, али ипак у самој земљи, зову се *римесе*, док пак менице које се на страну издају, носе назив *девиза*. При свакој продаји, тј. уступању и преносу меничнога примања, одбија се од меничне суме интерес до меничнога рока — тако звани *дисконто* (или *есконт*) — и ово шконтирање рачуна се наравно увек према висини интереса у ономе месту, где се меница плаћа.¹¹⁷ Менице имају међу тим и своју нарочиту цену — свој *менични курс* —, који се мења према томе да ли се за меничну суму при есконтовању (дисконтовању

¹¹⁵ Код менице је главно законски облик (нарочито текст) и сериозност потписа, па да буде пуноважна, а никад се код ње не изражује материјални оскар и порекло постанка њезиног (*causa debendi*).

¹¹⁶ На и *кашираних меница* (*Kellerwechsel*) зову Немци згодни менице опскурних личности, а *Wechselrotterei* опет узajамно индентовање и продужавање меница). С тога се понегде забрањује употреба меница код сељака (тако нпр. у нас), а Рошер предлаже у опште забрану ситних меница.

¹¹⁷ Кад банкар менице, у дисконт примљено, пре рока код неке банке даље есконтују, онда се то зове: *реесконттовање* (или *редисконттовање*).

или шконтрању) нешто више или мање од ње добија; а та виша или мања цена меница зависи поглавито од ова три узрока: 1) од карактера *валуте* онога места, на коме се меница плаћа (наравно да се вазда више цене менице онога места, где се оне у злату, од оних места, где се оне у сребру или шта више чак и у папиру плаћају); 2) од самога места плаћања и на њему уобичајенога *интереса* (*interusurium*-а) као наравно и од *рока* плаћања њезиног; и 3) од *тражње* и *понуде* и то тако, да је од двеју пијаци, које у трговинскоме односу стоје, увек тражња на оној пијаци већа, која другој више дугује и обратно понуда овет вазда већа на оној, која од друге више примати има. Ако су обострана потраживања разних места (а нарочито из разних држава) приближно једнака и ако је међу тим валута равноважна, онда се каже да менични курс на *пари* (*à pari*) стоји. Менице пак стоје испод пари-ја (тј. продају се с извесним *дисконтом* или су у *дисажији*), кад је понуда њихова велика или кад је валута на месту плаћања лоша и обратно оне стоје изнад пари-ја (тј. *продају се с премијом* или имају *ажии*), кад им је тражња велика или валута на месту исплате повољна. Наравно да повчана ажија у земљи једној повлачи вазда за собом и појаву дисажије земаљских меница на страни као и одговарајуће премије на оне стране менице (девизе), које су у злату платљиве. Све меле у цени меница, које чисто из самих односа трговачке понуде и тражње њихове потичу, крећу се вазда у врло уским границама, јер се иначе, тј. при великој премији, трговци за своја плаћања на страну не би више ни послуживали меницама, већ би онда наравно претпостављали, да сам златан новац на страну шаљу. Међу тим сва јача таласања у цени меница у међународноме саобраћају¹¹⁸ произлазе увек из самих валутних поремећаја, и онда је наравно, исто као и при пењању ажије, граница њихова са свим неодређена. Говорећи напред о самој појави ажије, ми смо већ нагласили, да она, ма колико да јој порекло њезино може лежати и у једноме стално неповољноме билансу пла-

¹¹⁸ О овоме ваљком питању бави се нарочита стручна расправа Инглеса *Goussier*-а: „*Theorie d. auswärt. Wechselcourse*.“ Нем. превод (израђен према 2-ом франц. издању А. Сеја) од *F. Stüpel*-а, Frankfurt, 1875.

ћања земаљских на страну (наравно како привредних, тако и државних, укучно узетих), ипак поглавити и најјачи извор појаве свих великих ажија лежи и лежаће вазда у несразмерноме нагомиланању лошега новца, који онда, већ по основу познатог Грешемова закона, сваки добар новац из земаљскога промета прогања, те тиме ажију ствара. Наравно да је вазда најгори и најтежи онај случај, кад, поред већ неповољнога биланса целокупних плаћања земаљских, придође поврх свега још и сама поремећена валута. Најбољи пример тому пружају нам саме наше сувремене валутне неприлике (појава ажије од 18%). Поред свег утицаја, које на појаву и развитак ажије у нас имају: 1) *наше државно задужење*, које наш, иначе повољни трговински биланс ремети, као и 2) *неизбежан утицај* и *саме аустро-угарске ажије*, од које ми вазда један део већ по самој сили, наше економске подчињености носити морамо (пошто ми наша примања отуд махом у форинтама добијамо), ипак наша ажија не би ни издалека никад могла достићи ову данашњу висину од 18 и 20%, да нема овакве (и то још на самој куповини злата засноване) и оволике циркулације сребрних новчаница.¹¹⁹ Једном речју пред науком као и пред практиком стоји ово непоколебљиво начело: да свако несразмерно пуштање у обрт лошега новца (а кад је данас већ и само сребро спало на улогу ситнога новца, онда колико ли тек праве кредитне вредности може бити садржано у сребрним новчаницама?) неминуовно већ ствара ажију, као и да ажија повлачи онда природно за собом и дисажију земаљских меница на страни, а у исти мах и плаћање премија у земљи на све оне девизе, које на злато гласе. Јер јасно је, да, као што већ раније поменусмо, при куповању меница, на страну

¹¹⁹ За време штампања доживеамо — међу многим осталима, — и то изненађење, да се тумачење чл. 11, закона о Нар. Банци укинуло, а циркулација сребрних банкнота међу тим контингентовала на „незнатну суму“ од 25 милиона! — Данас је у науци неумишљено утврђено, да у узроке преога рела за појаву ажије, долазе: 1) *делативна количина папирне циркулације земаљске*, као и *начин покривања њезинога*; и 2) *количина пл. метала*, којом земља, према својем билансу и задужењу државноме располаже, а поред тога опажено је још, да и сама цена пл. метала није без утицаја на кретање ажије, јер се нпр. у Инглеској већ изодавна опазило био, да је ажија експандала и падала увек *напоређо* са *експанзом* и *падом* цене злата. В. о томе нарочито у „*Jahrbücher f. Nationalök. u. Statistik*“ IV, II, Heft, стр. 144, и у *M. Wirth*-а: „*Handbuch d. Bankwesens*“, као III изд. његове Економије.

вучених, нико неће пристати да на курсу меница плати осетно више, но што би то изнели сами тропикови око пошљања готовога новца. Кад би дакле валута међу разним земљама једнака била, тј. кад би у њима стварни метални течај владао, онда и курс меница не би никад могао прелазити 2—3% на *више или на ниже*. Она пак тачка, на којој би се већ губило, где би се дакле сам готов новац морао да шаље, зове се с тога обично *металном или златном тачком (gold point)*.¹²⁰ У суштини својој дакле курс меница означава увек ону новчану суму, која се на једноме извесноме месту мора употребити, те да се њоме купи право исплате на другоме веком месту. Такви пак менични послови, при којима се менице на једноме месту купују, просто у циљу да се с добићу на другоме месту продаду, зову се, као што то већ и раније показасмо, *арбитраже*. — О самоме *пореклу меница* мишљења су и данас још веома подељена. Док једни иду тако далеко, да, по извесним напоменама у класичких писаца,¹²¹ чак закључују, као да је већ у старих Грка и Римљана било некаквих упутница, сличних данашњим меницама, дотле се други споре опет о томе, да ли су менице поникле за време прогонстава Јевреја из Француске [у три маха: 640, 1181 и 1316 године], који из Ломбардије издаваху путницима упутнице на заоставштину покретних им имања у Француској, или је пак меница постала код Лонгобарда и Флорентинаца за време борбе и прогонства између Гвелфа и Гибелина око половине XIII столећа. Најстарији сачувани примерак менице датиран је, по *Маклиоду*, из године 1380, а на прелазу из XIV у XV столеће налазимо већ много ме-

¹²⁰ Назива *повољног и неповољног меничног курса*, по примеру *повољног* и *неповољног* биланса, потичу још из времена меркантилне политике. Међу тим у свакоме случају, и једном и другоме, има увек људи, који се овим променама користе. Повољан менични курс дејствује дошлицом као премија на увоз а неповољан онот као премија на извоз, те тиме у неку руку сам менични курс онда с њ своје стране онег дејствује и на повраћај поремећене равнотеже у трговинском билансу земаљском.

¹²¹ Тако нпр. у Ципериовим писмима налази се једно место, у коме се Циперио у својег прјатеља Атика извештавао, да ли ће, при пошљању свога сина Марка у Атику на науке, морати му готов новац слати или ће се пак моћи послужити упутницама (помиње се *permutatio* и *perscribere*) извесно преко трговца сарача (*scamptores*). Међу тим у самоме рамском праву нема никакна трага о некаквом меничном законодавству.

ница, где посредују трговински саобраћај између Италије, Француске, Шпаније, Инглеске и Нидерланда. Суђећи по самим меничним називима и по првим меничним уредбама из италијанских градова, извесно је толико, да је меница поглавито италијанскога порекла, па сад било то мало раније или доцније. Уступање меница ређим лицима путем *индосирања* или *жира* развило се је међу тим тек у XVII столећу код француских трговаца. *Мартенс*, истражујући порекло меничнога законодавства у италијанским републикама, долази до закључка, да је менична трговина постала за време кретањских ратова.¹²² *Вашиари* Средњег Века беху она поглавита места, на којима се је менична практика израдила прво у обичајима, а убрзо после већ и самим законима утврдила и зајемчила. Било је меница, које су се о *вашиарским данима* плаћале (тако званих *вашиарских*), као што их је опет било *платљивих* и о *року (дато-меница)* или *баш* и по *виђењу (a vista)*. Ове као и друге уобичајене околности, утврђене практиком између разних трговинских средишта, зваху се *узо*.

У најновије доба уведен је један нов облик плаћања и међусобнога потирања обавеза, који је, више б) *Чек (Chèque)* и *пребијање рачуна (Clearing-house)* но икоји други, у стању да одмени привредну употребу новца. То је систем плаћања путем *чекова* и *компензовања*. Из навике депоновања новчаних сума, првобитно код златара а данас код банкара (депозитних, *жиро* или *чек-банкара*), природно је већ потекла и употреба налога за исплату, уместо пошљања готовога новца, па онда нараћно и само пребијање рачуна по књигама, у случају кад две личности имађаху готовине код истога банкара, а међу тим стојаху у трговинским односима. На тај начин, путем упутница и преписивања сума по књигама баначним (*жиро*), дошло се до тога, да се пошљање новца најкраћим и најпростијим путем избегне и уштеди. Тако се дакле, поред репрезентативнога новца (банкнота и папирнога новца, о којима даље говоримо) и меничнога плаћања (нарочито девиза), дошло најзад до система чекова и компензације, који, по са свим оправ-

¹²² Прва Кретањка поход почео је био међу тим 1096, а десети и последњи 1348 године! Да су пак менице у року XIII столећа већ у употреби биле, сведочи нам сам статут *венецијски* од године 1243, који у нарочитој члану већ говори „*de litteris Cambii*“.

даним речима *Јевонса*, може зар постати чак и систем међународнога потирања узајамних обавеза, у толико пре што је овај облик нарочито подесан за велика плаћања.¹²³

Чек (*Chèque, check*)¹²⁴ је упутница улагачева, којом овај код банке или банкара располаже готовином (оставом) својом. Сам пак чек по природи својој више је средство плаћања, но ли оруђе кредита. У Инглеској, овој отаџбини чекова, навек се претпоставља, да издавалац чекова има код банке и пуно покриће њихово и, само по изузетку, примају се на исплату и чекови на веру (на кредит) или преко износа (конто-а) депоноване новчане суме. Ко, по споразуму са банкарџ својим, хоће своја плаћања путем чекова да врши (а у Инглеској се обично каже, да „донимени само чековима и плаћају“) тај од банкара добија нарочити *савезаљ чекова* (*Carnet* или *livre de chèques, check-book*) тј. низ бланкета које има да испуни и одсече с одговарајућим талонима (јукстама), који остају с назначењем имена примаочева, суме и датума, кад је чек одсечен и издат. Чек може гласити или на извесно лице (или по његову налогу), или на доносиоца. Он се мора одмах по пријаму (обично за 24 сата, а при даљему преносу — и то најчешће „*blanco*“ — у року од 48 сата) на исплату поднети и исплаћује се без одлагања. Према томе он нема акцента, нити пак носи интереса, па наравно да онда није ни предмет трговања (као што је то случај с меницама). Обично се разликују данас чекови од две руке: *црвени* за преносење (жиро) и то из места у место и *бели* за подизање новчаних сума у месту.¹²⁵

С проширеном навиком, да сваки имле имућнији своју готовину код извесне банке депонује, која му у

¹²³ *St. Jevons*, стр. 237 и 243.

¹²⁴ По самомо пореклу речи (*отул* и *Echèque* и *Echiquier*) правилнији је француски назив *chèque* од инглескога (и у Немачкој уобичајенога) *check*. В. Schiebel-Brentano: „*Die Lehre von den Wechselbriefen*“, Leipzig, 1877, (4-то издање), стр. 247, у примерци.

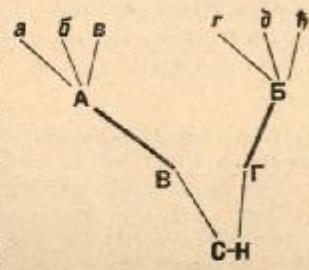
¹²⁵ Систем чекова зајемчен је у Инглеској нарочитим законом од г. 1833; у Француској су пак чекови ушли у јавну ширку употребу тек од г. 1865, кад је и први закон о чековима донесен био (измешен 1874). У осталим европским земљама радња с чековима још није законски потпуније уређена и зајемчена.

књигама о томе текући рачун (конто-коренат) води и обично и извештан интерес плаћа, — као и да путем чекова преко банке своје рачуне онда исплаћује, природно се дошло и до те даље увиђавности, да се онда и узајамне обавезе пребијају или компензују. С овим се и опет прво у Инглеској отпочело било и то прво на тај начин, што је одређено и установљено било једно нарочито место (*Clearing house*), на коме се је ово узајамно потирање или пребијање новчаних потраживања вршило. Већ око године 1775 неколико Лондонских банкара најмише један подесан локал (*Clearing Room*), у коме се агенти њихови састајаху у циљу, да узајамна баначна потраживања по разним писменим исправама обрачунавањем намире. То је управ, као што *Јевонс* вели, био првобитно чисто приватан један клуб, о коме се у јавности слабо што и знало.¹²⁶ Установи овој придруживаху се међу тим све шири банкарски кругови и тако се најзад основа у тој сврси и формални савез с нарочитим биро-ом, у коме банкари узајамне обавезе своје пребијаху, и то све опет властитом иницијативом а без икаква законска ослоња и заштите. Тако постаде између г. 1790 и 1800 установа нарочитог Лондонског *Clearing-house-a*, коме се тек у год. 1854 придружише и удеоичке банке Лондонске (*London Joint stock Banks*), па после многога устезања најзад и сама Банка Инглеска. Год. 1858 (нарочито на заузимање велике банкарске куће *Ser Џона Лџока*) овај систем ликвидовања рачуна проширен је био и на провинцију. И данас у скромној Лондонској сали за пречишћање рачуна (за *Clearances*) на *Lombard-Street-у* потре се суделовањем 26 главнијих банака дневно по 20 и више милиуна фуната стерлинга (годишње по 150 и више милијарди динара) а без икаква новчана посредовања.¹²⁷

¹²⁶ *St. Jevons* op. cit. стр. 216—217. Међу тим по *Боквалберу* („*Dissertation sur la nature des richesses*“) излази као да је нечега малик на ово било већ у XVI столећу у Лиону, где су на годишњем састанку француски трговци своје међусобне обавезе потирали.

¹²⁷ *Jevons*, на истом месту као и на стр. 276. Он је претоставио овај систем ликвидовања у овој очигледној слици:

Клијенти банака (или банкара) а, б, в, и з, д, е, у разним провинцијалним местима А и Б

Навика депоновања довела је наравно собом и употребу чекова, а вођење кредита по књигама баначним и развијен систем чекова природно су опет изазвали и овај систем компензовања по текућим рачунима, који се понајлак развио до установе данашњег *Clearing-House-a* (*Klärungs-* или *Abrechnungshaus-a*). *Clearing-house* није дакле у суштини својој ништа друго, до својни орган банака и банкара у циљу компензовања *узајамних потраживања*; он нам, у вези с чеком, представља врхунац савршенства у модерноме промету, *идеал имања без новца*. На месту ликвидовања данас свакога дана банке и банкари пребијају простом разменом платљивих папира (меница, чекова итд.) милиуне исплата, које би се иначе звечећим новцем (или новчаницама) вршити морале, и у исти мах преносе и изравнавају и сва своја међусобна потраживања, исплаћујући међу тим само разлику (*saldo*), па и то врше обично данас упућивањем на свој привремени рачун (тако звани транзиторни конто) код централне земаљске банке (тако нпр. у Инглеској код „Инглеске Банке“, *Bank of England*),¹²⁸ Колика се уштеда у трошковима и времену овим начином постиже најбоље показују примера ради ови подаци (банкарске куће *Sir J. Lubbock* још из г. 1864), по којима излази, да се плаћало:

пребијањем чекова и меница у <i>Clearing-House</i> -у	70·8 %
чековима и меницама (без пребијања)	· · · · · 23·3 „
новчаницама Ингл. Банке	· · · · · 5·0 „
новцем	· · · · · 0·6 „
новчаницама осталих банака	· · · · · 0·3 „
	<hr/>
	100·0

Рачуна се пак да се у години 1881 плаћало у Лондону свега:

звечећим новцем	· · · · · 0·728 %
новчаницама	· · · · · 2·039 %
чековима	· · · · · 97·233 %

имају у просторици своје агенти В и Г, који се у *Clearing-house*-у *CH* састају и обрачунавају. Стр. 214.

¹²⁸ Ово до године 1864 за изравнање салда међу банкама служиле су још новчанице, а отада се и саме различне пребијају по књигама „Инглеске Банке.“ Обрачунавања у Лондонском *Clearing-House*-у врше се трепут дневно: јутром у 10¹/₂, по подне у 12¹/₂ и у 2¹/₂ сата. Дневни обрт његов креће се између 8 и

Тако се дакле привредни промет у неку руку опет враћа данас једноме новом, само усавршеном, *систему трампе*.¹²⁹

У огромним размерима развило се ово пребијање (клиринговање) у Сев. Америци, и то прво оснивањем таквога завода у Њу-Јорку у г. 1853, коме убрзо (већ 1858) приступише 57 банака, а у години 1880 већ је у 28 већих градова било и нарочитих „Клиринг-Хауса.“ Промет Њу-Јоршкога клиринга превазишао је убрзо висину Лондонскога (пеће се данас до на 240 милијарди динара годишње). У осталим земљама ова је установа међу тим још слабо развијена. Тако француски „*Bureau* (или *chambre*) *des Compensations*“ не потиरे више од два до три милиуна динара дневно. У Берлину се овај посао обрачунавања међу банкама врши у „*Cassenverein*“-у (*Klärhaus* под руковођењем „Немачке Банке“ или у последње време још и тако звани: „*Giro-Effectendepot*“, с пребијањем од 60%; у Берлинском „*Cassenverein*“-у компензовано је било на овај начин у години 1890 на 12 милијарди марака).¹³⁰ У Бечу је опет год. 1864 био основан „*Saldo-Saal*“, кога је 1872 заменио „*Wiener Saldierungsverein*“. (У 1877 год. целокупни износ био је 108 милиуна форината, од чега је опет само 64% изравнано узајамним пребијањем, а међу тим 36% исплаћено било готовином).

Кредитне заменице звечећег новца, које се по природи својој онајближе примичу улози и карактеру самога новца, јесу *банкноте* и *папирни новац*. Поред система плаћања путем меница и пребијања текућих рачуна по књигама тако званих депозитних или чек-банака, придобила је у новије доба још и сама *новчаница* или *банкнота*. Као што већ и сам назив њен казује, *банкнота* је *упутница* банке на себе саму, и то *упутница*, која се по виђењу (*a vista*), дакле одмах по подносу, има да исплати *донносиоцу* реалним новцем. Она иде од руке до руке исто као и новац, па ипак зато она нити је у прав-

40 милиуна фуната стерлинга. Број дневно улизаних и излазаних чекова износи 60—80.000 комада. Данас већ и други већи градови инглески имају своје нарочите *Clearing-houses*, па има га чак и међу железницама.

¹²⁹ *Levons*, стр. 233 и 235.

¹³⁰ Међу тим, већ с првом *Цесаре*, Амстердамска и Хамбуршка банка врше већ од више година систем преноса (или преноса по књигама), који је прави прототип нашега клиринговања. *Levons*, стр. 277.

номе ни у економном смислу новац, јер она није сама по себи никакво средство или оруђе плаћања (онако, као што је то на прилику по сили закона случај с папирним новцем), а још мање је неко стварно мерило вредности, већ само један особени облик баначнога дуга, дакле *кредитни сурогат или заменик новца* —, у овоме погледу исто као и остале кредитне заменице новца: менице, упућнице, чекови итд. Прво су поједини банкарски издавачи остављачима признанице на примљене суме на чување (или оставу) и такви *рецеписи* италијанских и нидерландских депозитних банака почели су већ бити циркулисати уместо новца и тиме се примичати карактеру данашњих банкнота. У Инглеској све до године 1746 још је већина банкара припадала еснафу златарског, пошто су златари били првобитни банкарски, који оставе примаху и на њих своје признанице издаваху (*Goldsmith's Notes*). У осталом већ је и у старој Кини и Јапану било извесних папирних заменика новцу, о којима је већ крајем XIII столећа први глас у Европу донео бискупски путник Марко Поло. (Маклиод тврди, да су ноте у Кини отпочеле оптицати већ од почетка IX столећа). Па и у старих Римљана било је већ некаквих признаница на оставе код банкара (*argentarii*), које ношаху име *resertum*-а. Из оваквих и сличних записа, какве на прагу новог доба а нарочито у временима јавне несигурности банке и банкарски почеше издавати својим остављачима, развили се понајлак и модерне банкноте које данас у суштини својој доиста и нису друго до „претпостављени новац“ (и то злато, *or supposé*). Већ из овога следују одмах и две битне особине банкнота: 1) да оне морају бити вазда у довољној мери осигуране (фундиране), или како се то данас најобичније каже, *покривене*, и то наравно само оном врстом новца тј. оним металом, који је по карактеру својем данас међународно оруђе плаћања, дакле златом (па сад било то у искованоме новцу, или и у полугама, баарама) при чему злато само у извесној врло ограниченој мери може бити замењено сребром, а никако пак другом каквом врстом имовине (нпр. непокретности) или лошега новца (нпр. ситнога, у који се у осталом данас све више и само сребро убројава). Банкнота по самој природи својој намењена је *уопшћеном домаћем саобраћају* и само по изузетку одлази на страну, одакле се

у осталом увек врло брзо и враћа), и онда је са свим близу памети, да свако друго недовољно покривање и исплаћивање банкнота неком лошијом врстом новца (рецимо као у нас сребром) неминовно повлачи за собом ту последицу, да она онда губи свој карактер једне чисто кредитне заменице пуноважнога новца, па се у самој ствари примиче природи једнога лошег новчаног материјала. Чим се пак домаћи новчани саобраћај оптерети рђавим новцем, па сад било то несразмерним ковањем ситнога новца, или непокривеним папиром (папирним новцем) или баш и лоше покривеним банкнотама, одмах наступају и позната неизбежна дејства Грешемова закона, тј. добар новац одлази на страну а на њ се онда у земљи мора, већ због саме реткости његове, да плаћа извесна премија у облику новчане ажије и то на огромну штету целокупне привреде земаљске. Прва је дакле битна особина сваке праве банкноте, да она мора бити покривена реалним новцем, тако да се у свако доба може њиме исплатити. 2) Друга битна особина банкноте лежи даље у *пуну слободу њенога оптицања*, што у природној вези с првом погодбом значи, да се она може и сме само врло опрезно издавати и то наравно вазда само у оноликој мери, у којој је саобраћај земаљски у пуноме паритету са златом са свим драговољно примао буде. Свако сувишно наметање банкнота, па сад било то путем насилнога курса или лошега покрића, природно излази опет на то, да оне онда престају бити праве кредитне заменице реалнога новца, пошто се једним обилазним а не више чисто кредитним путем у саобраћају носе. Кад једном знамо то као закон, да вредност новчаних јединица стоји вазда у обрнутој сразмери с количином њиховом, као и да се новац у опште у земљи једној не може преко праве потребе промета земаљскога умножити, а да сâм у цени не падне, онда је опадање вредности оваквога једног несавршеног кредитног заменика новчаног, а у односу према правоме новцу, — дакле појава ажије — једна неизбежна последица. Једном речју друга битна погодба сваке праве банкноте та је, да се она, чак и поред довољнога покрића, не сме ипак никојим начином саобраћају наметати, већ се мора и може простирати само до оних граница, које им вера у свагдашњу пуну исплату њихову драго-

вољно прописивала буде. У природи банкноте не сме дакле бити ничега, што би свагдашњој слободној исплати њиховој реалним новцем на путу стојало (као нпр. кад би оне биле покривене баш и само златом у полугама, те се услед тога одмах по презентацији не би могле и у мањим сумама исплаћивати, или, што је још много горе, кад би у опште само сребром покривене биле!).

Већ према самој природи ових битних особина банкнота излази јасно, да оне, као чисто кредитне заменице пуноважнога новца, које се увек по виђењу пуноважним новцем исплаћивати морају, циркулишу дакле у свему *уместо новца*, не потребујући при томе *никаква преноса*, дакле просто из руку у руку и то увек у оној *количини*, у којој их сама *потреба саобраћаја* примала и одређивала буде; за тим да, исто као и новац, оне *не могу носити никаква интереса* и да, исто као и он, морају потицати још и из таквога познатог извора, који у јаности довољно јемства за кредит самих новчаница пружао буде, дакле да их у опште *могу издавати само познате и јавно признате банке*. Кад овоме даље додамо још и то, да *банкноте увек гласе на округле суме* и да се по правилу, само *путем давања кредита* (поглавито есконтовањем и ломбардовањем, а никако, као ово нпр. у нас, куповином злата путем сребрних банкнота и давањем позајмица држави) у обрт пуштају, онда нам је права природа банкнота тек јасно и довољно позната. Начин дакле, којим банкноте у саобраћај улазе и како се оне у њему одржавају, јесте једна врло важна околност за правилну оцену банкнотне циркулације. Све тако зване *новчаничне банке* (*Banques d'émission, Banks of issue, Zettelbanken*) пуштају своје ноте у саобраћај у самој ствари на тај начин, што, *дајући публици кредите, оне га у исти мах и саме код публике узимају*, пошто своје зајмове не дају никад у звечећем новцу, већ само у упутницама на њ, и то поглавито есконтујући сигурне папире од вредности (нарочито трговачке менице с роком од 90 дана) као и дајући зајмове на сигурне залог. Сви остали путеви пуштања нота у обрт, као давање зајмова држави или окрузима и општинама, дају се употребљавати само по изузетку, исто као и одређивање насилнога течаја или тако званог *принуднога курса* у случајима јавних криза и невоља.

Већ је Адам Смит јасно био схватио праву природу банкнотне циркулације, поредећи је са системом замишљених ваздушних путова, који би нам, кад би их нешто имали, онда допустили да све земљиште, у јавне друмове и путове уложено, корисно као њиве и ливаде употребимо. Јер поглавита *корист* од употребе банкнота доиста и лежи у томе, што се њима врло много *уштеђује на трошковима и губитку времена око велих исплата и пошљања* као и на *самоме абању кованог новца*; па не само то, већ кредитном емисијом новчаница банке *донекле проширују и саму еластичност својих новчаних капитала*, пуштајући у самој ствари ваада више нота у обрт, но што металне подлоге њихове износи. На тај начин, а не плаћајући међу тим никакав интерес на сав тај вишак вештачки кредитом створенога новчаног капитала свога, новчаничне банке наравно да су онда кадре, да, поред прибирања новчаних капитала, још и овим путем на *обарање земаљскога интереса* донекле корисно утичу. Не треба међу тим сметати с ума, да издавање банкнота никад није издавање самога новца, као што је то и један *Џон Аб* још себи погрешно замисљао, већ само један *специфични облик кредитнога замењивања звечећег новца*, који се даје извести само путем пуноважнога новчаног покрића а никако сумњивим подлогама, као што је то најбоље показао познати случај с асигнатима у Великој Француској Реполуцији, који, поред свега покрића у непокретноме имању, одоше врло брзо у бесцење, добивши убрзо карактер једнога чисто папирнога новца. Након Адама Смита нарочито и стручно бавио се овим питањем о природи банкнотне емисије *Давид Рикардо*, 1797 године беше, поводом ратовања с Француском, заведен тако звани *„bill of restriction“* тј. принудни курс за банкноте Инглеске Банке, која зајмове држави за ратне потребе даваше и за 22 године трајања његовога ажија се врло често пела и до 25%. Да би се томе на пут стало, *Р. Пил* образова стручну комисију (*Bullion Committee*), којом приликом и Рикардо изнесе своје назоре, који кулминаваху у томе, да је само сувишна емисија банкнота крива за појаву и развитак ажије, јер нам, као што он вели, „искуство доказује, да је увек било злоупотреба, кад год је влада или банка добијала неограничену повластицу издавања

новчаница.¹³¹ Од каснијих писаца Роб. Торенс, Норман, а нарочито Мак-Колок, Беџот, Џевонс и Сајд заступаху мање више исто гледиште, по коме дакле и банкноте улазе у састав новчане циркулације земаљске, те према томе, не само што морају бити сигурно покривене и увек златом платљиве, већ се пита више и свагдашња емисија њихова мора регулисавати према новчаној потреби земаљској. (Тако звани *Sight-principle*). Крајњи представници овога правца, тако звани *буџонисти*, ишаху тако далеко, да у банкнотама гледаху само једну олакшицу новчаног промета и према томе захтеваху, да банкноте у пуној мери издавања морају вазда бити покривене металним новцем (Тако Ф. Гајер, Волковски, Чернуски, Бодрилар, Тејкамиџ и др.). Према овоме правцу, који је у самој ствари на у овоме питању са свим правилим теоријским погледима Смит-Рикардова учења заснован био, стоје на другој страни опет присталице *слободног трговинског регулисања емисије* (тако званог *banking-principle-a*), који учяху да је банкнота само један *кредитни заступник новца*, од прилике исто онако као и меница и чек, и да према томе у самој ствари правих банкнота (наравно златом покривених и платљивих) никада не може бити сувише (јер то може да буде случај само с папирним новцем), пошто се *слободна емисија банкнота управља вазда према самој употреби њиховој*. Док Тук и Фулартон, као присталице овога начела, беху противни свакоме строгом ограничењу емисије на извесну цифру (контингентовању), али захтеваху међу тим, да се ипак законом осигура исплата банкнота извесним начином баначног покрића (*bankmäßige Deckung*), докле Њумарч, Вилсон, Маклиод, Кирсел-Сенеј, Мил, А. Вагнер и др. нагињаху чак тако званоме *инфлационизму*, који, унаточ буџонизму, хоћаше мање више пуно слободу емисије. Искуство је међу тим из оба ова правца поцрпило ове поглавите поуке: да емисија банкнота свакојако мора бити законски уређена и осигурана, пошто је банкнота одиста врло важан саставни део новчане циркулације

¹³¹ У „Начелима пол. економије и порезовања.“ *Oeuvres Complètes de David Ricardo*, Paris, 1862, стр. 293. Многи практични предлози његови о преустројству Инглеске Банке били су касније усвојени и узаконени познатим Парлоским банактом у години 1844.

земаљске (*Sight-principle*), али да ипак строго ограничавање саме количине издавања није никако оправдано, јер има прилика, у којима саобраћај може, не само без штете, већ шта више баш и корисно да поднесе јачи обрт новчаница, као што и обратно има опет прилика, у којима је мања емисија саветна. При здравој и сигурној основи покрића, стоји поглавито до увиђавности саме управе банчине, да умешном *дисконтном политиком* (подесним дизањем и спуштањем интересне стопе) ове односе сама регулисава. (Познато је, да смањење дисконта смањује, док повишење његово опет повећава металну готовину и обрт новчани.)¹³² Најбољи и најсветлији пример тому пружа нам Банка Француска (*Banque de France*), која је сигурним покрићем (тако је нпр. у мају 1894 на подлози металне готовине од 3 милијарде обрт њезиних новчаница износио свега 3½ милијарде динара, тако да је онда у самој ствари свака њена новчаница од 100 динара била покривена са 86 динара металне готовине) и у томе циљу вазда вештом дисконтном политиком чак и у најтежим моментима (као нпр. у год. 1871 за време и после рата, а нарочито приликом посредовања при набавци новца за исплату ратне одштете од пет милијарди) умела маневрисати тако, да је своје привредном и финансијском позиву увек достојно одговарала; док је међу тим Инглеска Банка, заснована Пиловим актом на строгоме *Sight-principle*-начелу, већ чешће у кризу долазила на раније чак и самим кредитом у Француске Банке послуживала се. Толико је извесно, да би, по познатој речи *Тук*-*ковој*, *слободна трговина у банковању у самој ствари одиста значила слободу швиндловања*.¹³³

Овом приликом потребно је одмах констатовати и тај факат, који смо раније већ приликом речи о клиринговању нагласили били, а наиме, да у земаљама, у којима је кредит данас врхунац својега савршенства достигао као што су Инглеска и Сев. Америка, и сама употреба

¹³² Е. Сајд поставља чак као правило, да банка, кад јој метално покриће издани на 3% треба да дати интерес на износи од 10%, при покрићу од 60%, 80% а при пуном (100%) 2½%. Е. Сейд: „Die wahren Grundsätze des Banknotensystems“, Leipzig, 1875, стр. 39 и 41.

¹³³ *Free trade in banking is synonymous with free trade in swindling!* — Ближе о овоме в. у нашој расправи: „Теорија и пракса посмачичких банака“. Из „Гласника“ кн. 66, Београд, 1886.

банкноте уступа све више место систему депоновања и пребијања рачуна. У томе погледу предњачиле су Шотске банке и од њих је после овај систем чек-банака пренесен био у Инглеску и Америку. Навика депоновања и плаћања путем чекова и клиринговања тако је моћно данас развијена у Инглеској, да сума новчаних депозита, додата законитоме металном покрићу, превазилази данас суму оптицања новчаница. Тако је нпр. у мају 1894 године циркулација банкнота Инглеске Банке износила у округлој цифри 25,300.000 фун. стерлинга, док је међу тим метална готовина њезина (у новцу и полу-гама од злата и сребра) износила 32,200.000 ф. дакле готово за 7 милиуна више од њезиних нота у оптицају. А то најбоље показује, да су њезине банкноте постале у истини данас само голе представнице депонованог новца, дакле и саме у неку руку чекови на доносиоца! Скупа с осталим емисионим банкама (и шотским и ирским) цео обрт новчаница Велике Британије износи данас око 40 милиуна ф. ст. (1 милијарду динара) и сва ова сума више је но покривена металном готовином. Међу тим Инглеска врши данас све своје огромне новчане операције металном готовином, која не износи више од 40% количине металног новца (*Stock-a*) у Француској и са емисијом банкнота, која једва достиже трећину новчаничне циркулације Француске Банке.¹³⁴ — Још је нарочито напоменути, да ће се циркулација банкнота увек боље и правилније моћи одржавати онде, где је привредна снага народна развијенија, јер привредна слабост повлачи за собом и оскудицу новца, а оскудица новца не трпи онда наравно ни јачу кредитну циркулацију новчаница. Банкноте, плаћиве златом, враћају се онда убрзо банци на исплату, док оне, које се опет силом намећу, стварају ажију. Никад се међу тим све банкноте од једном не враћају банци на замену, већ вазда поступно и то тако, да се по правилу увек прео враћају кружније па тек онда ситније; само је приметити, да сувише ситне банкноте (нпр. од 1, 2 и

¹³⁴ В. Р. L. Beantien, op. cit. Т. III, стр. 459—460, 598 и 610. — У Америкци, при пуној слободи банака, (има их које народних, које државних на ажије основаних, свега 6269 на броју) новчана готовина њихова, које у властитоме капиталу, које у депозитима, пење се данас на суму од близу 18½ милијарди динара, од којих је преко 13 милијарди употребљено на есконт и лебардовање. На истом месту, стр. 519.

5 динара) већ губе свој кредитни карактер (јер су обично онда и покривене сребром) и у самој ствари постају папирни новац. С тога права банкнота (тј. она која се златом исплаћује) не би никад ни требала да силази испод обичне најмање јединице златног новца (од 10 динара).

У самој практини развили су се међу тим и различни начини покривања (или фондирања) новчаница, које, у главном, можемо свести у ова три основно различна система: 1) континентални или систем *сраз- Разни системи мерног* (квоталног) покривања, кад се законом покрива. одреди, који део новчаница мора увек бити покривен металом а остатак наравно сигурном листицом. Овај систем примењен је био поглавито у Германији, где је *трећина покривања* код већине приватних банака узаконена била. Законом од 1875 године утврђено је међу тим за „Немачку Царевинску Банку“ поред тога још и начело тако званог „*иссредног контингентирања*“ непокривених новчаница тиме, што јој је прописано, да свега непокривених нота сме издати до суме од 250 милиуна марака, а свака емисија преко ове границе да се порезује са 5%. На тај начин проширење емисије преко овога утврђеног контингента могућно је само путем осетног повипавања дисконта. Остале пак немачке банке смеју свега издати непокривених нота за 130 мил. мар. Овај непокривити систем назвао је *Девонс методом еластичног ограничавања емисије*.¹³⁵ На систему сразмерног покривања почивале су пређе и француске провинцијске банке до укинућа њихова у год. 1848, па и америчке до преустројства њихова у год. 1864. Наша Народна Банка основана је 1883 г., исто као и швајцарска у год. 1875, на начелу металног покривања од 40% ($\frac{2}{5}$) емитованих новчаница (по негде је опет усвојена била *четвртина* као нпр. у Тириншкој и Либечкој Банци, а негде и сама *половина* као нпр. у Данској). Овај систем покривања није дакле у ствари никако плод *banking-principle*-а тј. оне слободе у емисији, која је до данас само Француској Банци, па и њој не апсолутно (пошто су јој крајње границе емисије ипак одређи-

¹³⁵ St. Devons, стр. 178, тачна 6. Он ту разликује све могуће варијанте у 14 различитих метода, у које улази и сам папирни новац.

ване, поверена била.¹³⁶ Чисто сразмерно покривање, без примесе онога бројнога ограничавања, какво је данас у Немачкој, тј. онакво, какво је у нашој и у Швајцарској банци примењено, врло је слаба гаранција, нарочито за оне земље, које по својој привредној немоћи у опште нису кадре да јачу кредитну циркулацију банкнота одрже. Јер кад се банке на граници законске емисије налазе, онда је већ и најмањи поремећај новчане пијаци кадар, да прописану сразмеру покривања погорша (ако је нпр. за милион готовине пуштено у обрт $2\frac{1}{2}$ милиуна новчаница, то онда, чим би се само $\frac{1}{2}$ милиуна нота на замену вратило, одмах и сразмера покривања пада од 40 на $25\frac{0}{100}$!). Он се даје данас дакле одржати само онде, где је већ самом практиком осведочено, да је он у опште за дотичну земљу довољан, тј. онде, где је привредна моћ јача и јавни кредит развијенији. 2) Други британски систем делимичнога покривања (или тако званог контингентирања) састоји се у томе, што се у смислу чистога *Currency-principle*-а емисија нота никако и не сматра за један прост баначки посао у ономе смислу, у коме је то, рецимо, случај с меницама и чековима, већ за државно регално право, онакво као што је ковање новца. Како дакле и новчанице улазе у састав новчане циркулације земаљске (*Currency*), то, ма колико оне на кредитну почивале, мора се по учењу овога правца ипак законом утврдити, до које се суме у опште сме допустити издавање металном готовином непокривених новчаница. Строго у духу овога начела би Пилловим актом од год. 1844 преустројена Инглеска Банка (*Bank of England*) а остале провинцијске банке опет јако ограничене, и то махом у корист њезину. Овим актом утврђено је, да металом непокривене ноте Ингл. Банке (које су међу тим ипак покривене старим дугом државним) могу из-

¹³⁶ Ми овде за сада говоримо само о слободи или ограничењу емисије, а никако и о слободном установљивању или ограничавању (новчаница) самих новчаничних банака. Потпуно начело *banking*-а обухвата међу тим не само слободу емисије већ и уступање овога права свима по закону добро уређеним банкама (а не само једној привилегованој). У Француској пак постоји само једна емисиона банка, али са слободним правом емисије, јер и последњи максимум емисије од 4 милијарде, која јој је од 1833 год. прописан (у 1883 год. на $3\frac{1}{2}$ милијарде динара), у самој ствари је чисто теоријске природе, пошто он никад до сад још ни достигнут био није.

носити суму од 14 милиуна ф. ст., која је до данас међу тим порасла на 16·2 милиуна, а свако даље издавање новчаница мора у пуној мери бити покривено златом (новцем или бџарама, при чему злато само до $\frac{1}{3}$ може бити замењено сребром). Сама пак банка подељена је у два одељка: један, *banknote* (*issue Department*), који само до горе означене суме новчанице издаје, и то их у размену за сигурне папире од вредности предаје другоме тако званом *баначном одељењу* (*banking Department*), а преко контингента вада наравно само у размену за пуно метално покриће. Нове новчаничне банке не могу се више оснивати, а емисија затечених провинцијских приватних банака ограничена је међу тим тако, да целокупна сума непокривених нота у целој Вел. Британији не сме превазићи цифру од 30,560.000 ф. ст. (узета приближно према искуству стеченом последњих година). Права њина прелазе међу тим полако све више на централну Ингл. Банку, тако да је нпр. већ крајем 1888 целокупан контингент нота инглеских приватних банака износио свега само 5,280.000 ф., и у исти мах у Шотској било онет свега само 10 банака с контингентом нота од свега 2,676.350 ф.¹³⁷ — 3) *Трећи изглавити особени начин јесте: амерички систем пунога покривања хартијама државнога дуга.* Суштина његова у овоме је: све банке, које извесне законске прописе испуно, добијају право емисије, али тако, да количина издатих новчаница не може прећи извештај проценат основнога капитала. Међу тим за сву суму емисије морају се код државнога контролора новчаног промета (*Comptroller of the currency*) депоновати државне облигације и то тако, да целокупан обрт баначних новчаница не може никад превазићи 90% вредности депозита, а осем тога мора свака банка још по 5% свога новчаничнога обрта и у готову новцу положити, из чега се онда образује нарочити централни фонд за исплату новчаница. У размену за овакво покриће, државни контролор издаје свима банкама (па звале се оне „народне“ тј. опште савезне, или „државне“ тј. појединих савезних државица — *National* или *State-Banks* —)

¹³⁷ Првобитним Пилловим актом било је међу тим утврђено, да остале инглеске банке смеју издати металом непокривених нота за 6,460.000, шотске за 2,730.000, а ирске за 6,350.000 ф. ст.

новчанице једнога и истог основног облика. При добром финансијском стању — какво је у осталом тек у најновије доба постало америчко — овај систем двојако је онда користан: јер њиме не само што се у пуној мери осигурава публика, већ се и финансије државне помажу сигурним „уновчењем државнога дуга“ (као што је то *Курсел-Сенеј* згодно назвао). Међу тим, у земљама с поремећеним финансијама државним, као и у моментима криза, кад се само сигуран звечећи новац тражи, овај начин покрића врло је непоуздан, као што је то зараније и много скупо плаћено америчко искуство показало било. Овај систем заснован је био првобитно Њу-Јоршким законом од 1838, а 1863 проширен на све савезне државе. Крајем 1888 било је на тај начин у Сев. Америци већ 3140 новчаничних банака с обртом нота у суми од 115 милиуна долара. Овај амерички систем почива као што се види само у толико на *banking-principle*-у, у колико право емисије није ограничено на само један (као нпр. у Француској, Русији и Аустро-Угарској) или на неколико њих (као нпр. у Инглеској и Италији) новчаних завода, већ је оно свима банкама допуштено, али међу тим сам обим издавања стоји ипак као плод *Currency-principle*-а, пошто је већ самим начином покрића строго ограничен. Према томе може се као опште правило констатовати, да пуна слобода рада новчаничних банака нигде у свету не постоји, што најбоље већ само собом сведочи, да издавање банкнота чини одиста један важан саставни део новчане циркулације земаљске, који се с коришћу само у извесној ограниченој мери употребити даје. Француска Банка (*Banque de France* основана 1800 а пррестројена 1848) има у томе погледу, као што већ напред поменуемо, још најодрешеније руке, ма да је она с друге стране опет једино привилегована и самим законом позвана, да државу финансијски помаже. Далеко би нас одвело кад би се овде даље и дубље упуштали у организацију разних новчаничних банака; у економној политици имаћемо међу тим још коју реч више да кажемо о самој техници и политици емисионих банака. За сада се овде ограничавамо на то, да поменемо свега још два најважнија примера из оних земаља, у којима банкноте под принудним курсом циркулишу, па се према томе онда наравно у самој ствари примичу и карактеру папирнога новца. Царско-руска Банка, основана 1860 го-

дине с државним капиталом (који данас износи 25 милиуна рубаља основнога и 3 мил. р. резервнога), у свему је државна банка, која стоји под управом министра финансија. Банкноте њезине, које гласе на 1, 3, 5, 10, 25 и 100 рубаља, имају насилан течај, тако да је, поред свега тога, што руска држава располаже данас металном готовином од близу $2\frac{1}{2}$ милијарде динара, коју би успешно на регулисање валуте употребити могла, ипак ажија још врло осетна. И Аустро-Угарска има само једну централну новчаничну банку (већ од г. 1816), чија данашња организација почива на закону од г. 1887, (а којој повластица истиче крајем 1897). Теоријски и она почива на покрићу од $\frac{2}{3}$ (40%) злата или сребра, али у самој ствари новчанице њезине (од којих најмања гласи на 10 фор.) имају принудни курс и према томе и одговарајућу ажију. Кад обрт нота премаци готовину за више од 200 милиуна, онда је банка дужна да држави отуд 5% порезе плати. Поред тога држава суделује у добити још и на тај начин, што с банчним акционарима дели на пола свеколику дивиденду преко 7% годишње, чиме наравно онда повољно дејствује и на саму рестрикцију емисије. Поред банкнота постоји међу тим још и нарочити папирни новац државни, који наравно да онда још више погоршава валуту земаљску. Сличну појаву налазимо и у Италији, где 6 банака уживају право емисије с насилним курсом (поред законске основе трећине покривања) равноважно папирноме новцу државном. — И поучно је и корисно, међу тим, бацити овом приликом један поглед и на емисију наше Народне Банке, и ако у самој ствари слабо што имамо додати ономе Нар. Банку. гледишту, које смо у овом питању још пре десет година са свим одређено заузели били. Главно је, да можемо данас толико констатовати, да су се све слутње од увођења сребрне десетице у свему испуниле и да се је услед тога питање о регулисању валуте истакло у нас у први ред међу најважнија дневна економно-политичка питања.¹³⁸ Наша Нар. Банка, основана законом

¹³⁸ У већ напред поменутој нашој расправи: „Теорија и пракса новчаничних банака“, где смо (и то као члан тадашње Управе Нар. Банке) отворено већ констатовали били: 1) да се Нар. Банка (својим поглавним потпомагањем условљена као и давањем више консумтивних кредита) „није ни у колико прилагодила правим економним потребама земаљским“ (стр. 138); и 2) да је, тада бан-

од 6 јануара 1883 г. а отпочела радити тек 2 јула 1884 с четвртином ушлаћенога капитала у $2\frac{1}{2}$ милиуна динара (од чега је половина милиуна ускоро у саму зграду уложена), почива начелно, као што већ напред рекосмо, на недовољноме систему сразмернога покривања од $\frac{2}{3}$ и то у злату (дакле првобитно само са златним новчаницама); но — које због економско-финансијских неприлика наших, које опет и због, бар за наше прилике са свим крупне, новчанице (од најмање 50 динара) — она је радила првих година с врло незнатним успехом. Тадашња управа банчина затражила је била од државе златну десетицу, али уместо ње, Банка је добила у новембру 1885 од министра нар. привреде наметнуту јој сребрну десетицу, услед које је дотадашњи средњи обрт златних банкнота од нешто више преко половине милиуна већ крајем 1885 год. порастао био на 35 милиуна; а отад, — проширењем кредита поглавито великим увозачким кућама као и земаљским штедионицама (а понајвише у циљу проширења конзумтивних кредита), за тим разним позајмицама држави и општинама, па најзад и самим куповањем злата путем сребрних банкнота (пошто јој покриће у кованоме сребрном новцу земаљском не могаше више бити довољно), — подигла била емисију сребрних новчаница на цифру од преко тридесет милиуна, да је тек у последње доба, поводом тумачења чл. 11 од г. 1893 донекле, сведе на цифру од 25 милиуна, а последњим законским овлашћењем од ов. г. овај контингент и као крајњу границу утврди.¹³⁹ На тај начин сребрна десетица врло је корисно дејствовала на дивиденду акционара (која се на 18% попела), али у исти мах наравно и врло штетно на развијање ажије у земљи, која је с друге стране међу тим исту висину (од 18%) достигла. Пошто су и наука и искуство данас већ јасно и неоспорно утврдили, да емисија новчаница није никако исто што и из-

Банка наметнута, сребрна десетица (уместо златне, која би аустријске дувате заменила) већ прве године много са своје стране допринела била да се ажија развије и омах већ на 4% поине! (в. нарочито при крају примедбе на стр. 152).

¹³⁹ Баш за време штампања ово партије узаконена је (под 6 фебруара ово год.) оваква измена чл. 11: да покриће златних банкнота може бити замењено сребром за четвртину, док покриће сребрних банкнота може бити мешовито како у сребру тако и у злату, али да их Банка никад не може више у оптицају имати од 25 мил. динара!

давање меница или чекова, већ да она чини саставни део новчане циркулације земаљске и да према томе намножена циркулација лоших новчаница може да дејствује исто онако, као и умножено ковање лошега новца, то је онда и са свим близу памети, да ће у једној још земаљско-сточарској земљи с 2 мил. становника при циркулацији од 35 милиуна динара и то у самој ствари све лошега новца (25 милиуна сребрних банкнота + 5 милиуна кованага сребра — пошто се око 4 мил. сребра налази вазда повучених у суми металног покрића банчиног — + 5 мил. бакра и никла) а на свега 10 мил. динара искована злата — ажија бити неизбежна, — па ма биланс укупних земаљских плаћања баш и активан био.¹⁴⁰ Обмана је дакле кад се говори, да наш саобраћај сам тражи и одржава сребрну банкноту, зато што му је она потребна, док је међу тим у самој ствари баш напротив са свим јасно, да сребрна новчаница циркулише у оволикој количини само с тога, што се она лошим новцем, дакле сребром а не златом, исплаћује. На тај начин наша сребрна десетица примакла се је у самој ствари карактеру папирнога новца, као и свака друга новчаница која данас јединим пуноважним међународним новцем, дакле златом, зајемчена није, а овамо се међу тим законом за пуноважно средство земаљских плаћања признаје. Покриће банкнота сребром једва ли данас много више вреди од некадашњег покрића асигната конфискованим „народним непокретним имањем“ у Вел. Фр. Револуцији. Сувишна емисија оборила би данас вредност сребрних новчаница и у самој Француској, исто онако, као што је претераном емисијом асигната вредност њихова до бесцења пала била. Кад свему овоме додамо најзад још и ту невољну околност, да је Нар. Банка, немајући наравно за покриће сребрних новчаница могућности да већу количину (од 4—4 $\frac{1}{2}$ мил.) кованага сребрног новца из домаћег саобраћаја повуче, прибе-

¹⁴⁰ Сама пасивност биланса може изазвати оскудицу у новцу, али никако већ сама по себи створити и осветну ажију, ако за то већ нема услова у самоме новчаном систему земаљском; тако да нпр. у земљи с циркулацијом злата (а поред врло познатне количине лошега новца) неће у самој ствари ни при пасивном билансу моћи лако наступити појава ажије. Најбољи пример тому врстуа им Румунија, чији је загранични биланс од 1876 г. сваком годином све неповољнији, тако да је у 1890 г. увоз износио: 362,791.070 а извоз: 275,958.000 дин., па ипак ажије не бејаше.

гавала још и самоме куповању златнога новца посредством, а у циљу законског покрића, својих сребрних новчаница, онда ће нам зар тек бити са свим јасно, колико је наш систем банкнотне емисије јединствено оригиналан и колико је њиме наша домаћа валута поремећена, на велику привредну и финансијску штету земаљску (јер куповна моћ новца опада, а међу тим набавка доброга новца скупо нас стаје).

Од правих, кредитних, банкнота у самој основи је међу тим различан *папирни новац*, који држава, као свој привремени дуг, уместо новца издаје. Док се банкноте по правилу издају путем давања кредита и то према свагдашњој тражњи, па се онда наравно после краћег задржавања истим путем (дакле враћањем кредита) опет банци и повраћају, дотле се папирни новац издаје у плаћањима државним и задржава се много дуже у саобраћају, пошто се држави само у облику дажбина враћати даје. Битне особине папирног новца ове су: 1) *он се не исплаћује по виђењу*; и 2) *ужива обично принудни курс* (*course forcée*). Било је међу тим, па има и данас (нпр. немачки *Reichskassenscheine* на основу закона од г. 1874) и таквих случајева, да се новчаницама, које државне касе издају, придаје карактер службенога оруђа плаћања, али без принуде у приватноме саобраћају, обећавајући размену готовим новцем на захтев приватних; ну такви изузетни облици губе већ карактер папирнога новца, но се више примичу природи некакве *државне банкноте*. С друге пак стране банкноте, чим им држава насилни курс даде, нису више у самој ствари банкноте, већ добијају одмах карактер папирнога новца. Прави је дакле облик папирнога новца само онај, где се новчаницама принудни течај даје и где он према томе природно онда долази у категорију привремених дугова државних, а као о таквоме ми ћемо у идућој књизи имати још једном и нарочито о њему да проговоримо.

Већ по самој овој природи својој једнога чисто *државнога новчаног сурогата*, папирни новац је, наравно још много више и од саме банкноте, ограничен готово искључиво на домаћи саобраћај, пошто се у иностранству само у оној мери употребити даје, која је плаћањима са стране у земљи допуштена. Према томе још је онда тежа и

опаснија појава дисажије његове у облику *ажиије на реални новац* (а данас наравно на злато, као једини прави међународни новац), која при јачој циркулацији папирнога новца може до чисто невероватних висина да доспе. Најлепши пример тому пружа нам већ познати експеримент *Дона Аб-а* почетком XVIII столећа у Француској као и потоњи случај с асигнатима у Вел. Револуцији, крајем истога столећа. Тако звано *папирно важење*, па сад састојало се оно у чистој емисији папирнога новца или у банкнотама с насилним курсом или, што је још најгоре, у паралелној циркулацији оба ова облика, постоји данас у појединим јужно-америчким државама, за тим у Русији, Аустрији и Португалији. Међу тим у већини осталих земаља (тако у Инглеској, Француској, Америци, Немачкој, Италији, Холандској итд.) баначне, исто као и државне, ноте јесу истина законито средство плаћања, али се ипак зато у исти мах исплаћују готовим новцем, што онда наравно значи, да оне не носе више карактер правога папирног новца. Потребно је вазда добро имати на уму, да се, при емисији државнога папирног новца, у самој ствари онда ни банкноте не могу више без насилнога курса у течају одржавати, пошто дужници банчини своје обавезе према њој готово увек папирним новцем испуњавају, док је међу тим овамо банка дужна да своје банкноте металом исплаћује. На тај начин банчина се готовина извлачи и касе јој се наместо реалног новца pune папирним новцем државним.

Умножена циркулација новчаница преко граница новчане потребе земаљске, а нарочито још у облику ничим непокривенога папирног новца, повлачи за собом не само *одлив доброга новца* и одговарајућу *ажиију на злато*, већ онда паралелно с тиме наравно још и *висок курс девизама* (а међу тим онадање курса домаћим меницама на страни) и *смањење цена* свој осталој роби, што је само природна последица опадања куповне моћи новчане. Све се обавезе мењају и то наравно понајвише на штету домаћих дужника који своје обавезе у звечећему новцу вршити морају; сви односи трговине, како у земљи тако и на страни, ремете се, једном речи, сви привредни односи постају непоуздани и то с врло осетним губицима како за целокупну привреду народну, тако и за финан-

сије државне. (Једини, који у овоме општем нeredу могу да баре, јесу новчани берзански спекуланти, сарафи итд.).¹⁴¹

Употреба фиктивнога новца није у осталом никаква нова појава. Рекосмо већ напред, да је већ у XIII столећу Марко Поло наишао био у Кини на квадратно комађе пергамента, које равноважно заступаше сребро у плаћањима земаљским. Неки чак тврде, да је таквих новчаних упутница са жигом државним било већ и од 119 г. пр. Хр., а нарочито у IX и X столећу. За Диониса, тиранина Сиракускога, вели се опет да је завео био у својој земљи новац од цинка с насилним курсом. Картагињани служажу се такође некаквим кредитним новцем (у коју увијеним). Стара још Аристотелова заблуда, да новац не почива на самој природи ствари, већ просто на сили закона (отуд, вели он, и назив *νομισμα* од *νομος* закон) показала се јасно у свој погрешности својој у поменутих покушајима Ц. Лџа као и потоњих асигната¹⁴² у Француској. Папирни новац може дакле само у врло ограниченој мери корисно да послужи, уштеђујући употребу заметнога звечећег новца земаљског, али ваада у пуној вери, да ће се у случајима потребе ипак моћи заменити реалним новцем. Тако је нпр. први папирни новац, који је царица Катарина II, 1768 године још у врло скромноме размору наместо тешкога бакарног новца у Русији завела била, донекле циркулисао чак и с премијом од $\frac{1}{4}\%$. Међу тим, већ крајем прошлога столећа обрт папирнога новца понео се био на 210 милиуна рубаља. 1810 године било их је 577, 1857 г. после Кримскога Рата, 700, 1878 после турскога, 1200 (с дисажњом од 40%), а 1893 још преко милијарде рубаља. У Италији је усмел ратова за уједи-

¹⁴¹ Не знајући никак насигурно, колика се пореза у ажији плаћати има, слаби се онда појаном ажије и сама моћ понизуреније домаћих произвођача у односу према странцима. — Колико се пак финансијски штетује, да наведемо само један пример: 1877 г. Аустрија је имала да набави злата за исплату интереса на дуг државни у суми од 51 мил. фор. и морала је при томе на самој ажији да штетује 8 милиуна фор., дакле $15\cdot7\%$ — па тако је данас и у нас.

¹⁴² Асигната беше у почетку издатих за 400 милиуна ливара, али их је већ 1796 било у оптицају за 45.578 мил. ливара. Вредност њихова падала је поступно на 90, 83, 45, 22% и најзад они су вредили само $\frac{1}{100}$ номинале. Наравно да су онда цене роби скокнеле близо до невероватности: тако фунта масла и асигнатама стајала је 6—700 ливара, а пар ципела 20.000 ливара! Све законско претње нису међу тим ништа помагале.

њење ситан папирни новац истиснуо био из саобраћаја и само ситно сребро, те се чак и на ово извесна ажија плаћала. Аустрија, која је од 1866 године, поред већ постојећих банкнота с насилним курсом, завела била још и нарочити државни папирни новац (од 1, 5 и 50 фор.) и која сад тек смера да своју валуту регулише (пошто је већ неколико пута девалвацију својега папира, — дакле у самој ствари банкротство државно, — практиковала), имала је још у последње доба мене у скакању ажије од $10\text{—}20\text{—}40\%$. Још је горе пређе бивало с познатим турским „кајмама.“ Сви ови примери показују нам дакле јасно, да је данас, кад се звечећи новац куд и камо успешније и корисније замењује меницама, чековима и клиринговањем, употреба папирнога новца само једна у привредном погледу врло штетна и опасна финансијска операција државна.

Под именом *банана* разумеју се данас сви они заводи, који ма на какав начин и ма у коме облику то било, *кредитом тргују*. Банке, исто као и по- Банке. једини банкар, тргују с новцем, кредитом и папирима од вредности. *Оне дакле служе унапређењу новчаног или кредитног саобраћаја или и обојега у исти мах*. Банке се данас обично разликују од банкара тиме, што су махом основане удеоницама или пак од стране државе или какве корпорације (или општине), док банкар или ради сам, или пак с ортацима или командистима. Има међу тим битне разлике између банкарских и берзанских полова, јер док се ови крећу у кругу просте новчане спекулације, докле банкар воде својим муштеријама текући рачун, вршећи за њих наплате и исплате, било на основу примљених остава (депозита), или баш и на кредит, осконтују менице, дају зајмове на јавне папире од вредности и извршују поручбине страних банкара и трговаца.¹⁴³ Банке имају свој шири круг рада у томе, што оне, вршећи све ове послове, почивају на трајнијој основи а могу увек да приберу и јаче капитала. Тако су банке постале данас *средишта за организацију кредитног и новчаног промета, тако да је у самој ствари банчин кредит одиста данас прибран и јавно осигуран кредит било*

¹⁴³ У Инглиској се ова разлика тако строго и оштро узима да нпр. један Ротшилд у очима Инглеза није прави „*banker*“, већ увек важе берзалист.

појединих привредних слојева (трговачког, индустријског, занатлијског или земљорадничког света) или баш и целога народа (као што је то нпр. случај с великим Народним Банкама). Банке су дакле данас у главноме постале *заводи*, који кредит узимају тј. прибирају и организују а све у циљу да га опет даље дају и у томе смислу оне су онда постале главни посредници, или, као што Ганц вели, »први покретачи јавнога кредита.«

Само историјско порекло и постање банака, казујући нам потребе, које су их изазвале, казује нам тим самим већ најбоље и саму природу и суштину послова њихових. Знамо већ, како је у Средњем Веку зло стојало с набавком доброга новца — онда кад не само владоци, већ и поједини великаши и градови новац на своју руку, па често и у своју корист, коваху и када се је трговачки свет морао од ових обмана да брани чак и самом установом идеалних чисто рачунских новчаних јединица, (као што беху нпр. баначне фунте и марке, у које се разноврсне врсте новца у саобраћају претвараху). Тадашња новчана пометња природно је дакле изазвала била собом и потребу новчаних мењача (*сарафа*), који, поглавито на пазарним местима, (по вазарима, сајмовима и панађурима) испитиваху и размењиваху разне сорте новца. Ти мењачи беху дакле у самој ствари као неки јавни новчани проценитељи, који за својим столом (или клупом, *balco*) с терезијама и огледним каменом у рукама испитиваху и утврђиваху вредност разнога новца, стојећи тако на услузи трговцима и размењујући им по жељи једну врсту новца за другу а наравно ваада за своју извесну добит (провизион). Држећи на тај начин увек код себе извесну новчану готовину, ови мењачи — како им новац не би бесплодно лежао, чиняху у исти мах и позајмице, обично на залогу и на краће време. Како су се пак ове радње поглавито у Италији развиле, то и банке (од поменуте италијанске речи *banco* — клупе) као и ломбардски послови (од Ломбардије) добише отуд и име своје. Доцније се пак, поред ломбардосања, све јаче развило било и само *есконтосање* (нарочито сигурних меница) и на тај начин постадоше отуд и поглавите данашње *активне баначне радње* (тј. давање кредита: купујући папире од вредности и то наравно с одбијањем дисконта или есконта тј. интереса до рока исплате њи-

хове, као и дајући новац на залог). Некадашњи пак поглавити посао банкара, размена новца, сведен је међу тим данас на најмању меру, пошто је новчани саобраћај данас јавно регулисан и, само по изузетку, сарафлук може да цвета и успева још онде, где је валута поремећена. Ето такав је био први корен постању банака.

Други корен почивао је такође у особеним средњевековним приликама, или боље рећи неприликама, које потицаху из већ познате тадашње *јавне несигурности*. У времену, када се људи прибојаваху да свој новац по несигурним друмовима и по неуређеном поштанском саобраћају шаљу, са свим природно је потекла била и друга потреба: *депоносања* (од *depositare*) тј. давања својега новца на оставу и чување код извесних сигурних кућа (обично са сигурним подземним сводовима). У први мах банкари наплаћиваху за се приличну *чуварину*, док то међу тим данас бива само по изузетку, тј. при чистој чувању остава, јер се данас на улоге махом још и извештан интерес депонентима плаћа (а то наравно зато, што се данашње банке и банкари повереним оставама послужују, тргујући с њима као са својом властитом имовином). На тај начин, пошто је понајчешће читав један круг (италијански: *giro* од латинскога *gyrum*) трговаца, који међу собом у пословним везама и односима стојаху, код исте банке своје оставе давао, то наравно, да се је онда врло брзо морала увидети и она очигледна корист, која долази отуд што се, уместо преношења и плаћања готовим новцем, почело плаћати упутницама и међусобним преношењем или управ преписом сума по књигама баначним. Депоненти добијаху обично (тако нпр. код амстердамске банке) нарочите признанице на оставе своје, тако зване *депозитне листе*, из којих су се доцније са свим природним путем развиле и саме *банкноте*. Тако су дакле постале опет поглавите сувремене *пасивне радње* баначне, које се састоје у *депозитним пословима* (данас већ у вези с чековима и клиринговањем) и *емисији банкнота*.

Из ова два поглавита извора развиле су се доцније и сви они остали баначни послови, који су данас веома разгранати и разноврсни постали. Банке да-
нас не само што примају приватне капитале
на оставу с интересом или и без њега, и што и ове као

Баначни
послови.

и своје властите уплаћене капитале даље позајмљују есконтовањем и ломбардовањем, већ још и посредују новчане и кредитне послове међу другима, купују и продају разноврсне вредности, исплаћују купоне о року као и пре рока (наравно у овом случају с одбитком), примају уписе разних зајмова и врше и друге ситније послове. Тако имаде данас банака од сваке руке: депозитних или и тако званих жиро-банака, за тим есконтних (или дисконто-банака), земљоделских (хипотекарних банака као и сеоских задруга), за тим банака трговачких, индустријских, занатлијских, колонијалних, новчаничних, и најзад задруга и штедионица, (*Banques populaires, Volksbanken*), као и позајмионица и залагаоница (*Mont de piété, monts pietatis, monte di pietà*). Најстарије до сад познате банке беху *Mietgasse* жиро-банке основане већ око године 1157;¹⁴⁴ на онда депозитна и новчанична *Беновска Банка* основана г. 1407 (из више већ раније у г. 1345 заснованих банака), која као да прва у Италији издаваше „непокривене банкноте“, ма да други опет сматрају, да су прве овакве ноте биле управ шведске из г. 1657, а трећи опет масачусецке из год. 1690. Инглеска банка би пак основана тек г. 1694, руска 1768, а француска 1800. Међу тим прва штедионица као да беше она основана у Хамбургу г. 1778. Најстарије пак хипотекарне банке беху: Московска дворјанска банка из г. 1754 и Шведска из 1761. Залагаонице (на ствари од вредности) постоје у Кини од векова, а у Европи тек од год. 1464 (у Перуђији).¹⁴⁵ Оснивачке пак банке (*Crédit mobiliers*) постале су у Паризу заузимањем Сен-Симонова ученика Исака Перера од год. 1852. Међу тим Шулице-Делићеве народне (популарне) банке и Рајфајзенове сеоске позајмионице развиле су се тек од године 1849 на овамо.

Кад одвојимо дакле првобитне радње најстаријих чисто новчаничних банака: а) размену новца као и осигуравање доброга новца трговачкоме саобраћају путем обрачу-

¹⁴⁴ Потоња *Метгаска Банка* би основана 1584 и трајала све до 1808 гј. након пропасти републике. Барселонска би основана 1550. Амстердамска трајала од 1609—1820, Хамбуршка од 1618—1875, док Нирнбершка постоји од 1621.

¹⁴⁵ Јер је ова прва, као и свака права банка, узимала интерес, док је међу тим ова ранија, г. 1361 у Лондону основана, била више религиозна добротворна установа, која никада интерес наплаћивала није.

навања у чисто рачунским новчаним јединицама (као што беше нпр. *bank-marco* у Хамбургу); и б) чисто депозитне послове старих жиро-банака вршене више зарад осигурања новчаних сума, онда нам као поглавите сувремене радње кредитних банака стоје на првоме месту и пре свега другога ове четири: од активних ломбардовање и дисконтовање, а од пасивних: депозитни послови и емисија новчаница. Поред њих развили су се међу тим још по неки огранци, који су у најновије доба велики привредни значај стекли. Да прегледамо сада редом све важније сувремене послове баначне и да их прикажемо онакве какве су оне данас у самој пракци постале и развиле се, остављајући да доцније у економској политици бацимо још један нарочити поглед на тако звану баначну технику и политику.

А) *Дисконтовање* или *есконтовање* [тј. куповање не само меница, одбијајући интерес — тако звани дисконат — до рока им, већ поред тога још и дисконтовање упутница, купона, извучених лозова, разних ефеката с кратким роком као и државних бонова] јесте данас најраспрострањенији и најважнији баначни посао, а нарочито код новчаничних банака, које есконтовањем обично највећи део својих новчаница у обрт и пуштају, па готово и код свих осталих кредитних завода и задруга. Висина дисконта представља нам у самој ствари увек ону интересну стопу, под којом банке своје капитале привредном свету на послугу стављају. При јакој потреби новчаној ситније банке и банкари дају обично купљене менице већим банкама даље у *ре-есконат*, и то наравно онда, кад им ове свој новац по јевтинији интерес на расположење стављају. Низак дисконат значи дакле увек толико, колико и јевтин новац, и у томе случају наравно да је онда и све живља тежња, да поједини привредници свој приватан кредит у меницама у једној Нар. Банци замењују јавним кредитом у банкнотама. Висок пак интерес изазива опет супротно дејство: значи дакле скуп новац и ослабљен приватан кредит. Према томе јасно је, да баначни кредит (а поглавито кредит великих новчаничних банака) у самој ствари и није друго, до прибран и оваплоћен кредит појединаца, или боље рећи целога привредног света у народу једном.

Чисто есконтне банке раде готово увек у исти мах још и депозитне а нарочито ломбардске послове, али

по правилу никад не и хипотекарне, пошто се ови обично раде на дуге рокове, што се онда наравно никако не слаже с природом есконтно-ломбардских послова, који опет увек на кратке рокове гласе. Нарочито се емисија банкнота никако не да сложити с давањем хипотекарних зајмова и сваки изузетак у овоме правцу (какав је нпр. учињен био у Инглеској Банци од 1823 г. као и у баварској хипотекарној банци, док је она, од 1835—1875, у исти мах још и новчанична банка била) врло је опасан не само по опстанак саме банке, већ и по привредне интересе целог народа.

Б) *Ломбардовање* у опште значи давање новца на залогу покретних ствари, као што су папири од вредности, племенити метали, накити, роба итд. Ломбардски кредит бавака служи обично продуктивним циљевима, али поред тога у многоме и самој спекулацији, док међу тим давање зајмова на залог ствари (а нарочито накита) махом служи конзумтивном кредиту. Према самој природи залогне разликују се следећи ломбардски послови: 1) *ломбардовање драгога метала* (нарочито данас у бајама) и *ефеката*, при чему се најјаче ломбардују п. метали, док међу тим државни папири једва добијају више од 50—75% њихове течајне вредности. Ломбардски интерес обично је за 1—2% виши од меничнога дисконта. Исто као и за есконтовање, банке новац, потребан им за ломбардовање, — поред властитог капитала — набављају још и издавањем облигација, које изврстан нижи интерес носе, примањем депозита, или издавањем новчаница. Како пак на тај начин банке и саме дужници постају, то оне онда наравно могу своје позајмице на залог, исто као и код есконтовања меница, само на врло кратке рокове (обично на три месеца) давати. Кад ово ломбардовање спекулативне размере узме, као и кад се рокови продужавати стану, онда оно може и врло штетно да дејствује на правилан ток и развој привредних послова. Привредно најважније је међу тим: 2) *ломбардовање есиаиа*, које се вагда има да прилагоди помесним приликама, и за које је онда потребно имати и нарочита *јавна стоваришта* (*антриоте*). Поред ломбардовања робе у природи и залогне товарних листова робе која је на путу (*копосмана*), најважнији је ипак вагда овај облик давања позајмице на *есиаици* или *во-*

ранте (*Warrants* тј. на уверења о имовини робе у магацинима). Систем *вораната* данас је махом у свима културним земљама нарочитим законодавством уређен и заштићен, а најподеснији се до сада показао у примени на следећу робу: гвожђе, жито, шпиритус, вуну и коже, из чега се јасно види, колико смо ми у Србији на штети што ни до данас немамо још *антриота* и с њима у вези уређен систем *вораната* (што је у осталом првобитним законом о Нар. Банци овој у дужност стављено било). *Ломбардске банке*, исто као и есконтне, обично су у исти мах и депозитне или и емисионе, пошто исто тако као и оне имају природну потребу, да своје активне послове с пасивнима везују и да на тај начин потребне им капитале добављају. С тога су оба ова посла, како ломбардовање тако и есконтовање, обично у једној истој банци и спојена. Овамо долазе најзад још и тако зване *прометне банке*,¹⁴⁰ које махом само пољопривредне продукте ломбардују и то обично у вези с активним контокорентом — али све до данас још с врло slabим успехом. Међу тим чисто *житне депозитне банке* за Америку и источну Европу показале су се доста корисне. Најзад у трећи ред долази амо још и 3) *зајмови на залог у предметима*, који, док су у рукама несавесних новчаних спекуланата, који ваншарске интересе плаћају (нпр. какве тако зване „мале банке“), грдне штете, а поглавито сиротињи, наносе. С тога су добро уређене јавне *залагаонице* које новац на залог дају под умереним интересом (па биле оне општинске или државне) не само преко потребне већ и врло корисне, нарочито кад се још и с јавним штедионицама у везу доведу. Поред властитог уложеног капитала, оне обично примају још и депозите, на које извесне интересе плаћају, а често чине и нарочите зајмове да би на тај начин само до већих капитала дошле. Оне дају обично на залог $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ таксиране вредности с роком од 3—6 месеца, и с врло незначитним интересом. У Кини постоје овакве залагаонице од памтивека (у самоме Кантону броји их се данас на 830). У Европи пак први овакав завод установио је био епископ Норсбершки у Инглеској 1361 године и то

¹⁴⁰ Овакве две прометне банке основане су од ескора (од 1891 г.) и у нас („Наша трговинска и прометна“ и „Београдска прометна банка“).

без наплате интереса, дакле првобитно у чисто хуманоме, религиозном циљу. Први пак завод с наплатом умереног интереса подигао је био калуђер Барнабас у Перуђији 1464 год. као „*mons pietatis*“. Као јавне установе, залагаонице постоје тек од XVII столећа (1611 у Амстердаму, а 1618 у Нирнбергу). Најчувенији је пак данас тако звани „*mont de piété*“ у Паризу, основан 1777 г. с 300 чиновника. Оснивање приватних залагаоница условљено је обично данас нарочитом концесијом и полицијском контролом, како због наплате претераних интереса, тако и због крадених ствари, које се понајчешће у залогу дају. Давање пак зајмова на непокретне залог (земље и зграде) развило се међу тим у засебној групи хипотекарних послова, о којима ћемо мало даље засебно говорити.

В) Иза ових поглавитих активних послова баначних долази, као најважнији пасивни посао, на прво место сама *депозитна радња баначна*, која се састоји у примању остава (новца и драгих метала а често и папира од вредности), првобитно само на чување, доцније међу тим и на *руковање*, и најзад тек и на *употребу самих банака*. Тек са ширим увођењем ових депозита на употребу (што је нарочито однеговано било у старих Шотских банака) развили су се депозитни послови до свога огромног сувременог привредног значаја. На тај начин тек банке прибирају у јачем размеру залишне капитале земаљске, плаћајући на улоге депонентима својим мањим интересе од оних, које међу тим саме наплаћују, и на тај начин негујући знатно и саму штедљивост у земаљских привредника. Својим улагачима банке обично по текућем рачуну или плаћају интересе у облику *касних ваучница* (*Bons de Caisse, Cassascheine* с отказима од 2, 8, 10, 30 дана и 3 месеца и интересом обично за $\frac{1}{2}$ —1% испод банчинога дисконта) као и на *уложене књижице* (*Contobücher*), или пак врше преписе (тј. жирирају) по књигама и издају *чекове* без плаћања интереса, чинећи опет на тај начин, као што смо то већ раније показали, огромне услуге привредноме саобраћају. Текући рачуни (конто-коренти) закључују се повремено (обично на $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ или и целу годину) и онда се само *saldo* изравнава. Све док банке ове послове у границама фактичких остава или улога врше, све докле је то само *пасиван конто-корент*. Кад

се пак и преко или баш и мимо суме улога кредит муштеријама код банака отвара, онда већ настаје тако звани *активан конто-корент* (у шотских банака отварају се на овај начин сиромашнијима а на јемство двојице улагача и чисто активни конто-коренти, што наравно јако онда помаже подизању свих омањих привредника). Колика је огромна пак данас привредна корист од чекова и клиринговања, то смо већ напред изложили и с тога немамо више потребе да то овде понављамо.

Поред чисто депозитних, конто-корентних и чек-банака прво место по важности својој заузимају *штедионице*, које од средње и спротније класе новац на приплод узимају и тако прибрале капитале било својим члановима било и иначе на послугу дају. Наравно да, улагачи добијају увек мањи интерес од онога, који штедионице од својих дужника наплаћују. Добићу из ове разлике покривају се управни трошкови, плаћају дивиденде и то наравно ако се улози у акције претворе, подижу резервни фондови, а понекад чине прилози и на добротворне циљеве. Најстарија штедионица беше *Хамбуршка*, основана 1778 г. (која не примаше улоге испод 15 — данашњих 18 — марака), а највише је међу тим за углед организације послужила она, коју је инглески свештеник *Duncan* (у *Rothwell*-у) године 1810 подигао био. Данас су оне већ врло јако распрострањене, тако да, поред првобитних приватних и добротворних, има и општинских, окружних (као што су нпр. наше),¹⁴⁷ на акције основаних, у најновије доба државних (понтанских) па и самих школских штедионица. Да би пак штедионице у временима панике могле одговорити обавезама својим, рокови отказа, — и то наравно за веће суме — простиру се чак и до године дана. Једно због тога што су злоупотребе (нарочито од стране благајника лажним вођењем књига) у приватних на акције основаних штедионица врло честе, а друго и поглавито с тога, да би се

¹⁴⁷ Наших шест окружних штедионица — Крагујевачка, Ужичка, Крушевачка, Смедеревачка, Чачанска и Врањска — (о Нишкој нема података; прве пак беху Крагујевачка и Ужичка, основане 1871, а последња Врањска год. 1887) имаћу у г. 1894 свога дужника: 5845 са сумом дуга од 2,781,205 дина. а поверилаца: 197, са сумом капитала од 3,644,111 динара. Сада се оне хоће да пренесу у Управу Фондова. — Поред тога имају смо у г. 1893 и 28 приватних штедионица с уплаћеним капиталом од 3,515,961 и обртом од 270,310,592 динара.

и најсиротнијима прилика за штедњу отворила, нарочито су данас препоручљиве *поштанске штедионице*, чија је организација и администрација врло проста, пошто сав посао око њих врше саме поште државне, а поред тога још и најкориснија по томе, што се како уложи, тако и исплате уштеђевина, примају и врше код свих пошта земаљских, што је нарочито подесно за онај сиротан свет, који врло често своје место пребивања мења. Прве поштанске штедионице завео је био *Гледстон* у Инглеској године 1861; 1870 беху оне заведене већ у Белгији, 1875 у Италији, 1878 у Канади, Аустралији и Јапану, 1880 у Холандској, а 1881 у Француској и Аустрији (има их данас у 21 држави). Већ у г. 1862 било је у Инглеској 2535 улагачких места са сумом улога од 2,100.000 ф. ст. и 178.495 улагача; а држава је имала отуд прихода већ у г. 1874 на 118.000 ф. ст.¹⁴⁸ Максимум улога износи 200 ф. ст., у Белгији пак 4000; у Италији до 2000 динара, а у Немачкој до 2000 марака. Примљени новац може се давати на приплод само сигурним подuzeћима (тако нпр. хипотекарним банкама на краће рокове или на сигуран реесконат). У Инглеској, Белгији и Италији поштанске штедионице стоје у вези и служе управ као допуна *општинских штедионица*. (У Инглеској су све оне засноване на нарочитоме закону од г. 1863). — Проф. *Лоран (Laurent)* смислио је и у г. 1870 у Генту уставовно чак и нарочите *школске или бачке штедионице*, које су јакога одзива нашле не само у Белгији и Инглеској, већ и у Италији, Швајцарској, Немачкој, Аустрији, а у најновије доба нарочито у Француској, и које су, поред свих педагошких приговора, ипак врло корисне и препоручљиве (и у нас их већ има

¹⁴⁸ Већ крајем 1885 г. број поштанских штедионичких места у Инглеској износио је 8106, са 6,474,484 уложника и сумом улога од 15,034,694 ф. ст. само у тој години (сам интерес је износио 1,092,112 ф. ст.), док је међу тим целокупан број уложника био 3,535,650 са сумом улога од 47,697,830 ф. ст. (55,146 депозитара купили су били још за 2,452,252 ф. ст. ренти). Свега пак од 1861 па до краја 1885 било је у Инглеској: 75,085,023 уложника с улогом од 2,053,229,722 ф. ст., од којих је 157,024,884 ф. било подигнуто. Сразмера улагача износи: у Инглеској 1 на 8, у Шотској 1 на 31, а у Ирској 1 на 36 душа. — Крајем г. 1894 било је па 1000 становника поштанских штедионица у Инглеској 118, у Белгији 73, у Италији 66, у Холандији 56*44, у Шведској 43, у Аустрији 31*69, у Француској 29*69, у Мађарској 8*86.

неколико, а примером је претходила *школска штедионица у Смедереву*). По природи својој долазе амо још и оне *кредитне задруге* по систему Шулице-Делићеву, које примањем улога врше штедионичке послове али у циљу, да овако прибране уштеђевине својим члановима на послу дају. Онај облик задруга, у коме поред тога још и сама солидарна одговорност задругара стоји, врло је подесан за омање привреднике (нарочито сељаци и занатлије) и нашао је не само врло јакога одзива у Немачкој (где као најстарији облик „популарних банака“ већ од 1849 г. постоји), већ и у Француској, Русији, Италији и другим културним земљама.

Г) Као што смо то већ и раније показали, као природна допуна депозитним пословима развила се и сама *емисиона радња баначна*. Приликом говора о банкотама ми смо већ изложили природу саме емисије, као и разне системе покривања, и у допуни напред реченога имамо овде да додамо само још неколико важнијих напомена. Праве кредитне банкноте, које се по виђењу златом исплаћују, могу се издавати у границама новчане потребе земаљске, а ову најбоље казује онда само враћање банкнота, па сад било то услед сувишне емисије или услед оскудице звечећег новца у земљи. Ни у коме пак случају не могу се новчанице натурати саобраћају земаљскоме, а да се оне не освете рађањем ажије. Према томе је одиста, по речима *Е. Сајда*, стање металне готовине банчине вазда најсигурнији *индикатор* за цепање или спуштање дисконта, као природнога *регулатора* новчаничног обрта. При свој користи, коју земља прпе отуда, што су новчаничне банке, по праву уступљене им емисије, кадре да повољно утичу на обарање интереса земаљског, ипак се никад у томе не сме ићи тако далеко, да се овој користи запостави виша корист од једне добро уређене валуте. Појава ажије показује увек ону крајњу границу, до које се у емисији новчаница без штете по опште интересе земаљске доспети може. Еластичност, која се у ширењу новчаних капитала путем кредита постићи даје, има дакле својих јасно одређених граница, које су наравно све то уке, што је привредна снага народна слабија. Право множење новчаних капитала земаљских не да се постићи никаквом кредитном операцијом, већ једино множењем продуктивне снаге народне.

Растење металне готовине банчине, па сад било то умножењем самога капитала или гомилањем депозита, даје тек права новчаничним банкама, да своје послове, па дакле и обрт новчаница у земљи, проширују. Јер не треба никад сметати с ума, да се банка, дајући кредите појединцима у виду есконта или ломбарда, а у исти мах издајући уместо реалнога новца умножене кредитне суrogate његове, на тај начин у самој ствари и сама послужује јавним кредитом земаљским. И с тога границе јавнога кредита јесу и морају увек бити природне границе сваке баначне емисије. Искуство нам је само најбоље посведочило, да права истина о природи новчаничне циркулације лежи по средини оних крајности, које присталице булонијанизма и инфлационизма заступаху, да банкноте дакле несумњиво улазе у састав новчане циркулације земаљске и да према томе држава мора вазда водити строга рачуна о кретању баначне емисије — по истој оној дужности, која јој императивно налаже, да се као представник интереса целине друштвене брине о поретку новчаног обрта земаљског и по којој јој и регал ковања новца као суверено право државно припада. Ми смо већ раније показали били, да у самој ствари ниједан систем емисионих банака не почива данас на начелу тако званог *слободног трговинског регулација емисије* (чистога *banking-principle-a*), већ се свуда, само на разне начине, право емисије законским путем утврђује и ограничава. К ономе, што смо већ раније о томе изложили, имамо на крају овде још да додамо само толико, да, с погледом на само уступање овога, у самој ствари дакле, регалнога права банкнотне емисије, ми имамо данас четири разна система устројства самих новчаничних банака: 1) *амерички систем* давања права емисије свима земаљским банкама, које постављене законске погодбе испуне; 2) *руски систем* једне чисто државне установе; 3) *француски систем* једне привилеговане Н. Банке под контролом државном; и најзад 4) *инглески или мешовити систем* једне централне привилеговане банке поред извеснога ограниченог броја покрајинских банака.

Д) Поред ове четири поглавите баначне радње развио се, као најважнији, даљи огранак кредитних послова, *хипотекарни кредит*, или давање кредита на залог непокретности (имобилијарни кредит), на земљишта, зграде,

машине итд. Као год што су већ по самој природи својој лични кредит и кредит на залог покретности (мобиљарни) везани за кратке рокове, тако је опет хипотекарни кредит по самој природи посла упућен на дуге рокове, пошто се из приноса земљишта само поступна отплата (амортизација) вршити даје. У осталом хипотекарни је сваки овај кредит, који се на залог непокретнога имања даје, па ма на што се износ његов употребљавао (било то на саме поправке или доправке имања, или баш и на друге циљеве). Има данас у главном двојакога облика хипотекарних установа: 1) *земљоделских задруга*; и 2) *хипотекарних банака*. Задруге су удружења земљорадника у циљу да, понајчешће под солидарном одговорношћу задругара, ови до што јевтинијег кредита дођу. Прва задруга овога рода постала је била у Пруској (Шлеској) под Фридрихом II, у год. 1769 (а по предлогу берлинскога трговца Биринга из год. 1767).¹⁴⁹ Ове заједнице и набављају и дају кредите помоћу *заложица* (*Pfandbriefe*); које дужници по правилу морају сами продавати, те да до новца дођу. (Бива међу тим понекад, да и сам завод заложнице продаје и онда готов новац дужницима даје што је за ове наравно повољније). На тај начин имаоци заложница исто као и сам завод јесу у ствари повериоци дужника, као што су овај и завод с друге стране опет дужници заложничких имања. Завод је дакле у самој ствари посредник између давалаца и прималаца земљоделских зајмова. Зајмови се најобичније дају до половине а по негде и до $\frac{1}{3}$ процене вредности непокретнога имања. Већ по самој природи земљоделскога кредита јасно је, да се заложнице не могу отказивати; оне носе утврђен интерес и могу гласити како на име тако и на доносиоца. Овај облик заједнице најпогоднији је за средње и крупније власнике, док међу тим за омање (сељане) постоје данас нарочите *земљорадничке задруге* за набавку најпотребнијих алата и материјала у опште. Поред нарочитих сеоских задруга као и самога учешћа сељака у заједницама великих власника, постоје наиме данас још

¹⁴⁹ Нарочито су се на овај начин у Пруској и Пољској развиле биле опружне заједнице великих власника (тако зване *Landschaften*), из којих је после 1873 год. основана била и тако звана „централна заједница за пруске државе.“

и нарочите сеоске штедионице и позајмионице под именом *земљорадничких задруга* (*Landwirthschaftliche Genossenschaften*), које нарочито служе набавци пољопривредних машина, стоке, хране, ђубрета, семена као и најпотребнијих поправака (мелиорација). Све су оне у главном основане по примеру Шулице-Делићевих „популарних банака“; особених пак заслуга за организацију њихову имају у Немачкој *Raiffeisen*¹⁵⁰ (од 1849 године, које се по његову имену обично и зову *Рајфајзенове сеоске позајмионице*) и у најновије доба *Luzzati* а нарочито *Wollemberg* у Италији (*Casa rurale*). Оне обично дају позајмице на 1—5—10 година и то с највећим успехом у самим потребним предметима. Док је поглавита мапа старих Рајфајзенових каса лежала у оскудици солидарнога јемства, дотле се међу тим данас ове задруге поглавито баш и подижу и развијају на овој основици, тј. на *солидарној одговорности задругара*. Овај облик давања зајмова на *моралну вредност задругара* много је подеснији и кориснији за омање сеоске власнике од сталних зајмова на непокретности као и од самих позајмица на залог покретности (као стоке, хране), јер је с много мањим формалностима скопчан, а и по роковима обично тако zgodно подешен, како ће се учињене позајмице редовним годишњим приходима сељака враћати моћи. Потребна новчана средства ове задруге набављају или позајмљивањем код већих повчаних завода или и примањем улога на штедњу. Разуме се већ само по себи, да оваква задруга само својим члановима кредите даје, пошто они сви солидарно и одговарају за све примљене обавезе задругине. У вези са *земљорадничким синдикатима*, који су, поред бриге о набавци заједничких потреба сеоских задругара, постали данас још и права школа за привредно васпитање сељаково (а који су нарочито у Француској, где их данас преко 2000 има, сјајне успехе показали), земљорадничке задруге постале су данас најважнијим предметом неге и бриге државне. Остављене међу тим у нас саме себи, оне су прво поникле биле на устачкоме земљишту старог смедеревског округа а под окриљем „подонавске окружне задруге“, а има их данас

¹⁵⁰ У Немачкој има данас на 1200 Рајфајзенових сеоских позајмионица.

у земљи свега на броју 15.¹⁵¹ — *Хипотекарне банке* су међу тим по самој основи својој скроз различне од кредитних задруга у опште, и то већ по томе, што оне, уместо солидарне одговорности, набављају капитале поглавито на акције, јавне фондове или на улоге, као и по томе, што оне капитале нуде, тражећи сигурне законске гаранције у самим непокретним залогима (хипотекама), док међу тим кредитне задруге у самој ствари већ саме по себи својом особеном организацијом довољну сигурност дају и на ову онда и потребне им капитале траже. Хипотекарне банке, које зајмове искључиво на непокретне залог, и то опет било у готову новцу било у залогницама, дају, доста су ретке, јер их већина и данас још, поред хипотекарних, врши и друге трговачке кредитне операције. Начин отплате зајмова није у свих хипотекарних банака једнак; код неких постоји право отказа, код већине пак не, већ се отплата за известан утврђени амортизациони план везује и то онда наравно према процентуалној количини годишњих отплата. Оно што се, скупа узето у интересу, отплати и баначној провизији, банци годишње или полугодишње плаћа, јесте тако звани *анујитет* и од његова састава наравно да онда зависи и сам рок одужења. Тако нпр. ако је интересна стопа 4%, баначна провизија $\frac{1}{2}\%$ а дужници међу тим плаћају годишње свега 5%, то онда вишак од $\frac{1}{2}\%$ служи наравно за покриће капитала, који се онда амортизује за 52 године. При анујитету пак од 10% а истим условима: капитал се исплаћује у року од 13 $\frac{1}{2}$ година. Од редовне наплате анујитета зависи у првој линији правилна радња ових банака, јер је само на тај начин и могућно одржавање равнотеже између активе и пасиве баначне. У мери, у којој се отплате врше, морају се и залогнице повлачити (што обично бива лутријом), а самих залогница никад се не сме издати више, но што износе целокупна хипотекарна потраживања и ре-

¹⁵¹ Имају и свој нарочити месечни орган „земљорадничка задруга“ (*La cooperative rurale*), који излази у Смедереву. Желети би било, да се држава што озорије побрине о њихову проширењу и бољему организовању, као и о лакшој набавци потребних им кредита, — нарочито кад се има на уму да је сељачки отаџба у нас стожељ својолике привредне и политичке снаге наше. Ту би и Нар. Банка са своје стране могла зар нешто учинити.

зернин фонд банчин. Ваља нам напоменути још један врло занимљив а прост облик набавке кредита на непокретности, заснован на *Торенсову систему* (*Robert Torrens* заведео га је био у Јужној Аустралији 1855—8, где је узаконен под именом „*Registration of title*“). Овај систем стоји се у томе што сваки власник шаље нарочито за то установљеном биро-у план, премер и тапију земљишта својега, где се све то јавно оверава, и онда о свему томе власнику издаје нарочито писмено, које овај после простим индосирањем на другога преносити може. На овај начин мобилише се у неку руку и сам хипотекарни кредит, пошто се сад зајам и без интабулације наћи може: простим залагањем овога јавног писмена о имовини и вредности дотичне непокретности, као и свакога другог ефекта. Нешто налик на ово покушавано је било већ у години III Револуције у Француској месидорским законом о увођењу „*cédules hypothécaires*“, али без успеха. 1885 г. систем Торенсов заведен је чак и у Тунису. — У најстарије чисто хипотекарне банке броји се француски „*Caissé hypothécaire*“ из год. 1824, који 1852 би преустројен у привилеговани „*Crédit foncier de France*“, према коме су после и потоњи белгијски и немачки заводи стварани. Наша „*Управа Фондова*“, створена законом од г. 1862, у којој су спојени капитали јавних фондова и која поред тога још и приватне улоге с интересом од 5% прима, даје међу тим зајмове са 6% интереса и 2% отплате а с одговарајућим роком амортизације од 23½ године; она је с почетка учинила лепих услуга, наравно поглавито имућнијему и осредњему сталежу, али је с нетачне наплате анујитета (понајвише неизвршењем) дошла данас у доста незгодан положај. Тако према стању Управе Фондова од 1 јануара 1895 године, од укупнога броја дужника у 9288 с остатком дуга у 25,400.508, неплаћенога интереса у 12,093.665, свега дакле у 37,494.173¹⁵²

¹⁵² Од ове суме рачуна се, да ће због нетачних наплата бити на пропасти оно 12 милиуна динара. Међу тим капиталом, којима рукује Управа Фондова, износила су у години 1863 на 18½ милиуна, већ у 1873 на 50 милиуна гроша пореских (тј. 24 милиуна динара), док у г. 1893 они изношаху свега: 34,392.482 динара, од којих на приватне пада 10,380.250, а на јавне фондове (санитетски, школки, уловички итд.) 24,012.231 динар. Биланс се још покрива у суми од 42,710.860 дина.; у г. 1893 издато је било још зајмова у суми од 1,167.234 дина. а готовина је крајем исте године износила: 480.820 динара.

динара, долази на сам Београд њих 1452 дужника с укупном сумом дуга од 11,380.415 динара (а процентом ненаплаћенога интереса у 28·5). У нас је то већ данас постала једна прека потреба да се Управа Фондова што скорије на модерној основи преустроји у Хипотекарну Банку, а било с њоме у вези, било и засебно да се установи још и нарочита сељачка банка по примеру руске, основане у г. 1892 (која данас већ има 43 филијала), као и да се настане да се за ситнији сељачки кредит прошири установа земљорадничких задруга.

Поред овога главнога огранка развили су се у најновије доба још по неки нарочити баначни послови, као што је нпр. тако звана *мобиљарна кредитна радња* (*Crédit mobilier*) или још и тако зване *оснивачке банке* (*Gründungsbanken*), подигнуте по примеру чувенога париског *Crédit mobilier*-а, који прво установише браћа *Перери* (а нарочито *Isaac Pereire* првобитни ђак Сен-Симонове школе) у години 1852. План њихов простирао се био испрва на широку, имајући да обухвати сав, како приватан тако и јавни, кредит, те да својим папирима чак и саме банкноте из саобраћаја истисне. У циљу разних подузећа (како привредних тако и финансијских) куповане су биле акције свију могућих друштава као и сами државни папири од вредности, и на овој основи издаване онда нарочите облигације које интерес носе. Нешто због овако недовољне гаранције, а понајвише још због сумњивих спекулација у које се обично упуштаху, сви заводи овога рода имали су до данас још врло слабога и шта више лошега успеха, и већина их се морала вратити обичним солидним баначним пословима. — Најзад постоје данас, а на задружној основи, поред напред већ поменутих чисто кредитних задруга (тако званих *популарних*, и посебице занатлијских банака),¹⁵³ још и друга врло разграната баначна подузећа, као што су: *задруге за набавку сировина, магацинске и машинске задруге* (за заједничку продају производа као и за на-

¹⁵³ Чисто популарних банака има данас у Белгији 20, с улогом од 8 милиуна, у Италији 641, с 500 мил., у Угарској 530 с 50 мил., у Аустрији 1400 са 600 мил. динара, у Русији 859, а у Немачкој њих преко 4000. (У Француској су оне међу тим врло ретке, тако да их једва има око 10 на броју).

бавку скупљих машина), *потрошачке дружине* па и саме задружне *грађевинске банке* (за подизање јефтинијих станова). На крају, потпуности ради, помињемо да има данас чак и специјално *колонијских, поморских* и др. банака.¹²⁴

¹²⁴ У нас је број приватних новчаних завода од 37 у год. 1888 порастао на 47 у г. 1892, а крајем 1894 године било је у Србији свега: 64 новчана завода (банака, кредитних завода, задруга и штедоница) с укупном главницом од 14,561,358 и текућим обртом од 1.377,001.242 динара.

ДЕО ПЕТИ

ПОДЕЛА И ПОТРОШЊА

Сви привредни радови, па тицали се они производње или промета добара, врше се у циљу Општи погледи на природу добога. зараде, па ма у коме се облику ова јављала: било то као рента, интерес, кирија или закуп, или пак као најамница, награда или добит. Испитујући међу тим порекло и природу разних врста дохода, ми неминовно долазимо до са свим природнога закључка, да, како појава тако и величина њихова у првој линији, зависи од самога социјално-политичког склопа друштвеног. Први су физиократи озбиљније обратили били нарочиту пажњу на појаву и природу дохода друштвених као и на социјалну расподелу њихову на разне класе друштвене — према већ познатоме нам економском табло-у Др-а Кенеја (в. књ. I, стр. 97).¹ Адам Смит, полазећи у овоме питању у главномо с физиократскога гледишта, спојио га је био међу тим, као што је то већ и другде у њега случај бивао (нпр. у теорији вредности, као и у питању о продуктивности), и са кроз противуречним другим новим погледима својим, те је на тај начин наравно онда дао повода и многој потоњој збрци и несугласици у економиста. Тако Адам Смит час

¹ *Росер* у својој монографији „К историји енглеске економије“ трагао је чак до *Ванона Веруламског*, у кога је већ нашао правилно схватање о пореклу и природи интереса. Исто питање, које је за онда најважније било, расправљаху у осталом готово и сви други важнији мисленици. Тако *Хуго Гроције*, *Лок*, *Јум*, *Бенгам* и др.

налази да је рад извор сваке вредности — па према томе онда наравно и свакога дохотка — по са свим природноме закључку који је отуд после извела била школа социјалиста; час, опет у смислу физиократскоме, он налази чист доходак само у земљоради (који је, по учењу физиократскоме, једино привредно занимање, које вишак, преко утрошка вредности, баца), да најзад приђе чак и савременоме приватно-привредном гледишту, да се прави приходи друштвени састоје само у облику ренте и добити од капитала, док лица, која само од зараде руку својих живе, у самој ствари и немају чистог дохотка (већ само најамнице). Из почетка је, вели он, цео производ од рада овоме и припадао, док га он међу тим данас мора да дели с баштиницима и капиталистама (I, гл. 6). Предмет потрошње друштвене је пак оно, што преко трошкова око обдржавања сталних и обртних капитала преостане (књ. II, гл. II). У истоме смислу заступаху ову мисао — а противно физиократскоме гледишту, које чист доходак само у ренти од земље гледаше, — поглавито доцније *Малтус* и *Давид Рикардо*, тврдећи, да се чист привредни доходак и састоји само у ренти и предузимачкој добити и да је према томе и привредни успех све то већи, што су год ова два елемента јача а најамница мања. Против овакве теорије о подели прихода, која савремено капиталистичко индустријско стање за природни привредни модел узима, с разлогом се већ буни и сам *Сисмонди* узвикујући: „Шта? Зар је богатство све и сва, а човек нико и ништа? И не би ли зар онда још најбоље било, да у Инглеској најзад остане само краљ, који би машине у покрет стављао и с њима сва добра производио“? ² *Кери* је такође, као што то напред већ показасмо, одлучно стао био насупрот овоме тесногрудом гледишту старе школе, истављајући унаточ њему своју теорију *хармоничне* поделе, коју је *Бастија* после даље прихватио и разрадио био. *Херман* је међу тим већ напустио био ово више приватно-економско гледиште старе школе и ставио се на опште гледиште друштвене или народне економије и ако је и он још врло далеко био од правилнога схватања у питању деобе прихода друштвених. По њему и

² „Nouveaux principes“, I, 124.

сама рента потпада под општи појам капитала, дакле је само једна особена врста његова.³ Сваки прави приход или доходак мора међу тим у себи садржавати све оно, што се даје утрошити без штете по саме изворе њихове. Док је *Рикардо* своју ренту налазио у разликама плодности, дотле је опет *Тинен* њу више гледао у разликама положаја,⁴ а обојица су међу тим тражили да *пронађу* и *природну најамницу*. *Бастија* опет, исто као и *Херман*, гледаше у ренти само приход од капитала, у земљу уложенога. Међу тим узајамни однос разних врста прихода зависи понајпре и понајвише од самога социјално-политичкога склопа и према томе он се онда наравно и мења с менама историјскога развијања друштвеног. Према томе и сама рента постаје, расте или опада према природи својине и државине земаља. Даље, и то у правцу оваквога више историјског схватања, дејствоваху у науци поглавито *Родбертус*, *Мил* и *Маркс*, а по њима у најновије доба *Вагнер*, *Шефле*, *Шмолер* и *Митхоф*.⁵ Ма колико да је *Маркс* грешно, заоштравајући своју критику савремене неправедне поделе прихода својом уском формулом: да је сваки капитал *неплаћен рад*, (дакле управ отмица, која се само савременим постизавањем „*Mehrwert*“а на раду врши), — док је међу тим, као што видесмо, у самој ствари капитал само једно неизбежно оруђе рада, које се и само, тек с множењем прихода из производње, множи и проширује — и захтевајући према томе даље још и да сав приход има припадати раду као једино продуктивноме чиниоцу, и то према сатовима примене његове — што је исто тако не само једнострано, већ чак и настрано — ма колико, велимо, да је ово гледиште *Марксово*, у самој ствари већ на ранијим *Родбертусовим* теоријским погледима засновано, застранило било, ипак је тек ова друга крајност, дошав у начелни сукоб с крајношћу *Рикардо-Малтусове* теорије, дала била повода и правилнијему и објективнијему

³ *Hermann*: „*Staatswirtschaftliche Untersuchungen*“, стр. 503.

⁴ *H. v. Thünen*: „*Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*.“

⁵ *B. u. Schönberg*-a: „*Die volkswirtschaftliche Vertheilung*“ von *Th. Mithoff*, I, стр. 133—594. В. о свом питању интересу расправу *Dr. E. Heitz*-a: „*Die Grundsätze der Einkommensbildung in ihrer geschichtlichen Entwicklung*“, у *Шефлеову часопису за државну науку*, у другој свесци за год. 1896.

схватању модерне теорије о подели прихода. Сви чиниоци производње, који у њој суделују, без икаквог обзира на социјалну поделу улога, имају природно право на одржање и умножење продуктивности своје: спољашња природа, тј. земља, на боље продуктивно уређење своје (путем сваковрсних мелiorација), капитал на све веће усавршење и проширење своје (путем све савршенијих нових тековина), а рад опет на све већу и бољу награду, у циљу све боље и савршеније техничке спреме као и усавршавања својега. Како је сваки капитал резултат примене рада људскога на спољашњу природу, који као такав продужењу и напредовању производње служи, то је онда и са свим природно, да и капитал мора имати извеснога, па ма то било и најмањег удела у општем приходу од производње — ако се хоће да буде привреднога напретка у опште. Да се капитал, као *fundus instructus* напретка у производњи, може да одржи и умножи, мора се дакле на њ увек и изврстан део из општега прихода од производње уложити, па према томе онда наравно и имацац капитала за свако уступање овога продуктивног фактора накнадити и наградити, пошто се без тога сам опстанак капитала ни замислити не даје. Допустити међу тим, да власницима земље и капитала припадне огромна већина друштвених прихода, а да рад народни спадне на улогу најамника, коме се поглавита продуктивна услуга његова плаћа као есеп по неопходним трошковима око одржавања његовога, значи опет у самој ствари изврнути и на главу поставити цео природни организам привреднога живота друштвеног. Није нити може дакле бити питања о томе, ни да се рад плаћа, као ово данас, у облику најамнице, нити пак опет свима привредним радницима подједнако према трајању „друштвено-потребнога“ рада њиховога, већ је задатак праве научне теорије о подели прихода друштвених, да свој наук постави на ону природну основицу, на којој ће интереси целине и напретка друштвеног наћи најбољег задовољења. Праведна награда раду нити је садржана била у издржавању античкога робља, ни у преостацима средњевековних себара и меропаха преко трошкова око производње и деветака и десетака властeosких (спахијских), нити пак у најамници данашњег фабричког радника. Она нам се

у природној величини својој јавља само у оној награди рада, коју самосталан привредни радник-предузимач зарађује (као што је то нпр. случај у чистоме приходу самосталних сељака, занатлија, научника и вештака). Та природна награда раду исто је толико удаљена од данашње најамнице, колико и од комунистичке теорије: *свакоме наједнако (à chacun part égale!)* — па ма то било и по сатовима рада — или и *свакоме по потребама његовим (à chacun selon ses besoins!* као што то опет хоћаше *Лујџи Блан*), већ је она још понајбоље садржана у познатој девизи школе *Сен-Симонове*: *свакоме по способности, али и свакој способности по заслуги (à chacun selon sa capacité, et à chaque capacité selon ses œuvres!)*. Права формула економске деобе добара, заснована на природној основици права и морала, имала би дакле гласити: *да свакоме из прихода од производње друштвене има да припадне по могућности праведна заслуга рада његовога (à chacun le produit de son travail!)*. Ми знамо међу тим врло добро, да ни овде, као ни у другим странама друштвенога живота, апсолутне правде никад и нигде бити не може, али је ипак зато један од највиших задатака друштвене или управ државне политике, да овоме идеалном циљу стреми, вазда само њега пред очима имајући — исто онако, као што то бива и у постављању општих правних начела, а без икаквог обзира на то, колико се и како често у примени и извршењу од ових начела одступати мора. Друштво људско нема дакле у самој ствари да бира међу разним формулама поделе, већ да се, по примеру општих правних и моралних начела, само састара, да се у практичкоме извођењу што више овој *формули природнога или боље рећи разумнога права* приближи. Јер само онда, *кад сваки буде по заслуги награђен био, биће тек сваки и кадар да највећу енергију радне снаге своје развие*. Ту пак највишу гаранцију правога прогреса људског не даје нам ни најамница, исто онако као ни једнака награда за све раднике у опште!

Полазећи с ове тачке гледишта при испитивању појединих облика доходака друштвених, немогуће је изгубити се ни у хаосу разних историјских облика из прошлости и садашњости, нити пак опет у сновима некакве замишљене а у самој ствари немогуће будућности. Знајући да је *праведна деоба циљ, а социјално-политички*

строј подлога његова, ми ћемо тек по заслуги моћи оцени-
ти све досадашње поглавите облике у деоби доходака
друштвених. Иза старог *роиског* система, у коме је
господар узимао све, а робу, као и свакој другој машини,
остављао само издржавање његово, дошао је био сред-
њевековни *спахијски систем*, у коме је сељаку-раднику
на спахијској или владалачкој земљи за живот преоста-
јало само оно, што преко утврђених деветака или де-
сетак баштиникових и провијаревих као и преко свих
других трошкова претече, док занатским радницима при-
падале оне саватски утврђене награде њихове; а иза
овог система с политичким ослобођењем Новог Доба
дошао је био тек и модерни *систем најамништва*, засно-
ван на већ наслеђеној привредној неједнакости и де-
визи слободне конкуренције. Ну пре него приђемо бли-
жему испитивању и оцени сувремених најразвијенијих
облика деобе прихода друштвених, потребно ће бити,
да пре свега бацимо један поглед на саму природу и
појаву друштвених прихода у опште.

Под именом *прихода* (или *доходака*) разумеју се
Појам и
области при-
хода. како приходи *од рада*, тако и *од капитала*
 (разумевајући ту онда и природу, управ земљу
 с изворима њезиним, као чиниоца производње), јер је
свака производња и условљена сурадњом ова два погла-
вита чиниоца — пошто рад тек применом капитала по-
стаје данас продуктиван. Без алатљика, или правилније
рећи без продуктивног оруђа, нема данас нити може
бити ни продуктивног рада (без алата нема заната, као
што то са свим умесно вели и наша народна пословица),
и с тога се је данас и питање о положају рада према
капиталу или боље рећи о својини и службености ка-
питала истакло у први ред друштвено-политичких питања.
У приходе једнога народа рачунају се награде свих
привредника, па бавили се они више физичким или и
чисто умним радовима, као и све добити од капитала
земаљских. Према томе могли бисмо зар рећи, да у по-
јам прихода друштвених улазе сви они доходи и добици,
од којих народ један живи и напредује, изузев наравно
све капитале, садржане како у имовини, тако и у радним
способностима народним. Сва она количина добара и
услуга дакле, коју привредници друштвени, путем про-
изводње и промета, својом привредном делатношћу за

извесно време (рецимо за годину дана) зараде, улази у
састав *прихода друштвеног*, који се за време натуралне
привреде казивао наравно количином самих добара а
данас пак колачином новчане вредности њихове. Коли-
чина прихода, без обзира на учињени утрошак, зове се
међу тим *брutto-приход*, док појам *чистога прихода* обу-
хвата само онај вишак прихода, који се преко учињених
утрошака постизава. Како сваки приход припада из-
весној привредној личности (па била она појединачна
или колективна), то он онда као такав обично носи још
и назив *дохотка*. Па ипак зато *појмови прихода и дохотка*
нису никако истоветни, јер може бити извесних прихода,
који само један део дохотка неке личности сачињавају
(нпр. приход од кирија или интереса, поред прихода од
земљорада, заната, трговине или плате) и обратно онег
један и исти приход може се делити на више доходака
(нпр. из једнога фабричког прихода вуку своје дохотке
не само радници и предузимачи, већ врло често и влас-
ници закупљених земаља или позјамљених капитала у
облику ренте и интереса). Сваки прави приход при-
вредника треба да је по величини својој бар толики,
да, поред подмирења животних потреба, узетих у сред-
њој културној висини (*Standard of life*), и то не само
за се већ и за, просечно узету, величину породице
привредникове, садржи још и један вишак, који може
да послужи као извор штедње и капитализовања. Како
је данашња привреда заснована на приватној подузим-
љивости и строго ограниченој приватној својини, као и
на све јачој деоби послова, па наравно онда и на све
живљему промету, — тако да се данас сваки приход у
самој ствари мери тек по оној куповној моћи, коју дру-
штвена, новчана вредност произведених добара и услуга
у себи садржи, — то је онда близу памети да се и
величина разних прихода даје оцењивати само у поређењу
са свагдашњом висином доходака и јер монополске цене дају
тек могућности и монополистичким приходима. И све ово,
што важи за приватне, важи исто тако и за тако зване
народне или друштвене приходе или дохотке. У појам
народнога прихода улазе исто тако не само све домаће
зараде од производње и промета (изузев наравно све
оне преносе и дуговања, на којима колико једни добијају

толико други губе), већ и цео онај фонд добити, који се у извесноме времену заграничним прометом задобије; друштвени приход мора даље исто тако обухватити не само потребан фонд за потрошњу друштвену, већ вазада још и један вишак потребан капитализовању, који, што већи, све то више подиже привредну моћ и народну и државну; и најзад и сама величина народних доходака даје се у међународноме саобраћају исто тако оцењивати само у свагдашњем поређењу с општим кретањем цена. С тога је свака упоредна оцена разне новчане величине прихода по, на различан начин, прибраним статистичким подацима у разних народа врло проблематичне вредности. Народне или друштвене приходе ваља међу тим строго разликовати од јавних прихода: државних и општинских, пошто они и сами своје изворе у друштвеним приходима траже и налазе.

Поред овога разликовања бруто и чистог прихода, за тим приватних, друштвених и јавних доходака, важно је имати на уму још и даље разликовање сталних и случајних прихода, пошто само стални извори прихода и носе свој чисто привредни карактер, док међу тим случајни приходи (као што су нпр. поклони, наслеђа, завештања, згодици итд.) у самој ствари ништа не доприносе множењу друштвених прихода. По самој пак природи извора својега вредно је даље обележити и разлику између прихода из својине и прихода од рада. Приход, који на праву својине почива, може потицати колико из саме својине (као што беху приходи старих баштиника а данас опет ренте, кирије итд.), толико опет и из извесних права укљивања или државине и службености (као што то нпр. беху средњовековне дажбине, даване проијарима, као и данашњи остаци снахијских доходака, у колико и где они још трају). Међу тим приход од рада своди се данас на зараду радника и предузимача. Најзад нам ваља напоменути још и разликовање природних и новчаних доходака, од којих су први условљени производњом за своју непосредну, а други за пијачну потребу. У првом случају доходак је довољан, ако подмири потребе фамилијарнога или зајничког живота с преостатком потребне готовине за продужење рада и осигурање извесне резерве за случај невоље. У другоме пак случају све зависи од ков-

стелације цена, јер се и при лошијем резултату производње а при повољним ценама може зарадити више, но ли и на најобилнијој производњи поред лоших цена. У новчаној дакле привреди, где се тек путем промета до својих прихода долази, и најбогатији приход у природи може као крајњи резултат ипак дати врло незнатан новчани доходак. Новчани доходи отварају данас истина много шире поље заради, али у исти мах пружају и много више несигурности са већ познате колебљивости цена, док међу тим природни доходи, не дајући маха јачему полету, не пружају опет с друге стране ни толико ризичности. У природној производњи радник је теже прелазио границе социјалног положаја својега (нпр. кмет на снахијској земљи остајао је готово увек на једноме), али зато с друге стране опет није био изложен ни недаћама савремених криза и конкуренција, којима су данашњи радници и привредници у опште подложни.

Већ само разликовање бруто и нето прихода казује нам, да, бар по правилу, у свакоме износу или приносу од производње морају бити садржана Право при-
рода дру-
штвене дообс. ова два елемента: не само накнада уложенога, већ и преостатак извесне добити. Међу тим оба ова елемента морају у себи опет садржавати не само онолико колико је преко потребно да се само уложени материјал у капиталу накнади, као и да се само привредник с његовом фамилијом издржи (дакле минимум опстанка), већ вазада још и један вишак, који је потребан, те да се не само капитал умножи, већ још и сам живот улепша. Оба поглавита чиниоца производње, и капитал и рад, с правом дакле ишчекују од укупнога резултата производње не само накнаду трошкова око одржавања својега (дакле просту репродукцију умноженога капитала као и радне снаге привредникове), већ вазада још и један вишак, који је намењен како умножењу и усавршењу продуктивнога оруђа (земље и капитала), тако и проширењу животних потреба. Да пак награда привредникова буде довољна не зависи само од величине прихода друштвених, већ још и од социјалне расподеле њихове, која опет, као што то већ напред навестисмо, зависи понајпре од распореда у својини земље и поглавитих капитала земаљских, пошто од овога у многоме зависи и сам политички склоп

друштвени, као што је то већ Аристотело у својој Политици јасно показивао.

Већ из овога, што доведе рекосмо, следује јасно ово двоје: 1) да не само рад већ тако исто и предмети и оруђа рада имају права на извесан удео из чистог прихода од производње, ако се хоће да има и да буде привреднога напретка, пошто сва три чиниоца производње треба из процеса производње да изађу не само повраћена, већ још и оспособљена: рад, награђен све бољим и сигурнијим животом, земља, с њезиним изворима, све боље снабдевена и уређена, а капитали повраћени (алатљике) и умножени. То је логичан и природан захтев свакога напретка. Према томе у основи је погрешно оно гледиште, које сав чист износ од производње искључиво раду приписује и при сваја. И у вези с тиме може дакле онда: 2) бити само питања о томе, у каква би социјална положај ваљало поставити рад према својини земље и капитала, те да се продуктивност његова најбоље очува и унапреди, пошто је и штетно и неправедно, што при данашњој подвојености рада и капитала раду припада само најамница, док највећи део добити од производње утиче, као рента, интерес или предузимачка добит, у море капитализма. Велики значај деобе прихода друштвених у томе је, што од узајамног односа величина њихових зависи онда наравно и сама снага и положај оних друштвених елемената, који ова три чиниоца производње представљају: земљу, рад и капитал. Удео власника земље и капитала носи данас у себи ренту и интерес, а пошто, као што напред видесмо, капиталу већ по самој природи ствари првенствено припада и сама улога привреднога предузимача, то је онда са свим природно, што и други удео: предузимачке добити махом данас опет само власницима земље и капитала припада; тако да најзад трети, данас по правилу најмањи, удео припада тек онда раду као награда или, у већини случајева, проста најамница његова. У зачещима привреднога живота људског, кад још строге квиришке својине земље и капитала не бејаше, сва три удела беху махом још спојена у самој личности привредника, да се већ касније разлуче у противничке таборе, и да најзад у најновије доба опет зазеле да се, само у другоме облику удруживања, опет мање више врате првобитној заједници. Да ова тенденција одиста

данас постоји, и ако је практички за сада још слабо изведена, о томе нам најбољу сведоџбу дају сами покушаји најновијих произвођачких, акционарских задруга, као и учешћа радника у добити од подuzeћа (*Industrial Partnership*). Што су мање квантитативне разлике у односу између ових шест ступања на лествици социјалних положаја: изобиља, богатства, благостања, оскудице, сиротиње и беде, све то мање има и погодаба за политичко истицање социјалнога питања. Ми смо тврдога уверења, да никад апсолутне једнакости међу људима бити не може, пошто то већ и саме постојеће природне разлике у способностима људским не допуштају. Али, као што с пуним правом и разлогом вели један Ш. Жид, „има неједнакости и неједнакости,“ тј. има је такве, која је баш корисна, јер такмичењем људе на рад подстиче, док је међу тим с друге стране опет има и такве, која је по дејствима својим само штетна, јер концентровањем и привилеговањем великих богатава у самој ствари „парализује развијање тела друштва.“ И зато све имовне неједнакости, вели Жид даље, морају вазда ипак стојати у извесној сразмери са свачијим заслугама, па не само то, већ не смеју бити претеране и најзад оне не смеју бити ни овековечене.* Право својине, наслеђа и слободнога располагања не сме бити тако подешено и неограниченој слободи остављено, да интересима привредне целине народне уди и зато је, према са свим правилном схватању једнога Вагнера, Шефле-а и Митхофа, само онај и онакав друштвени процес поделе оправдан, који највише доприноси физичком, умном и моралном унапређењу рода људског.⁷ Задатак је економске политике, да овај проблем најздравије поделе прихода друштвених реши по целину најкорисније тако, како се ипак не би повредио онај корен напретка, који у слободи рада (тј. у избору занимања и располагања самим собом), корисноме такмичењу, као и праву заслужене својине почива. Овај сувремени заоштрени приватно-привредни систем чисто капиталистично-спекулативне производње мора

* Ch. Gide, op. cit., стр. 433—434.

⁷ G. Schönberg op. cit., стр. 435. Сваки, вели Митхоф (на стр. 438) има права на свој удео у чистој износу од производње у оној мери, у колико је својим радом или применом својих произвођачких средстава стварању његово доприноси.

дакле у најскоријој будућности претрпети извесне измене и извесна ограничења, која ће, како захтеве самога прогреса тако и захтеве правде и морала, боље задовољити моћи.

Прилазећи сада појединачноме претресу сувремених облика прихода, дужност нам је да већ овде унапред нагласимо, да они у својој данашњој специфичној одећи *ренте* (и интереса), *најамнице* и *предузимачке добити* (одговарајући на тај начин по А. Смиту, и трима чиниоцима производње: природи, раду и капиталу) нису међу тим ни у колико ни неопходни нити пак прави представници једне нормалне правилне поделе прихода друштвених, коју би у осталом тек изнаћи и ближе одредити требало и то као некакве природне уделе, постигнуте неопходном сурадњом продуктивних чинилаца, а одређене међу тим по правој привредној заслуги свакога чиниоца на по се. Испитујући природу, законе и међусобне односе ренте, најамнице и добити, ми ћемо их подвести под шири појам оне природне привредне основе њихове, с које су ове врсте доходака тек и свој данашњи специфични облик добиле. И тако ми ћемо говорити 1) о *уделу имовине у земљи и капиталима* — у облику *ренте и интереса*; 2) за тим о *уделу рада у облику најамнице*; и 3) и најзад о *уделу подузетника* (данас по правилу махом *капиталиста*) у облику *предузимачке добити*. Сам пак распоред ових врста прихода, или боље рећи њихов међусобни однос, одређује онда тек и карактер *потрошње* друштвене, о којој ћемо даље већ нарочито још говорити; да најзад наша теоријска посматрања и завршимо претресом оних двају основних питања, од којих у осталом деоба прихода друштвених у самој ствари понајпре и понајвише и зависи а то су питања: *људства и својине*.

ГЛАВА I

Удео имовине

(У *ЗЕМЉИ И КАПИТАЛИМА*)

Спољашња је природа предмет и поприште а капитали су опет неопходно оруђе производње људске. Уврстили ми и земљу у капитале, или је као засебног више

природног чиниоца проматрали, све једно је. Без овога прибора је, као што то већ видесмо, немогуће раду бити продуктиван (а нарочито данас је ова зависност све већа). Оба ова стожера друштвене производње ваља према томе не само *одржавати*, већ шта више још и све даље *снажити*, и с тога им онда природно вазда мора припадати и по један удео из чистог прихода друштвеног. Ако су међу тим ови фактори производње искључивом својином ограничени на један ужи круг чланова друштвених, онда је и са свим природно и појамно, да ће и ти власници ових важних чинилаца производње вући, преко природне им накнаде, још и нарочите премије у облику *ренте* на земљу као и *интереса* на капитал. Да разгледамо сада ова два поглавита облика, у којима нам се данас удео имовине јавља.

А. Рента

Пре свега потребно је имати скроз јасан појам о томе, шта је управ класичка економија, оличена поглавито у учењима *Малтуса*, *Рикарда* и *Мила*,* себи под називом ренте замисљала. Земља, као чинилац производње, од тројаког је привредног значаја: 1) као она *средина*, у којој се биљски живот образује и развија, дакле као *извор вегетабилног хранења*; 2) као *извор поглавитих материјала* за израду алата и прерађевина у опште, као: дрвета, метала, угља, камена, соли, петролеја итд.; и 3) најзад као *поприште* сваке привредне делатности (за смештај зграда и радионица, а нарочито по градовима). Да се ове три користи од земље добију и исцрпу, потребно је уложити не само рада, већ и капитала, тако да онда у самој ствари у укупноме (брuto) приходу од земље обично леже данас садржана сва три удела: а) *накнада власника који горње три користи од земље производњи друштвеној даје*; б) *за тим накнада уложенога капитала* (поглавито у

* У најновије доба све се више и у самој теорији ренте истиче првенство и превата Малтусова над Рикардом. Дотична Малтусова расправа: „*Inquiry into the nature and progress of rent*“ (немачки превод у збирци Брентано-Лезеровеј) изашла је у осталом кад и Рикардов синс: „*О утицају житних цена на добит капитала*“ (године 1815).

аградама, алату и стоци; и в) најзад награда раду (и то не само за уложени више физички труд око обрађивања, већ и за смишљено руковање самом земљоделском производњом). Под ширим пак појмом ренте од земље разумеју многе економисте *цео овај приход од земљишта, по одбитку неопходних трошкова око обрађивања*, и онда наравно да код сељака, као непосредних произвођача, ми у овоме чистом дохотку од земље налазимо спојена сва три горња удела, док међу тим у случајима давања земаља под закуп (или аренду) ми у ренти баштиниковој налазимо само накнаду за уступљено земљиште, наравно заједно с капиталом у њ већ уложеним (ако и у колико овога имаде), у приходу закупчеву пак накнаду за његов уложени капитал као и за руковање његово, да најзад тек у раду непосредних земљорадника нађемо и приход чисто радних услуга. Ако је насељење још слабо и прџа производа лоша, ако су дакле земље још лако приступачне, онда ће наравно и награда чисто власничка бити још веома незнатна или врло често баш и никаква (нпр. ако рецимо чак још и са свим слободних земаља задоста на расположењу имаде), а у приходу од земље садржавале се онда само накнада раду и уложеном капиталу. Међу тим класичка економија није схватала ренту у овоме ширем смислу прихода од земље уопште, који, као што видимо у самој ствари, може обухватати не само добит власника, по и добит рада и капитала (према разним приликама, под којима се ради), већ је она свела била појам ренте чисто на један специфичан случај. У наслону на раније радове *Андерсона* и *Веста* (*Dr. Anderson u Edward West*), а нарочито *Малтуса*, а све међу тим у огледалу *инглеских прилика*, *Рикардо* је нашао да уки појам праве ренте настаје тек онда, кад се, при јачој навали људства, морају да узимају у обрађивање и све лошија земљишта, на која се све више рада и капитала утросити мора, тако да сад повећане цене храни дају тек могућности власницима прво заузетих бољих земаља, да, преко накнаде за уложене радове и капитале, добију још и један вишак, услед сразмерно све јачега износа својих земаља; и тај вишак, који с напредовањем људства и културе све то више расте као чиста премија власника, назива он тек

рентом.* Тежиште Рикардове теорије почива дакле у оној разлици плодности, која власницима раније заузетих плодних земаља све веће ренте осигурава, те услед тога наравно онда сузбија не само добит закупника (арендатора спахијских земаља), већ и награду самих радника. Овако строго дедукованој, чисто апстрактној, формули ренте притекли су доцније у помоћ још и *Тинен* и *Мил*. *Тинен* у својој *„Изолованој држави“* тиме, што је, поред Рикардове одлике плодности, нарочито још нагласио био и одлику *положаја* (према пијаци), тако да онда рента излази управ као она *премија*, која се *плаћа за земље веће плодности као и бољег положаја, у поређењу с оним најлошијим земаљама, на којима се под притиском све већих потреба хранења умноженога људства, са све већим жртвама у раду и капиталу а све слабијим успехом радити мора*. Према томе рента, на састојала се она у новцу или у житу, само је *последница а никако узрок све виших цена производа земаљских*. *Мил* је опет (у својој *Економији*) и сам са своје стране много допринео све јачему заопштравању ове апстрактне теорије о ренти тиме, што је још нарочито разрадио био тему о релативно све мањему приходу земаља под све већим напорима рада и капитала у произвођењу хране (што је у класичкој економији добило име: *„the law of diminishing returns“* тј. закона релативно све слабијега прихода).¹⁰ На тај начин тако звана класичка школа представила је била ренту као неминован резултат саме окупације земаља при све јачему растењу популације, тако да она онда, по речима *Хенри Цорца*, расте већ као проста премија власника и без икакве личне заслуге његове, па чак и без икаква знатна улога и у самоме капиталу (као што је то нпр. случај са скупим плацевима по великим градовима, који често достижу данас не само обичну вредност од 2—300 па и 7—800, већ и од 2—3000 па чак изузетно и од 5—6000 дин. по квадратном метру). Док власник безбрижно спава, рента његова расте већ услед самога растења популације; она расте већ са

* Базис о Рикардовој теорији ренте п. у књ. I, стр. 128—130. У осталом већ је и сам *А. Смит* био врло близу Рикардове концепције о ренти. В. у *Економији*, књ. I, стр. 705.

¹⁰ То *Мил* зове *„фундаменталним законом аграрне производње“*. *J. St. Mill op. cit.*, књ. IV, гл. II, стр. 9.

сваким унапређењем у производњи и саобраћају.¹¹ Појам ренте не сме се дакле никако помешати с арендом или закупном ценом земаља у опште, пошто она по строгом теоријском схватању обухвата само онај део аренде, који се власнику земаља за одлике или управ приоритет својине његове плаћа, тј. за онај вишак вредности (*unearned increment, plus-value, Mehrwerth*), који начисто државини земље припада. Од једностраног схватања Рикардова, појам ренте прошао је био дакле кроз доцне Тинена и Мила, да се најзад у сувременој економији у самој ствари сведе на ова четири случаја: 1) *одлику плодности* (разумевајући ту и количину и квалитет производа); 2) *одлику положаја*; 3) *различну моћ давања прихода према улогу рада и капитала*, пошто се не да порећи, да се у обделавању свакога земљишта достиже докста један моменат, кад се ни при највећим напорима и жртвама (дакле и при најрационалнијем раду) не даје количина жетве у одговарајућој сразмери умножавати; и најзад 4) *оно скакање доходака и вредности својине земаља, које чисто услед растења људства, дакле услед све веће тражње, наступа*. Противу старе Рикардове теорије о ренти, као свеопштега неминовног резултата свакога напретка, дигосе свој глас у науци поглавито *Кери* и *Родбертус*. *Кери* поглавито тиме, што је, насупрот Рикардовој слици о првобитном заузимању најбољих земаља, истакао био не само много природнију већ и историски вернију, сасма противну слику првобитнога заузимања баш све лошијих земаља.

Заузимање земаља није се дакле никако могло вршити по некаквом слободном избору, већ по самој сили прилика, која је мање културнога човека (с лошијим алатима, мањим знањем и слабијом моћи кооперације) неминовно гонила, да вазда и свуда прво заузима опеднија земљишта по странама и висовима, па тек да се доцније, наоружан све јачим културним средствима, у плодније (подводне и заразне) долине спушта. Не могући овде улазити у појединости ових занимљивих испитивања, ми се задово-

¹¹ Зато што је рад народни од земље одвојен, плаћа се, с растењем људства и ширењем културе, све то већа рента власницима земаља. Она у самој ствари дакле представља ону вредност, коју је цело друштво створило. *Henry George: „Fortschritt und Armuth.“ Deutsch v. Gutschow, Berlin, 1881, стр. 329 и 323.*

љавамо напоменом, да ово Керијево гледиште утврђује не само ова природна логика о немогућности, у којој бејаху први насељеници, да са slabим средствима, нејаким знањем и мало радних руку, прво заузимају најбоља земљишта, (која су по правилу и најтеже приступачна) већ баш и сама историја насељавања појединих земаља (а нарочито Сев. Америке, где и сами културни европски досељеници морајаху испрва заузимати земљишта по висовима) што у осталом најбоље потврђује баш и сам систем старинских путова, који сви вођаху преко висова, па се тек са спуштањем људских насељења и сами спуштаху све више у долине, да најзад, данас у облику железничких мрежа готово искључиво долине и траже. И кад, поред ових Керијевих непосредних доказа, бацимо још поглед и на саме посредне доказе, који нам се показују у томе, што се последице Рикардове теорије о ренти у самој ствари не слажу ни с искуством, онда нам тек мора бити јасно, да се Рикардова теорија, поред све привидно логичне допадљивости своје, не даје ипак никако одржати. Јер, кад би Рикардова теорија одиста верна била, онда би неминовно морало, и то као једна стална појава, вазда и свуда наступати ово троје: 1) *цене храни морале би постојано скакати*, што се међу тим не потврђује фактима, а нарочито дужим статистичким опажањима (нпр. Туковим); 2) *број земљорадника морао би се стално повећавати, док би међу тим богатство жетвама релативно све више опадали морало*, што међу тим тако исто не стоји, јер ми то данас бар јасно видимо, да се, баш напротив, градско индустријско становништво на рачун сеоскога и земљорадничкога све јаче множи, и да, при свем том, производња хране ипак не само да не опада, већ баш постојано расте; и 3) *најзад удео власника морао би, доследно тому, и апсолутно и релативно расти, док би међу тим удео рада, ако би баш апсолутно и бивао већи, морао ипак у самој ствари релативно све мањи бити* — што међу тим тако исто факта, не само да не потврђују, већ баш са свим противно тому сведоче.¹² Да наведемо само један значајан пример,

¹² Да би ову недоследност објаснио, *Ц. Ст. Мил* прибегао је био разлогу: да најновији напредак културни напредак (а нарочито у агркултурној хемији) — дакле тако звани „агенс цивилизације“, по речима самога Мила, у самој ствари

који се међу тим мање више свуда и иначе потврђује. Од 1700—1840 године становништво Француске готово се удвојило (порасло од 19 на 35 милиуна) и *Moreau de Jônès* ипак зато констатује, да, док је удео власника почетком XIII столећа износио 65% целокупнога прихода од земље, докле је он у год. 1850 већ спао био на 40%, док је међу тим удео земљорадника скочио са 60%. У 1850 години удео власника износише дакле $\frac{2}{3}$ радничког удела, док је он међу тим у години 1700 од овога два пута већи био. *Léon Say* рачуна међу тим данас чист приход свих власника непокретности у Француској на 3959 милиуна динара, од којих 2800 мил. падају на пољопривреду, док *de Lavergne* рачуна опет пољопривредне приходе на $7\frac{1}{2}$ милијарди, а *P. L. Beau-lieu* и на 10 милијарди (данас већ и на $13\frac{1}{2}$ милијарди). Кад би међу тим *Лаверњова* цифра приближно верна била (а махом рачунају, да је она ипак нижа од фактичке) удео власника (2800) од целокупнога прихода ($7\frac{1}{2}$ милијарди) износио би дакле 36%, док би међу тим, према рачуну *П. Л. Болије-ову*, он прво спао био на 27%, а данас чак и 13% (1800 милиуна ренти на $13\frac{1}{2}$ милијарди прихода). Од године 1851 приход од непокретности умножен је био свега са 764 милиуна тј. са 41·89%. Рачуна се међу тим, да је рента у најновије доба опала с четвртином, ако не и с трећином, док су у исти мах најамнине скочиле с 40—50%, а рачунајући пак од 1790 год. оне су се и учетвориле.¹³

У наслону на Керијева истраживања и у правцу идеја његових дејствовању поглавито даље *Бастија, Пешим Смит*, па *Х. Реслер*, који, на основу *Либикових успеха у агркултурној хемији*, нарочито још доказиваше да

чине, то се за неко време устављају несрећна дејства Рикардо-Малтусова теорије, која ће на крају крајева ипак с природном неославношћу преовладати — пошто се, по свесиптеном закону природе, све јаче растеће људства не може никакво одржати у равнотежи с природно ограниченом и све слабијом производњом хране, из чега онда неминуемо следује и друштвена беда. Види опет у *Мила*, књ. IV, тл. II, стр. 10.

¹³ Статистичар *de Focille* рачуна средњу цену земљорадничке пашнице у год. 1788 на 600 fr., а годишњи доходах фамилије на 200 fr., док се они у 1872 г. пећу на 2 и 800 fr. — *Cochet* (у „*Revue des Deux-Mondes*“ за 1 декембар, 1883) рачуна по годишњи приход Француске на $37\frac{1}{2}$ милијарди динара. — В. и Р. Л. Beau-lieu. T. I, стр. 758.

никако не стоји то, да производна снага земље сама по себи слаби и опада, већ да баш напротив такав случај, по са свим умесноме Керијевом схватању, наступа само онда, кад се земљи њени хранећи делови љубрењем не враћају (што је међу тим најчешће бивао случај на великим спахијским добрима, на којима је обично сточарење замењивало производњу хране; отуд и она чувена Плинијева реч, да су у самој ствари тек латифундије Италију упропастиле!). Вештачким пак љубрењем данас не само да се одржава природна плодност земаља, већ се она шта више чак (наравно ипак увек до извесних граница) и умножавати даје. С тога се цене житу, при свем множењу популације, у главном ипак одржавају на приближно једној мери, што нарочито потврђују *Тукова* испитивања, чије резултате већ раније (приликом речи о кретању цена) изнесосмо.¹⁴ Све до данас ми имамо тај општи резултат, да свеколико множење културнога људства није ни у колико ослабило нити пак отежало привредну моћ хранења његовога, јер видимо, да се, које множењем саме производње (одржавањем познатог нам већ природног закона кружења материје и сила и у земљораду), које пак и самим довозом страног жита (у размену за индустријске производе), европски свет ипак данас боље и сигурније храном снабдева, но што је то некада, при много слабијему насељењу (нпр. у Средњему Веку када је глад почесто свет морила) случај бивао. Не стоји дакле никако то, да је рента заснована на притиску људства и релативно све слабијој могућности пољопривредне производње, као што стара класичка школа хоће да нам ствар представи и докаже. Напоредо с Керијем, устао је био исто тако одсудно противу Рикардове теорије ренте и *Родбертус*, који опет са својега гледишта сматраше, да су и „рента од земље као и добит од капитала само производ рада“, али да они, и то само по сили социјално-политичких прилика, припадају власницима ових неопходних предмета и оруђа производње. Само је пре деобе радова, дакле пре сваке цивилизације у опште, „изолован радник био у неопредној државини земаља“ (као и капитала и произ-

¹⁴ В. Roesler, op. cit., стр. 291.

вода рада свога).¹⁵ Јер, од како је деоба радова уведена била, никад више производ рада није сав раднику ни припадао, већ час више баштинику, час опет више капиталисти, док је раднику међу тим давата била најамница, која је у ствари само један део раднога производа представљала. Према томе је, не само историјски лажно, већ и економски немогућно, да је икада у културноме стању сав производ од рада раду припадао,¹⁶ већ је напротив прво било робова, па себрова, па тек модерних радника-најамника. Количина ренте оснива се дакле једино на социјално-политичкој државини, или, боље рећи данас, на искључивости својине земље и капитала. „Једном речју“, као што Родбертус вели, „кад рад већ постаје све продуктивнији, а међу тим постоји својина земље и капитала, онда тај однос већ сâм собом доноси, да радници само један део својега продукта као зараду добијају, док међу тим остатак припада власницима земље и капитала.“¹⁷ Рента је дакле исто толико рента од земље, колико је и рента од капитала (стр. 142), пошто порекло њезино лежи само у искључивости својине као и повластици предузимачке улоге њезине. Родбертус је дакле свео био извор ренте чисто на премију својине, сузбијајући међу тим исто као и Кери у свему Рикардову теорију о некаквом природном и неминовном пореклу њезиноме (нарочито на лажно представљеном току окупације заснованоме). Рента није производ диференција у плодности, па ни положаја, јер би ње било, па ма све земље једне плодности и једнога положаја биле. Она је дакле, у правој природној суштини својој, само једна изузетно велика награда за искључиву државину једнога врло важног природног фактора производње — и ништа више. Својина је, као што вели Маркс, већ сама себи створила и ренту.¹⁸ Док је, по

¹⁵ Rodbertus: „Zur Beleuchtung der sozialen Frage“ у издању Moritz Wirth-a. Berlin, 1890. Треће социјално писмо Кирхману, стр. 109 и 121.

¹⁶ На истом месту, стр. 122—123.

¹⁷ На истом месту, стр. 133—134. Висина закупна (аренде) одређује се наравно увек висином саме ренте од земље (стр. 169). Рента и добит од капитала иду заједно упоредно, пошто су обоје на својини оруђа засновани, јер „никог није било таквога друштвеног стања, у коме би било само добити од капитала, а не и рента од земља“ стр. 287.

¹⁸ Kapital, III, II, 287.

Рикарду, Тинену и Милу,¹⁹ она била последица монополисања најбољег и најзгодније ситујисаног земљишта, дотле је она опет, по Родбертусу, сведена била на просту премију својине. У свакоме пак случају, овако схваћена као чист производ повластице, она је дала пуно права и разлога, не само једноме Прудону да је за покрају огласи, већ у најновије доба и једноме Хенри Дорну, да, као поглавито средство социјалне хигијене, и само укинуће приватне својине земље затражи. (Ад. Вагнер свео је био међу тим тај захтев на ограничење приватне својине по градовима).²⁰ Ми смо већ напред рекли били, да сваки чинилац производње има природно право (већ у интересу самога напретка, коме све у природи тежи) не само на одржање, већ и на оснажење своје. И онда, не само да раду људскоме, већ и предмету и оруђу рада припада извесан удео из општега резултата производње, само што при томе рад народни не сме по праву никада спасти на улогу најамника у служби својине земље и капитала, јер онда наравно да и награда раду спада на удео најамнице. Суштина социјалнога проблема у томе је дакле, да се раду, као главноме чиниоцу и творцу производње, врати његова природна улога привреднога предузимача, која је међу тим, искључивошћу личнога права својине над земљом и капиталима, овима данас лавовски удео однела.

Кери је, насупрот песимизму Малтус-Рикардове теорије, оставио био опет своју оптимистичку слику све хармоничније поделе при сталноме напредовању друштвеном и повољној економској политици, која рад народни заштићује. Заснивајући своју „хармонију интереса“ (коју је Бастија после злоупотребио био) на закону све јестивости репродукције производа и алатника, Кери налази и одговарајућу природну тенденцију, да рад дође до све већег привредног значаја (што је већ и Сен-Симон јасно увиђао), па да према томе мора онда наравно и удео рада

¹⁹ J. St. Mill, књ. II, гл. XVI, стр. 84. Противу овановог схватања појма о ренти устали су у најновије доба и ови гласовити економски писци енглески: Sidgwick, Alfred Marshall и Thorold Rogers („Економска интерпретација историје“, већ поменути ср. превод, стр. 148).

²⁰ „Национализацију земље“ захтевају: Colins, Gossen, Wallace, Flürscheim и др. док међу тим Rossi (ма да још екстремно и прикривено) и Henry George па и Mill и Волков опет траже, да држава порезом власницима ренту одузме.

људскога бивати све већи, док удео све јевтиније репродуктивног оруђа (капитала) мора међу тим бивати релативно све мањи. И ово се начело одиста потврђује у целини привреднога напретка друштвеног, нарочито у најновијем добу, када су и успеси рада и науке највећи били. Цене капитала, који се множити дају (дакле интереси), несумњиво опадају, док награде радника, поред све невоље њихове, ипак постојано расту. То нам јасно сведоче подаци, које већ напред поменуемо. Па ипак Кери грешни, кад у ову категорију „репродуктивне имовине“ уноси и саму земљу, која је по обиму својему природно и политички ограничена и као таква онда наравно да при јачој тражњи и све већу ренту (иа и све већу одговарајућу вредност) за собом вуче. Ма колико, да пољопривредни успеси теже да смање ренту од земље, смањивањем цена за послугу капитала као и повишавањем најамница,²¹ ипак стоји то, да се веће ренте плаћају већ због саме ограничености земаља а при јачој тражњи њиховој. У ренти од земље има дакле одиста, не само накнаде, — потребне земљиншту, као једној врсти капитала, — која се власницима земаља за послугу њихову плаћа, већ још и монополне цене при јачему насељењу и већој тражњи земаља. Овај монополски елемент наступа дакле при искључивој, а нарочито крупнијој, приватној својини земље тек с гушћим насељењем; онде пак, где је земља јако подељена или где насељење још није густо, рента, као једна значајна премија својине, јавља се врло ретко, или бар у врло незнатној мери. Најбољу илустрацију за ово пружају нам наше привредне прилике. Говорити о ренти наших сељака, као власника земаља, нема за цело никаква оправдана разлога; док се нпр. већ по градовима (а нарочито у Београду) рента појављује у облику све веће закупне цене, па наравно и одговарајуће све веће цене земљиншта (пошто се вредност непокретности у опште према висини саме интересне стопе земаљске рачуна, и то тако, да ако је, рецимо, интересна стопа 4%, онда ће и чист приход од непокретног имања, узет 25 пута, представљати вредност његову). Рента, као монополска цена искључиве својине земаља,

²¹ P. L. Beauclou. Т. I, стр. 772.

развија се поглавито под системом спахилука, какав нарочито у Инглеској налазимо и по великим градовима. Према томе и сви предлози било о укидању ренте путем порезе, како то предлагаху Мил (у књ. I, гл. 2 своје Економике), па Волков (Wolkoff: „Opuscles sur la rente foncière“), а нарочито Хенри Џорџ (у већ поменутом делу: „Прогрес и сиротиња“), — било опет тако званом национализовањем земље — како то опет предлагаху Госен (Heinrich Gossen: „Entwickelung der Gesetze des menschlichen Verkehrs“, 1854 и 1888), Russel Wallace („Nationalisation of Land“, 1883) за тим Flürsheim („Der einzige Rettungswege“, 1892) па најзад и сам Х. Џорџ — сви овакви предлози, велимо, могу се односити само на овај чисто монополски елемент у ренти од земље, док међу тим нити би било праведно нити пак ичим оправдано, да се рецимо нпр. српским, француским или норвешким сељацима, под изговором овакве ренте, било приход њихов порезом скраћује, било право својине њихове укида! Нарочито, кад се још има на уму, како су смањи сељаци у овим покрајинама с тешком муком одржали и уредили земље своје — према оној познатој речи Артура Јунга (из његова путописа по Француској у годинама 1787—1789): „Осигурајте човеку голу стену у својину и он ће од ње башту начинити; а подајте му међу тим башту под закуп на девет година, он ће од ње пустош учинити“²² — док су међу тим спахијске земље у Инглеској претваране, ако не у ловачке ревири, а оно врло често у пашњаке. Ма колико да су велики комплекси земаља погоднији за јачу примену капитала и модерне агриколне технике, ипак се данас опажа, да и ситнија пољопривредна култура, не само што у главном и у овоме погледу иза велике не изостаје, већ да је шта више, у многоме чак и претиче живљом заузимљивошћу и већом штедљивошћу омањих сељака-власника, као и већом моралношћу њиховом.²³

Поред ове специфичне појаве ренте у облику једне чисто монополске премије великих власника непокретности, а при густоме насељењу, нема сумње да има увек још и таквих случајева, у којима поједина земљиншта

²² P. L. Beauclou. Т. II, стр. 16.

²³ Види о овоме нарочито у Волија, Т. II, стр. 2—5.

вуку већу ренту већ због нарочитих одлика својих, па састојале се ове сад у нарочитој плодности (као и у другим ванредним особинама, нпр. државини руда, водонада итд.) или у повољном положају њиховом (нпр. у самој центру или пак у близини вароши, или дуж живих пруга). На ове случајеве свели су у најновије доба појам Рикардове ренте нарочито Шефле и Манголт. И онда појава ренте у самој ствари једнака је по природи својој са свима оним другим привредним случајима, у којима се ванредне добити заснивају, било на ванредним личним особинама (као што су то нпр. ванредне душевне или телесне способности људске, дакле особени природни дарови), било на случајним приликама и погодбама (као што су повластице, патенти, имовина главних саобраћајних линија, старине, нарочита открића итд.). У свима таквим случајима вуче се, по речима Шефле-а, изванредна добит (која као таква премаша обичну висину доходака) и то на основу имовине једнога капитала, који се не даје умножити, а међу тим је трајња његова осетна.²⁴

Да сведемо и закључимо реч о ренти. По нашем уверењу (а оцена прилика, под којима се рента јавља, свакоме је мање више приступачна) нема ренте у смислу Рикардову, као једне неминовне повољне појаве, која прати заузеће бољих и згодније положених земаља, већ се она у самој ствари, при ближој анализи, своди на ону монополску цену, која се, при губљењу људству а крупнијој својини земаља, бајтинцима плаћа. Док код наших сељака не може бити ни помена о некаквој власничкој ренти, (но само о награди рада његовога), дотле нпр. у суседној Угарској, — где, по рачуну Александра Бујановића, 66% тако зване везане (тј. такве, која је у рукама црква, фондација и фиденкомиса), а само 34% слободне земље имаде — рента од земље већ се јавља у знатноме и доста осетном облику (о Инглеској и да не говоримо). Да дакле буде ренте од земље, као једне чисто власничке премије, потребно је, да има велике трајње земаља, а да је ова међу тим, било у велике поседе подељена, било на врло узак простор

²⁴ В. Dr. A. Schäffle: „Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft“, 3-ће издање, 1873, кн. II, стр. 484.

ограничена. Јер плаћање високих рента власницима непокретности по великим градовима истоветно је по природи својој с рентама аграрних великих власника, пошто, и у једноме, као и у другоме случају, видимо у суштини ипак једну и исту појаву: велику трајњу при ограниченој понуди непокретних имања. Оваква пак рента, по целину друштвену штетно јаче развијена, нема одиста својега привредно-правног разлога оправдања. Противу нагомилавања земаља у рукама појединаца војевали су не само већ стари законодавци, — Мојсије (завођењем јубиларне педесетогодишњице) у Јевреја, Минос на Криту, Ликурго у Шпарти, Браћа Граси у Риму, па прве хришћанске задруге, — већ и потоњи самоникли облици задружне својине (као што су марка у Германаца, а задруга и мир у Словена). Данас је већ више немогућно враћати се овим старим облицима и ограничењима, али, да би се искључивој ренти што више и успешније на пут стало, потребно је ипак, да се она социјално-политичким мерама сузбије и то на правим монополским изворима њезиним (као нпр. тежњом да се велика власништва што више међу сељаке-раднике поделе, па у њиховим рукама и одрже, да богати мајдани, железнице итд. буду махом својина државна, па и само прескупо земљиште по градовима да пређе у руке општинске). У колико пак земља, већ ради самога успеха у земљораду, треба да остане у рукама приватне својине, у толико и власници њезини имају природно право, да им из прихода од непокретности, преко награде рада и накнаде уложенога капитала, претече још и један вишак, који ће власнику давати могућности, да своју земљу не само у добром стању одржи, већ да јој још по могућству и умножи продуктивност њезину (увођењем све нових мелiorација) — а све по истоме ономе праву и разлогу, по коме и добит покретних капитала треба у себи да садржава не само одржање, већ и умножење своје. И тај и такав елемент садржи у себи тек праву и потпуно оправдану ренту од земље. Јер исто онако, као што у награду рада треба да уђе не само накнада напора његових (трошкови издржавања), већ и један вишак намењен улепшању живота и уштеђевинама, исто тако (ако и не баш у истој сразмери) треба и удео

земље и капитала да обухвати не само накнаду учињених трошкова, већ још и један вишак, намењен умножењу и усавршењу ових продуктивних чинилаца.

Б. Интерес

Досадашње потанко испитивање о природи и појму ренте разрешава нас од многога пирег излагања и истраживања у погледу интереса, као добити од привредне улоге покретних или управ репродуктивних капитал^а, јер би се иначе излагали понављају. ^{Појам интереса.} Казали смо већ раније, да поред ренте, као премије и накнаде за државину земље и то као једнога ограниченог природног продуктивног фактора, има још и ренте на оне капитале (махом покретне), који се људском производњом не само репродуковати, већ још и умножити дају. Према томе врло је важно питање о *размноживости капитала*, јер је несумњиво да су увек монополу ренте више наклонени они предмети и оруђа производње, који су по количини својој ограничени. Док су пак оруђа производње у рукама самога привредника, дотле је и накнада за репродуковање, јачање и усавршавање њихово, која се с правом из резултата од производње ишчекује, садржана у општем приходу радниковоу. Тек с одвајањем капитала од рада, почиње се капиталисти особено плаћати ова накнада, која сад још бива појачана тиме, што радник, у оскудици капитала, пристаје да власнику његову за послугу плати још и један вишак, који се самом реткошћу и потребитошћу дотичне врсте капитала одређује. Тако је ето постала рента на капитал и то првобитно у облику кирије за послугу самих алатљика, а данас у новчаној привреди већ готово искључиво у облику интереса на сџм новчани капитал, који сва оруђа производње најзгодније у себи репрезентује, пошто се ова њиме данас према потреби најповољније новцем набавити могу.

У данашњем свом облику интерес се најобичније јавља као *цена за послугу туђих капитала*, јер га ту видимо одвојена од предузимачке добити, с којом је он иначе спојен, кад год је сџм капиталиста уједно и предузимач привреднога подuzeћа. *Бруто-интерес* садржи у себи накнаду утрошенога капитала, а *нето-интерес* казује

нам тек онај део добити, који се просто и чисто власнику капитала под видом умножавања његовога а у самој пак ствари данас као премија на немаштину капитала плаћа. *Интересна стога казује нам у самој ствари дакле однос вредности капитала према интересу и садржи у себи чисту награду власника капитала.* У Старо Доба као и у Средњему Веку, док су позајмице махом само у случајима невоље — дакле на консумтивне циљеве — чињене, интерес је махом сматран као једна не само неоправдана, већ шта више као једна неправедна и отмицарска установа. Већ *Аристотело* питао се, како је то могуће, да позајмљена сума један вишак порађа, кад се добро зна, да новац у фијоци или каси газдиној овоме никакав вишак донети не може. Мојсије је забрањивао Јеврејима, да између се интерес наплаћују, па и хришћанска црква бунила се против ове „жетве без сејања“, а све према већ познатоме начелу, да новац сам по себи није кадар да новац порађа (*nuntius nuntium parere non potest*) — наравно имајући при томе вазда на уму чисто консумтивне позајмице. Међу тим већ је *Калвин* увиђао, да интерес не потиче од новца, већ од употребе, дакле од продуктивне примене његове. Наравно да је овакво мишљење морало преовлађивати све то више, што год је више развијано било позајмање на продуктивне циљеве, пошто је и добит дужникова, постигнута помоћу позајмљенога капитала, природно морала већ порађати и мисао о праву поверљичству на извештан удео у добити предузимачевој. Тако су *Лок*, *Турго* и *Бентам* отворено устали били у одбрану интереса, а *Ад. Смит* сматрао је већ интерес као са свим природну установу, снајајући је у облику тако зване добити (*profit*) у свему с уделом предузимача. За тим дођоше *лорд Лодердел* и *Сеј*, да накнадно опет развију своју теорију о *продуктивности*, налазећи разлог и оправдање интереса у самој продуктивној улози и услузи капитала, па тако с незнатним одступањима, гледаху после на ово питање, како *Тинен* и *Кери*, тако и *Рошер*, *Резлер*, *Ковес*, *Болије*, па и *Херман*, *Книз* и *Менгер* са својом теоријом „*Nutzung*“ а (или „*Nutzleistung*“ а). Најзад *Сениор* и *Мил*²⁵ засноваше

²⁵ *Милова Економија*, књ. II, гл. XV, стр. 66, раније већ наведенога немачког превода Сетберона.

joш и своју теорију *абстиненције*, тј. оправдавања интереса уздржљивошћу и штедљивошћу капиталиста, који би иначе свој капитал на властито уживање потрошити могли. У најновије доба покушао је Бем-Баверк,²⁶ да порекло интересу пронађе у оној разлици вредности, која постоји између садашњих и будућих добара, пошто и само давање под интерес није у ствари друго, до проста размена садашњих добара за будућа. Овај покушај објашњења, који је и Визер прихватио био, стоји међу тим на врло slabим ногама, јер ништа ново у саму ствар не уноси, нити пак и сама стара гледишта јаче учвршћује. Насупрот свима овим теоријама истакосе опет Родбертус, Маркс и Ласал своју познату теорију о експлоатацији рада посредством капитала, полазећи с ускога Смит-Рикардова гледишта, да су све друштвене вредности искључиви производ рада људскога и да према томе и сваки вишак вредности, који се капиталисти и предузимачу било у облику интереса или добити плаћа, није у самој ствари ништа друго до немаћен рад. Једна крајност изазвала је природно другу: једнострана теорија о штедљивости и уздржљивости капиталиста морала је са свим природно породити другу крајност о експлоатацији рада од стране капитала, и то у толико пре, у колико је, као што то већ напред показасмо, томе дала била у многоме повода и сама стара економска школа својом скроз недоследном теоријом о произвођењу економских вредности. За нас је међу тим јасно, да као год што рад није искључиви произвођач нити пак мерило вредности, да исто тако онда не може ни целокупан резултат од производње припадати само раду, већ да се један део његов мора посветити и другим производним чиниоцима: предмету и оруђу производње и то ако ништа више, а оно бар у онолико у колико је преко потребно, те да се продуктивност ових чинилаца одржи и умножи — и то без икаква обзира на питање о самој својини или државини земље и капитала. Ово право капитала, као једног врло важнога привредног чиниоца, на

²⁶ Boehm-Bawerk: „Kapital und Kapitalzins“, Innsbruck, 1889 као II део, док су међу тим у I делу: „Geschichte und Kritik der Kapitalzins-Theorien“, 1884, све раније теорије као и иначе сви разноврсни погледи разних писаца прибрани и изложени.

известан удео добити, постаје нам још у толико јасније и очигледније, кад се зна да је *растење капитала неизоставан услов за растење свију осталих прихода друштвених*. У толико је дакле известан удео капитала већ с чисто теоријскога гледишта оправдан. Али исто тако несумњиво стоји с друге стране и то, да ће се опет у свима оним случајима, где су земље и капитал сконцентровани у руке мањине, — док је већина народа већ силом ових околности нагнана, да своју радну снагу у најам капиталу даје, — природно морати да плаћа власницима не само ова природна и праведна награда капитала, већ вазада још и једна *премија на немаштину капитала, која ће све то јача и претежнија бити, што је год привредна потреба капитала јача, а међу тим приступност његова све тежа*. За овај елемент чисто социјално-политичке експлоатације рада путем концентроване искључиве својине земље и капитала са свим је према томе праведно да отпадне како из ренте од земље, тако и из интереса на капитал.

Не само дакле што је потпуно оправдано, већ је ишта више баш и неопходно, да увек буде извесне накнаде за послугу туђих капитала, на састојала се сад ова у новцу или у натури, Основи за одређивање интереса. јер је само тако и постанак и развитак кредита могућан. Без извесне, па ма то било и минималне, накнаде капитала у облику интереса, не би било ни оволике чуварности, нити пак овако развијених кредитних операција, које су данас моћна подлога културног напретка човечанског. Рекосмо међу тим већ напред, да је првобитни интерес на капитал био садржан у самој добити привреднога предузимача и да се само у оскудици капитала плаћала још и једна нарочита накнада власнику њихову, прво у облику *кирије на оруђа*, па после тек и у облику новчане накнаде, дакле *интереса*. Са свим је појамно, да сваки привредни напредак закључује у себи и све бржу и јачу репродукцију капитала и онда је са свим природно и оно Керијево гледиште, да доследно тому и интерес на послугу капитала мора тежити да буде према уделу рада људског релативно све мањи, ако га само у томе не спречавају оне горе поменуте социјално-политичке прилике, које у њега нов један чисто *монополски елемент* уносе. У самој ствари дакле *цео*

проблем интереса садржан је у проблему цена, пошто се и интерес на новчане капитале креће и одређује исто онако, као и све друге прометне вредности, тј. не само по основима међусобних материјалних односа, као што су то нпр. понуда и тражња, већ и према самој оцени односа њихових према човеку (као нпр. по личној и друштвеној оцени корисности новчаних капитала).²⁷ Сваки дужник је у самој ствари купац, а сваки поверилац опет продавац новчаних капитала. Зато што се извесна друштвена вредност онеме, који је нема, на расположење ставља, с тим да је овај као зајмопримац по истеку извесног времена своје зајмодавцу врати, настаје и са свим природно право накнаде за учињену услугу, које иначе не би било, нити би је пак и могло бити, кад капитал у самој ствари не би био продуктиван. Према томе је у самој основи својој погрешно оно старо, а данас само у другом облику обновљено, гледиште, по коме се моћ капиталисте већ самим прирастом интереса (и добити) постојано појачава, а све на штету радне снаге и њезинога напретка. Тако је, замењујући појам капитала новцем, К. Маркс и сам пао у стару заблуду Аристотелову да, — пошто „*nummus nummum non parit*“ — то онда наравно да свака добит од капитала може и мора потицати једино из закидања радникове заслуге.²⁸ Томе је у осталом много допринела и сама стара економска школа, не само својим теоријским свођењем свеколике вредности искључиво на рад људски, већ још и тврђењем, да, према речима Мила, „прави узрок капиталске добити у томе и лежи, што рад производи више, но што је за његово издржавање потребно“.²⁹ Родбертус је, као што знамо, први био поставио то као аксиом, да се све друштвене вредности само и искључиво на рад своде, и онда су Маркс и Ласал отуд са свим природно извели били своју теорију о постанку капитала јединствено путем експлоатације рада. У осталом још је Прудон порицао био оправданост сувремене висине интереса и као

²⁷ В. о томе расправу: *Über das Problem des Kapitalzinses* од Ар-а Berthold-a Thorsch-a у Шеллеову часопису за државне науке, св. 1 за год. 1896, стр. 40 и 51; за тим у Филмаовића Економији, стр. 239.

²⁸ P. L. Beautiler, Т. II, стр. 72.

²⁹ J. St. Mill, кн. II, гл. XV, стр. 78.

једино спасавајућу меру предлагао завођење бесплатне друштвене послуге капиталом (*Crédit gratuit*).³⁰ На све ове и сличне приговоре одговор је увек и лак и јасан, кад се само не губи из вида то, да је капитал и сâм продуктивна моћ, која тек у дружби с радом друштвене вредности ствара, и да према томе онда он наравно мора имати и својега удела у добити од производња. И кад је то тако, онда је са свим природно даље и то, да нико никад неће своје оруђе производње (па уступао га он у новцу или у природи) другоме без извесне накнаде уступати. Јер то није нити може икако бити све једно: имати свој капитал при себи или га пак другоме на послугу давати с тим, да нам га овај тек у року од неколико дана, месеца или чак и година врати. Колика ће пак бити та накнада у облику интереса, то зависи понајпре од саме друштвене расподеле у својини земље и капитала,³¹ па онда још и од других привредних прилика. Тако на страни зајмодавца ово су елементи од којих висина захтеваног интереса зависи: 1) лична корисност самих капитала, па било то за личну или привредну употребу; 2) сигурност коју закони, обичаји и привредне прилике земаљске пружају; и 3) сам садашњи број капиталиста, који је расположен, да своје капитале на зајам даје (дакле понуда капитала). Међу тим на страни зајмопримаца ово су опет поглавити основи, који висину интереса, коју су они расположени да плате, одређују: 1) број самих зајмотражилаца, као и количина потребаних капитала; 2) употребна вредност или управ продуктивност капитала, која наравно да понајвише зависи од количине добити као и од вредности самога новца; и 3) имовна или уопште привредна моћ самих зајмопримаца. Најнижу пак границу интересној стопи одређује вазда она висина њезина, на којој имаоци капитала радије свој капитал

³⁰ Куртиозна ради наводимо из кола противника саме установе интереса расправу W. Schöber-a: „Die Noth und ihre Ursachen“ (у две свеске, Беч, 1880 и 1881) у којој се математички покушава да докаже апсурдноет наплативања интереса.

³¹ Интерес је увек скупљи за онога, који ничега својега нема, а међу тим је само на неколицину капиталиста упућен, исто онако, као што је и рента сво тежа, што је више пољопривредника а без своје земље. Отуд Achille Loria (у својој расправи о ренти, 1880) с правом закључује да је само ситна култура у стању да ренту сузбије. Ми пак онеме довајемо, да је слично томе исто тако само радноспособност капитала кадра да интерес на најнижу меру своде.

за се задржавају, но што га под интерес дају; док овет највише границу њезину одређује сама корисност капитала за дужнике. Сама количина капитала зависиће међу тим понајвише од тога, како се брзо и лако капитали репродукују и намножавају, а то значи од привредне успешности саме производње. Несумњиво је даље још и то, да и сама вредност новца са своје стране, дакле куповна моћ његова, која понајпре од намножености његове зависи, моћно утиче и на висину самога интереса. Јер извесно је, да ће свако умножење у понуди новчаних капитала, а без одговарајућег повећања и саме тражње њихове, силно дејствовати на обарање интереса. Према томе јасно је, да ће интерес тежити да буде све нижи, што год је привредна моћ набавке новчаних капитала у народу једном већа. Па не само то, већ на обарање интереса — и ако не тако постојано — дејствује и само *вештачко умножавање новчаних средстава*. Тако је нпр. познат факат, да је Аб-ова колосална папирна емисија за кратко време трајања кредита својега оборила била ондашњи интерес у Француској на $1\frac{1}{4}\%$. И у природној вези с тиме наравно да и само *ширење или стезање у давању кредита* (нарочито од стране великих емисионих банака) осетно онда утиче на висину земаљског интереса. Најзад није без утицаја ни сам *кредит државни*, јер је у време великих зајмова државних интерес обично виши.

Висина самога интереса моћно утиче на развитак привреде, пошто свако повишавање интересне стопе изазива све веће прибирање капитала, док међу тим свако опадање интереса моћно подиже опет привредну подузимљивост друштвену.³² Интерес се чешће кољба према мени оних привредних погодаба, које су на висину његову од утицаја, али кад се целина историјскога развитка привредног у обзир узме, онда је неоспорна истина, да с *напретком културе средња висина интереса тежи стално да опадне*. У Староме Свету

³² При је Турго александрично тврдио, да опадање интересне стопе шири производњу, уопређујући ниво њезин с ниво-ом воде, која жутице земље плави. Међу тим по Аб. Смету, Мак-Полоку и већина економиста енглеске школе напредак друштва теже паралелно с растењем капиталске добити, тако да опадање интереса суљава прибирање капитала и декуражара индустрију.

интерес је неретко достигао чак и висину од 50% . У Риму међу тим, као најбогатијој ондашњој новчаној пијаци целог света, уобичајени, па често баш и узаконени, интерес падао је на 6% па и 4% , док је у провинцијама износио обично више: $8-9\%$.³³ У XII—XIV столећа уобичајени интерес у Енглеској износио је 20% , а још у г. 1651 6% ; у Холандској је пак већ крајем XVII столећа пао био на $2\frac{1}{2}\%$. Почетком XVIII столећа интерес је у Енглеској пао на 5% и већ године 1757 државни дуг у $1\frac{1}{2}$ милијарди динара би конвертован на 3% . У Француској пак 1807 г. висина интереса кретала се још између $5-6\%$. Међу тим последња енглеска конверсија на $2\frac{1}{2}\%$ у г. 1884 није потпунице ни изведена била. Трговински интерес — *дисконт* — обично је нижи (пада данас и на 2%), али и колебљивији од *хипотекарнога* (који тешко испод 4% силази).³⁴ Од пресудног је пак утицаја на висину свагдашњег интереса, поред саме понуде и тражње, увек она средња продуктивност капитала, која је у последње време постигнута била, као и свагдашњи изгледи на предстојећу продуктивност њихову. У новим земљама, где су добити обично веће и тражња новчаних капитала живља (као нпр. у Сев. Америци) интерес је обично виши. Толико је међу тим насигурно опажено, да новчани капитали вада више струје к оним местима, где је производност њихова па наравно и сигурност кредита већа, па ма интерес и нижи био. Нема пак сумње, да би интерес у Европи данас у средњу руку још нижи био, да није оволиких ратова било, и да и данас готово све европске државе због оружаног мира све више у дугове не западају.

Рекосмо већ, да се интересна стопа даје стално обарати само умноженом продуктивношћу друштвеном и с тога је појамно, да и сва законска ограничења (сви прописи о висини интереса) врло слабо дејствују (пошто се врло лако изигравају). Па ипак није сгорега да при

³³ В. Prof. L. Friedlaender: „Sittengeschichte Roms“, Leipzig, 1834, I део, стр. 227 и 261. Александар Сееер допушта је сенаторима да наплаћују 6% , а Антониус Пијус давао је и сам зајмове по 4% .

³⁴ У нас се данас дисконт креће између $6-10\%$, а хипотекарни интерес између $6-12\%$.

свем том оваква ограничења постоје, ако ни за што друго, а оно бар да се зна, да наплата интереса стоји под општом друштвеном контролом и да је свако претерано наплаћивање интереса од стране зеленаша кажњива ствар. Сви су изгледи, да ће се, зар у скорашњој бољој будућности, интерес моћи свести на минимум накнаде за послугу туђих капитала, али је на сваки начин у исти мах и то сигурно, да се он никад неће моћи са свим да укине, па ма какви друштвени односи (изузев строго комуналних) наступили. Јер свагда ће бити не само право већ и по целину корисно, да онај, који своју творевину или уштећевину другоме на послугу даје, отуд и извесну корист за се поцрпи, пошто би иначе, и то сигурно на општу штету, с укидањем интереса морало нестати и свакога кредитовања.

ГЛАВА II

Удео рада

Природна награда привреднога рада, а то је вазда случај кад овај уједно сам подухећем и рукује, обухвата све оно, што преко накнаде капитала претиче, дакле не само данашњу најамницу, која је само један специфичан сувремени облик радне награде, већ и сву добит предузимачеву. Али како је рад данас мање више у свих културних народа одвојен од земље и капитала, па наравно онда и од предузимачке улоге одсечен, то је он спао на најамника, који своју радну услугу капиталисти-предузимаачу по пијачној цени продаје. Зато пак, што је рад спао данас на улогу спапа, који се према понуди и тражњи плаћа, сама најамница не садржи у себи више праву заслугу радникову, већ само један део њезин. Док се плате и хонорари јавних службеника, бар по правилу по спреми и заслуги плаћају, дотле се најамница махом данас плаћа раднику према пијачној цени за уступање његовога више физичког рада. Према томе са свим је умесна и тачна ова одреба најамнице, коју нам *Митхоф* даје: „Радна снага је есиан, око кога се развија борба цена између купца и продаваца, чији је

резултат најамница. Према томе најамница је дакле она цена, која се за есиан — рад плаћа.“³⁵

Имали смо већ раније прилике, да изнесемо ону супротност назора, која је у *Ад. Смита* у питању како вредности тако и награде рада постојала. Своју осму главу о најамници *Смит* почиње с речима, да је природна награда раду цео производ његов, али, додаје он одмах мало даље, ово првобитно стање није се могао више одржати, чим је једном заведено било присвајање земаља и нагомилавање капитала. Најамница је сад зависила од погодбе и природна тежња њезина била је, да се она утврди у оној количини, која је потребна да се радник и његова породица одрже.³⁶ Дошао је био за тим *Малтус*, да својом теоријом пренасељења у свему потпомогне и прошири ово потоње гледиште *Смитово*, учећи још одређеније, да најамница у самој ствари и не може у себи садржавати више, но што је то, према свагдашњем привредном стању друштвеном, преко потребно, да извештан број радника у служби производње одржи. Сваки прекобројни прираст радника већ по самој природној неопходности обарањем најамнице испод минимума, неопходнога за опстанак радника, отклања на тај начин и сувинак радничке популације *Рикардо* је најзад отишао био још и корак даље, учећи чак у истој глави своје *Економије* да рад, као и свака друга роба, која се купује и продаје и чија се количина смањити или умножити даје, има своју природну и своју пијачну вредност. Природна је цена она, која радницима могућности даје да опстану, а пијачна је пак она, која се конкуренцијом одређује. У природној најамници морају дакле бити садржани трошкови око производње рада, а да ли ће и у колико они баш у њој одишта и бити садржани, то на крају крајева зависи од саме тражње и понуде рада. Кад је јача понуда рада, онда ће најамница падати испод природне норме своје, која је иска-

Теорија најамничког минимума.

³⁵ В. у *Schönborg-a*, кн. I, стр. 457. III. *Жид* одређује тако исто најамницу као „позодбу којом се радник одржи свакога права на производ рада својега, примлајући уместо тога извесну утврђену суму“ (на дан, недељу или месец). *Ch. Gide*, op. cit., стр. 522. *Francis A. Walker* (у својој „*Полит. Економији*“ 1883, стр. 259) одређује опет напратко најамницу као: „накнаду најамљенога рада.“

³⁶ То је у осталим још *Тирло* увиђао, тврдећи, да се награда радникова ограничава на оно, што је неопходно опстанку његову.

зна уобичајеним минимумом, потребним за оцстанак радника; ³⁷ и обратно при јакој тражњи рада најамница ће се издићи донекле изнад ове природне средине своје, али да се ускоро, услед умноженога броја радника, опет на своју стару меру или чак и испод ње поврати. То је тај тако звани „гвоздени и сурови Рикардов закон најамнице,“ који је Ласал онако жудно прихватио био, да њиме сву неприродност и неправду данашњег друштвеног стања обелодани.³⁸ Међу тим овај начин некаквога неминовног природног објашњења најамнице сам је по себи већ противуречан, јер, како се даје сложити оно првашње гледиште ове исте класичке школе, које вредност свих производа хоће утрошком рада да мери, с овим обрнутим мерењем радничке заслуге према утрошку оне количине производа, која је за одржање радника неопходна? Никако се дакле не даје сложити то: да се прво производи мере радом, па после опет заслуга рада према, за живот радника потребној, вредности производа његових — дакле у самој ствари мерити рад опет самим собом! Међу тим као што већ знамо, рад у суштини својој посредује само множење економских вредности, док међу тим прави извор вредности лежи вазда у самој оцени потреба људских. У осталом ова теорија најамничког минимума не одговара ни самим фактима, јер: 1) не стоји то, да за разне врсте радности постоји некаква средња природна висина најамнице, око које би ова само осциловала, већ ми баш напротив данас видимо, да постоји читав скала разноврсних најамница. (Тако се нпр. у Немачкој обична надница креће између 0.75 у Познањској и 3 марке у Бременској Луци, док опет статистика пољопривредних надничара показује разлике између најнижих и највиших надница у Немачкој за читавих 193%). И 2) статистика нам даље сведочи, да најамнице, поред све невоље радника, ипак не само апсолутно, већ баш и релативно, тј. баш и у односу према другим врстама прихода, ма да и полако, али свакојачко тек постојано расту. Француски

³⁷ Тј. збир свих неопходних потреба и уобичајених навика радничког живота — оно што Инглези зову: *Standard of life*, а Французи: *étalon de la vie*.

³⁸ Сам социјалиста *Benott Malon* (у свом „*Manuel d'économie sociale*“, стр. 233) признаје, да је назив гвозденог закона претеран, пошто у политичкој економији нема апсолутних закона у пуноме смислу ове речи.

статистичар *Moreau de Jonnès* износи нам ову, мучно добивену, табелу својих испитивања о кретању најамница код пољопривредних радника у Француској:

Године	Износила је годишња најамница породице	Надница	У проценту од укупног прихода
1700	135 дин.	0.37 дин.	35%
1760	126 „	0.35 „	37%
1788	161 „	0.45 „	43%
1813	400 „	1.10 „	60%
1840	500 „	1.37 „	60%

Кад се узме, да свака сеоска радничка фамилија потребује годишње за своје издржавање у средњу руку 13½ хектолитара жита, као и кад се узме још у обзир и свагдашња цена жита, онда излази, да је

	преко издатака за 13½ хектол. жита у	од укупне годишње зараде преостало за друге потребе свакој фамилији
у години 1700	254 динара	— 119 дин.
„ „ 1760	176 „	— 50 „
„ „ 1788	216 „	— 55 „
„ „ 1813	283 „	+ 117 „
„ „ 1840	256 „	+ 244 „ ³⁹

Други новији чувени статистичар француски *de Foville* потрудио се опет, да одреди колика је од 1700—1882 год. била награда земљорадничке фамилије, срачуњена према данашњој куповној моћи новца и нашао је, да је у

Годинама	Износила средња надница земљорадничког радника	а годишњи приход фамилије
1700	0.50 дин.	180 дин.
1788	0.60 „	200 „
1813	1.05 „	400 „
1840	1.30 „	500 „
1852	1.42 „	550 „
1862	1.85 „	720 „
1872	2.00 „	800 „
1882	2.22 „	880 „

Из чега се види, да је у XVIII столећу средња надница скочила с 20%, а годишњи доходак фамилије с 10%; међу тим средња цена рада надничарева удвојила

³⁹ В. Peshine Smith: „*Pol. Oekonomie*“, у преводу Степела, Берлин, 1878, стр. 126—128.

се од г. 1813, од 1840 порасла са 70%, од 1852 с 55%, а од 1862 с 20%.

Један од најодличнијих савремених енглеских економиста, Маршал (*Marshall*: „*Elements of Economics of Industry*“) налази, да се средњи приход раднички на главу у Енглеској, који је још 1820 г. износио око 15 ф. ст., попео данас на 33 ф., што значи, да се он од 75 повишио на 165 фуната на породицу од пет глава. Међу тим има још и већих зарада, тако да би свако изједначење заслуге било на очевидну штету вреднијих и способнијих.

Још само један пример. Одлични амерички статистичар *Atkinson* прибраво је податке о кретању најамница из две памучне радионице у Новој Енглеској у року од 1830 до 1884 године и добио овај укупни резултат: Годишња најамница радникова износила је у 1830 г.: 164 долара; у 1840: 175; у 1850: 190; у 1860: 197; у 1870: 240; у 1880: 259; а у 1884: 290 долара.⁴⁰

Као природна допуна претходно изложене теорије о одређивању најамнице по коштању њезину Теорија најамничког фонда. придобила је била још и теорија тако званог најамничког фонда (*Wages-fund, Fonds de salaire*), коју је нарочито заступао *Ман-Колок*, а потпунице тек разрадио *Џ. Ст. Мил*. Она се у свему наслана на закон понуде и тражње; понуду рада даје број радника, који посла тражи, док тражњу рада казују опет они капитали, који су слободни и расположени, да рад народни занимају. Та количина капитала, која је, према даним приликама у погледу добити и привредног полета у опште, у даноме моменту вољна да се у привредна предузећа упушта, казује нам тај најамнички фонд, из кога се радници плаћају. Према томе, као што *Мил* вели, најамница у самој ствари зависи од односа између људства и капитала, тј. од онога фонда, који је куповини рада намењен.⁴¹ Једном речју, однос између оних капитала, којима се радници најмљују, и броја радника одређује свагдашњу висину најамнице. Противу основаности и исправ-

⁴⁰ В. у већ поменутој Економији *Болија*, књ. II, стр. 305—6 и 315—16. Познати енглески статистичар *Giffen* долази до сличних резултата за Енглеску, настав, да су најамнице у опште скочиле у најмању руку с 20% а у највећој мери са 160%. Стр. 321—22.

⁴¹ *J. St. Mill*, op. cit., књ. II, гл. XI, стр. 1 и 8.

ности ове чисто трговачке теорије о награди радника дигосе глас свој *Херман, Торнтон* (*Thornton* „*On labour*“, 1868), *Родбертус, Брентано*, а у најновије доба нарочито *Лонц* и *Ф. Уокер*,⁴² доказујући с ваздан факата, да у самој ствари такав фонд ни у једној привреди не постоји, нити се пак и приближно ичим ухватити и одредити даје, као и то, да се висина најамнице не одређује никако односом капитала према раду, већ вазда више самом продуктивношћу рада.⁴³ У најновије доба *Хенри Џорџ* доказао је међу тим још и то, да се у самој ствари рад и не плаћа из готовине капитала (до само *pro forma*), већ из властите заслуге своје.⁴⁴ У колико капиталиста-предузимач кредитује радника, плаћајући га пре продаје производа, у толико са своје стране радник кредитује опет и самога предузимача, у свима оним случајима, у којима он опет своју заралу тек крајем недеље или чак и позније добија.

Војујући против ових теорија старе енглеске економске школе, истакосе опет поборници нових погледа своју теорију о одређивању најамнице према Теорија одређивања најамнице самој продуктивности рада. Колико су оне прве песимистичке, толико је ова опет оптимистичка; јер кад би у свему верна и основана била, она би онда, по речима *Жида*, била „толико исто пунонадеждна, колико је стара очајна.“ Тешко је тачно одредити, који је од економиста први ову теорију нагласио био. Већ *Марло* и *Херман*, а нарочито *Рошер* напомињаху, да тражбина рада зависи исто толико од његове употребне вредности (тј. корисности), колико и од моћи плаћања (*Zahlungsfähigkeit*) на страни предузимача. *Марло* шта више учаше, да је продуктивност рада од већег и успешнијег утицаја при одређивању најамнице, но и самога интереса. У најновије доба

⁴² *F. D. Longe*: „*A refutation of the wage-fund theory of modern political economy*“, 1866, а *Fr. Walker* овет у делу: „*The Wages question*“, 1876.

⁴³ Америчанац *Laurence Langhlin*, најновији издавач и коментатор *Милове* Економије, и сам устаје против ове теорије, доказујући примерима, да радник може да умножи своју заслугу чак и онда, кад капитал баш и на једној мери остаје.

⁴⁴ „Тачно према исплате најамница, вели *Џорџ*, није љубитна ствар; главни је, — а то је тачно, на коју ја највише полагам — да се она врши тек по радној услузи.“ *Henry George*, op. cit., стр. 50.

развише ову теорију поглавито: Уокер, Џејмс и Болије.⁴³ Суштина ове веома прости теорије гласи: да се најамнице одређују према продуктивности самога рада, дакле према количини и квалитету радне услуге. Нема сумње, да већ сам тај факат, што се најамнице у једној истој земљи врло различито плаћају, према развоју корисности, сигурности и енергији радне услуге, очито показује, да у овој теорији доиста лежи садржано језгро истине, али би при свем том не само врло једнострано већ и непотпуно било, кад би, по мишљењу њезиних искључивих бранилаца, ову теорију хтели као некакав искључиви и свеопшти закон за одређивање данашњих најамница да поставимо.

Тинен (J. H. v. Thünen) је први међу економистама бацио се био на истраживање,⁴⁴ да изнађе природну награду раду, тј. ону, коју би радник требао да добије, кад би рад његов по заслузи награђен био, напуштајући старо гледиште, да је рад еспап, који се по трошковима око производње опредељује, и уводећи га у његову природну првенствену улогу правога произвођача свих економских вредности. Испитујући, како би се природно морале развити пољопривредне прилике (како у погледу разних култура, — о чему ћемо у последњој свесци нарочито још имати да проговоримо — тако и у погледу деобе прихода) и то у једној тропској потпуно изолованој држави, Тинен, исто као и Кери, долази до овога двојаког резултата: 1) да рента на капитал мора бивати све мања; и 2) да у природној вези с тиме удео рада мора бивати све већи, пошто »с растењем капитала свако смањење ренте иде у корист радника, подижући награду рада његовога“.⁴⁵ У самој најамници Тинен разликује два саставна дела: један, који радник потребује за одржање живота свога и који је мање више постојан (управља се само према развоју висини цена намирница) и други који нам представља вишак преко овог минимума за опстанак и који расте с множењем капитала, тј. са сваком напретком привреде друштвене. И овај други елемент, који не само у Ти-

⁴³ Који за се то првенство заслужава. В. већ поменуто његову Економију, II, стр. 280—284.

⁴⁴ У другој свесци свога гласовитог дела: „Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und National-ökonomie“, Rostock, 1850. (Der naturgemässe Arbeitslohn).

⁴⁵ Thünen, II, стр. 101.

неновој изолованој, већ и у нашој модерној сталешкој држави ипак општу тенденцију растења показује, тим самим већ упућује нас на то, да природна награда раду мора свакојак о себи садржавати много више од просечне сувремене најамнице. Тинен се пита, који је то закон, по коме се има вршити деоба прихода између радника, предузимача-капиталиста и власника, и налази да је природна награда раду она, која раднику даје онолики удео из прихода, колико је он радом својим производњи услуге учинио. Награда радникова мора бити у свему сразмерна производу рада његовога. Како је међу тим то врло тешко, ма и приближно тачно, одређивати, то је и Тинен пао у погрешку, да једним обилазним мучним математичким путем своју природну најамницу сведе у формулу: \sqrt{ar} , у којој r означава производ рада радника, који с извесним капиталом ради, а a ону количину намирница, коју једна радничка фамилија (под погодбом да два детета на пут изведе) неопходно потребује. Тиненова природна најамница изналази се дакле на овај практички немогућан начин: да се неопходне потребе радникове помноже с производом рада његовога и отуда квадратни корен извуче. Како пак данашња проста најамница (тј. најамнички минимум опстанка) стоји према природној најамници онако исто, као и ова према правом производу рада ($a: \sqrt{ar} = \sqrt{ar}: r$) то онда значи, да је природна најамница у самој ствари средња пропорционална цифра између радникових потреба и производа рада његовога, што би другим, обичним језиком исказано, утврђивало, да најамница надмаша потребу живота у оној мери, у којој производ њу саму премаша. На ову формулу већ је Крис с разлогом приметио, да никакав рачун овога света није кадар да рационално и праведно подели вредност производа међу оне, који су допринели стварању њеноме, пошто су како сама вредност продукта, тако и удели прихода у самој ствари немерљиве социјалне количине.⁴⁶ Формула \sqrt{ar} није нити може дакле бити тачна, и као таква она наравно не може бити ни употребљива, али је, при свем

⁴⁶ Kries, „Der Credit“, II, стр. 129. У најновије доба прихватио је био решење овога проблема, исто тако безуспешно, италијански економиста Pareto (Principii d' Economia pura).

том, главна у њој садржана мисао верна, јер нам казује да у одвајању радника од производа рада његовога лежи извор радничке невоље и да према томе свако правилно решење радничког питања мора тежити томе, да награду радника постави у извесан сразмеран однос према самом производу рада његовога.⁴⁹

Док је Тинен тражио природну награду рада, при данашњим приликама (својине и најамништва), дотле је модерна школа социјалиста, оличена поглавито у Родбертусу и Марксу, доследно полазној тачци својој да рад искључиво све вредности ствара, сходно томе природно захтевала да и целокупан приход од производње има само раду да припадне. Ми смо већ у првој књизи показали, како је у наслону на Смит-Рикардову теорију вредности и поделе већ Родбертус тврдио, да с растењем продуктивности, у сувременој друштвеној привреди, рад не добија заслугу своју, већ „један све мањи део народнога производа,⁵⁰“ пошто већи део његов, услед данашњих односа својине, иде на ренте и добити капитала, тако да се систем најамница само „градуално, али не и принципијелно“ разликује од старог система ропства. Према оваквоме схватању сва рента, као и сва добит од капитала јесу производ рада и онда наравно, да је данашња „најамница са свим нешто друго а не производ рада“, и тек кад би се нашло начина, да „целокупан успех напретка припадне раду, тек тада би и материјално стање рада поправљено било.“⁵⁰ На истој основи и у истоме смислу, само у другоме облику, и Маркс налази, да с настанком новчано-капиталистичке периоде радник, ступајући у најамничку службу капиталу-предузимачу, већ по самој сили својега потчињеног положаја, добија у накнаду за рад свој само прометну вредност радне снаге своје, тј. само оно што дневна репродукција његова рада као испана стаје; док међу тим сав произведени *вишак вредности* (*Mehrwert*), који међу

⁴⁹ Сам Тинен завоо је био већ од 1847 године на свом имању Телову (у Мекленбург-Шверину) систем извесног суделовања радника у приходу као први пример учешћа пољопривредних радника у добити од подужећа, који и данас још траје.

⁵⁰ *Rodbertus: „Zur Beleuchtung der sozialen Frage“* у већ раније наведеном издању, I, стр. 198 и 122 и II, стр. 120.

тим једино на тај начин и постаје што радник, дуже радећи на рачун предузимача, вазда више од зараде своје произведе) капиталу припада.⁵¹ На тај начин нема нити у опште и може бити какве, ичим оправдане, накнаде капиталу, пошто се овај једино и множи само отмицом на раду, чија се права привредна заслуга, по Марксу, мери „средњим друштвено-потребним радним временом“. Ово и овако заострено гледиште толико је исто настрано, колико и класичка теорија најамнице, само у противном правцу; јер нити се рад сме узимати као испана, нити се опет свака продуктивност, па према томе и сваки удео, капиталу порицати може. Да се овај Марксов захтев прорачунавања радничке награде према просечноме, друштву неопходно потребном, радном времену и практички изведе, требало би не само да све земље и капитали постану заједничка друштвена (или управ државна) својина, и да држава сву производњу одређује и распоређује, већ још и да процену свачије заслуге врши. Па и у овако скамењеноме друштву, у коме би се наместо личнога интереса имао тек да пронађе некакав нов мотив рада, и у коме се при свем том никад заслуге по правди не би делити могле, ипак би се од опште заслуге рада народнога морао вазда издвајати један део, зарад одржања и појачања капитала земаљскога, као и зарад издржавања оних силних надзорних и управних органа, који би целокупном техником привреде друштвене руковати морали. Значи дакле, да би с преносом улоге привредних предузимача на државу, у самој ствари и извесна накнада капитала као и извесна добит предузимача на саму државу прешла, што најбоље опет сведочи, да раду ни у ком случају не може припасти целокупан приход од производње. С тога је зар Родбертус и захтевао, да се, зарад регулисавања нормалне заслуге рада, приступи прелазноме периоду „својине по заслуги“, у коме би држава свакој врсти рада њезину заслужену награду одређивала (*Lohnsatz für den normalen Werksarbeitstag*), а међу тим власницима земље и капитала ипак неку накнаду додељивала.

Пошто смо овако изложили све важније разновидне погледе на питање о уделу рада у производњи, остаје

⁵¹ В. К. Маркс: „*Das Kapital*“, 2 изд. 1872. Одсек III, гл. 5 и 7.

нам да изнесемо и наше гледиште о овоме тако важном предмету. Нема сумње, да је сувремена најамница у облику

Природни ос-
нови за одре-
ђивање раднич-
ке награде.

радничке плате особени производ данашњих привредних, имовних, правних и политичких односа и да она одишта у себи по правилу не садржи пуну заслужну награду радника. Из класичкога робља, које је хришћанску науку једнакости и свеопште радне дужности људске радосно поздравило и у првом реду оберучке пригрлило,³² дође средњевековно себарство и меропаштво, и тек с политичким ослобођењем на измаку XVIII и у току прве половине XIX столећа, као и паралелним развићем модерне велике индустрије, настало беше и ново доба најамништва. Па ипак ми и данас још видимо јако различне прилике, у којима се рад народни у разним земљама налази. Већ саме ове данас постојеће разлике у положају и награди радне снаге сведоче нам, да први основ, по коме се награда раду одређује, мора лежати у самим социјално-политичким приликама, тј. у расподели земље и својине капитала у опште, као и у оним правним и друштвеним уста-

а) Систем имов-
них односа.

новама, које овим приликама правац развијања одређују. Систем имовних односа земаљских у првој линији је дакле пресудан за положај, па, природно онда, и за саму награду радне снаге народне. При јако груписаној својини земље и капитала наравно да ће улога привредног предузимача првенствено и поглавито њима и припадати, а рад народни снадати све више на улогу најамника, коме се најамница онда, као и свакоме другом еспапу, конкуренцијом одређује. Из овакве средине, и са свим у духу њезину, поникле су биле и теорије најамничког фонда и минимума. У којој пак земљи, или шта више и у којој грани радности земаљске, оваке прилике постоје, наравно да ће рад народни вазда тешко морати да осећа притисак своје привредне потчињености.

Па ипак и под овим и оваквим приликама ми видимо да нема нигде једне најамнице ни за једну врсту ради-

³² Прве хришћанске општине још у II столећу беху састављене готово из самих занатлија, робова, жена и деце, чему се Римљани ругаху. В. у Friedländer-a: „Sittengeschichte Roms“, опет у I књ., стр. 451.

ности као и да најамнице у средњу руку узете⁶⁾ Растење рад-
не продуктив-
ности.

— по јасној сведоци модерне статистике — при свој потчињености рада, ипак теже да се на више пењу, и то не само по новчаној висини својој, која је махом плод повишених цена животним намирницама у опште, већ баш и по самој пирини и садржини својој. Привредни успеси, постигнути све јачом продуктивношћу рада, и то наравно понајуре умнога рада људског, као и паралелно ширење образованости, подижу све више средњи ниво живота људског (*Standard of life*)³³ и у исти мах, поред свих тешкоћа, које потичу из саме потчињености положаја масе раднога народа, показују ипак општу тежњу за подизањем радничких плата, а релативним опадањем чисто капиталскога удела — и то на извесно онога размноживога дела његовога, што се данас нарочито на сталном опадању интересне стопе показује, а с јединим изузетком у својини оних предмета (као што је то нпр. земља), на које се, због умножене потребитости, а међу тим природне ограничености њихове, чисто монополски удели (ренте) морају да плаћају. Сваки напредак у знању и техници производње, подижући привредни значај рада, тим самим подиже и социјални углед његов, тако да се рад народни свакојако, у правном и политичком погледу, а нарочито у најновије доба, знатно узвисио. Данашња новчана најамница, која се као пијачна цена раду плаћа, и која као таква по речима социјалиста, само прикрива факат, да се ни данас још раду права привредна заслуга његова не даје,³⁴ потиче у самој ствари из те околиности, што је рад данас из сваке заједнице с капиталом иступио. Роб Старога Света, као бесправна личност, уживао је у свога господара издржање, — исто као и други мал његов. Средњевековни сељаци за земљу спахијску привезани, живели су опет од онога дела властите зараде своје, који им преко феудалних дажбина преостајаше. Тек са слободним радом по градским еснафима почела се израђивати и најамница

³³ Ово ширење и подизање средњег нивоа живота људског, — а нарочито у погледу радничке класе — цени се данас по све већој потрошњи кафе, чаја, шећера, дувана, поштом итд.

³⁴ Dr. A. Schäffle: „Die Quintessenz des Socialismus“, 7 издање, Гота, 1879, стр. 42.

радника, али увек још у тесној заједници са самим мајсторима. Радник није остајао вечно само слуга у мајстора, већ је од пегрта постајао калфом, а од овога и сам најзад самосталним мајстором. С раскидом средње-вековних привредно-политичких стега и прописа, с развитком политичкога и економског ослобођења, извршио се међу тим сам овај процес социјалнога ослобођења рада на затеченим резултатима старе наслеђене основе имовне неједнакости, а остављајући овамо све слободној конкуренцији, тако, да је у самој ствари рад, и ако правно слободан, ипак дошао био у положај чисто економске зависности тиме, што је на улогу пијачне робе сведен био. Ма колико дакле да је рад народни данас у средњу руку боље плаћен и социјално боље положен, но икада пређе, ипак сам тај факат, што бити радник не значи по правилу данас више само школу или привремени увод у некакав потоњи самостални положај, — пошто су индустријским радницима данас врата капиталу по правилу стално затворена, — показује нам одмах ону болесну социјалну страну своју, која је не само према радницима неправедна, већ баш и по целину штетна. Не превиђајући дакле ни у колико сувремене тешкоће у економскоме положају рада према капиталу, као готово искључивоме привредном предузимачу, ми ипак констатујемо, да сваки привредни напредак, паралелно с развијањем образованости и правне и моралне свести друштвене, у себи закључује и собом неминовно доноси не само морално, већ и материјално побољшање тако званог „четвртог сталежа.“ Не стоји дакле никако она песимистичка слика све јаче „експлоатације рада“ већ по сили самога економског развоја капиталистичке производње, пошто факта општега прогреса, који је у најновије доба и у самоме начину живота радничкога света постигнут, са свим противно сведоче. У свему је дакле ипак правилно оно гледиште, које је *Сен-Симон* већ на прагу овога столећа запазио и јасно прибележио био, да се углед продуктивнога елемента друштвеног већ по самој сили прилика (пошто је заснован на удруженом успеху рада и науке) стално подиже, док међу тим углед наслеђене отмице и старих привилегија у свакоме погледу све више слаби и опада. Једном речју, као други важан основ за награђеност радне снаге народне, стоји дакле

и сам социјални углед рада, онако како је он по законима и обичајима, а према културном развићу народном јавно у друштву оцењен. Док је рад презрен, као што то нпр. бејаше случај с ручним, занатским радовима, нарочито у Римљана, дотле је он наравно у друштву и веома слабо награђен. Чим се међу тим морални углед рада у опште, или извесне гране његове, уздигне, одмах се природно подиже и материјална награда његова.³⁵ Поред имовних односа ово је дакле други важан друштвени моменат, који је у питању одређивања радних награда од осетног значаја и пресудиног утицаја.

Међу моментима, који на страни рада леже, на прво место при одређивању радне награде долази а) Привредни несумњиво сам *привредни успех рада*, и то на- ^{успешност рада.} равно вазда с обзиром на саму *потребитост радне услуге*. Јер нема сумње, да, и ако се рад данас као роба на пијаци продаје, ипак се он врло различно награђује већ према самој ефективности услуге његове, као што се то најбоље данас види при најамници на парче. Заслуга за постављање овога начела најчешће се данас приписује одличном научном следбенику Керијеву Американцу *Франсису Уокеру*,³⁶ ма да је оно већ изодавна примећено, јер је самом практиком освештано. Тако је *Thomas Brassey* (у спису „*On Work and Wages*“) пружио био неколико, у овоме погледу врло поучних, примера о различној продуктивности радника већ према самој разлици земаља и раса. Јача енергија и успешност рада код енглеских радника у опште чини те се нпр. железнички радници (гј. при грађењу железница) плаћају у Енглеској с 3·75—4·35 дин. наднице, док се међу тим индијски радници плаћају само с 45—62½ паре динарске дневно. Наравно да при свим оваквим поређењима не треба губити из вида ни разну средњу висину културних потреба, као ни различне цене намирница у разним земљама, па ипак разлике у награди су толико велике, да се на извесно један добар део боље награде

³⁵ То се најбоље огледа при одређивању плата и хонорара разним јавним службеницима.

³⁶ У већ поменутом спису из год 1876: „Најамничко питање“ („*Wages question*“). Боље међу тим видикује то право првенства за св. В. његову Економјају, књ. II, стр. 290.

има приписати само јачем привредном успеху радљивих културних радника. Умне и телесне одлике културних радника природно дакле чине, те је рад њихов по правилу успешнији, па с тога и боље награђен. Па исто тако онда и у једном истом народу личне одлике, а нарочито ванредне способности радникове, природно ће им вазда односити и боље награде. Све то јасно сведочи да се никад не може једнако плаћати, ако се хоће да буде правде и напретка (надметањем), већ само по заслуги.

Даљи најважнији чинилац на страни радне снаге ^{г) Спремност радне снаге.} јесте *приредна спремност или школованост њезина*. Друкчије се плаћа квалификован а друкчије опет прост природан или механички рад радника. Смели бисмо готово рећи, да се при друштвеном одређивању разних радних награда понајпре вазда управља већ према томе, колико се спремности у радне снаге тражи и налази, а нарочито, колико се умнога напора у раду садржава. Класификацијом разних најамница у разним врстама послова констатовано је, да постоји читав скала разних награда, која готово у свему одговара скали привредне спреме радникове. Тако нпр. извештаји фабричких инспектора у Масачусецу показују, да су најниже награде оних радника, који место својих потписа још ударају крстове, а највише код оних, који су учили стручне занатске школе. Исти резултат, да се најамнице плаћају по способности радника, добивен је и на другим местима, нарочито стручним опажањима у париској индустрији. Било је чак статистичара и економиста (као нпр. *Senior*), који су рачунали, колико из заслуге, каквога одличног лекара или адвоката, има да падне на прост рад њихов, колико пак на отплату оног капитала, који је утрошен био око школовања њихова, а колико опет као премија нарочите радне способности њихове! Свакојак рад није некакав прост и елементаран, већ у самој ствари један, из природе (тј. даровитости), рада (тј. радљивости) и капитала (тј. утрошка око спреме радникове), сложени чинилац производње. На ово је нарочито био обратио пажњу чувени статистичар *Dr. Engel*, који налази, да, већ према овим разним компонентама, из којих је привредни рад сложен, најамница мора, поред издржавања, у себи садржавати још и накнаду за све оне издатке и трудове, који су се морали

учинити, те да се радник за дотичну струку рада оспособи.⁵⁷ Не дакле трошкови око физичке репродукције рада у смислу и духу Рикардову, већ трошкови око производње у спреми радне снаге народне јесу најважнији елемент при одређивању радних удела у производњи.

Да рад међу тим буде што успешнији, потребно је да у њему имаде и таквих мотива, који ће га на све већу енергију у привреди подстрекавати. Још је *Плиније* примећивао да је рад робова најгори, а много пре њега већ и *Омир* певао, да онај дан, кад човек робом постане, одмах му одузима и половину вредности његове. Према томе сваки најамнички положај, који раднику никаква изгледа на бољитак не отвара, где се дакле свака нада на успех губи, немајући више умних и моралних мотива у себи, не може као такав бити ни целини друштвеној од праве користи. Као год што је хумано осећање културних народа сузбило рад црнаца робова у Африци и Америци, исто тако је желети у интересу, не само права и морала већ баш и самога културног напретка, да се и рад модерних најамника што скорије ослободи прсте пијачне куповине и продаје. Којим путем и којим начином, о томе ћемо у III-ој књизи (Економској Политици) имати нарочито још да проговоримо.

Сувремена најамница, у колико је чисто у положају робе, која се новцем на пијаци купује (што је увек случај при простим физичким радовима а нарочито по великим фабрикама), креће се данас између две крајности: *минималне границе уобичајенога радничког издржавања и максималне границе привредне корисности рада његовога*. Пресудну пак реч имају вазда наравно сами односи у понуди и тражњи рада. Па ипак, као што смо то већ до сад показали, ни данашња најпростија најамница не одређује се искључиво по овим основима, већ вазда још и по извесним *психолошким моментима*, као што су нпр. оцена спремности и социјални углед разних врста радова. Сам *Мил* је признавао, да се најамнице не одређују само „по односу броја радника према најамничком фонду,“ већ још и по обичајима и навикама народним.⁵⁸ *Растење*

⁵⁷ В. расправу *Dr. Engel-a*, „*Der Preis der Arbeit. Zwei Vorlesungen. Berlin, 1866.*“ стр. 13.

⁵⁸ В. у поменутој *Економији Мила*, књ. II, гл. XI.

најамница иде дакле ипак у корак с интелектуалним и моралним напредовањем друштва.⁵⁰ Поред све невоље социјалних погодаба, рад се ипак дакле није дао свести на улогу простога еснаша, који се по закону конкуренције одређује, но је при свем том у њему избио на површину човек као интелектуално и морално биће. Ма колико се поједини правници и економисте из школе либералне трудили да докажу, да је продаја радних услуга ствар слободнога располагања људског, и да као таква потпада под категорију уговора, који се обојано без икаква присиљавања о продаји и куповини радних услуга закључују, ипак се никад не сме изгубити она друга, много претежнија, опште човечанска страна јавне правде и морала, која налаже, да такви уговори не могу бити ни морално оправдани нити пак и целини друштвеној корисни, ако се њима сам човек уништава.

Пре но што бисмо завршили реч о основима, који висину раднога удела одређују, не можемо ћутом прећи ни оне околности, које су особени узроци виших најамница, а које се дају свести

Особени узроци виших најамница.

на ова три поглавита узрока: 1) случајеве у којима се захтевају ванредне личне способности (као нпр. сликарске, вајарске итд.); 2) радове у којима се ризикује, па сад било то да човек радну снагу своју или и сам живот свој може да изгуби (као нпр. у извесним рудницама, код мрнарара итд.), било опет, да је радна услуга, која се од њега тражи, пролазне природе (као нпр. за научне експедиције); и 3) најзад такве послове, који су с особеним каквим непријатностима скопчани (као нпр. рад ложача или димњачара).

Чешће се разликује апсолутна и релативна, као и номинална и реална најамница, разумевајући под апсолутном најамницом апсолутно већу или мању награду радникову, а под релативном најамницом опет однос њезин према осталим врстама дохода, дака, тако да она може бивати апсолутно и јача а релативно ипак зато слабија, и обратно. Под номиналном

⁵⁰ В. нарочито у завршној речи наведеног расправе Dr. Conrad-a Schmidt-a: „Der natürliche Arbeitslohn“, Јена, 1887, стр. 81. „Класична земља високих најамница, јакога мноштва дукства и постојано тражње рада беше за дуго Америка.“ (стр. 80).

најамницом разуме се пак апсолутна новчана висина њезина, а под реалном опет она количина намирница, коју је радник из своје најамнице у стању за се да набави, тако да при једнакој висини новчаних најамница у разним земљама или покрајинама фактичка награђеност радникова може ипак бити са свим различна — према различитој висини цена неопходних и у опште уобичајених намирница. С тога се за праву оцену и поређење радничкога стања мора увек узети у рачун ова реална најамница радникова на разним местима.⁵¹

Најобичније је пак разликовање натуралне и новчане најамнице, разумевајући под њим више историски развој облика, но ли саме данашње случајеве. Новчани облик најамнице наступио је био тек с новчаном привредом (роб Старога Света, као и себар и калма Средњег Века примаху свој удео у природи).⁵² При натуралној најамници постојаније је намирење извесних потреба, пошто је од стања цена независно, али је радник опет у свему од господара или газде својега зависан. Облик натуралне најамнице постојао је нарочито у случајима старе привредне заједнице, када је и радник код газде живео и један део прихода његовога уживао (као нпр. у земљоделским и еснашким задругама). Данас пак с одвајањем газда од радника, са слободом кретања и уговарања, све се више губе ови стари више фамилијарни облици привредне узајмнице, а преовлађује у свему награда рада у новцу. Само по изузетку постоје још извесни особени случајеви, у којима се или цела најамница, или један део њезин раднику у природи плаћа. Такви случајеви постоје још у занатима, где се шегрти и помоћници надржавају, код кућевних слугу (извесних надничара, као праља итд.), а у новијој индустрији само изузетно онде и у онолико, где и у колико радници, поред најамнице у новцу, још и један

Натурална и новчана најамница.

⁵¹ Ми смо већ раније (у ш. I на стр. 247 у примедби) навели податке чувенога енглеског статистичара Giffen-a, који је констатовао, да је за последњих 50 година највећи успех постигао баш сам раднички станци, јер су најамнице — узев баш у рачун и саму мезу у ценама — ипак скокнеле с 50—100%, док је међу тим време рада у средњу руку смањено.

⁵² Неки хоће да доведу назив стипендије од латинске речи stipula (ишас), што би само сведочио, да су се награде плаћале у житу.

део у извесним намирницама (нпр. становима код радионица), или услугама (нпр. лекарским) примају. За сваку осуду су међу тим они случајеви, у којима предузимачи својим радницима, уместо заслуге у новцу, један део у добрима (обично таквим, која се јевтино набављају а теško продају) и то више силом намећу. То је управ једна злоупотреба у облику некакве натуралне најамнице у фабричкој индустрији. Радници су махом упућени на продају овако добивених производа и то онда по правилу увек на своју штету. С тога је овај тако звани *Truck system* махом данас законски и забрањен, као један недопуштен начин експлоатације радника.

Најважније је међу тим данас разликовање најамнице на време и најамнице на парче. Прва се плаћа за радну услугу, уступљену на извесно време: на дан (надница), недељу, месец или и дуже, према погодби или уговору. Приметити је међу тим већ одмах овде, да се према томе и појам најамнице не простире само на обичне раднике, најамнике, већ на читав низ разноврсних радова и услуга, како приватних тако и јавних. Не плаћа се дакле само сеоски надничар, индустријски радник и трговачки помоћник по погодби, већ исто тако, само наравно у вишем и бољем социјалном положају, и сви јавни службеници (како појединих друштава, тако и општине или државе). Најамница на време мора се примењивати свуда онде, где је немогућно мерити заслугу радникову према самој количини израђенога посла. Незгода је пак њезина поглавита у томе, што се онда сви радови, како вредних и способних, тако и лењих и лоших радника, наједнако плаћају. То убија у бољих радника вољу за рад, а код лоших опет чини, те је преко потребан оштар надзор при раду. На тај начин плаћање радника по дужини раднога времена изазива дакле неизбежне противности и сукобе међу интересима радника и предузимача. Овај облик навео је био, као што знамо, и Маркса, да постанак добити капиталиста објасни на тај начин, што они радницима у „неопходној најамници“ плаћају само један део раднога времена, док међу тим остатак, или управ сваки вишак у времену рада, у самој ствари као „вишак вредности“ (*Mehrwert*) у корист капитала као предузимача и купца рада иде.

Најамница на парче већ означава знатан корак унапред, јер се њоме први пут почиње плаћати радник, не више одсеком по времену рада, већ више по заслуги, према самој количини израђених продуката. Радник је више заинтересован у послу своје и ради га брже, јер више заслужује. На тај начин вреднији, способнији и уменији радници долазе до праведно заслужених већих зарада, док лошији мање зарађују. Корист од овог облика и у томе је још, што и сама контрола постаје издешта (отпадају надзорници, који су код надничара неизбежни). Међу тим он се даје корисно применити само у оним случајима, у којима се више производа једне величине, једнога облика и једне каквоће израђује. У опште је приметити, да нарочита незгода овог облика најамнице и јесте у томе, што се, у хитњи за израдом што веће количине, мало пази на саму израду (на каквоћу производа), па се при томе онда не штеди ни сам материјал. Поред тога, ма да је најамница на парче корисна и по бољег радника и по предузимача, она ипак у много случајева јачим произвођењем дејствује на крају крајева као неко умножење радника и на тај начин опет изазива обарање и свођење најамница на ону обичну висину заслуге, коју код најамница на време налазимо. Па не само то, већ она штетно дејствује и на само здравље вреднијих радника. Из ових разлога многи радници су противни увођењу овог облика,⁶² што је у самој ствари неоправдано, јер је корист од веће заслуге при бољем раду свакојако претежнија од ових споредних незгода, које се нарочитим мерама отклањати могу.

Поменути је још један особени облик најамнице на парче, тако звану *группирци* (*Gruppenaccord*), која се састоји у томе, што се више њих радника корпоративно лате извршења некога посла и ђутуре га погоде, па после добит између се деле. Корист је при томе та, што радници у неку руку већ задобијају самосталнији положај предузимача, али је незгода опет у томе, што их руковалац њихов лако може да омане. У вези с овим развила се у најновије доба и практика, да се извесно поду-

⁶² Тако нпр. мисли чланови енглескога радничког савеза (*Trades Unions*). В. о томе нарочито у *Brentano: „Arbeitergilden der Gegenwart“*, II, стр. 80.

зеће (нпр. грађење железничке пруге) од стране главног предузимача надметањем подели на поједине партије, при чему се несумњиво највећа економија у раду постижава, али све то само у корист главног предузимача, а на штету самих радника, као и саме каквоће израде. С тога је овај облик експлоатисања радника посредством потпредузимаца (тако названи *marchandage*) на захтев самих радника у Француској у години 1848 морао чак и нарочитим законом бити забрањен. То узимање у пазакуп (*sous-contrat*) изметнуло се било у грдне злоупотребе како при употреби, тако и при самој исплати рада (у тако звани систем исисавања или знојења: *Sweating System*).

Рекосмо већ напред, да је прелаз с најамнице на време на најамницу на парче свакојако означавао осетан напредак, и то поглавито по томе, што се је награда рада на тај начин већ почела мерити техничким успехом његовим. Да би се међу тим отклонила она поглавита незгода, која у подизању саме количине а на рачун каквоће производа лежаше, природно се дошло било на мисао, да се радник заинтересује за сам успех подuzeћа тиме, што ће му се, у случају боље добити, зајемчити у овој и извесно учешће његово. Први кораци у овоме правцу беху учињени с увођењем нарочитих награда, које се радницима раздаваху као ванредне премије или пак у случајима дуже радне службе као особене повишице (*Salaire progressif, Sursalaires, Oberlöhne*), и без обзира на свагдашњи успех самог подuzeћа. Један особени облик награда чине пак премије на уштедама, које се радницима дају за нарочиту уштеду материјала (нпр. горива на железницама). Даљи значајан корак би међу тим учињен с увођењем нарочитог система тантијеме (или комисиона), с којим је већ стално утврђено било, да се радницима, мимо сталну најамницу, плаћа још и извесан удео у добити, али још без учешћа и у самоме подuzeћу. (*Participation aux bénéfices, Gewinnbetheiligung*). То је усавршен систем премија, јер се ту већ награда радникова доводи у узрочну везу с привредним успехом радње, тако да се увек један утврђен проценат добити међу раднике раздељује. Потенје је само при том радницима тачно знати право стање ствари, а с успехом је овај облик завен само у онаквим подuzeћима, где од устаљанства органа, бар једним великим делом, зависи и напредак самог

подuzeћа (као што је то нпр. случај код органа великих трговинских кућа, поморских капетана и код техничких лица на великим акционарским подuzeћима). Међу тим наравно да нигде радници не пристају, да се њихова стална најамница доведе у питање за случај неуспеха или губитка, што најбоље сведочи да и сами радници имају интереса, да им се један део као стална плата за издржавање њихово обезбеди, па ма у случајима веће добити њихов удео тантијеме и нешто мањи био. Овај је моменат важно имати на уму, не само рад тога да нам и он са своје стране покаже оправданост предузимачеве добити, који у случају неуспеха сâм и сву штету сноси, већ и при сваком евентуалном покушају узаконшавања извесног учешћа радника у добити од подuzeћа, пошто би се тада и ризик радње морао на све сразмерно раздељивати.

Најсавршенији облик измирења рада и капитала у деоби прихода јавља нам се у оним случајима, где је потпуна заједница рада и капитала постигнута на тај начин, што се радницима, поред најамнице и утврђенога процентуалног удела у добити, даје још и могућности, да куповином ситнијих удела (на које је вредност самог подuzeћа по књигама подељена) новајлак постану и сами учесници у својини подuzeћа и да онда наравно на свој удео још и један вишак добити уживају. То је тако звани систем црног учешћа радника у подuzeћу (*Industrial Partnership*). Њиме је рад у свему изравнат с капиталом, јер је раднику дато могућности, да и сам предузимач тј. акционар подuzeћа постане. Ово је један од најзначајнијих корака, који су практички у покушајима решавања радничкога питања учињени и ми ћемо у Економској Политици имати још нарочито о овој ствари да проговоримо. „Пошто је, како с правом вели *Mitlof*, ова заједница у појединим случајима срећно и успешно изведена, то је и сама извршљивост овог система под повољним погодбама изван питања. Не би се само смело одмах с њиме и започети, већ прво припремити земљиште с увођењем простијих облика премије и тантијеме.“ А свакако је, додаје он, већ у интересу самог привредног напретка желети, да се овај метод довођења најамнице у везу са самим привредним успехом подuzeћа

Систем учешћа радника у самој својини подuzeћа (*Industrial Partnership*).

што јаче прошири.⁶³ Први оглед у овоме правцу учинио је француски декоративни сликар *Леклер (Leclair)* у години 1842, на што је већ онда *Мишел Шевалије* нарочито пажњу обратио био.⁶⁴ Данас је кућа Леклерова постала нека врста кооперативног друштва, које на хиљаду чланова броји, и врло успешно ради. Рачуна се да има данас свега око 2—300 кућа, које су мање више овај систем суделовања радника у добити од подuzeћа завеле. Прави систем потпуног учешћа радника нарочито је подесан за акционарска подuzeћа, јер се он по природи својој као њему сродан у самој ствари и придружује. Акционарски облик подuzeћа даје могућности ситним капиталима, да у великим подuzeћима учешћа узму, а овај систем учешћа отвара свет и самим радницима врата, да и они акционари тј. предузимачи подuzeћа постану.

О самим *произвођачким задругама*, као чистом облику радничке кооперације, у коме се улога рада изнад самога капитала издиже, већ смо раније говорили и казали, да је самосталан постанак и развитак њихов данас врло мучан, пошто им је *тешко доћи до јевтиних капитала*, и *мучно наћи савесне руковојце (Gérants)*. Оне би се дале јаче проширити и боље одржати само интервенцијом државе, од прилике онако, како је то себи *Ласал*, на основу *Оуенових* и *Луји Бланових* идеја, у својим *продуктивним асоцијацијама с државним кредитом* замислио. „Велика Револуција, вели *Ш. Жид*, остварила је демократију у политичкој организацији; остаје међу тим да се оствари и демократија у индустријској организацији.“⁶⁵ Заједница рада и капитала одиста је девиза и залага будућности, јер је она, као што опет исти *Шарл Жид* вели: „највиша нада свих оних, који мисле, да одиста има социјалнога питања за решавање и да социјалну револуцију ваља избећи.“⁶⁶

Како је рад неодвојив од саме личности радникове и како се он мора да примењује и троши без почека,

⁶³ В. у *Економији Шенберговј*, I, стр. 162.

⁶⁴ У његовим „*Lettres sur l'Organisation du travail*“, из године 1848.

⁶⁵ Види расправу професора пол. економије на правном факултету у Монпелијеу, *Ch. Gide-a: „De la cooperation et des transformations qu'elle est appelée à réaliser dans l'ordre économique“*, Paris, 1883, стр. 24.

⁶⁶ Види поменуто четврто издање његових „*Начела пол. економије*“, стр. 515.

то је неопходно потребно, да рад буде не само боље награђен, већ да и занимање његово буде што трајније и обезбеђеније. У тој сврси модерно законодавство почело је већ предузимати мере, да положај радника према предузимачима заштити тиме, што већ правно признату уговорну основу о занимању радника подвргава извесним законским прописима о пријаму и отпуну радника, као даље

Савези рада и капитала у међусобној борби оно деобе прихода.

још и тиме што у случајима невоље и старости почиње уводити јавне мере за осигурање радника. Саме појединости о овим јавним мерама у корист заштите рада долазе у оквир економске политике. Ми ћемо се овде ограничити на напомену, да је само *таксирање најамница* једна мера, која припада прошлости, и да је она, по речима *Рошера*, у самој ствари послужила као прелаз из ропскога положаја у данашњу слободу рада. Међу тим има један пут и начин, који у најновије доба сами радници употребљавају као средство за подизање својих најамница и у опште за побољшање својега положаја. То средство лежи у заједничкој, договорној обустави рада у циљу задобијања бољих погодаба — у тако званоме *страјковању (Strikes)*. Да пак овога буде, потребно је да је раднички свет нарочито организован у заједницама и да ове заједнице буду правно признате, јер су иначе без овакве организације, по са свим умесним речима *Брентаја*, радници предати на милост и немилост капиталистама. Најлепши пример добре и јаке организације радника пружају нам *инглески „Trades Unions“* који данас већ на два милиона чланова броје и који имају не само задатак да се улозима радника помажу у случајима несреће, болести, старости и погребма, већ да се и оснивањем нарочитих *каса* узајамно помажу и у случају *страјковања*.⁶⁷ Овој установи одговарају у Француској тако звани *раднички синдикати*, којима је због многих ранијих револуционарних покрета, тек законом од 1884 г. одобрено оснивање савеза или заједница и који потпомогнути општинама, нарочито подижу данас *берзе рада*;⁶⁸

⁶⁷ Годишњи улози доста су велики; крећу се између 55 и 120 динара. Имају и своје годишње конгресе, који су као нека врста радничкога парламента. В. у *Болџа*, II, стр. 416.

⁶⁸ У Француској се броји данас на 600 оваквих синдиката, који имају око милион чланова и 20 својих берза за рад.

а у Немачкој опет тако звани „*Gewerkvereine*.“ Све су то, за разлику од политичких заједница (каква нпр. беше *интернационала*),⁶⁸ чисто економске установе, које имају задатак, да стање радника побољшају и у сваком погледу боље осигурају. Право штрајковања, које је испрва радницима оспоравано било, јесте међу тим само природна последица оне слободе рада, на којој је и сама најамница као предмет слободног уговарања између радника и предузимача, данас правно заснована и призната. Ма колико штрајкови скупо стали привреду народну, они су и неизбежни и посве оправдани, јер слобода уговарања при куповини и продаји рада природно закључује у себи и слободу личног као и корпоративног отказа од стране радника. Међу тим борба радничких савеза изазвала је с друге стране опет и савезе капиталиста и предузимача како у циљу одбране, тако и напада договорним обарањем најамница — тако зване *картеле*.⁶⁹ Да би се ова борба колико толико ублажила, установљени су у најновије доба и нарочити *мешовити синдикати* (*Syndicats* или *Conseils mixtes, Joint Committees, Arbeitskammern*), састављени од обостраних делегата, који међусобне спорове радника и капиталиста расправљају и пресуђују.

ГЛАВА III

Удео предузимача

Стара енглеска школа није познавала удео предузимача као засебну врсту прихода, већ га је у свему спајала с добићу (*profit*) капитала, не одвајајући према томе улогу предузимача од саме улоге капиталиста. Међу тим ово је гледиште и неправилно и непотпуно, јер је увек од значаја питање, ко у самој ствари привредним подухватом рукује: да ли сам рад, који у томе случају и потребним капиталом, располаже,

⁶⁸ Од дружбе капитала у облику тило звањих *Trusts*-ова (*Trust companies*) или *Trusts*-ова страдају и цркви и радници, јер се предузимачи договарају не само о обарању најамница, већ и о цени за куповину потребних артикала, као и за продају својих производа. Под *бојкотом* (или *бојкотовањем*) разуме се опет договор потрошача, да код извесних фирми не купују. Сви ови облици борбе најчаче су се развили у Америци.

или опет обратно ималац земље и капитала, који радом располаже, или најзад неко трећи, који с оба ова привредна фактора располаже. Капитал без рада бесмислен је, али је исто тако и рад без капитала немоћан.⁷⁰ Оба ова чиниоца производње треба тек спојити, па да буду продуктивни. Ми смо већ чешће имали прилике да нагласимо, како је у самим зачезима привреде људске рад испрва био природно спојен са, за онда још нејаким, капиталима а на још слободном попришту земље; али је с множењем капитала све то више растао не само културни, већ и социјални значај капитала и нешто случајем и личним одликама, а понајвише пак насиљем, ми налазимо капитал ускоро раздвојен од рада и шта више рад њему потчињен (а нарочито на својини већ култивисане земље). Ми смо тако исто показали даље и то, да капиталу већ по овој социјално-политичкој превази његовој, природно припада онда и улога привредног предузимача, која је све то важнија, што је и капитал важнији и нагомиланији. Међу тим с одвајањем покретних и размноживих капитала, а нарочито новчаних, какви су се тек у модерном трговачком промету развили, прелазила је поступно и дотадашња, готово искључива, улога предузимача све то више с власника земаља на имаоце новчаних капитала и тако је онда наравно и ова улога привредних предузимача постајала све самосталнија, и то у толико више, што је напредак модерне технике и колебаљивост прџе захтевала све више спреме и умешности на страни оних, који се привредних подухвата лаћаху. На тај начин с развињем модерне индустрије и трговине улога предузимача издвојена је била не само од рада, који је у зависан положај дошао, већ и од државине земље, па је прелазило све то више на имаоце новчаних капитала, или-ти пак на оне, који на основу техничке спреме своје довољним кредитом располагаху. Тако је овај економски процес лучења, а у свагдашњем наслону на сам карактер друштвених имовних прилика, издвојило данас у земљораду при крупној својини земље (као што је то нпр. случај у Енглеској) раднике

⁷⁰ Згодно води Амаза Уокер (стац *Fr. A. Walker-a*), да је капитал без рада дете, а рад без капитала богаљ. (*Capital without labor is an infant; labor without capital, a cripple*).

и власнике земаља од закупника (предузимача, који радницима најамнице, а лордовима опет ренте плаћају, да њима самима добит предузимача остане), а у фабричкој индустрији опет тако исто махом поделио привредне улоге на троје: раднике, који најамницу добијају, капиталисте (рентијере) који интерес вуку и предузимаче, којима добит припада. Да се овај процес лучења ускори, много је тому допринео и сам модерни спекулативни систем производње за светску пијацу, а не више за своју потребу (као нпр. у примитивној задрузи), нити пак по поручбиту (као у занатима). Велики подузетници, који су толико могућни и смеони, да данас за светску променљиву пијацу раде, најмљују дакле не само потребне раднике, већ шта више и потребне им капитале (путем развијенога кредита) и наравно да они онда у случајима успеха односе и свој лавовски удео предузимачке добити. Међу тим ми и данас, поред све ове велико-индустријске производње, налазимо ипак још не само омање сељаци у земљоради, већ и омања занатлијска и трговинска подuzeћа, у којих су ове улоге још мање више уједно спојене. У свакоме случају руковање производњом даје права личности подузетничковој (па била ова представљена у малом или великом предузимачу) на извесну накнаду из укупне добити од производње. Ко ће пак руковати производњом и коме ће према томе онда и овај удео предузимача припадати, то ће увек онајпре зависити од самих привредно-политичких прилика — дакле од саме привредне организације друштвене.

Сам појам предузимачева удела био је доскора у економској науци јако колебљив. Рекосмо већ, да стара школа није одвајала добит предузимача од добити капитала. Тако Ад. Смит још не познаваше самосталан положај предузимача, па према томе ни удео његов у приходу, јер он (у књ.

Научни појам предузимачева удела (предузимачке добити). I, гл. VI), сматра да је са свим природно, да само онај, који има нагомилана капитала, у спекулативну производњу улази. Рикардо, по својој једностраној строго математичкој склоности, беше већ отишао даље, учећи, да величина добити индустријских капиталиста не зависи од саме продуктивности, већ од висине најамница, пошто растење ренте од земље све веће уделе старим власницима земље односи. Тако дакле под притиском ренте добит капиталиста-предузимача може

расти само на рачун радничке награде. У истоме смислу крећу се и назови Малтуса као и свих потоњих представника класичке енглеске школе. Први је француски економиста Ж. Б. Сеј издвојио био привредну улогу предузимачеву,⁷¹ а за њиме после у Немачкој Тинен и Херман.⁷² Шефле је пак међу првима нарочито нагласио био двојаку природу предузимачке добити, која није заснована само на улагању капитала, већ и на улагању и самога личног рада предузимачева, тако да у његовоме уделу има онда не само добити од капитала, већ и добити од рада. Родбертус признаваше само две врсте дохотка: најамницу рада и ренту капитала, од којих рента само на тај начин и расте, што рад, будући од капитала одвојен, сав свој вишак продуктивности мора власницима капитала да даје; из чега је после Маркс даље извео био своју познату теорију експлоатације рада, на којој је сав постанак добити једино и заснован. Диринг међу тим налази, да је у данашњој приватно-привредној организацији извештан удео предузимача свакојако неизбежан и неопходан, али да његово несразмерно скакање ипак јасно сведочи, да је такво стање ствари могућно само при потпуној одвојености рада од капитала и при савременим прометним приликама. Манголд је међу првима нарочито обрадио свој науку о предузимачкој добити, заснивајући је на ризику, личној заслуги и добити на уложеноме капиталу.⁷³

У доходак предузимача улази онај део из целокупнога прихода његовога, који по одбитку трошкова око производње претиче. Како је у економском смислу,

⁷¹ Сеј објашњава „profits de l'entrepreneur“ овим трима околностима: 1) што предузимач уноси у радњу своје моралне способности; 2) што мора да набави и уложи довољно капитала; а 3) што му је успех несигуран.

⁷² Hermann („Staatswirtschaftliche Untersuchungen“) доказује добит предузимача у опште као вишак цене производа над износом онога капитала, који је утрошен, док су догични производи израђени и на пијацу допесени били.

⁷³ Н. е. Mangoldt: „Die Lehre vom Unternehmergewinn“, Leipzig, 1855. За њим је следовала читава серија немачких економиста, који су ову тему специјално обрађивали тако: Pistoroff опет под истим насловом (Berlin, 1875); па Victor Mataja („Der Unternehmergewinn“, Wien, 1884), Aug. Schroeder („Das Unternehmen und der Unternehmergewinn“, Wien, 1884), Wirminghaus (под истим насловом, Jena, 1886), а нарочито у наслову на Шефле-ово гледаште, израђеној расправи Dr. Gustav-a Gross-a: „Die Lehre vom Unternehmergewinn“, Leipzig, 1884 и у оригиналним назорима Mitroha у Шенберговој Економији, стр. 494.

а у данашњему систему приватно-привредне производње, предузимач сваки онај, који управља каквим пољопривредним, индустријским или трговинским подuzeћем и то на своју личну одговорност, сам се користећи у случају успеха и сâм губећи у случају неуспеха, то је јасно да су у данашњој улози предузимачевој у неколико спојене обе улоге и рада и капитала и да је према томе онда и његов доходак *резултат комбиноване примене оба ова привредна чиниоца*. Да се чиниоци производње данас удруже и продуктивно примене, потребно је да их неко на тај циљ, а на свој рачун и ризик споји и покрене, и ту важну улогу врши данас предузимач (подузетник), који је душа свеколике производње. Према томе *подuzeће је данас одишта постало један неминован приватно-привредни облик производње* (нарочито у велико-индустријској производњи за пијацу). Оно се даје дакле одредити као *удружење капитала и рада у циљу произвођења економских прометних добара и то вазда на ризик саме личности предузимачеве, а све у спекулативној намери да се произведена добра по што бољу цену продаду*.⁷⁴ Да ствар укратко просто и јасно представимо, довољно је рећи, да је, са све већим одвајањем рада од капитала и сувременим произвођењем за новчану добит, природно морала наступити и потреба, да улога нарочитих предузимача постане све неизбежнија, па сад било то у лицу самих капиталиста, или оних, којима ови своје капитале поверавали буду. Та улога предузимачева није дакле у самој ствари улога привредног руковођаца, или управника подuzeћа, већ улога онога, који у данашњој колебљивој производњи за пијацу сав ризик радње на себи носи. И ако су ове две улоге махом спојене, ипак су оне веома различне, јер има привредних предузимача, који нарочите техничке управнике плаћају. Поглавита пажња предузимачева сасредсређена је у томе, да се користи свима оним погодбама, које му могућности дају, да што јевтиније произведе, као и с друге стране опет, да своје производе подеси према захтевима и приликама пијаца тако, како ће их са што већим успехом, како у количини, тако и у цени, протурити моћи. Производња, намењена

⁷⁴ В. Dr. Gustav Gross: „Die Lehre vom Unternehmergewinn,“ Leipzig, 1884, стр. 96 и 105.

промету, завршена је данас тек пошто су производи једном продати и исплаћени. На овоме попришту води се данас поглавита очајна борба привредних подузетника, а све у циљу чисто новчане добити. Томе је неминовно одвело ово сувремено привредно расуло, које је на искључивости приватне својине, личној подузимљивости и слободној конкуренцији засновано. Рад и капитал, који се при производној акцији њиховој спајају, деле се при деоби прихода у засебне елементе, док су међу тим у предузимачкој добити оба уједно састављена.

Већ из овога, што доведе рекосмо, види се, да је удео предузимача склопљен из више састо- Из чега је састављена и тиме оправдана предузимачка добит?
јака, и то: 1) на првоме месту по значају својему, из онога ризика, који, према сувременом карактеру привреде, данас сама личност предузимачева носи. Овај *спекулативни* елемент предузимачке добити чини данас највећи саставни део њезин. За предузимача су сав уложени рад и капитал само елементи цене, које он, присиљен слободном утакмицом, природно тежи да на најмању меру сведе, пошто сав онај терет случајности, који од потоње констелације пијачних цена зависи, данас на његовим леђима почива. Докле год привреда буде заснована на чисто личној подузимљивости, и докле год сами предузимачи буду носили сав ризик радње, све дотле ће овај лавовски удео у добити њима неминовно и припадати. *Што је год ризик већи, тиме је наравно и добит предузимачева све већа*. Према томе *излази јасно, да свака реформа у деоби добара мора пре свега лежати у иреношењу ове улоге предузимача на шири круг самих произвођача, као и на одговарајуће ограничење ризика* — па сад било то ограничењем конкуренције или широм расподелом самога ризика. Овај први и најважнији део предузимачеве добити не даје се никад ни приближно одређивати. Сви покушаји, да се из дохотка предузимачева овај *чисти део добити* његове издвоји, остали су безуспешни. 2) Други саставни елемент предузимачког удела у добити чини сам *уложени рад предузимачев* око руковања подuzeћем. Труд око оснивања, надзора, умешност предузимача да се користи свим могућним уштедама као и да производ свој с успехом у новац претвори, све то скупа сачињава природну награду рада и устајалства његовога. Рекосмо већ напред, да је само један део ове

награде sadržan u plati narocitih tehnickih upravnika (gde ovih imade), pošto je maхом данас предузимач сам у исти мах и технички руковалац подuzeћа. Свако привредно подuzeће, а нарочито при јачој деоби радова, потребује да у њему буде плана и јединства у раду и сваки онај, који ту улогу врши (па био он сам свој предузимач или некакав јаван функционар) имао је и имаће увек права и на изврстан део награде. Овај други саставни део има дакле већ одређенији карактер свој, јер га сама природа његова увршћује у ред радних награда. 3) Трећи и последњи саставни део предузимачева удела чини добит од оне количине капитала, која је у подuzeће уложена. Ако је сав капитал позајмљен, онда се ова добит његова показује у ономе интересу, који предузимач своје повериоцу плаћа. У томе случају, дакле, добит предузимачева састављена је само из прва два елемента (рада и ризика), тако, да, ако је рецимо уобичајена висина земаљског интереса 5%, а добит извесног подuzeћа 12%, онда значи да вишак од 7% чини у овоме случају чисту добит предузимачеву. Ниска интересна стопа гони обично капиталисте, да сами у привредна подuzeћа улазе, док их напротив висока интересна стопа намамљује на спокојну и свакојако сигурнију улогу привредних пензионара (рентијера).⁷⁵

Предузимачка добит представља нам дакле ускупа награду за оно привредно прегаштво, које је данас у предузимачима оличено, а без којег би културни напредак био осетно ослабљен. Повољни изгледи на успех јесу најмоћнији покретачи сваке привредне иницијативе, која се изоштрава у међусобном привредном надметању и која тек зајемчава и сваки привредни напредак. Али како јача подuzeћа све више потискују слабија, то опет прети с друге стране опасност од монополскога положаја њиховога. Како је добит предузимача најсилнији извор множењу капитала, то је наравно и опасност од искључиве превласти капиталом јачих подuzeћа све већа. Предузимачка добит оправдана је у оним природним границама

⁷⁵ Најближи и најочигледнији пример тому пружају нам наше домаће капиталисте, које ће се све докле уздржавати од улагања капитала својих у привредна подuzeћа (која ваза изврстан ризик носе), докле год имају прилику да свој новац под висок и сигуран интерес дају.

њезиним, у којима она без осетне штете по рад народни опстати може. Потпуна оправданост умерене добити сељака и мајетора, као властитих привредних предузимача, престаје међу тим већ онде, где ова добит јаком концентрацијом капитала добија чисто монополски карактер на штету целине друштвене. Наћи такав подесан облик привредне кооперације, у коме ће ова добит од предузећа бити пренесена и хармонично расподељена на све привредне сураднике, — а никако монополисана само у рукама оних, који великим капиталом располажу, — чини најважнији проблем савремене економске политике. И у томе погледу, као што лепо вели *Митхоф*, „нарочитога социјално-политичког значаја имају *продуктивне заједнице* радника, јер се путем њих најпотпуније уклања противност између рада и капитала“.⁷⁶

При крају остаје нам још да напоменемо, да ванредни технички проналасци, којима се необични привредни успеси постижу, дају наравно прилике и ванредним предузимачким добитима. Ванредни добити појединих предузимача врло су незнатна и пролазна награда за оне огромне привредне услуге, које они, својим великим техничким успесима, друштву људскоме чине. Тако је нпр. познатим Бесемеровим проналасцима у изради челика цена његова пала испод трећине и за тридесет година примене Бесемер је зарадио око 25—30 милиуна динара или 2% укупнога светског добитка, док је међу тим целокупна уштеда људска за то време изнела на 22½ милијарде динара.⁷⁷

Међу тим добити предузимача, просечно узети, теже да *поступно опадају*, а нарочито у старијим цивилизованим земљама. Противне појаве, као нпр. доскора у Сев. Америци, изузетне су природе. Добити привредних подuzeћа европских, који су се до пре неколико десетина година пели до на 20% и више, пали су у средњу руку данас на 6—8%. Поглавити узроци овој појави леже у све већој привредној утакмици предузимача, као и све нижем интересу, што онда и све већи број капиталиста нагони да сам своје капитале у производњу улаже. Капиталистање предузимачке добити показује нам се данас најочигледније у

⁷⁶ *Schönberg*, I, стр. 104.

⁷⁷ *P. L. Beaufieu*, II, стр. 193.

курсу акција привредних предузећа. Кад се супер-дивиденде плаћају, онда и акције скачу изнад паритета и цена њихова достиже онда ону висину, коју добит и супер-дивиденда заједно с дивидендом као интерес на фиктивно повишену вредност акције представљају; док се опет обратно при падању курса фиктивно смањује фактички уплаћени капитал. — При продаји привредних предузећа не пита се само, колику вредност уложени капитал у радњи представља, већ још и колику добит радња баца и на тај начин се онда и предузимачка добит у самој ствари капиталише у *предузимачку ренту*. У овоме случају, нарочито социјално повлашћене предузимачке добити постају и поглавити извор брзога *множења капитала*, а на очевидну штету радне снаге народне.

На свега што доведе изложисмо, излази да је *рента* од земље у самој ствари премија на искључиву својину или државину природних продуктивних фактора (поглавито по плодности и положају) и да она, данас понајчешће у облику закупне цене (кирије и аренде), тежи да постане све то већа онде, где и популација све гушћа бива. Међу тим *интерес* као закупна цена размноживих или репродуктивних капитала опада просечно с привредним напредовањем друштвеним, што нам опет са своје стране јасно сведочи да већ сами технички успеси рада људскога нагињу побољшању социјалнога положаја радне снаге људске. Данашња *најамница*, под наслеђеним ограничењима искључиве својине земаља и нагомиланости капитала, представља нам у истини само један део праве заслуге радникове, а то просто с тога, што се радне услуге данас, исто као и свака друга роба, продају предузимачима. *Предузимачка пак добит* представља нам са своје стране опет *премију* за руковање и ризико радње, која, већ по самој претежној социјално-политичкој улози капитала, овоме првенствено и припада. Рента и интерес спајају се међу тим с овом добићу, кад год се власници земље и капитала сами лично привредних предузећа лаћају. Како је пак радна влас одсечена од ове размноживе имовне моћи, коју капитал у себи садржави, то јој је по правду пресечен и пут привредној самосталности, што онда с друге стране наравно чини, те и власници земље и капитала, вукући чисто имовне ренте (*Besitzrente*, као

што их *Диринг* с разлогом назива), на тај начин сваки дан и све имућнији постају.¹⁸ Услед тога провала између рада и капитала у сувременој великој индустрији постаје сваким даном све осетнија. Право решење социјалнога питања може према томе лежати само у *спјању рада с улогом предузимача и свођењу ренте на обичну висину интереса*.

ГЛАВА IV

Потрошња и осигурање

Стадиум потрошње је завршни део економскога процеса у животу друштвеноме. Радови око производње и промета добара као и сва међусобна борба људска око поделе прихода — све то циља у крајњој линији на потрошњу добара. Потрошња је дакле мета, а као таква у исти мах и најмоћнији покретач економске делатности људске. Цео економски живот у суштини својој изражен је у непрекидној дуплој борби: *човека са* Економска по- *сиољашњом природом и човека с човеком око* јам и значај *опстанка*, дакле око намирења животних потреба, или другим речма око потрошње. Потрошња је дакле крајњи и најмоћнији разлог свакој производњи; у њој је садржан и исказан продуктиван успех друштва људскога. *Ад. Смит* није био поклањао нарочиту пажњу појавама друштвене потрошње, већ се је на њу освртао (у књ. IV, гл. 3 и 8) само у толико, у колико је она завршни процес производње, од чијега повољног или неповољног карактера зависи и благостање или опадање народа. Он се заустављао на начелу, да мора бити извесне сразмере у односима између годишњега дохотка и потрошње једнога народа, и то такве, да из ње резултује, ако не баш постојан вишак прихода над расходима, а оно бар извесна међусобна равнотежа. Школа Малтус-Рикардова још се мање обзирала на појаве потрошње, пошто је она у човеку привреднику увек више гледала само средство за што јачу производњу вредности, но ли само благостање његово. Први је *Ж. Б. Сеј* посветио био нарочиту пажњу проучавању потрошње, разликујући

¹⁸ Philippovich: „Pol. Oekonomie.“ I, стр. 265.

поглавито репродуктивну од непродуктивне потрошње. На ова проматрања нарочито га је навела била разметљивост његовога времена у раскоши и ратовању Наполеонова царовања. Тако је *Сеј* у неку руку надовезао био своја проматрања о потрошњи друштвеној на моралне и политичке погледе класичких писаца, који су на ову „употребу богатстава“ нарочиту пажњу освртали. Већ је *Ксенофон* учио, да је богатство корисно само за онога, који га употребити знаде. Стари писци су према томе с нарочитом вољом истраживали, која је употреба произведених добара друштвених понајкориснија. Док циничари и стојци (а међу овима нарочито *Сенека*) проповедаху ограничење потреба као једину залогу праве среће и независности у животу људскоме, дотле опет школа Епикуроваца учаше, како овај живот што задовољније провести треба. *Сократ* и *Ксенофон* саветоваху осредњу имућност као најповољнију погодбу за правилан друштвени развитак. *Аристотело* и сам то у главноме прихваташе, док *Плато* опет препоручиваше пуну имовну једнакост. Хришћански аскетизам Средњег Века нарочито је нагињао био староме правцу ограничавања потреба. Философија XVIII столећа била је међу тим у овоме питању подвојена. Док *Монтескије* и *Русо* заступаху простоту живота, дотле *Волтер* бејаше опет више пријатељ све обилнијег начина живљења људскога. Док моралисте-политичари гледаху срећу живота људскога више баш у савлађивању прохтева материјалне стране живота и отуд извођаху тек праву слободу и независност духа човекова, дотле опет с друге стране природњаци-политичари гледаху у све већем ширењу и задовољавању животних потреба тек праву залогу културнога напретка. Назив цивилизације, веле они, и не значи у самој ствари ништа друго, до уношење све пространјих потреба у грађански (цивилни) живот. Истина, као и обично, лежи међу тим по средини ових назора. Њу је најбоље уочио био *Шефле*, учећи, да највећи подстак развитку производње, па дакле и свеколике културе људске, и лежи баш у развијању потреба, и то не само физичких, већ и све разноврснијих и пространјих, управ естетичких прохтева, као природних последица духовнога развијања људског. Па и сами најновији писци јако су још подвојени у својим погледима на значај и природу потрошње. Док *Мил* врло слабо, или управ го-

тово и никако, на њу пажњу обраћаше, — пошто он, са свога уског гледишта штедње као главног извора капитализовања, учаше, да је човек користан друштву не по ономе, што потроши, већ баш по ономе, што сам за се не потроши! — дотле један *Лавлеј*, претпостављајући и сам скромнију потрошњу, војеваше нарочито противу „економскога сенсуализма“, који се данас изметнуо у крајности богатине и сиромаштва. Немци су већ више обраћали пажњу на морално-социјални, философски и историјски значај потрошње. Тако јој је *Рошиер* посветио био читав десети део своје Економије). Од најновијих писаца *Маршал* (*Marshall*) поклања нарочиту пажњу потрошњи, али више као економској тражњи (*demand or consumption*), унаточ производњи, коју он опет схвата као понуду добара; и истом при крају своје књиге (*Economics of Industry*) он посвећује неколико одломака „паметној употреби богатства.“ Неоспорно је, да као год што рад има огроман морални и васпитни значај за човека, исто тако и карактер потрошње има силна утицаја на развој морала друштвеног.

У економскоме смислу потрошња не значи никако уништење добара (као што то већ у самом почетку ове књиге рекосмо), већ само уништење економских корисности (тотално или делимично). Потрошити значи дакле у самој ствари вољно или намерно употребити или утрошити ону корисност, коју добра за човека имају. Кад пак елементарне несреће (као пожар, поплаве) имовину људску упропаштају, онда то није више потрошња, већ сатирање или уништавање добара. Оно истина може донекле бити речи и о вољном уништавању, као што је то у неку руку и сваки бесмислени луксуз или прохтев (нпр. *Неронов* да Рим пали). Може се дакле рећи да је економски потрошено само оно добро, које је намењено било намрењу извесних потреба живота људског или које је, а све опет у истоме смеру, у нову производњу утрошено, тј. оно које је изгубило свој првобитни корисни облик, у намери да се у новоме облику корисности појави (као кад нпр. жито изгуби свој првобитни облик па постане брашном, или брашно хлебом). Човек, у границама потреба својих, као и свака производња његова, троше дакле економска добра, а несреће и раскош их уништавају. Појам праве економске потрошње сужава

ее дакле у самој ствари на свако корисно трошење економских вредности, тј. на оно, које има својега циља, било у одржавању или улепшавању живота, било пак у произвођењу нових корисности.

Према томе прво и најобичније разликовање лежи ^{Разликовање у одвајању репродуктивне од непроизводне потрошње.} у одвајању репродуктивне од непроизводне потрошње. Одредба репродуктивне производње јасна је. Она се састоји у сваком произвођењу нових (и то по правилу појачаних) из старих облика корисности. Међу тим појам непродуктивне потрошње већ није ни близу тако јасно одређен, јер има економиста, који сваку личну потрошњу непродуктивном називају, што је у самој ствари погрешно, пошто је све оно, што обнавља и подиже не само телесну већ и духовну и моралну моћ човекову, ипак продуктивно утрошено. Све оно што човека физички и душевно крепи, дакле не само подесније и укусније животне намирнице, већ и сваки утршак, учињен на образовање његово, све то не може никако доћи у категорију непродуктивне потрошње. С тога Болије има право, кад предлаже, да се непродуктивна потрошња назове *субјективном* (тј. на човекове потребе) а репродуктивна опет *објективном* (дакле за потребе производње). И онда је јасно да *репродуктивна или објективна потрошња мора заузимати све већи део у потрошњи оних народа, који економски напредују.*²⁹

Остала уобичајена разликовања: *јавне* (државне, окружне, среске и општинске) и *приватне*; за тим *личне* и *заједничке* (садржане у јавним установама) и најзад *своре* и *брзе* (рецимо хране и кућа) потрошње више су формалне природе, а без икаквога дубљег научног значаја. Много су важнија даља питања о томе, каква је природа потрошње друштвене и како се она има да цени с гледишта производње, или управ напретка друштвенога.

Како је човек творац потрошње и како развој прохтева његових с развијањем културе подлежи непрекидноме ширењу и напредовању, то је онда наравно и потрошачка моћ његова неограничена. Ако човек и не може да прошири количину потребне му хране и топлоте (у самоме, за одржање живота потребном му, квантуму

²⁹ *Bevilien*, кн. IV, стр. 210.

азота, угљеника, воде итд.), он је међу тим у стању, да све финије и скупле облике храњења, одевања и становања за улепшање живота својега подешава. Пођемо ли још корак даље и на више по лествици културних потреба његових (духовних, естетичних и моралних), наћи ћемо, да је круг њихов одиста неограничен. Човек се врло лако навикава на све нове потребе живота, које он испрва више подражавајући прима, али са сваким таквим ширењем потрошачких прохтева његових потребно је, да се уједно прошири и продуктивна моћ зараде његове; и то што важи за појединце, вреди исто тако и за читаве народе. Ну пре него приђемо самој економској оцени карактера потрошње, како у односу на производњу, тако и на сам морал друштвени, потребно је да бацимо неколике погледе на саму природу потрошње друштвене.

Питање материјалног опстанка људског своди се у првој линији на основне потребе *храњења, одевања и становања*. Природа потрошње (храњења, одевања и становања). У погледу храњења важно је пре свега имати на уму, чиме се народ је- дан поглавито храни. Много истине има садржане у познатој немачкој узречици да је човек производ хране (*Der Mensch ist, was er isst*). Искључиво храњење само једном врстом производа нити је здраво, нити је пак сигурно (нпр. у случајима перодиче). Што год је народ културнији, то му је и храна све разноврснија. Ловачки народи хране се понајвише дивљачју, источно-азијски земљораднички народи пиринчом, сиромашна маса у Европи рајљу, — а поглавито кромпиром (као у Ирске) и кукурузом (као у Италији и у нас). Неоспорно је међу тим да напредак лежи у завођењу месне и пшеничне хране, јер је то не само знак већега благостања, већ се увођењем овога бољег храњења невероватно подиже и сама продуктивна моћ раднога народа (издржљивост произвођача, што се најбоље показује на циглеским радницима који се најбоље хране, и који у томе погледу на прво место и долазе). „Што је год становништво сиромашније, вели *Лексис*, то је и све искључивије упућено на хлеб или кромпир.“³⁰ Природњак *Молешот* посведочио нам је губитак при вегетабилном храњењу једним врло занимљивим и очигледним примером. Радници у ковачницама

³⁰ у *G. Schönberg*-а, стр. 515.

у департману Тарну хранили су се били за дуго искључиво биљном храном и за то време сваки радник боловао је у средњу руку годишње по 15 дана. Године 1833 *Талбо* (представник „*Haute-Vienne*“⁸¹) преузме управу над радионицама и заведе месну храну. Услед тога стање здравља радничког толико се поправило, да је отад сваки радник просечно годишње само по три дана боловао. То чини на сваког радника годишњу уштеду од 12 дана рада, што би на 10 милиуна привредника у Француској износило на 120 милиуна задобивених радних дана! Рачунато је физиолошки, колико одрастан човек разне хране дневно потребује и као обична норма нађено, да му свега треба: 118 грама беланчевине, 56 гр. масти, 500 гр. угљених хидрата и 30 грама минералних соли. Ова сразмера (с додатком извесних зачина као нпр. кафе, чаја, шећера, вина или ракије а нарочито за време маневара или рата) најбоље се данас огледа у војничким порцијама код културних народа. У овом погледу храњења можемо за нас само толико рећи, да се наш народ у главноме доста лоше храни и да колико самим честим боловањем на раду губи, толико, и још можда много више, и самим нерадом (нарочито силним празновањем, што је свакако само један знак нижега културног ступња). Проја је у огромној већини нашега народа и данас најважнији саставни део хране његове. То најбоље показују ови статистички подаци: По „*Статистичком Годишњаку*“ за г. 1893 у Србији је било засејано кукурузом хектара: 532.006, а шеницом 317.201. Жетвени принос кукуруза износио је 4,578.482 а шенице 2,354.398 твара (100 килогр).⁸¹ Вредност произведеног кукуруза представљала је, према ценама у разним окрузима, укупну вредност од 34,237.298 дин. а шенице међу тим 24,986.312 дин. Вредно је међу тим при томе одмах забележити још и то, да је у год. 1893 шенице (и раки) из Србије извезено било за 96,665.377 килогр. у вредности од динара: 10,277.285, а кукуруза пак: 61,936.812 килогр. у вредности од динара: 4,943.839, што само потврђује, да је шенична храна више намењена извозу а кукурузна домаћој потрошњи (исхрани људи и стоке).

⁸¹ Ракију је пак било засејано свега хектара: 59.820 са жетвеним приносом од 322.943 твара.

С напретком културе и подизањем благостања народног издаци на храну расту апсолутно, пошто се они на све нове и финије облике распростиру, али релативно, тј. у односу према осталим потребама, они ипак зато постојано опадају. Познати статистичар *Енгел* први је био поставио то као начело, да што је породица сиромашнија, то она сразмерно и све већи удео издатака својих мора чисто на потребе храњења да троши.⁸² Та сразмера издатака на храну према издацима на остале потребе израчунавата је понајчешће за раднички свет и статистиком је нађецо, да се троши:

	у Немачкој:	Белгија:	Француској: ⁸³
на храну	65·9%	65·8%	55·53%
» одело	17·1 »	12·7 »	15·06 »
» станове	6·8 »	8·9 »	7·61 »
» огрев и осветљење	6·8 »	5·6 »	4·49 »
» остало	3·4 »	7—»	17·31 »

У погледу одевања и становања приметити је само толико, да се ове потребе данас, све јевтинијом техничком репродукцијом, све боље, укусније па ипак зато и све јевтиније подмирују. Од тога се правила могу изузети само случаји цене и угодности станова по великим градовима, где нарочито радничка класа живи данас врло често збијена по нездравим локалима (*Chambrées*), које међу тим прескупо плаћа. Да се овој оскудици станова (*Wohnungsnoth*), која је данас знатан извор власничке ренте по великим градовима, на пут стане, предлагаху *Фоше*, (*Léon Faucher*) *Вагнер* и *Сакс*, да би с тога експропријација овога монопола земљишта била тако исто умесна, као и при рударству или подизању јавних саобраћајних средстава.⁸⁴

⁸² *Schwabe* је то покушао да допуни и издацима на становање.

⁸³ Узето су земље по климатским погодбама приближно, јер где су климатске разлике велике, ту оне наравно доносе сила са собом и особени однос разних потреба. В. Dr. Н. Roesler, op. cit., стр. 447.

⁸⁴ У погледу повољне имовне расподеле ми долазимо на прво место, јер по попису од 1890 г. у Србији је било: 279.085 својских кућа, у којима сами власници њихови становаху, 6139, у којима кираџије и 1661, у којима и газде и кираџије заједно живљаху. (По варошима овај однос био је: 27.741—15.714—5.420 а у свој Србији: 306.826—21.853—7031). Да су међу тим станови по селима махом, по грађевини и распореду, недовољни, као и да начин одевања наших селана није довољно заштитио за наше климатске прилике то је већ очигледно.

О *исцрпљивости* природних извора за потрошњу људску ми смо већ напред (стр. 13—14) говорили. Мало доцније имаћемо још прилике да покажемо, како у ову категорију никако не може да уђе производња саме хране у односу према прираштају људства, пошто ми и данас видимо, да се културни свет све боље и сигурније храни а да се међу тим цене храни нису, бар у главном и у средњу руку, осетно измениле. Репродукција хране, а нарочито репродукција огромне већине индустријских артикала, не пружа, бар за данас још, никакве бојазни да ће ови артикли потрошњи људској оскудевати. Колико је развитак, а нарочито у префињености потреба безграничан, толико је с друге стране опет и неограничена моћ науке и технике у привредним успесима људским. Од чега културно људство за данас још (бар док им нове неке заменике нашло не би) поглавито зебе, то је неповољан изглед, да ће извесних материјала, а без икакве могућности накнаде, све више нестајати. Тако, нпр. *каменога угља*, који је извор снаге у данашњој индустрији и чији се исцрпени слојеви не даду више попуњити. Исто тако постаје и *жива* све ређа, а у изгледу је, да ће још и скорије исцрпени бити извори *петролеја* и сложинста *гуана*. Па у неку руку бива то исто данас и са *шумама* и *дивљачју*, којих је са ширењем људства и културе све мање.

Народи нижега културног ступња обузети су готово понавјашне бригом око исхране њихове, док међу тим сваки културни корак унапред све више обезбеђује човеку најпрече му потребе храњења, остављајући му све више слободна времена и дајући му и све то више могућности, да своје потребе у другоме правцу проширује па и намирење њихово усавршује. Већ дивљачан човек показује свуда *вољу за кичењем*, дакле за естетичним усавршењем предмета, којима се у животу својему послужује. То је већ довољна сведожба о идеалности осећаја и тежања његових. Човек хоће да се *одликује* и у томе циљу он онда свему новоме радо и *подражава*. Житотивња троши међу тим предмете природе, онакве какви су; једини је човек, који им облике мења, и то не само што их према потребама живота својега боље, већ шта више још и укусније подешава. Тако је већ *Сениор* с разлогом констатовао, да економски напредак

не лежи само у *градуацији*, тј. у стварању све нових и виших потреба, већ поглавито баш у све већој *варијацији* њиховој. Могли бисмо готово рећи, да као год што је диференцирање органских облика (видова) поуздан знак и залога напретка, да је исто тако и све већа различност облика у намирницама људским сигуран знак цивилизације.

Појам *штедње* (или *штедљивости*) садржи у себи две различне стране: пре свега уметност у распореду утрошака као и у очувању имовине своје, Штедња, таргетива, личне и разметане. па онда тек у нетрошењу или управ одвајању једнога дела доходака, и то колико ради тога да се уневољи нађе, толико и рад самога привредног оснажења својега (дакле у капитализовању). Први део зависи више од образованости а други опет од васпитања народнога. По чуварности својој поједини народи разликују се међу собом исто толико колико и појединци. Нема сумње, да народ разметљив, чија привредна моћ не одговара начину живота његовога, мора пропадати исто онако као и приватан човек расипкућа. Позната је у томе погледу она Франклинова реч: да ће сваки онај, који купује сувишно, морати доцније продавати оно, што му је потребно. Народ, као и човека, ваља одиста тек васпитати у разумној штедљивости. Али с друге стране не стоји опет ни то, да су само штедљиви народи (исто као и људи) привредно напредни. Народ сиромашан, или у кога нема јавне сигурности, откида често и од својих уста (као нпр. Ирци), па опет зато нигде ништа нема. Међу тим варод имућан, слободан и напредан тропи, и опет му преостаје. Умети подесити намирење потреба својих тако, како ће оне што боље задовољене бити, а да се ипак и основа економске снаге не само не крњи, већ шта више и све боље зајемчи, ето то је врло важан задатак не само приватнога, већ и јавнога живота. Кад штедња у манију пређе, онда она постаје тврдичлук. *Тврдичење* пак, као некакав циљ живота људског, исто тако није за препоруку, као што је и *разметане* опет за осуду. Сиромаштина може међу тим подједнако да буде узрок и једној и другој појави. (Сиромах радник док на једној страни по невољи тврдичи, докле опет врло често на другој из очајања пије). Потрошња и штедња, како је то већ и сам Ад. Смит приметио био, нису никако противуречне

појаве, а нарочито у модерноме друштву. Разумном, тј. продуктивном, потрошњом се може да привређује толико исто, колико и штедњом, ако не још и више. Онај, који је спремом својом оспособљен, да своју тековину у даљу производњу улаже, тај чини тиме развитку привреде и културе друштвене толико исто, ако не и више, услуге, колико и сви штедљивци, па дакле као и он сам, кад изврстан вишак зараде своје уштедама својим капиталише. У стара „добра“ времена штедња се јављала поглавито у облику „тезауризације“, тј. простога чувања, па често баш и самога прикривања, новца. И то је још у толико више и чешће бивао случај, у колико је и сама јавна безбедност била недовољна. Отуд појаве закопавања новца и драгоцености у опште. Берк (Burke) зато с правом говораше, да се онде, где својина није освештана, злато и сребро враћају у земљу, одакле су и ископани. Данас слабо ко већ више крије новац свој (сем изузетно), но се уштеде у имовини по правилу улажу (пласирају) или у непокретна имања, или у привредна подухећа (понајчешће куповином акција) или пак у кредитне послове (понајвише у куповину ефеката). Отуд се с разлогом вели, да је тек модерна навика *пласирања* дала могућности и оволиком државном задужењу. Болије зато лепо вели, да је *проста, лична и непродуктивна потрошња статички елемент, а штедња у облику пласирања динамички елемент у модерној привреди.*⁸⁵ У најштедљивије народе бројаху се некада стари Римљани (док је сваки грађанин своје земље имао) а данас Чеси, Швајцарци, Французи и Холандези.⁸⁶

Рекосмо, да је потрошачка моћ човекова неограничена. Она може да утроши не само сав приход, који је природни фонд потрошње, већ често и сву готовину (па и кредит с њоме) и то чини онда највишу границу човекова трошења, која се обично с брзом пропашћу и свршава. Најнижу пак границу потрошње сачињавају они неопходни трошкови око издржавања људскога, који се данас као неминовна средња висина живљења обичног човека радника рачунају (*Standard of*

⁸⁵ *Beaultien*, t. IV, стр. 224.

⁸⁶ На истом месту, на стр. 227. Болије рачуна да се у Француској од годишњег дохотка у 25—30 милијарди динара уштеде у најмању руку $2\frac{1}{2}$ —3 милијарде (дакле 10%).

life). Питање је сада: па шта је онда *луксуз*?⁸⁷ Најобичнија одредба луксуза гласи, да се под њим разуме сваки онај утрошак, који уобичајену средњу висину потреба прелази. Међу тим то је врло релативан појам, не само за народе на разном културном ступњу, већ и за разне слојеве једнога и истог друштва. Оно, што је за једнога постала већ потреба, за другог је још луксуз. У погледу на само порекло постанка и морални утицај луксуза постоје два у основи својој различна мишљења код разних политичких и философских писаца. Једни, са свим у духу класичке и моралне философије и политике, уче, да је луксуз плод имовне неједнакости и да као такав деморалише живот друштвени. Ово гледиште заступао је нарочито чувени стојичар Змо. Тако гледаху на њ у осталом и хришћански писци, не само из првих времена, већ и из доба Реформације (*Лутер* и *Улрих фон Хутен*). Нарочито је пак XVIII столеће водило живу преписку о овоме важном привредно-политичком и моралном питању. *Монтескије* сматраше за луксуз све што превазилази потребе физичкога опстанка човековог (*le necessaire physique*), приписујући га имовној неједнакости и растењу великих градова. Са свим у духу класичких писаца и Монтескије налази, да луксуз приликује монархијама, а никако републикама. *Русо* претериваше проглашујући чак и саме науке и вештине за луксузне ствари, које по себи доброга природног човека само кваре. И Монтескије и Русо доказиваху међу тим, да је *раскош плод нерада*, јер је ретко раскошан онај, који је имовину сам и зарадио (већ обично наследници, који на готово дођу).⁸⁸ Ово становиште, које у најновије доба најодлучније међу економистама заступаше *Е. де Лавлеј* (налазећи субјективно порекло луксузу, поред идеалних тежања, поглавито у сенсуализму и сујети, а објективну могућност опет у нерадној богаштини) носи у себи неоспорну језгру истине, све донде, докле се држи у границама културнога про-

⁸⁷ Нарочито научно расправљање питања о луксузу садржано је у делу *Baudrillard: „Histoire du luxe privé et public“* у 4 књиге, 2 издање, Париз 1880.

⁸⁸ Да су, вели Монтескије, богатства наједнако расподељена, луксуза не би ни било, јер он потиче из оне угодности, која се туђим радом придобија (па сад било то наслеђем, отмицом или рентијерством). А Русо окреће опет ствар, па вели: Да нема луксуза не би било ни сиротиње! *Робесајер* и *Сен-Жист* носили су се у Револуцији поглавито Русовљевским идејама о простоти живота.

греса. Јер толико опет насигурно стоји, да ширење културних потреба расте тек с напретком науке и образованости народне. На тај начин границе луксуза размичу се све више и *луксуз од јуче постаје потреба од данас* (нпр. шећер, кава, чај, новине, школе, позоришта итд.). Здрав луксуз у обичном грађанском животу значи напредак и угодност живота (*Comfort*), док међу тим изврнут и искварен укус у обесне богаштине несумњиво води деморализацији и пропадању. Природна тежња човека за допадљивошћу и подражавањем не сме дакле никад прелазити границе здравога укуса, а најбоље јемство за то даје нам сама здрава социјална подлога у вези с радним, реалним образовањем народним и неговањем грађанских врлина. Све оно што народ од посла одбија — као могућност нераднога живота, јавна несигурност, много празновање итд. — све га то квари и на луксузно трошење наводи. Према томе ваља вада умети разликовати угодан живот, заснован на здравоме луксузу, од онога луксуза, који у просто разметање прелази.

Други правац посматра опет појаве луксуза с противнога гледишта. Њега је у Старо Доба нарочито заступала школа *Етикурова*, учећи да је свако уживање допуштено. Нарочито је било државника, који су мислили и уверавали, да луксуз помаже развитак трговине, индустрије и вештина, и да тиме тек даје прилике и широј заради народној. Тако Фридрих Велики увераваше, да је његова војска користан потрошач, јер толике радње одржава. На луксузу се државе одржавају, говораху многи. Јесте, одговараше на то већ један од економиста XVIII столећа, исто онако, као што и уже држи обешенога!⁹⁹ *Волтер* је држао, да луксуз богати велике а осиромашава малене државе, али да се у сваком случају велики део сиротиње издржава раскошним заблудама великаша. *Кенеј* је, у смислу учења својега, налазио, да власници земаља својом раскоши подржавају мануфактуре и вештине. *Ад. Смит*, строго осуђујући свако државно расипање, тражи међу тим да се начин живота код приватних људи пусти са свим на слободу. Па и сам *Сисмонди* се прибојаваше, да раднички народ не штетује на заради

⁹⁹ И економиста имао је право, додаје *Лавлеј*. В. у поменутој његовој „*Пол. Економији*“, стр. 265.

својој, ако би богаташи ограничили издатке своје, или шта више чак и сами постали произвођачи. Међу тим са свим је близу памети, да је свако луксузно трошење један чист губитак за привреду народну, пошто би се тај део имовине извесно дао корисније утрошити. Иначе би зар морали доћи и до тога апсурднога закључка, да друштвена привреда вада располаже једним вишком производа, који се само путем луксуза корисно уништити даје! Свака имовина постала је само привредом народном и даје се увек на привредне циљеве и утрошити. Оно, што из привреде друштвене поједини богаташ рентом, или државна управа порезом одузме, ако се на некорисне луксузне ствари утроши начисто је упропашћено. Према томе и војни издаци могу бити корисни само тиме, што земљу од напаста бране, али никако тиме, што војним набавкама извештан број трговаца и радника занимају, пошто би се овај део имовине друштвене могао насигурно културно корисније употребити. Бесмислена је дакле реч о „*бацињу новца у народ*“ на овај начин, јер бисмо по тој логици, до краја изведеној, морали доћи и до таквога апсурда, да је онда и лопов, који покраден новац на луксузне артикле утроши, помагач индустрије и лепих вештина! *Ж. Б. Сеј* прича, да је, кад је у колежу био, сваке недеље ишао своме ујаку, човеку од уживања и филантропу. По ручку, весео поред испражњене флаше, ујак је разбијао чаше говорећи: Нека и други свет живи! Ту је, као што *Лавлеј* вели, заблуда најочигледнија. Јер да је овај ујак све посуђе поразбијао, па и саму кућу разорио, онда би, значи, још већем броју света, дао прилике да заради! По тој логици *Нерон*, кад је Рим палио, чинио је добра човечанству, пошто је и свака паљевина извор богатства!¹⁰⁰ Свако бесмислено разметање је у суштини својој просто уништавање добара, и кад се такво уништавање неком вишом невољом (нпр. поплавом или пожаром) врши, онда никоме и не пада на ум, да то као користан повод новој производњи сматра, већ се напротив од таквих невоља (*vis major*) човек данас брани установом осигуравања, о којој мало даље говоримо.

С тога је Народна Економија у потпуној сагласности с историјом и науком у моралу, кад ове потврђују то опште

¹⁰⁰ E. de Laveteye, op. cit., стр. 259.

правило, да луксуз у облику бесмисленог разметања (какав нам се нпр. јавља за времена потоњег римског царовања) прати опадање држава и народа, јер је такав луксуз одиста производ неједнакости друштвене. Појава таквога луксуза садржи у себи *дуплу несразмерицу: с једне стране имовине према утрошку а с друге опет и утрошка према произведеноме задовољству.*⁹¹ С тога је најлуђе мислити, да се увођењем луксуза може један народ да образује. Тако је познати кедив египатски, Исмаил-паша, чешће имао обичај говорити, како му је намера, да свој народ фелаха луксузом образује, на што му је турски вел. везир Али-паша у једној депешни згодно одговорио: *да луксуз може бити само последица, али никако узрок образовања!*

Луксуз дакле може бити користан само као проширење и улепшање начина живљења друштвеног — као тако звани *оцраједани луксуз народни* — дакле у смислу културнога напретка; али никад и никако у смислу разметања, које је само плод нерада и изврнутог укуса.⁹² Јер исто онако, као што мора бити извесне равнотеже међу производњом и потрошњом па у исти мах и извесне сразмерице међу разним врстама издатака код појединаца, исто тако мора обојега бити и у друштву људскоме. Драж потрошње, као најмоћнија психолошка побуда привреднога рада људског, не сме дакле никад надмашити моћ зараде народне. Народ, који се навикава на све финије потребе живота, а овамо није кадар да у истој сразмери подигне и своју моћ зараде, неминуовно пропада. Луксузне навике уносе се у земљу највише путем трговинских саобраћаја⁹³ и обично се тек путем виших сталежа постепено преносе и на масу народа. Луксуз Старога Света састојао се поглавито у разметању робљем, клијентелом, гозбама итд., па и данас је луксуз полу-образованих (нпр. источних) народа више упућен овим настраним путем, док је међу тим луксуз у данашњих образованих народа увек више управљен на саму угодност живота и задовољавање више естетичких прохтева.⁹⁴

⁹¹ *Ch. Gide, op. cit., стр. 399.*

⁹² Тако *Сенека* вели згодно о Калигули, да је понајвише жудео за оним, што је немогуће!

⁹³ Нико данас више не готови језа од славјских језика, као *Крас* и *Лукуа*, нити залива дрва вином као *Хортензије*, нити пак *дроби бисер* у вино као *Клеопатра*.

Стари законодавци бранили су, или бар ограничавали луксуз, као појаву штетну по морал друштвени. Тако је *Листурго* у Шпарти узаконио био простоту живота, која међу тим није била дугога века. *Солон* у Атини сматрао је жене за поглавите носиоце луксуза и с тога им законом луксузне ношње забрањивао. Раскош приликом светковина, па и самих погребца, био је законима ограничен. Ефори у Шпарти а Цензори у Риму вођаху нарочити надзор над приватним животом грађана. У Средњему Веку начин живљења разних сталежа био је прописан више зарад очувања сталежских разлика, но ли у циљу самога спречавања луксуза. Данас се међу тим то нигде више у културноме свету не чини, но се раскош сузбија васпитањем а до некле и наметима на потрошњу луксузних артикала (као на накит, кола, коње, слуге итд.).⁹⁴ Као једна нарочито привредно штетна луксузна навика сматра се и много *странствованье* (нарочито живљење и трошење богаташа на страни, *absentéisme*), које се отежава нарочитим наметима (тако нпр. у Русији јаком дажбином на заграничне пасоше, или у нас одбијањем 30% од пензија државних у случају сталнога бављења на страни). За земље пак, које својим природним лепотама и уређењем (нарочито бања својих) странце у земљу привлаче, свакојачко је добит како у проширењу прође, тако и примицању повољније пијаце, јер је познато, да путници обично све скупље плаћају (било је међу тим економиста, који су ову корист у опште спорили, говорећи, да земља, колико у новцу од странаца добија, толико с друге стране опет у вредности производа издаје).

Да би се јевтинија набавка намирница постићи могла тиме, што би се бар трговачка добит Потрошачке друштве (која је нарочито код ситних продаваца највећа, дакле за сиротињу најтежа) уклонила, установљене су данас *потрошачке дружине*, које заједничком куповином а продавањем по коштању члановима својим уште-

⁹⁴ Таксе овога рода бајају у Француској на 40 милиона динара годишње. *Енциклопедија*, IV, стр. 279. — Нарочито штетност алкохолизма сузбија се данас не само приватном лиценцијацијом (оснивањем друштава умерености), већ и државним ограничењима продаје, па и самим монополном производњом (у Норвешкој постоји таква звали *Готенбургски* савестом ограничења продаје само на литре, по приватној лиценцијацији а потпомогнут државом и то с врло лепим успехом).

ђују на тај начин по 10—15—20%. Прва заједница овога рода, тако званих *Рочделских шонира*, би основана у Инглеској год. 1843. У 1889 г. било је већ у Инглеској 1389 потрошачких задруга с једним милиуном чланова, тј. породица (дакле $\frac{1}{3}$ популације). Послови им достижу цифру од 1 милијарде динара, а годишње уштеде, које на тај начин поглавито радничка класа постиже, прелазе 100 милиуна и имају још поред тога око 125 милиуна капитала. У Немачкој су се оне развиле поглавито утицајем Шуле-Делића и било их је у год. 1891: 1122 на броју (најчувенија је Бреславска, која је бројала преко 30.000 чланова с преко 100.000 душа). У Француској је 1889 било око 800 задруга с близу пола милиуна чланова.⁸⁵ Потрошачке задруге, основане по Рочделском (*Rochdale*) обрасцу, продају само за готово, и то по детаљној цени, тако да онда имају и извесне добити, коју деле, не по сразмери акција, већ по сразмери пазара. На тај начин успех им је тројак: дају бољу робу и по повољнијој цени, по иначе код ситничара, и најзад још пружају својим удеоничарима и извесне добити.

У састав науке о потрошњи природно улази и питање осигуравања, пошто се њиме у самој ствари, путем одва-
Осигуравање. јања једнога дела од сувремене имовине и улагања његовога у заједнички фонд, обезбеђује извесно будуће уживање. У самој ствари осигуравањем човек се брани од штетних утицаја надмоћних природних сила, дакле од некорисног утрошка, тј. од уништавања имовине. Несигурност, која у опште прати живот и имовину људску, природно је нагонила човека, да потражи лека на тај начин, што ће у заједници с другима оснивати фондове, из којих ће се за случај невоље накнадити моћи. Суштина осигурања лежи дакле у томе, да се штета, која за појединце од извесних непредвидених случајева наступи може, отклања или бар смањује тиме, што се она расподељује на читав низ сличних случајева, у којима иста опасност прети, али фактички не наступи.⁸⁶ Право

⁸⁵ У нас је још пре четврт столећа постојавао неки Светозар-Марковића била установљена прва потрошачка дружина у Београду, али је њени неуспех учинио, те је она све до данас остала и прва и последња.

⁸⁶ В. А. Wagner: *Versicherungswesen*, у Шенберга, I, стр. 1131, (а и у посебној расправи: „*Der Staat und das Versicherungswesen*“).

осигуравање никад не почива на голој случајности, већ на познавању оне правилности, с којом дотична невоља на људе наилази, као и саме просечне величине губитака, што се све само рачуном вероватноће сазнаје. Према томе одређује се тек онда и висина појединачних уплата — премија — које онда састављају капитал, потребан за покриће приватних штета. Једном речју *ризичност живота и имања људскога парализује се у осигурању заједничким ношењем губитака*. Питање о најкориснијој и најпоузданијој организацији јавног осигурања сачињава врло важан део економске политике; с тога се овде за сад ограничавамо само на излагање оних основа, на којима осигурање у опште почива.

Прве зачетке осигуравања, и то од болести и опасности на морским путовањима, налазимо у XI, XII и XIII столећу, а у XVI и XVII с проширењем поморскога саобраћаја оно се је већ било распрострло готово по свој Европи (неки чак закључују, да их је било већ и у старих Грка). Прва осигурања од ватре налазимо у XV столећу, а проширена и већ добро уређена тек почетком XVIII столећа. Осигурање живота поникло је пак у другој половини XVII столећа. У опште прве појаве осигурања налазимо у општинама и еснафским заједницама, у којима су чланови њихови дужни били, да се у случајима невоље узајамно помажу. (Тако нпр. *Brandgilden*). Прво су се дакле почела стварати друштва на узајамности основана, па тек доцније (почетком XVIII столећа) осигуравајућа друштва, на акције основана, која наравно за добит раде; и ова друштва однела су данас махом победу.⁸⁷ Већ из ових општих напомена о самој постанку осигуравања види се: 1) да има *разних осигурања, према разним предметима или циљевима*. Тако има осигурања: а) *имовине* на тај начин, што се штета, коју појединац претрпи, дели на све осигуранике; б) *осигурања извеснога капитала или ренте* према углављеним погодбама. У овоме случају прилози осигураника састављају извештан капитал, из кога се улож-

⁸⁷ Сам проф. А. Вагнер, који најодеудније заступа државно организовање осигурања, ипак је морао признати, да би, при пуној слободи рада, акционарска друштва потисла по само сва узајамна, већ и сама јавна (па дакле и државна) осигурања — а то просто с тога, што су у ових обично премије јаче.

ницима осигурава у извесно доба живота (наравно ако га доживе), или пак фамилији његовој по смрти му, извесна сума осигурања, било у исплати извеснога новчаног капитала, било извесне ренте. Најзад в) има осигурања за случај болести или радне неспособности (инвалидства), при чему онда наравно здрави с болеснима заједно овај општи ризик људских невоља у животу носе. Случаји осигуравања под б) и в) носе данас заједничко име *осигурања живота*. Од имовних осигурања најважнија су: *преносна* (нарочито бродовља и товара на мору), а у новије доба још и речна и сувоземна, за тим од *ватре* и то прво зграда, а у новије доба и наменштаја, робе и прибора (с изузетком пожара или штета проузрокованих, ратом, побунама, земљотресом итд.), *града* (при чему је нарочито мучна процена ризика),⁹⁸ *стоке* (од епизоције, помора), и др.; овамо долазе још и *кредитна хипотекарна осигурања*, којима се повериоци од рђавих платиша осигуравају, што нарочито помаже развитак хипотекарног кредита (постоје од пре 40 година), за тим осигурања против трговачких губитака, а покушавана и предлагана су била чак и сама осигурања од опасности неиздатих станова под кирију, од поплава, мразева, па чак и од губитака на берзанским спекулацијама. Наша установа *општинских кошера* у самој ствари је такође узајамно осигуравање грађана једне општине за случај оскудице или ратних потреба и невоља. Осигурање живота постоји већ изодавна у установи *чиновничких и удовичких пензија* као и посмртних каса у опште, али се оно у својим данашњим разгранатим облицима развило тек од како је новија статистика пружила потребне податке о смртности људској, пошто је тек на основу њихову дата била могућност, да се и премије унапред тачно срачунају. Најглавнији облици овога осигурања (које је данас врло разнолико и свакојако комбиновано) јесу: а) *осигурање извесне суме капитала* на случај смрти, доживљаја извесних година старости, након истека утврђенога времена (па био осигураник жив или мртав), или и одмах

⁹⁸ Осигуравање од града најбоље је за данас организовано у Немачкој. — У нас су штете од града наносиле вредност: у год. 1889: 8,673,886, 1890: 9,955,819, 1891: 6,441,185, 1892: 17,157,620, а 1893: 6,136,513 динара. В. наш „Статистички Годишњак“ за 1893, стр. 114.

под погодбом осигурања сталне уплате утврђених премија, или пак за случај смрти једнога од два осигураника (па сад било фамилији раније или доцније умрлога) или најзад чак и у случају, ако један другога надживи итд.; б) *осигурање ренте*, па сад било то за *случај живота*, — кад се извесна стална или променљива рента извесноме лицу за живота осигурава (почиње одмах или о утврђеном доцнијем року а траје до смрти или опет само до извеснога рока), или пак једноме од двојице до смрти раније или доцније умрлога, — било пак за *случај смрти* осигураника, у коме се случају онда рента осигураним члановима фамилије исплаћује (наравно, ако га они преживе). У оба случаја, како осигурања извесне своте капитала, тако и углављене ренте, премија (тј. улог осигураника) може се полагати или од једном, или у годишњим, полу- или четврт-годишњим, или и месечним ратама или трајно до смрти осигураникове или пак и до извеснога рока; и најзад в) *осигурање за случај болести, онеспособљења за рад* — па сад било то услед старости, немоћи или какве несреће — *па и за случај самога рата* (било за све, или пак само за извесно време службе или живота).

Никакво осигурање не може наравно отклонити саму несрећу по себи, нити је оно пак кадро баш и да све штетне последице њезине уклони, већ му је само задатак да их сведе на извесну раније ограничену и утврђену меру. Културан човек, предвиђајући разне несреће, које га у животу снаћи могу, преноси дакле путем удруживања и солидарности, штетне последице од разних удеса на извештан шири круг осигураника (у приватноме друштву, општини или и самој држави). Приметити је међу тим, да колико се год овим осигуравањем појединцу невоља његова олакшава, толико се опет с друге стране терет његов за сву групу осигураника отежава. Тако се обично рачуна, да у укушним напнадама од штета круг осигураника не извлачи никад више од 55—60% улога својих, док међу тим остатак за њ пропада (код приватних осигуравајућих друштава он иде наравно на дивиденду акционара и административне трошкове, који су нарочито у облику плаћених агената и посредника обично доста знатни). Још једна незгода осигуравања лежи и у томе, што се њиме врло често фаворизира небрежљивост, па чак и

сама злоупотреба. Процена праве вредности осигураног имања (од кога се наравно, ради веће сигурности, обично само изврстан мањи или већи део осигурава), као и процена причињених штета, није тако лака и сигурна ствар, као што то на први поглед изгледати може. А већ наравно да се из оквира осигурања морају изузети све опште земаљске несреће (као што су неродице, ратне штете, кризе итд.). Осигурање не сме никад прећи границу интересовања осигураникова за очувањем осигураног предмета. С тога се наравно никад не може и не сме осигуравати пуна или шта више чак и већа вредност предмета, нити пак на више места, ван једино у случајима поморских осигуравања, где више осигурача само по један део ризика на се примају (дакле евентуалну накнаду штете између се деле, како би је лакше сносити могли). Код осигурања живота главно је међу тим само да се увек савесно констатује стање здравља као и године живота осигураникова, пошто се расподела ризика вада готово насигурно врши већ према самој рачуну вероватноће, данас на све ширем кругу статистичких опажања заснованоме. Међу тим ма какве и ма колике невоље имала сама установа осигуравања по себи, она је ипак друштву преко потребна, јер се њоме тек одржава она јачина вере у привредника, да ће у раду својему успети и заслугу своју очувати моћи, из које потиче сва енергија, као и сва штедљивост привредникова; па не само то, већ јачи развитак осигурања осигурава привреднику тек и праву корист, како од личнога, тако и од реалнога кредита.

Има за тим 2) осигурања на разној основи изведених, или управо разних начина и путова осигуравања (приватна и јавна). *Осигураници* (асекурати) могу бити или сами своји осигурачи (асекуранти), или пак тај посао врше приватна предузећа, а има доста случајева, где је осигурање постало чак и јавна обавезна установа. *Приватно осигурање* јавља нам се пре свега у облику *узајамности*, кад се осигураници сами солидарно обвезују да сваку штету члановима својим накнаде. Премије се у томе случају плаћају, или по истеку извеснога времена, према износу штета, управних трошкова као и потребнога резервног фонда, или се пак већ унапред улажу, па се онда вишак

(ако га буде) међу чланове као добит (дивиденда) дели, (а бива и то да се он у будуће премије урачунава). Наравно, да се онда и у случајима, кад штете већу суму покажу, мањак опет мора накнадним прирезом да попуни. Долазе за тим *осигуравајућа друштва*, као чисто приватно-привредна, дакле спекулативна, предузећа, где су акционари осигурачи, којима осигураници сталне премије плаћају (отуд се онда оваква друштва чешће још и *премијским* називају).⁹⁰ По правилу штете се покривају уплаћеним премијама, а по потреби — тј. кад је износ штета већи — резервним фондом, па најзад и самим акционарским капиталом. Међу тим тај је случај изузетан, пошто је рачун вероватноће обично већ унапред добро ухваћен. Вишак или преостатак премија не враћа се у овоме случају осигураницима, већ се наравно као добит (дивиденда) међу акционаре дели. Има најзад и *мешовитих* осигуравајућих друштава, комбинованих из оба ова претходна облика, и то тако, да, или се оснивају осигуравајућа друштва на узајмици, која уз то онда осигуравају још и друге (нечланове) примањем сталних премија, или се пак образују акционарска друштва, која опет својим осигураницима у исти мах и изврстан удео у добити (као тако зване *повратне премије Rückprämien*) дају. Поменути је још и оне ванредне случајеве, у којима један човек другога осигурава — тј. обвезује се да ће по извесну цену свом осигуранику штету накнадити, наравно ако ова наступи — што у самој ствари и није више право осигурање у економском смислу, већ више ствар опкладе, игре или коцке; као најзад и случајеве *самоосигурања*, кад човек вољно или невољно (тј. обавезно) сам себе сталним годишњим улагањем извесних сума од могућних невоља осигурава. Има данас чак и таквих случајева, где осигурач изврстан део на се примљених обавеза осигуравања даље на друге преноси, дакле сам себе опет за изврстан део примљенога ризика осигурава, и то се онда зове *повратно осигуравање* (*Rückversicherung*).

Јавна осигурања су махом принудна, пошто се онда јавном уредбом или законом однос између осигурача

⁹⁰ Осигурање постаје ствар уговора између осигурача и осигураника, који у накнаду за давање премија, *полице* (*police*, од латинскога *pollicitatio*, обећање) добијају.

(државе) и осигураника (држављана) утврђује. За данас се ова јавна обавезна осигуравања ограничавају махом на осигурање од *ватре*.¹⁰⁰ и то наравно онда код јавних државних завода, код којих се премија, или унапред плаћа, па се после обрачун врши и вишак (ако га буде) улагачима враћа, или се пак на крају рачунске године ухвати целокупна сума проузрокованих штета, па се онда у облику порезе на народ разрезује.¹⁰¹ У најновије доба нарочито је проф. А. Вагнер (у већ напред поменутоме спису) заступао ово начело државног осигуравања, бар за *паљевине, град и помор стоке* (епизодично), као и *јавног осигуравања живота*.

Захтеви новијих реформатора нису се међу тим зауставили на самом државном осигуравању живота, већ су се проширили још и на многе друге гране јавнога заштитивања, а нарочито радничке масе народа. Најновије законодавство, а поглавито у Германији, већ је живо отпочело радити на овом осигуравању и то у више правца. Како је пак право место ближему разматрању овога важнога дела „социјалне политике“ тек при доцнијему излагању саме економске политике, то ћемо се за сад овде ограничити само на напомену поглавитих момената из овога државног осигуравања радника. Обавезно осигуравање у савременом законодавству простире се данас поглавито у два правца: а) *осигурање од несрећа* (осакаћења при раду, *Unfallversicherung*), које је у Немачкој узаконено од г. 1886, и већ у години 1891 осигуравано било 18,015.286 привредника (у првој пак 1887 години само 4,121.537) и то поглавито на терет самих газда (предузимача).¹⁰² Накнаде, исплаћене у г.

¹⁰⁰ Тако је обавезно осигурање од ватре заведено било у Русија већ од г. 1844 (за државне мужикве), а од 1860 проширено, с премајама према имућности (1% за дрвене, а 1/2% за камене куће) В. Ј. В. Ходскога: „*Пол. Економја*“, 2-го издање, С. Петербург, 1887, стр. 306.

¹⁰¹ На ово насилно осигуравање излази и сама *коллективна одговорност* паљевина за села (утврђена у нас законом од 20 марта, 1892), којој је смер, да намерно паљевине спреча.

¹⁰² Први закон од г. 1884 простирао се био само на велико-збирачне раднике, али је отад разним изменама проширен и на полупривредне раднике, па које данас долази преко 12 милиуна осигураника. Постоја и нарочито виша централна управа државна — тако звани „*Reichsversicherungsamt*“.

1891, износиле су већ суму од готово 32 милиуна динара. Ово осигуравање прихваћено је данас и у Шведској, Норвешкој и Финланду; б) *осигурање од немоћи, старости и болести* (*Invaliddäts-Alters-und Krankenversicherung*). Већ законом од г. 1883 заведено је било у Немачкој обавезно осигуравање у случајима болести, а проширено и боље уређено 1892 г. Оно се врши путем општинских или пак помесних и еснафских каса а простире се на оба пола. Премије осигурања одбијају се од просечно срачуњених годишњих најамница и не могу превазилазити 1 1/2% (код општинских максимум 2%). Године 1889 придешао је био још и закон о осигуравању привредника за случај старости и немоћи. Ово је осигуравање, као што *Болије* с разлогом примећује, све до данас још више остало хомеопатске природе.¹⁰³ У години 1892 плаћано је било свега скупа из државне касе на 187.800 радничких ренти и то махом врло незнатних (по 40 пара динарских на дан). Рачуна се да осигурање од несрећа обухвата трећину, док се међу тим осигурање од болести простире само на осмину целокупног броја потребитих осигурања у Немачкој. Систем радничких пенсија у случајима старости и немоћи почива на комбинованим улозима државе, осигураника и предузимача, при чему осетан терет пада на саму државну касу (у Немачкој за сваку ренту годишње 62 1/2 динара). Болесничке касе (*Krankenkassen*) засноване су махом улозима самих осигураника и распрострајене су по целом културном свету, само што су оне у Немачкој, Аустрији (по закону од године 1888) и Швајцарској обавезне, док су међу тим другде остављене добровољној приватној иницијативи самих радника. Дански закон од године 1891 установио је чак и пенсије за изнемогле раднике на терет саме општине и државе. — При свим овим осигуравањима (у колико су на узјамници самих осигураника заснована) постоје у опште два разна начина осигуравања: *систем покрића* (или капитализовања), који је вазда препоручљивији, пошто је код њега не само годишњи улог осигураника, већ и само осигурање сталније; док су међу тим по систему *резерве* (репартиције) жртве (пре-

¹⁰³ *Beaulieu*, IV, стр. 376.

мије) у почетку обично лакше, али доцније све теже, а међу тим и саме накнаде поједнаке (мање за раније а веће за доцније осигуранике).¹⁰⁴

ГЛАВА V

Људство и својина

Последња питања, о којима се обично теоријска економија и то у онолико бави, у колико она у саму природу привредне судбине народне засецају, долазе међу тим на прво место већ по самој како научној тако и практичној важности својој. Јер ако одиста има таквога неминовног природног закона, по коме људство брзином множења својега вазда претиче саму могућност изране његове, и ако је право окупације (а нарочито апропријације земаља) природно и неизбежно, онда је и сва привредна невоља друштвенога живота неминовна — па и сва неправда бар у пола оправдана.

Како је сваки народ везан за извесну одређену територију, то се наравно и питање о количини и каквоћи насељења, као и умножавања људскога, увек мора и даје посматрати пре свега у односу према самој количини и каквоћи земљишта, на коме народ живи, па тек онда и према производној снази његовој. Питање о множењу људства је према томе у првој линији питање природних наука — а поглавито антропологије и физиологије — па тек онда, и то наравно у најважнијем делу својему, питање економско, статистичко, политичко и историјско. На тај начин статика и динамика људства пружају духу људскоме најзанимљивији низ питања о

¹⁰⁴ Немајући својих осигуравајућих друштава (ни јавних, ни приватних) ми смо упућени на страна друштва (која науције познату) и по подацима нашег I-ог „Статистичког Годишњака“ за 1893 годину било је крајем исте године код четири најглавнија осигуравајућа друштва: свега осигурања: 2925 са 36,416,448 дина. вредности осигураних сума, од којих: 27,492,893 дина. иде на осигуравање од ватре, а остало на осигуравање живота. (стр. 268). У Србији је за пет година — 1889 до 1893 — било свега пожара: 495 у укупној вредности штете од 398,556 дина. а паљевина: 2700 у вредности динара: 810,578 или просечно годишње: пожара: 99 у вредности 79,741 а паљевина 540 у вредности 162,116 динара. (Укупно пожара и паљевина за горњи период од 5 година било је данас: 3195 случајева у вредности од: 1,209,134 динара). В. „Ст. Годишњак“, стр. 383.

стању и будућности рода људскога. Целокупно учење о људству даје се међу тим поделити на троје: на демографију и статистику људства у опште, за тим саму теорију популације (тако звану популационистику) и најзад економску политику у погледу људства. Прави предмет економске теорије и јесте управ овај други део, тј. учење о људству, док практички трећи део иде већ у оквир државне политике у опште,¹⁰⁵ а економске посебице (и о њој ћемо у 3-ћој књизи имати према томе још коју реч да кажемо). Међу тим свако учење као и свака политика у погледу кретања популације, могу и морају бити вазда засновани на подацима и опажањима статистичким и ми ћемо се према томе и послуживати општим резултатима њиховим.

Стање људства врло је важно већ по себи за оцену културне моћи народне, док нам опет питање о кретању људства отвара перспективу будућности, која Разни погледи је једнима невољна и мрачна, а другима опет важнијих писаца. повољна па чак и сјајна. Прелазећи преко морално-политичких погледа старих писаца — тако Платона, који већ хоћаше да рађање деце у брачноме животу ограничи на период од 10 година, и Аристотела који тражаше опет, да се мушкињу рађање деце допусти тек с настанком 37 године, тако да најзад обојица у случају јачега намножавања чак препоручиваху и само побацивање — даљи погледи у животу нових хришћанских народа пре свега нам се заустављају на Томи Морусу, који се исто тако, као и класички писци, прибојаваше сувишнога људства и у нарочитој расправи (око године 1500) предсказиваше, да ће због тога у Инглеској најдаље кроз десетак година морати већ да наступи узајамно утамањивање. Међу тим од тога је доба протекло сво већ близу 400 година, број људи у инглеској краљевини постао је (мимо сва исељавања у насеобине, а нарочито Сев. Америку) шест пута већи и ипак Инглеска још ни данас није пре-насељена. Ваља при томе имати на уму још и то, да је Инглеска по своме заштићеном инсуларном положају као и по својим слободним установама релативно још понајмање била изложена уништавању људи и имања, као и

¹⁰⁵ У ово поље испитивања међу прима је дубље ушао био Мол (Mohl) у својој „Polizeiwissenschaft“, ил. I).

да је и у самом здравственом погледу у њој најмање помора било (зна се само за једну велику кугу у половини XVII столећа). Писци XVII и XVIII столећа гледаху махом у гушњем насељењу залогу како привредне, тако и политичке моћи народне. Тако *Петит, Лок, Темпл*, а нарочито маршал *Вобан*, који у свом „*Пројекту о краљевском десетку*“ учаше, да снага владара почива у броју држављана његових; па онда и наш *Крижанић*, који у својој „*Политици*“ (књ. II, разделу 49: „*Обз људности, илти обз умноженію людей*“) тако исто већ у половини XVII столећа проповедаше, да је множина људства прва погодба моћи државне и да је људство само оној земљи тешко, где је народна привреда запуштена и где нема поретка у слободи нити пак јавне безбедности. *Помори од глади и ратовања, туђинске најезде, радна неспремност и леност народна као и крајности анархије и тираније* — све то уништава људе на штету културе и моћи државне, док се међу тим у напредним и уређеним земљама људи по правилу вазда множе у оној мери, у којој их сама „*земља помети и исхранити може*“. ¹⁰⁶ *Русо* учаше такође да за државу нема веће оскудице, од оскудице људи. *Монтескије* у своме „*Духу закона*“ (књ. XVIII, гл. X) налази, да људи теже да се ожене, чим осете да могу иоле угодније живети; према томе густина становништва управља се понајпре према самим средствима опстанка — зар по оној познатој француској речи: да где год има хлеба, јавља се одмах и човек! (*Où il y a un pain, un homme vient!*). Његов проничући дух није истина гледао у множењу људства још никакву невољу, већ напротив баш основу снаге како народне тако и државне, али је у исти мах био противан и сваком вештачком покушају државнога потпомагања. По његову дакле нахођењу сама природа и култура одређују већ и одговарајућу густину људства. У његовом смислу гледаше на ово питање и школа физиократа. *Кенет* (у својој XXII максими) препоручује да државе мање обрађају пажњу на само умножавање људства, а више на увећавање доходака друштвених. *Мирабо* отац (у свом „*Пријатељу људском*“, нарочито посвећеноме студији о људству) стојаше у главном на истом гледишту. По његову мишљењу онадање

¹⁰⁶ В. нашу расправу „*Крижанићев Политици*“, Београд, 1895, стр. 41—45.

људства знак је привредног и политичког опадања, а прави узрок овој појави он налази у напуштању земљорада на великим спахилуцима. То се нарочито односило на турске мере појединих влада и владара XVII и XVIII столећа, који хоћаху, да вештачким мерама људство у земљи умноже. ¹⁰⁷ *Смит* и *Сеј* (овај у своме првом „*Traité*“ у од год. 1803 када још не знађаше за спис *Малтусов*, па и *Франклин* и *Артур Јунс*) посматраху ово питање у главном исто овако, тј. не гледаху још опасност од пренасељења и бејашу противни свакоме вештачком мешању, верујући, да се људство у свакој земљи само већ прилагођује производњи својој. Међу тим већ *Инглези*: *Ралеј* (крајем XVI столећа) и *Чајлд* (крајем XVII столећа), као и *Италијани*: *Ботеро* и *Орлес*, нагињаху у назорима својим потоњему *Малтузијанизму*, наговештавајући сукоб међу људском тежњом множења и природном ограничењем средстава и предвиђајући на тај начин већ у неколико могуће опасности од пренасељења. Велики револуционарни покрет у Француској беше међу тим понова изазвао веру у могућност усређавања и неограниченог усавршавања рода људског и поглавити тадашњи писци у духу овоме бејашу *Годвин* и *Кондорсе*. Против оваквих назора диже се на самом измаку XVIII столећа *Т. Р. Малтус*, да у своме познатом спису о људству (в. ближе у књ. I, стр. 122—126) докаже, како поглавити извор свих друштвених невоља и неједнакости не лежи у рђавој друштвеној организацији, већ у самој природи, по коме, према општој тежњи свега органског живота да се преко количине хране намножи, и тежња за умножењем људства по правилу увек надмашна производњу хранења, тако да док се ова само у аритметичкој прогресији унапред креће, докле људство тежи, да се већ сваких 25 година удвоји. Да се не би остављало природи, да она сама силом, дакле деструктивним мерама

¹⁰⁷ Тако 1623 би у Шпанији издан закон, по коме се од свих дајбина ослобођавају до њихове 25 године, сви они, који се раније ожене (између 18 и 25). У Француској је опет *Колбер* законом од 1668 ослобођавао од свих дајбина, тачноје до 25 године, све оне, који се у 20 година ожени, па онда још и све родитеље, који зине од 10 деце изреле. 1747 *Фридрих Велики* улакоује, да се уловци могу удавати на 9 месеци по смрти мужевој, а удовци опет женати већ после три месеца. В. А. А. *Иезев*: „*Пол. Економија*“, 2-го издање, Петроград, 1895, стр. 605.

[сиротињом и њеним пратиоцима: поморима, пороцима, па и самим покољима], поремећену равнотежу повраћа, дужност је саме увиђавности људске, да превентивним мерама (*preventive checks*) а нарочито моралног уздржавања (*moral restraint*) не допусти, да то природа својим драстичким мерама врши. Једном речју Малтус тражи ограничавање порога на онај број фамилија, који сам своју децу издржавати може, и с тога беше одсудно противан сваком јавном милосрђу, које је нарочито у ондашњој Инглеској у познатим законима о јавном помагању сиротиње (*poor laws*) јако раширено било. Ово учење Малтусово радосно је прихватила била сва класичка школа политичке економије, а нарочито у Инглеској. Његов потоњи најнаучнији бранилац беше *Џ. Ст. Мил*, који налазаше, да овај закон савлађује и надмаша све противне културне мере и да је према томе сав напредак људски илузоран, ако се не нађе начина, да се прекомерно множење људства остави. На крају својих закључака *Мил* налази, да је једини пут, којим се стање радничког света озбиљно поправити даје (а нарочито да најамнице скоче) у ограничавању фамилија њихових. Јер баш и у случају да држава сама у своје руке привреду преузме и право рада прокламује, морало би се, а пре а после, приступити законима о ограничавању фамилија. Начело, које је Малтус из органскога света пренео био на људску привреду, вратио је *Ч. Дарвин* опет на природно земљиште борбе за опстанак у органскоме свету. Овај природни закон борбе за опстанак мења се међу тим у људскоме животу према духовним и моралним напрецима његовим. Јер, као год што се културан човек у своме множењу не управља само по нагонима природе, већ и по увиђавности својој, па и по самим обичајима друштвеним, исто тако се он и у храњењу својему не управља по голим физичким погодбама спољашње природе, већ данас поглавито још и по вештини производње своје. С тога и начела Дарвинове теорије могу на друштвени живот бити пренесена само као опште тенденције чисто природних закона органскога живота, које се међу тим са сваком напретком у култури људској све више сузбијају, пошто са сваким културним кораком унапред све више преовлађују друштвеним животом закони духовнога и моралног развијања људског. Од новијих економиста Мал-

тусово учење придржаваху мање више готово све присталице класичке инглеске школе, па чак и по неки од иначе противних праваца: тако нпр. од важнијих *Марло*, *Л. Блан*, *Шефле*, *Римелин*, *Кауцки* (па у неколико и сам *А. Вагнер*, који с тога нарочито тражи одржавање ситних фамилија).¹⁰⁸ Међу тим у Најновије Доба појавише се у крилу саме инглеске школе знаменити писци — као: *Торолд Роџерс*, *Синџик*, а нарочито *Маршал* — који већ подизаху свој глас противу неминовности и окрутности Малтусове теорије.¹⁰⁹ Противу Малтусова учења усташе међу тим одлучно ови писци: у Америци: *Кери*, *Пешин Смит* и *Хенри Џорџ*; у Инглеској: *Сиенсер* и *Задлер*; у Немачкој: *Дириг*, *Вирт*, *Меринг* као и већина социјалиста (*Маркс*, *Енгелс*, *Ласал* и др.); и у Најновије Доба с успехом у Француској: *П. А. Болије*, *А. Журдан*, *Ив Гијо*, *Кџес* и др. (од социјалиста раније *Прудон*).

Малтус, и његове присталице, покушали су да свој закон популације поткрепе не само законима природним (физиолошким), већ и подацима из историје и статистике. Ми ћемо у следећем изложити све поглавите разлоге, које нам у најновије доба пружа, како испитивање саме физиолошке стране множења друштвенога, тако и података из историје и статистике. Ми смо већ раније навели, да закон људскога множења не може никако бити истоветан са законом животинскога множења — и то, већ по

¹⁰⁸ Фурије прихватише Малтусов закон, али само за данашње овако организовано друштво, док би у његовој алаистерии опште благодаташе ограничило и сам принцип популације!

¹⁰⁹ Колико је међу тим и данас још моћан утицај Малтусове теорије, покажу сведоче ове неколике напомене: 1877 г. основана је у Лондону *Ново-Малтусовска лига* (с Драјсдалом на челу). Сине анонимног инглеског лекара: *«Елементи друштвене науке»*, који понова Малтусијанизам учи, па га још и поткрепљује, преведен је готово на све важније културне језике и растрепан у стотине хиљада примерака. Кад је пак 1897 г. Немач Вајнхолд препоручио шкољење извеснога броја деце, онда је то примљено било с подсмехом и негодовањем. Међу тим и данас још школа *Ле Пелејеа* захтева, да се у свакој фамилији извесан број чланова обавезно не жени, па има чак и чувених лекара који уздржавањем, па донесле и само побацивањем, ваступају. (Тако *Менсинга*, *Форди*, *Мантеља* и др.).

Најзад да поменемо како још 1890 г. немачки министар, *Делбриг*, доказиваше, да немачко становништво, пред свег иселавања, прирашћује годишње с пола милиона, те један службени орган, поводом тога, саветоваше, да се онајсте општине, да ограниче број женацаба, — Реворие инглеског законодавства о сиротињи од г. 1834 беху махом засноване на учењу Малтусову.

томе, што се културан човек, како у множењу својему, тако и у набавци животних намирница својих, не управља и не одређује никад само по простим животињским нагонима, но све више по духовним побудама и разлозима — имамо да том приликом нарочито још нагласимо и то, да је Малтус у овоме погледу у самој ствари дуплу погрешку учинио. Јер пре свега погрешно је из природне способности размножавања осталих органских облика закључивати на способност људскога множења, и онда даље још: погрешно је и из моћи множења код појединаца изводити опет одговарајуће закључке за целину друштвену. Као год што се је природа постарала, да се нижи органски облици живота одржавају, али у исти мах и ограничавају, исто се тако она, само другим путем и начином, постарала да се исти резултат и у животу човечанства постиже. Они интелектуални и морални чиниоци, на којима је данас сав културни живот друштвени заснован, не могу дакле ни у питању множења људскога потпасти под просте физичке законе органскога живота. Јер човек се у друштвеном животу не креће само по нагонима, већ извесно још и по приликама, законима и обичајима друштвеним. Људство у културних народа извесно се само вазда одржава у извесној мери, која одговара његовом привредном развоју, па онда и социјалним и моралним погодбама. Само се код дивљака ограничење људства врши невољом, по примеру нижих животиња — онако како је то Малтус себи замислио. Многи су се у сузбијању Малтусове теорије нарочито задржавали на томе, да докажу, да њена формула аритметичке разmere у производњи хране, а геометријске у размножавању људи, не одговара фактима. (Тако нарочито *Задлер* у своме спису о „Закону популације“, 1830). Ми ћемо међу тим драговољно узети, да је Малтус овом заостреном рачунском сликом хтео зар саму ствар само јасније да представи и ограничићемо се на то, да изнесемо стварне разлоге, који сведоче, да у опште никад овакве постојане тенденције у развијању рода људског бити не може.

Пре свега сама историја људска не пружа нам никакo једноставне слике у множењу народа, већ нам баш напротив сведочи, да је, према разним имовним, културним и политичким приликама, множење људства

час јаче, а час слабије расло, а понекад шта више и опадало. У томе погледу подједнако су слабо а) Историјска основане, како теорија Малтусова, тако и противника му *Задлера*, који опет постављао као свеопште правило, да народи вишега културног ступња све слабији проценат размножавања показују. Јер ако би се, као што то и *Кери* навођаше, зар и могло наћи повише примера, да су поједини људи од дара и науке остајали без породе, а многе више фамилије (династије и племићи) чак и са свим изумрле, ипак се из оваквих појединачких примера о ослабљеној моћи размножавања код појединих образованих људи не може с довољним разлогом закључивати на целину. И ако немамо у свему тачних података, ипак толико из историје у опште насигурно знамо, да су класички народи испрва бројем расли и баш за то време растења и у погледу благостања својега боље стојали. Поред свих међусобица, старе републике беху у стању да из броја самих грађана својих избаце знатне војске и да образују моћне колоније, док доцније, за време царевине, налазимо напротив најамничке војске, сразмерно јаку сиротињу и многе крајеве опустеле. Римски цареви хођаху законима (тако нпр. познатим *јулијским*, које је после *Константин* као немоћне укинуо) да своје људство намноже и одржавају; већ о Христову рођењу *Страбо* описује Грчку као земљу опустелу, док *Монтескије* опет о Римљанима вели, да су они, уништавајући друге народе, најзад и сами себе уништили.¹¹⁰ Код нових народа, нарочито од кад тачније податке имамо, видимо врло променљиве појаве у множењу људства, и то често без видних узрока. С тога је са свим неразумно из сувременога јакoг размножавања, а поглавито код германских и словенских племена, закључивати на скору препуњеност земаљске кугле. Јер ако бисмо узели (као што је то нпр. год. 1890 чинио *Ravenstein*), да данашња популација земље износи свега 1468 милиуна становника и да се у средњу руку множи с 8% сваких 10 година (или 0·8% годишње), то би се онда наравно већ крајем идущега XXI столећа становништво земље попело на близу 6

¹¹⁰ Највећа густина људства у Италији пада у треће столеће пре Хр., дакле од прилике између првог и другог Картагенског Рата, јер се (*Zumpt*) рачуна да је тада популација достигала данашњу цифру. В. *Ramello*: *Bevölkerungstheorie*, у *Шенберга*, стр. 1234.

милијарди. Сви слични рачуни доводе међу тим до правог апсурда. Тако *Ш. Жид* с правом примећува, да, рачунајући прираст људства само с 1 од 100 годишње (колико он данас фактички и износи код образованих народа, а то онда значи с периодом удвајања од 72 године), људство би од данашњих 3500 милиуна већ око половине идућег столећа достигло цифру од 3, а у години 2250 (дакле само кроз 360 година) 48 милијарди, тако да би за 800 година сва земља била насељена као околина Париза, а кроз 1200 година на сваки квадратни метар долазио по један човек!¹¹¹ С оваквим пак рачунима не може се далеко отићи. Јер, као што опет *Римелин* рачуна, ако узмемо проценат множења од само пола од сто (с одговарајућим периодом удвајања од 140 година), па пођемо назад рачунати, онда ћемо опет као резултат добити то, да је у свој Европи крајем XV столећа било: 40 милиуна, крајем XI: 5, а већ на граници Старог и Средњег Века само: $\frac{1}{3}$ милиуна душа!¹¹² Данашња популација, не само у разним земљама, већ баш и у разним покрајинама једне и исте државе и народа, врло је неједнако распоређена. Међу тим је све до данас још само најмањи део Америке и Аустралије у опште обделан, док је с друге стране опет највећи део Азије и Африке, као и многи крај Европе, још врло слабо обрађен, тако да се с пуним разлогом сме рећи, да би се данашње људство од 1500 милиуна могло и утројити, па да се ипак још не каже, да је земља пренасељена. *П. А. Болије* налази, да би, при доброј агрономији, овај наш земаљски свет могао олако изхранити 7—8 милијарди становника, ако не баш и самих 10—12, па да ипак, како он вели, западни народи не буду принуђени, да напусте месну храну и да постану вегетаријанци (пошто Малтусовски пророци налазе, да ће са све већим множењем културни свет наравно све више морати се задовољавати биљном храном).¹¹³

¹¹¹ *Ch. Gide*, op. cit., стр. 351—352. Већ је *Фурије* међу тим налазио, да је шира од 5 милијарди „grand complet“ земаљског насељења!

¹¹² *Ramelin*, опет у Шенберга, стр. 1242.

¹¹³ *P. L. Beauclerc*, op. cit., књ. IV, стр. 540. — Статистика пак потврђује, да су се за последњих 50 година средства за исхрану умножила с 50% и то, кад се на поједине прете поделе, овако: биљна храна с 20%, животињска с 40%, пшча с 80%, а шећор и зачини с 200%. Међу тим живот, је у целини узет, још дупло скупљи, но да пре 50 година. *P. Cauwee*: „Econ. Politique“, 2 изд. 1881, T. I, стр. 422.

Рекосмо већ одмах напред, да Малтус из начела борбе за опстанак у органскоме свету у опште, као и из појединачних случајева људскога множења, са свим погрешно закључује на размноживост друштава људских, па чак и целога рода човечанског. Већ по самој природи размноживост је веома различна код разних органских створова. Она је много јача код биљскога као и код нижих облика животињскога света, док је међу тим код виших и савршенијих облика по правилу обично слабија. Код човека ова је куд и камо слабија по што је нпр. код биљскога света и у опште релативно мања по ли и код већине осталих животињских створова. Рачуна се да већ по самој природној родности женскиња (с обзиром да највише може бити 20% жена у опште за рађање способних, као и да период трудноће и дојења захтева при рађањима размак од две године), као и природно јакој смртности мале деце,¹¹⁴ проценат умножавања (који се добија, кад се годишњи број умрлих одузме од броја рођених) од 4% већ премапа саму физичку моћ људскога размножавања. Узев међу тим даље у рачун још и број нероткиња, као и саму неправилност у размацима рађања и јачу смртност у опште, долази се немновно до резултата, да је Малтусов период удвајања кроз 25 година већ с гледишта природне могућности претеран. Ми нећемо ићи тако далеко, да, као оно *Кери*, тврдимо, да плодност и ступањ развитка стоје баш вазда и свуда у обрнутој сразмери, али толико је ипак извесно, да веће органско савршенство (разноличнији и компликованији органски створови) као и паралелна моћ јаче интелигенције, показују у опште и слабију тежњу множења. Код човека је то још у толико више случај, што се код њега с већом културом развија и све већа увиђавност и све јаче осећање моралне одговорности. Познато је, да, док се дивљачан човек у сексуалном погледу опредељује по нагонима, и док он, као и данашњи запуштени пролетаријат, слабо мисли на могућност издржавања породе својега, немајући још ни развијенога правог осећања моралне одговорности, да дотле образован човек по пра-

¹¹⁴ Чедвик је срачунао, да баш и код деце енглеске аристократије, поред све најбржљивије неге, ипак их за првих пет година детињства умре по 20%.

вилу ретко кад слепо улеће у оснивање фамилије. Културан човек, који је сам свој газда, води већ сâм и јакога рачуна не само о томе, како ће пород свој однеговати, већ уједно и његову привредну егзистенцију зајемчити. *Кери*-јево гледиште, да се прираштај људства јако модификује с развијањем овога осећања одговорности начелно је дакле са свим оправдано. Њега је у најновије доба поглавито прихватио и даље разрадио био *Сенсер* у облику начелне противности између размноживости и „индивидуације“, тј. између сексуалног нагона и плодности с једне и интелектуалнога развитка с друге стране. Једном речју дакле умно напредовање и морално образовање људско умерава у многоме, не само по себи, (тј. саму моћ или способност множења) већ шта више баш намерно, тј. по самој увиђаности човековој, размноживост људску.

Као трећи најважнији разлог против Малтусова закона

стоји даље још и то, да сваки виши ступањ привреднога развијања показује и вишу моћ издржавања људског. Док је ловцу требало огромних просторија, с којих он потребе живота својега подмирује,¹¹⁵ докле се сточар већ може да задовољи мањим простором; земљораднички народ још мањим а индустријски најмањим. Насељеност, која је за ловачко или пастирско племе већ постала велика и готово несносна, сразмерно је малена за земљорадничке, као и њихова опет за индустријске народе. Насељеност је дакле у самој ствари релативан појам. То начело формуловао је најзгодније *Диринг* као закон различног капацитета насељености за различне ступице привредног развитка. Природне потребе издржавања сумирају се с намножавањем људи (потреба у самој количини хране човекове, ако с културом не опада, зацело не расте); док међу тим множење људи, не само што сумира рад руку и памети људске, већ с бољим организовањем (поделом и комбиновањем радова) све јаче потенцира и саму привредну моћ рада људског.¹¹⁶ Али

¹¹⁵ *Schoolcraft* рачуна, да ловцу треба 78 квадратних миља просторије за своје издржавање; *Oldfield* налази да дивљем Аустралијанцу треба најмање 50, а *Fitzroy* опет за Патагонцу треба 68 квадр. миља. В. У. *Guyot*: „*Science économique*“, Paris, 1881, стр. 103.

¹¹⁶ В. Др. Е. *Dahring*: „*Nat. und Socialökonomie*“, Berlin, 1873, стр. 103 и 107.

пошто Малтусова теорија у главноме спори, да се производња хране може упоредо да множи с множењем људства, то се питање о растењу продуктивности мора поглавито и ограничити на само питање о растењу продуктивности у земљораду.¹¹⁷ Ми смо већ раније имали прилике, да кажемо, како је тек нова *минерална теорија* (поглавито *Либиговим* успесима) јасно посведочила, да, зарад одржања и умножења продуктивности, треба не само враћати земљи, вегетацијом одузете јој, хранељиве делове (дакле и ту одржати природни закон кружења), већ јој их још и вештачки додавати. И ако се, поред свих аграрних успеха, никако не даје замислити, да се производња хране бесконачно умножити даје,¹¹⁸ ипак се, с обзиром на све нове успехе, као и на толике још никако или бар врло слабо обделане земље, неће имати — бар за дуго време још — да поставља питање о могућној оскудици хране, потребне за издржавање намноженога људства. Погрешно је, из те околности, што западне индустријске земље већ знатан део хране са стране увозе, закључивати, да су оне већ и пренасељене, тј. да њихова пољопривреда није више кадра, да их сама властитим производима издржава. По рачуну *Гаспарена*, кад се земља добро ђубри а усеви мењају, тако да земља никад под угаром не остаје, 100 хектара могу да изхране 931 човека. Према томе Инглеска би могла сама да издржи преко 230 милиуна становника.¹¹⁹ Међу тим Инглеска већ од године 1790, почиње из године у годину све више увозити хране. Немачка, која је тако исто све до 1860 године храну извозила, почела је отад и сама све више увозити, па тако је и у Белгији, Холандској, па и у самој Француској. И све то ипак не даје никаква права на то (као што то међу тим чини и сâм *Морис Блок*), да се отуд закључује, да те земље не би више кадре биле, да саме своје становништво исхрањују, већ се отуд само

¹¹⁷ Пошто се ничо и не сумња у то, да се потребе одевача и становања задовољити дају. Да наведемо само један податак. Број кућа у Француској порастао је од 1830—1871 г. с читавом четвртином. Колико је пак данас појединачна изорада олема, то је већ свакоме виано.

¹¹⁸ Славни француски хемичар *Berthelot* (а познати недавно пали министар иностраних дела) свезалачки предвиђа силне успехе све нових проналазака а у самој производњи животних намирница. В. *Beaudeau*, кн. I, стр. 778—780.

¹¹⁹ В. Св. *Марносиба*: „*Начела Нар. Економије*“, Београд, 1873, стр. 152.

може извести толико, да је за њих у опште постало економски корисније да, извозом скупљих индустријских производа својих, јевтинију храну са страна набављају. Познато је међу тим у исти мах још и то, да се у индустријским земљама све већи број радних руку из сеоског земљорада у градску индустрију и трговину преноси. То је неминувна последица индустријске културе, која увек наравно траје само донде, док се овој може, да у размену за своје индустријске продукте бољу и јевтинију храну са стране набавља. Јер чим би неким случајем овај довоз пресечен био, одмах би се наравно, са скакањем цена храни, морао и рад народни враћати и све више посвећивати властитој продукцији хране. При данашњој развијености саобраћаја (довозу хране чак из других делова света) са свим је природно, што се у индустријским земљама индустрија на рачун земљорада све више развија, кад ми ево данас баш гледамо, како цене храни падају, како дакле, — *уместо да, по Малтусовцима, храна недостаје потрошачима, ми напротив видимо, како је све још недовољно потрошача за ову количину хране, која се данас на расположењу културнога света налази.* Кад свему овоме додамо још и ту околност, да нижи органски облици, који се онако брзо размножавати дају,¹²⁰ сами баш и чине предмет храњења људског (а нарочито биљски свет), и кад то доведемо у везу с одмереним ширењем популације, која се у самој ствари вада прилагођава не само физичким, већ и привредним и културним погодбама живота у опште, онда ћемо све мање моћи падати у искушење, да од Малтусове авети пренасељења страхујемо.

Остаје нам да се најзад обратимо још и самим статистичким опажањима, да нам она своју пресудну реч у питању множења људскога кажу. Ми ћемо навести све оне важније моменте, који су у овоме спорном питању од утицаја, те на основу њихову најзад потврдити, да ни сами резултати најновијих статистичких испитивања ни у колико не оправдавају бојазан Малтусијанизма.

г) Најзад и сами резултати статистичких опажања ипак не говоре у прилог Малтусове теорије.

¹²⁰ Кукуруз може да баци по 2000 зрна, суншкрет 4000, изл 32.000, а брест и читав млучи. Познато је даље још и то с кинском се брашном плоде пштом (бели) зечени. В. Alfred Jourdan: „Econ. politique“, Paris, 1882, стр. 282.

За правилну оцену положенога питања потребно је, да пре свега из статистике о стању популације наведемо податке о *размери полова, као и о саставу људства по годинама старости* (по доби живота). У опште се зна, да се по правилу увек рађа више мушке, него ли женске деце,¹²¹ али јачи помор не само мушке деце, већ и одраслих мушкиња (које је вада више изложено борби у животу) ипак чини, те је међу одраслима махом више женскиња. Међу тим осетан вишак женскиња у друштву несумњиво је једна врло неповољна појава, не само по економско, већ и по политичко и морално стање народа, јер слаби његову радну и одбранбену моћ, и множи број ванбрачне деце. Код германских народа претеже у опште број женскиња, док у романских (у Француској влада готово равнотежа, а у Италији и Белгији опет вишак мушкиња), а нарочито словенских народа број мушкиња по правилу надмаша женскиње. У опште се за Европу рачуна, да на сваких 1000 мушких долази 1024 женских глава. У нас на 1000 мушких долази 947·9 женских, по попису од 1890, а по последњем од 1895: 946 (или на 100: 94·8 и 94·6), из чега излази, да ми у томе погледу врло повољно стојимо. (Јер чак и у самој Бугарској долази на 1000 мушких 965 женских, у Италији 989, а у Белгији 995, у Угарској долази већ 1002. Једино Индија има 944 а Грчка чак и 906). — У погледу пак састава популације по годинама старости или добима живота, нема сумње, да су најповољније прилике онде, где сразмерно има највише одраслих људи, где је дакле просечна старост највећа, јер је то извесно најбоља економија у погледу људства. Ево како ми у томе погледу стојимо према другим културним земљама и како оне опет једна према другој стоје:

На 1000 душа

	Долази у класу:	у Француској	— Немачкој	— Сеп. Америци	— Србији
I	од 0—15 год.	271	348	387	435
II	» 15—70 »	686	626	596	547
III	» преко 70 »	43	26	17	18. ¹²²

¹²¹ Примећено је чак, да после великих ратних губитака јачи прираштај мушке деце тежи да подуни поремећену равнотежу.

¹²² Упореди напред примерку 8 на стр. 31.

Из ове се таблице види, да, док у Француској свака стотина људи из продуктивне доби (15—70 година) има да издржава 15 непродуктивних (из доби 0—15 и преко 70 година) а у Немачкој 59, дотле на Америку пада 68, а на Србију: 83.

Кад се пак збир година свију живих подели с бројем њиховим, онда излази, да док је сваки Француз просечно стар 31 годину, а Немац 27, дотле је у Америци и Србији просечна старост: 23—24 (у нас просечна година старости — по попису од 1890 — износи тачно цифру 23·75 и то код сељана: 23·44, а код варошана 25·79), — што показује такође, да Француска има сразмерно највећи број одраслих поред најмањег броја деце.

За оцену пак кретања људства потребно је међу тим, да наведемо бројне податке о брачноме стању (и броју венчања), рађању и умирању, те да онда из односа њихова изведемо и проценат умножавања, па отуд и евентуални период удајања становништва, као и да на пометку покажемо и највећу густину савремене насељености.

У погледу брачнога стања ево ових података:¹²³

Има	У П Р О Ц Е Н Т У			
	НЕЖЕЊЕНИХ	ОЖЕЊЕНИХ	УДОВИХ	РАЗВЕДЕНИХ
Белгија . . .	44·93	46·34	8·73	—
Швајцарска . .	44·31	45·82	9·40	0·47
Немачка . . .	39·94	51·07	8·73	0·26
Аустрија . . .	39·45	52·41	8·09	0·05
Италија . . .	37·51	52·70	9·79	—
Инглеска . .	37·22	53·98	8·80	—
Француска . .	33·08	55·66	11·26	—
Угарска . . .	25·57	64·75	9·24	0·44
Бугарска . . .	16·86	75·12	7·88	0·14
Србија	21·81	69·20	8·74	0·25

Из овога се већ види, да Србија има врло јаку тенденцију умножавања, јер је у њој сразмерно врло незнатан број нежењених и удових (долази по броју оже-

¹²³ В. „Попис становништва од 1890 године“, Београд, 1893, стр. XLVIII.

њених одмах иза Бугарске, док све друге земље имају неповољнији однос за умножавање људства).

И наравно да онда у вези с тиме Србија показује још и врло јак број венчања. Јер док у нас, у периоду од 1880—1887 год., долазаше просечно на 1000 становника годишње венчања: 11·28 (или једно на 89 становника), дотле у Грчкој само 6·14 (или 1 на 162·9 становника), у Белгији: 7·11 (140·6), у Русији: 7·18 (139·3), у Француској 7·30 (136·9), у Румунији 7·73 (129·3), у Италији 7·79 (128·7), у Аустрији 7·90 (126·7), у Прусској 8 (125), у Хрватској и Славонији 8·97 (112·5), у Угарској 8·92 (112·2), у Бугарској 9·14 (109·4), а у Саксонској 9·27 (107·9). Саксонска је дакле још понајприближнија Србији, док Грчка има најмању размену венчања. „На сто венчања у Србији долазила су у Саксонској само 82, а у Грчкој тек 55“.¹²⁴ Али кад се с друге стране опет узме, да у Србији просечно брак не траје дужије од 14 година и 10 месеца, док он међу тим у Француској траје 26 година и 5 месеца, у Белгији 23 и 11, у Саксонској 22 и 10, у Прусској 20 и 8 (дакле у нас и од ње за 3 године и 3 месеца мање) и да даље у Србији на један брак долази просечно деце 3·97 — док у Русији пада 5·49, у Румунији 5·38, Хрватској са Славонијом 5·05, Прусској 4·91, Угарској 4·90, Бугарској 4·14, Белгији 4·13, а само мање у две државе: у Швајцарској 3·94 и Француској 3·25¹²⁵ — онда излази, да Србија, и то извесно понајвише са лошијег начина живљења као и недовољног санитарног уређења (код сељака), врло много губи прераним умирањем, како деце, тако и одраслих. Јер док мален број деце у Француској и Швајцарској долази од саме слабије тенденције рађања у опште, дотле се он у Србији не даје никако тиме објаснити, пошто су у нас сама рађања врло многобројна, већ једино јаком смртношћу. Да видимо саме податке.

У погледу броја рађања (нативитета) ево како стоје разне земље. На 1000 становника број рођених (заједно с мртворођенима) износи у Немачкој 41·7, Аустрији 40·1, Италији 38·1, Инглеској 37·3, Белгији 34, Швајцарској 32·4, Шведској 31·6, Француској 27·3 (узето код свих

¹²⁴ Подаци за остале земље узети су за год. 1887. В. „Државнист Србије“, св. XVII. (Статистика рођења, венчања и умирања од 1890—1887), Београд, 1893, стр. VI—VII.

¹²⁵ В. на истом месту, стр. XIV и XV.

ових земаља просечно за 6 година од 1872—1877), док у Србији (од 1880—1887) он износи 45·69, тако да ту цифру ретко достижу или и премашају иначе само поједини крајеви. Тако у западној Пруској и Познањској број рођених пеће се до на 45—47, а у Русији креће се чак и између 45—50 (али по непотпуним подацима, јер се обично узима да брзина умножавања од 4·73% већ надмаша физичку снагу организма). У опште дакле може се рећи да германска племена показују јачи број рађања од романских (Немачка и Француска показују знатну разлику од 14·4 рађања на 1000 становника), а најјачи пак словенска (као што то нарочито показују поједини словенски крајеви у Аустро-Угарској). Статистичари рачунају обично, да на сваку жену у обичном периоду плодности од 18—40 године просечно долази по 4 рођења, што би значило да је цифра од 30 рођења на 1000 душа она средина, испод које је плодност ниска, а преко које је опет плодност висока или чак и прекомерна.¹²⁶ Рекосмо већ напред, да се мушке деце постојано више рађа и то, у опште за цео свет узев, у сразмери као 17:16 или 106:100 (у средњу руку у Европи 105·69, а у нас: 105·9:100), тако, да је од сваких 1000 рођених по правилу 515 мушких, а 485 женских, што се у осталом убрзо јачом смртношћу мушке деце изравнава (и то махом већ у првој години живота).

Из података, које доведе наведосмо, можемо као општи закључак извести већ то: *да број венчања као и број деце на породицу по правилу опада с растењем културе.*

Сам пак број рађања по себи не може нам још никакo дати верну слику о кретању људства. Права оцена могућна је дакле тек онда, кад се број рађања доведе у везу с бројем умирања (са смртношћу, морталитетом). Најлепши пример тому пружа нам наша земља, у којој јака смртност у многоме потице ону размноживост становништва, која би, иначе, услед јаке плодности, неминуовно наступити морала. С пуно разлога вели *Римелин*, да је „велики број венчања и рођења врло релативна и сумњива ствар, док је међу тим мала цифра смртности апсолутно и несумњиво социјално добро“.¹²⁷ Да пустимо

¹²⁶ В. *Rimmelin*, стр. 1218—1219 а и наш поменути *Државопис*, стр. XXI. Узгред напомињемо да је у нас број ванбрачне деце тако незнатан, да само Бугарска и Грчка имају још мању размену (а Аустрија међу тим највишу).

¹²⁷ *Rimmelin*, стр. 1220.

опет нека цифре саме говоре. Како се у опште просечно мало живи, показују већ ови општи статистички резултати за средњу Европу: Од сто рођених једва њих 18 достиже 70-ту, 11:75-ту, а само 5:80-ту годину, тако да се средња дужина живота код модерних културних народа окреће око 40 година, која се ретко где просечно прелази а иза које се међу тим махом, и то доста знатно, изостаје. На 1000 становника долазило је у Европи просечно годишње (по подацима за 1887 г.) умрлих: 26·03, или 1 смртни случај на 38·42 становника. Код нас пак просечно од 1880—1887 године долазило је годишње на 1000 становника умрлих: 26·04 (и то мушких: 26·31, а женских: 25·76),¹²⁸ или један смртни случај на 38·40 становника. (Ево како међу тим, по подацима наше службене статистике за 1887 годину, у томе погледу стоје поређене друге земље: Бугарска на 1000 становника има умрлих: 17·99, или 1 на 55·60, Грчка: 18·42 или 54·28 (приметити је међу тим да ови подаци за Бугарску и Грчку нису били најпоузданији); Белгија: 19·30 или 51·82; Швајцарска: 20·00 или 50·18; Француска: 22·22 или 45·00; Пруска: 25·39 или 39·28; Русија: 26·66¹²⁹ или 37·50; Италија: 27·39 или 36·50; Аустрија: 29·14 или 34·32; Хрватска са Славонијом: 29·94 или 33·39; Румунија: 30·92 или 32·34 и Угарска: 33·97 или 29·44, из чега се види, да је само у шест држава смртност јача, него у Србији). Рекосмо већ раније, да је највећа смртност код деце у првој години живота. Док на сто становника обично само 1 или највише 2 смртна случаја падају, пеће се смртност код деце у првој години живота чак до на 36%. (Тако за последње деценије она износи у Норвешкој: 10%; Шведској: 13%; Инглиској: 14%; Француској: 16; Пруској: 20; Италији: 25; Саксонској: 26; Баварској: 30 а Виртембергу 36%.) — У Србији — опет просечно за период 1880—1887—: 28·24%, док међу тим на нежењене и

¹²⁸ На 100 умрлих женских долазило је мушких: 106·9 (у Европи просечно 106·02). Да жене у опште дуго живе, доказ је већ и у томе, што сразмерно узев има више удовица и баба, но ли удовица и старца.

¹²⁹ Подаци за Русију нису у свему поуздани, јер су непотпуни. Има их, који налазе, да Русија поред највеће плодности има у исти мах и највећу смртност. Тако нпр. *Кодес* налази, да док у Француској долазе 2·52 рађања, а 2·26 смртна случаја на 100 становника, долазе у Русији пада на рађања 6·7% и на смртност 3·68%. В. *Paul Courcés: „Econ. politique“*, 2-го издање, Т. I, Paris, 1881, стр. 433.

неудате пада 37·29, на ожењене и удате: 24·82%, а на удове: 9·65%. Док у Немачкој само $\frac{2}{3}$ деце преживљује пету годину, докле у Инглеској и Француској $\frac{3}{4}$, а у Скандинавији $\frac{4}{5}$. Ради потпуности слике додајмо још и ове напомене: да је обично смртност већа по градовима, но ли по селима, да је за тим још врло различна према тегоби разних занимања и позива у животу, и да је најзад у опште јача код сиротиње и војника. Па ипак, у опште узев, смртност опада с напредовањем привреде и образованости. *Инглези* с поносом констатују, да је у њих за последња два столећа, једино услед друштвенога напредовања и боље хигијене, смртност спала од 8 на 2·28%, док се она међу тим у Русији пење на цифру од 3·68%.¹³⁰ *Средња дужина живота* људскога (срачуњена од рођења) највиша је у Шведској (42·3), за тим у Инглеској (40·8), Француској (40·7), Белгији (38·9) итд. Рачунајући међу тим од пете године живота, ред се мења тако, да онда на прво место долази Француска са средњом дужином живота од готово 52 године, па тек онда Белгија и Инглеска с 50½. Из свега овога излази дакле, да је најповољније вазда оно стање, у коме је *средњи живот* (*Vie moyenne* за разлику од вероватнога, *Vie probable*) највећи. Према томе стање у Француској, где се данас прираштај популације (изузев досељавања) свео већ готово искључиво на само опадање смртности, извесно је куд и камо економски повољније од нашега стања, које је, ако тако смемо рећи, у самој ствари скроз некономско, јер ствара много живота (дечјих), на које се само троши, а овамо међу тим врло слабо одржава животе (одраслих), који су продуктивни. Није с тога неоправдано оно мишљење многих статистичара, (тако нпр. *Vauquès*) да с опадањем смртности, у опште узев, тежи да опадне и сам број рађања, тако да онда чисто изгледа као да се јака плодност у самој ствари обично баш онде и јавља, где је смртност велика и то у циљу, да само празнину попуни — пошто природа у опште тежи, да увек извесну размеру како у саставу тако и у развоју људства одржава.

¹³⁰ В. Paul Simon: „Econ. politique“, 2-го издање, Париз, 1881, стр. 435. Ма колико да су статистички подаци у Русији непотпуни, ипак нам изгледа да је овакви број смртности претеран.

Вишак цифре годишњих рађања (изузев мртворођену децу) над цифром годишњих умирања¹³¹ даје нам проценат умножавања или природни прираштај људства, за разлику од множења досељавањем (обратан случај мањка у рађањима, као и расељавања, водио би наравно опадању становништва), а проценат множења казује нам онда и саме периоде удвајања. У Србији је вишак рођених просечно годишње за период 1880—1887 (дакле од 8 година) износио: 19·05 на 1000 становника, с природним прираштајем дакле од 1·90% годишње, што значи, да би се према томе људство у Србији удвојило кроз 36·73 година. Међу тим кад узмемо дуки период од 1863—1887 (дакле од 25 година), онда вишак рођених просечно годишње на 1000 становника износи: 13·54 (или 1·36%), тако да би се према томе опет становништво у Србији удвојило тек кроз 52 године. У размаку времена од 1884—1890 (између два пописа крајем ових година) долази на вишак рођених: 1·95%, на досељавање: 0·33%, дакле укупни проценат умножавања: 2·28%. Према њему опет становништво Србије удвојило би се кроз 30·70 година. Од 1890—1895 пак годишњи прираштај износио је у проценту: 1·41. Најзад кад узмемо, да је Србија 1863 имала 1,133,486 становника а данас после 32 године, тј. крајем 1895 године: 2,314,153, онда излази да се заједно с досељавањем (и добитком нових крајева у 300.000 душа) становништво Србије кроз последњих 30 година одишта удвојило. Ево међу тим како је стојало с растењем људства у другим земљама у години 1887. Природни прираштај — без обзира на досељавање и иселавање — износио је: у Бугарској 1·98 у годишњем проценту, дакле према томе и одговарајућем периоду удвајања кроз 35·35 година; у Хрватској са Славонијом: 1·54 дакле 45·40; Пруској: 1·39 дакле 50·97; Русији: 1·28—54·69; Италији: 1·07—65·42; Румунији: 1·07—65·42; Угарској: 0·96—72·92; Аустрији: 0·94—74·46; Грчкој: 0·81—86·42; Швајцарској: 0·75—93·33; Француској: 0·15—400·00.¹³² За дуже пак периоде дају нам разне земље ове проценте годишњег умножавања (и то заједно са сељењем): Инглеска (1816—1880) без

¹³¹ Цифре рађања, као што извесно, варирају у Европи између 25—45‰, а умирања од 17—30‰.

¹³² В. већ поменути „Статистике рођења, венчања и умирања од 1880—1887 г.“, Београд, 1893, стр. LXV. Али, додаје озмах наш вредни статистичар г. В. Јо-

Прске (која се расељава) 1·33%, а с Прском (1831—1881): 0·73%; Пруска (1816—1880): 1·21% а сва Немачка за то време 0·94%; Данска (1834—1880): 1·01; Шведска (1830—1879): 0·94; Аустрија (1850—1880): 0·77%, а сама Угарска за исто време: 0·56% (цела пак Аустро-Угарска: 0·67%); Белгија (1846—1876): 0·69%; Италија (1833—1878): 0·8; Швајцарска (1837—1879): 0·59%; Француска (1821—1876): 0·39. Разлике дакле у множењу разних земаља врло су велике (крећу се између 1·33% и 0·39%). Кад се узме један период времена од 1831—1871 године, онда добијамо ове периоде удвајања за разне земље: за Русију и Инглеску: 63 г; Шпанију: 79; Пруску: 81; Немачку: 98; Белгију: 114; Аустрију: 135; Швајцарску: 199; Италију: 202, а Француску: 236. Како за ранија времена у опште немамо сталних повремених и у свему поузданих пописа, но тек почев од прве четврти овога столећа, то нам укупни резултати дају до данас од прилике овакву слику: *Становништво целе Европе удвојило се је тек за последњих сто година, што значи, да му онда годишњи проценат умножавања у самој ствари износи*

вановић, „просечни проценат увећавања становништва готово у свима овим државама мањи је од овога за 1887 годину“, (стр. LXVI).

Ми све ове податке о рађању, умирању и прираштају за друге земље наведосмо из овога нашег Државописа Србије (ев. XVII, 1893), где су они сви узети из године 1887, зарад поређења с одговарајућим нашим подацима. Међу тим кад се дужи период у рачун узме, онда у средњу руку добијамо за европске земље већ и мање друштво слику. Тако од 1861—1880 година имаћу (в. у L. Say: „Dictionnaire d'écon. pol.“, T. II, стр. 521):

З Е М Љ Е	РАЂАЊА НА 1000 ДУША	УМИРАЊА НА 1000 ДУША	ПРОЦЕНАТ ГОДИШЊЕГ ПРИРАШТАЈА
Норвешка	30·8	16·9	1·39
Инглеска	35·3	21·9	1·34
Немачка	39·1	26·8	1·21
Шведска	30·9	19·2	1·17
Холандија	36·2	24·6	1·16
Данска	31·2	19·7	1·15
Шпанија	39·3	29·7	0·96
Белгија	31·8	22·8	0·90
Аустрија	39·7	31·1	0·86
Италија	37·1	30·0	0·71
Швајцарска	30·6	23·6	0·70
Угарска	42·8	38·7	0·61
Француска	25·9	23·6	0·23

У овом прегледу најнеповољнију слику пружа нам Угарска, јер поред највеће цифре рађања има највећу цифру умирања. В. Remelin, стр. 1232.

0·69%. (Становништво Европе порасло је од почетка XIX столећа па до 1890 године од 175 на 360 милиуна). У периоду пак од 1820—1880 г. европско становништво порасло је од 200 на 320 милиуна, дакле умножавало се с годишњим процентом од 0·8. Процент множења испод 0·5 сматра се обично као мален, а изнад 1% опет као велики. У једној општој јасној слици *Rimelin* нам ево овако представља слику кретања људства у целокупној Европи: Просечно годишње рађа се свега 12 милиуна деце, а умире 9 милиуна лица. Од овога вишка у три милиуна пола милиуна губи се исељавањем у друге делове света, тако да годишњи прираштај износи онда управ 0·76% (25 милиуна за 10 година), према чему излази, да би се становништво Европе удвојило тек кроз 90 година.¹³³ Међу тим, као што већ *Keble* примећује, сами подаци нису никад довољни за решавање питања о људству.¹³⁴ Пајразновренији утицаји (локални, климатски, политички, морални итд.) чине, те се размери у кретању људства непрекидно промењују. За доказ тога да наведемо само ово неколико интересних података: Већ од 1882 године Француска показиваше стално опадање годишњег вишка рађања; 1890 г. рађања снадају чак испод цифре умирања и то трајаше све до 1893 год., од кад се опет мали вишак рађања појавио. У год. 1700 француско становништво представљало је 38% међу великим европским силама; у 1789: 25%; у 1815: 20%; у 1882: 13%, а данас 12% становништва шест великих сила (Русије, Инглеске, Немачке, Аустрије, Италије и Француске).¹³⁵ Француска је у 1800 години била у Европи најнасељенија и бројала 27,350.000, а 1890: 38,000.000 душа. Међу тим у истим годинама имала је Инглеска: 16,200.000—38,200.000, Немачка: 23,180.000—48,600.000, Русија: 35,000.000—92,000.000, Италија: 17,240.000—

¹³³ *Rimelin*, стр. 1232. Новије цифре показују сличан резултат: Годишњи вишак рађања у Европи од 3,200.000 с исељавањем од 960.000 (Русија има годишњи вишак рађања у 1,957.000, Немачка: 545.000, Инглеска: 447.000, Аустро-Угарска: 345.000, Италија: 261.000, Француска: 79.000, Шпанија: 61.000).

¹³⁴ A. Quetelet: „Essai de Physique Sociale.“ Paris, 1835, Tome I, стр. 311. Статистика је данас само толико утврдила, да би, за Маугусовско удвајање људства у року од 25 година, требало претпоставити, да се сви одрасли без изузетка ожено и да сваки брак донесе просечно седморо деце.

¹³⁵ В. P. L. Beauclercq. T. IV, стр. 525 и 530.

30,300.000, Шпанија: 10,540.000—17,000.000. Ова појава беше јако забринула Французе, тако, да они већ премишљаху о мерама за вештачко подстицање умножавања (па ма то било и самим досељавањем). Француска, као што вели *Ив. Гизо*, која у науци није Малтусовска, постала је међу тим то у пракци.¹³⁶ Међу тим Француска, међу индустријским земљама, показује нам релативно још најповољнију социјалну слику, чиме се потпуно потврђује опет оно, што је још *Кетле* приметио био (а што се у новије доба још више осведочио опажањем да се покрајине, где више самосталних газда има, где се дакле обично пажљивије и штедљивије живи, по правилу слабије и множе као и да с бољом културом долази обично и позније жељење, тако да у опште онда и плодност опада), наима да: „земље, најсрећније подељене, никад не пружају слику растења популације по геометријској прогресији“.¹³⁷ Док међу тим неповољна деоба имовине и њезине неминовне последице — луксуз и сиротиња — обично множећи дејствују (отуд и назив *пролетаријата*, од латинскога *proles*, што казује рађање многе деце у сиротиње). Кад с друге стране погледамо опет на Инглеску, која се све до најновијега доба врло јако множила, налазимо и опет сличну појаву променљивости: тако *Маршал* је констатовао, да је број венчања већ спао у Инглеској од 8·8 на хиљаду у години 1873, на: 7·1‰ у г. 1886, као и да попис од 1891 године у опште показује знатно слабљење у прираштају људства у Инглеској. Додајмо томе још и овај факат: да не само Инглеска (с Ирском), но данас и Швајцарска, Шведска, Белгија, Данска, Норвешка, па и сама Сев. Америка имају већ природан прираштај људства слабији, но што је он нпр. био у Француској од 1815 до 1830 г., а то је од 31·25 на 1000 душа, што међу тим, као што *Болије* са свим оправдано вели, никако и не значи, да цивилизација пустоши, пошто се добром хигијеном толико може добити на смањивању умирања, да се чак и с нативитетом од 20 на 1000 становништво може не само да очува, већ шта више још и да унапреди.¹³⁸

¹³⁶ *Y. Guizot*, op. cit., стр. 196. Од 1801 па до 1876—1878, сваких 100 душа постали су у Инглеској 212 а у Француској 142 (стр. 197).

¹³⁷ *A. Quetelet*, на истом месту, стр. 286. Погрешно би било, вели он раније (на стр. 181), отуд, што је нека становништво стационарно, закључивати, да оно не чини прогрес.

¹³⁸ *Beaudeau*, T. IV, стр. 613—614.

Пример *Сев. Америке* био је по себи најприближнији Малтусовој поставци, али он нам баш показује најочигледније и сву заблудност њезину. Где је некада бедно живело неколико хиљада урођеника (црвенокожих Индијанаца), живе данас напредно милиони европских досељеника. Још је *Годвин* доказивао, да Малтусово позивање на пример Америке не вреди, пошто се Америка поглавито множи досељавањем. Становништво Сев. Америке порасло је одиста од 3,929.827 душа у год. 1790 на: 62,981.000 у години 1890 (дакле се удвајало сваких 25 година) — али поглавито досељавањем, јер кад њега одуземо, онда природан прираштај не представља више од 57·87‰ за последњих 25 година. Уместо дакле годишњег процента у прираштају од 2½—3‰, он се у самој ствари своди на 1—1¼‰. Изузетан пак пример у са свим противном правцу пружа нам опет *Ирска*. Још у 1840 год. Ирска је бројила 8,155.000 становника. Од 1846 па све до 1875 она је непрекидно у људству опадала, тако да 1878 год. не бројаше више од 5,350.950 становника. За то време она је имала чистог мањка 2,804.571 или 35‰ — али све то наравно исељавањем због рђавих социјално-политичких прилика, пошто је у Ирској иначе вишак рађања доста знатан. Тежња за поправком њеног несрећног стања причинила је међу тим, те је у најновије доба ово расељавање већ знатно опало. И као год што у Ирској никад људства нестати неће (што би Малтус међу тим с исто толико разлога извести могао, с колико је и своје брзо удвојавање људства у Америци извео био), исто тако неће се опет ни у Америци људство до немогућности намножити, јер ће извесно ускоро све мање прираштаја бити — како природнога, тако и самим досељавањем.

Има дакле за сваку земљу једна извесна густина насељености, коју јој већ саме њене привредне и културне прилике у опште одређују.¹³⁹ Поређење разне насељености у разним земљама и само по себи већ говори против Малтусове теорије. Просечна густина насељености за Европу износи 37 становника на квадратни километар,

¹³⁹ Сва рачуни о томе, колико која земља људства понети може, именују се и више произвољни. Па тако и формула *Courcette Senouf-a*: $p = \frac{r-i}{c}$, по којој би дакле популација (p) равна била суми доходака (r), с одбитом нејезнаности (i), подељеној с минималном опстанка (c).

а у појединим земљама она данас овако стоји: у Белгији 207, Инглеској 124, Италији 105, Немачкој 91, Швајцарској 72, Француској 71, Аустро-Угарској 65, Србији 45 (или управ тачно 44·8, пошто по најновијем рачуну нашег главног ђенерал-штаба површина Србије износи тачно: 48.302·6 квадратних километара, а међу тим по попису крајем прошле — 1895 — године фактичкога становништва има: 2,314.153; године 1884 пак насељеност је износила 39·1, а 1890: 44·5¹⁴⁰), Румунији 38, Шпанији 35, Грчкој 34, Бугарској 33, Турској 32, Црној Гори 22, Русији 19, Шведској 11, и Норвешкој 6.

Да завршимо. Множење људства зависи пре свега дакле од природних: физичких (карактера спољашње природе) и физиолошких (код разних раса и племена), па онда поглавито још и од самих друштвених прилика у опште (привредних, социјалних и политичких). Ми смо изложили све главније моменте, који су у овом важном питању од пресудног утицаја. Нема сумње међу тим, да мимо изложених, има још доста омањих узрока, који су на већу или мању размноживост људства од утицаја. Тако је нпр. примећено, да је и сама једноличност биљним хранењем (нпр. само кромпиром или пиринчом) од осетног утицаја на јаче множење (тако нпр. у Италији, Чешкој, Ирској, Индији, Кини). Даље и самосталцији положај женскиња (припуштањем њиховим у све нова занимања како у привреди, тако и у јавној администрацији) сам доста утиче опет на смањивање множења (јер се жене разрешавају од тога, да само удадбом своју егзистенцију у друштву заснивају), као и још по неке друге ситније околности. Као крајњи резултат свих овакава добијамо међу тим ово двоје: 1) да напредак цивилизације и побољшање социјалних прилика у опште махом доносе собом релативно све слабије множење, или у исти мах и све мању смртност (а у овоме се тек прави напредак и састоји)¹⁴¹; и 2) да је, према свему што видимо, опасност од сувишне насељености (*Surpopulation*, *Uebervölkerung*, *Overpopulation*) исто тако неоправдана, као и опасност

¹⁴⁰ Насељеност Србије већа је дакле од средње европске. В. наш „Попис становништва од 1890“. Београд, 1893, стр. XXXV.

¹⁴¹ Вагнер (*Wagner*): „*Allgemeine Bevölkerungs-Statistik*“, Leipzig, 1859. Део други, стр. 321—322) је већ приметно био, да с мањом смртношћу деце наступа обично и мањи број деце.

од препроизводње (*Surproduction*, *Ueberproduction*, *Overproduction*). Као год што тако звана препроизводња у самој ствари долази од помесних привредних поремећаја у односима тражње и понуде — дакле не као сувишак за целину, већ само као поплава или пак оскудица извесних пијаца — исто тако и помесна пренасељеност није вишак терета за земљину куглу, који она не би изранити могла, већ је то по правилу само помесни поремећај, који се увек јавља онде, где је, поред раскоши богатства с једне, развијена с друге стране опет маса радничке сиротиње. Док се нпр. Ирска расељава чисто с несрећних социјално-политичких узрока а никако с природне оскудице (зваху је негда, док у њој радиност и социјалне погодбе у опште повољније беху: „плодним острвом од смарагда“, и то с бујна зеленила њена), дотле се Француска опет насељава (по последњем попису живи у Француској преко милион странаца). Питање о исељавању и досељавању има несумњиво, поред културнога и политичкога, и свој велики економски значај.

Јер колико народи, који туђе земље насељавају, културно, национално и политички добијају, толико опет с друге стране материјално штетују губитком одрасле популације (нарочито мушке), која обично онда са собом и знатан део имовине у туђину односи. Исељавање се данас поглавито врши из Западне и Средње Европе у друге делове света, а понајвише у Северну Америку. У Савезне Државе доселило се нпр. од 1821—1893 год. 17,113.977 душа, од којих долази на Ирце: 3,642.000, на Инглезе: 2,943.000, на Немце: 4,845.000, на Скандинавце: 1,086.000, на Аустро-Угарску: 645.000, на Русију: 575.000 и на Кину 299.000 (било би их много више да се није стало на пут досељавању Кинеза). Од простога исељавања из невоље на разне стране света (Немци се нпр. у доста знатној мери досељавају у Инглеску и Француску, па и у све друге делове света) ваља међу тим разликовати смирљено колонизовање заузетих пустих покрајина или пак земаља на нижем културном ступњу. Оваквој колонизацији (кад се она пљачкашки не врши) има се много благодарити на ширењу цивилизације. Њу су у Старо Доба с успехом практиковали Египћани и Грци, Финичани и Римљани, на прагу Новог Доба Шпањолци и Португалци, а у Најновије Време на прво место долазе Инглези, па Французи, и најзад Немци и

Италијани. Нема сумње да је *оснивање колонија* врло згодан и користан излаз у свим оним случајима, у којима је популација постала већ за једну земљу теретна. Она је дакле крајњи лек за одав сувишне популације. Ближе о самој колонијалној политици говорићемо међу тим у трећем делу.

На самоме закључку речи о људству, да напоменемо само још неколико, поред оних већ раније наведених, података, који ће нам и сами са своје стране јасно посведочити, да у напредних народа множење људства никако не премаша множење богатства у опште као и хране посебице. Тако је нпр. израчунато, да је у Француској у години 1826 број становништва износио 30,461.937 а вредност наслеђене имовине (и то наравно само службено констатоване) 1,337,359.808 динара, дакле на душу 44.28, а након 50 година тј. 1876 године: на 36,905.788 становника долазило је 4,701,768.569 динара, дакле на главу: 127.40. Могло би се на то зар приметити, да је у Француској слабо растење популације. Да наведемо за то Инглеску. У Инглеској је од 1855—1865 богатство порасло са 30% а људство са 10%, а од 1865—1875 прво са 44% а друго опет само са 10%. Па и у Сев. Америци док је 1790 год. на душу долазило 187 долара имовине, дотле је 1830 године већ падало 206, а 1870: 776.96 долара¹⁴². У Француској долази међу тим на душу: 5600 (у Инглеској с Ирском нешто мање од ове цифре) а у Немачкој: 3500 динара¹⁴³. Да то представимо још у једној очигледнијој слици и то за две земље, које се понајбрже множе. Од 1850—1875 становништво у Сев. Америци умножило се са 93% а у исти мах имовина се учетворила. У Инглеској пак од 1815—1849 становништво се умножило са 47%, а у истој периоди вредност извоза порасла је са 63%, износ од пореза на завештања и покретну имовину са 93%, а вредност непокретне имовине са 78%. *Giffen* рачуна, да је отад у средњу руку годишњи прираст људства износио 1% а имовине међу тим 3—4%¹⁴⁴. Што се пак тиче множења у самој производњи хране,

¹⁴² Оба податка по *Giffen*-у наводи *Yves Guyot* у својој Економији, стр. 190.

¹⁴³ *Soetbeer* („*Umfang und Vertheilung des Volkseinkommens im preussischen Staate 1872—1878.*“ *Leipzig*, 1879) рачуна да је народни доходак у Прусској 1872 год. износио: 293 марке на главу, а међу тим већ 1878: 323 марке.

¹⁴⁴ *Sauvot*, Т. I, стр. 438.

довољно ће зар бити, кад наведемо само овај најновији податак: да се данас у Сев. Америци (Савезним Државама) производи годишње на 141,000.000 хектолитара жита, док се још пре десетак година једва половина ове количине производила и да сличне податке имамо и из Аргентине, Индије, Јужне Русије, па и нашега Балканског Полуострва.

Друго питање, које је ако не више, а оно извесно исто толико од основнога значаја на пољу друштвене економије, колико и само питање о множењу људства у односу према множењу намирница, јесте питање о својини. Кад се само обичном одредбом каже, да је предмет својине свако оно оруђе изван нас, које је потребно онстанку нашем, а сама својина да значи међу тим *искључиву и апсолутну државину предмета, бројем или количином ограничених*, онда нам је тиме дат само прост опис њезин а без икаква даљега и дубљег значаја. Право пак питање о својини садржано је не у доказивању тога, да је својина у опште човеку неопходна, већ напротив у томе, шта све сме и може да буде предметом искључиве личне својине, тј. *на чему је управо заснована и чиме се оправдава искључива људска имовина предмета*.

Спор око својине заподео се и заострио тек у Најновије Доба. Прве економисте нису још ни осећале потребу, да својину бране, пошто им је она изгледала као некаква наслеђена, природна, Богом дана, дакле неоспорна установа. Тек од како је *Прудон* својом парадоксалном тезом, да је својина крађа (ближе о томе у књ. I, стр. 207—211), бацио био ватру у ово питање, развила се и живља борба у самој науци око питања о својини. Док *Бастуја* (у памфлету: „*Propriété et spoliation*“, напереном против Прудона, *А. Блана* и *Консидерана*), *Тијер* (у спису „*De la Propriété*“), *Рошер* (у својој *Економији*) итд. бралаху право искључиве својине, дотле га *Д. Ст. Мил* (у *Економији*, књ. II, гл. II, § 5) већ ограничаваше само на покретне предмете, доказујући да се својина непокретности само у онолико оправдати даје, у колико је власник сам својих радних услуга у земљу уложио (пошто човек није земљу направио). *Родбертус* опет са своје стране учаше, да је први период културе био обележен тиме, што је човек као роб у њему сам био уједно и први предмет својине, док је

земља међу тим још заједничка била; да се из тога прешло у други период ослобођења човека а с њиме и личне својине, која је неједнакост привредних погодаба опстанка људског засновала; и да ће се најзад у будућности морати прећи у трећи хуманитарни период, у коме ће се својина морати ограничити на предмете потрошње. У овом учењу беше дакле већ у главноме исказана суштина модернога *колективизма* (оличеног поглавито у познатом учењу Маркову), који захтева да *оруђа производње у опште пређу у својину друштва* (дакле не само земље, већ и машине, и у опште свако оруђе индустријско, трговинско и пољопривредно). У Најновије Доба јавио се знатан број знаменитих писаца, који нарочито дигоше свој глас противу римске квинитске искључивости права својине на земљу. Тако *Херберт Спенсер*, који у својој *Социјалној статистици* (глави IX) учаше, да као год што слобода у самој ствари значи, да сваки може чинити само оно, што слободу других људи не вређа и не крњи, тако исто сваки човек има права и да располаже предметима природе, али само вазда у онолико, у колико то неће удити суграђанима његовим. Свак има права на опште услове опстанка и према томе онда *ника не сме са земљом постојати тако, како ће друге у уживању њезину сиротињати*¹⁴⁵. С друге стране опет Американец *Хенри Цору* (у већ познатом нам спису: „*Прогрес и сиротиња*“) доказује, да је својина непокретности поглавити извор сиротиње, пошто с растењем популације и техничким напрелима, самим овим стицајем социјалних прилика рента са свим незаслужено скаче (као „*Unearned increment*“); с тога земља треба да припадне држави, која ће је појединцима давати под закуп и на тај начин арендом, као неком порезом, ренту у корист целине задржати. Као што знамо, у неколико је на ово исто био излазио и сам захтев школе физиократа у очи Револуције. И у истоме смислу *Вагнер* и *Шефле* захтевају опет, да општине саме преузму издање зграда, тако да по великим градовима не буде више приватних кирадија. Против личне својине земље устадоше још *Colins* (који је основао био читаву засебну школу у Белгији).

¹⁴⁵ Спенсер излаже, да се лична својина земље не лаже ничим оправдати. Она је производ силе и отмице. В. Н. Spencer: „*Social Statist.*“ London, 1868, стр. 122 — 131.

Wallace (у Инглеској), па *Walras* и *Secrétan*, а нарочито у Најновије Доба она школа, која се посветила била историјском истраживању фамилијарног и привредног порекла својине и која је заступљена и представљена у одличним радовима *L. Morgan*-а („*Ancient Society*“ 1877) *Henry Sumner Maine*-а („*Village communities*“, 1872, који је добро познат већ и са свога ранијег чувеног дела „о старим законима“ — *Ancien Law*—), *E. de Laveleye*-а (*De la propriété et de ses formes primitives*,“ 4-то издање, 1891) и др.¹⁴⁶ Истом ова стручна испитивања показала су нам јасно, да је искључиво право личне својине (а нарочито на земљу) само један особени облик модерне западне културе, дакле производ специјално модерних привредних прилика, које су у саможивости Римскога Права нашле само подесне законске заштите своје.

Наше није да дубље улазимо у питања тако званог природнога (или философије) права људског а још мање у одредбе позитивнога права. Али како ни- Разне теорије тање о својини добија све то више карактер о својини. економских истраживања, то онда морамо у главноме изложити и различне погледе на само порекло и оправданост права својине. На основу Римскога Права већина модерних правних писаца своди својину на *окупацију* слободних, незаузетих предмета (*res nullius*). Овај систем, као што лепо вели *Лавлеј*, даје се доста згодно бранити, кад се то тиче покретних предмета, које човек зарад својега опстанка из спољашње природе задобија и присваја, али су разлози његови посве ништавни, чим се он хоће да примени и на саму земљу, која никад није била ничија већ од вајкада племенска, општинска, задружна, државна и најзад тек лична¹⁴⁷. Окупација је производ или *случаја* или *силе*. Случајно се могу наћи и присвојити разни земаљски продукти, руде итд. али никако сама земља, која је свеопште поприште и извор живота људскога — у неку

¹⁴⁶ У наслову на Морганова испитивања нарочито су видни новији радови: Фр. Енгелса („*Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*“ 6-то издање, 1894), па *Мансима Ковалевског* („*Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété*“, 1890), а овамо заседају и ранији радови *Лаббок*-а („*Порекло цивилизације*“, 1870) и школе *Le Play*-а, која се нарочито бављаше истраживањем својине код номадских племена.

¹⁴⁷ В. посмеду XXXVI глави „Теорију својине“ из већ поменутог *Лавлеј*-јевог списа.

руку онако исто као и море и ваздух. Тек је завојевање направило од човека роба а од земље искључиву својину и да би се тај неправедни однос, како према властитоме робљу, тако и према освојеним покрајинама, законски очувао, створили су Римљани своје искључиво право квинитске својине. Каже се обично, да се слобода и својина *узајамно условљавају* (*Liberty and Property* беше позната девиза енглеске револуције), али ако донста без својине нема ни праве слободе људске, онда природно следује, да сваки човек мора имати оне својине, која је услов опстанку, па следствено и слободи његовој. — Друга теорија изводи *право својине из рада*. Њу је научно први засновао био Лок (у гл. IV свог списа „*О грађанској влади*“), учећи, да рад, подешавајући предмете спољне природе према потребама живота људског, тим самим даје права раднику и на својину израђених предмета. Али већ и Лок налази да ово присвајање радом ипак може ићи само до оних граница увиђавности и правде, које сама потреба живота појединцима досуђује. Јер чим неко те границе пређе, тј. присвоји за се више, но што му у самој ствари треба, одмах је то на штету осталих. Мимо то, ова Локва теорија даје се примењивати само на производе властите зараде, али никако и на земљу, која је општа подлога животу и раду људском и коју према томе човек обрађивањем само на привремено уживање присвајати може. Већ је Кант увиђао, да само обрађивање није довољно да земљу ичијом искључивом својином учини. По самој овој теорији пак власник земље нема никаква права на онај вишак вредности, који му друштво самом културом и повећаном тражњом својом ствара, а још мање онда и на неку накнаду, кад земљу другоме под закуп даје. Јер ако, као што вели Лавлеј, рад тек право и на својину земље даје, онда су ирски закупници одавно већ у праву да земљу енглеских лордова као својину сматрају. — Трећи би опет хтели, да право својине изведу из онога *уговора*, којим се претпоставља да су људи из првобитне имовне заједнице договорно (деобом или коцком) прешли у појединачну својину. Ова се теорија још мање даје бранити, јер прво: она не одговара фактичком историјском развоју (пошто ми знамо само за деобе на извесно време) и друго даље: она не садржи ни довољно разлога у себи, јер никакав уговор не може стварати некакво опште

право¹⁴⁸. — Четврта школа покушала је опет да докаже, да сам закон ствара својину. Тако гледаху на ствар *Монтескије*, *Мирабо*, па и сам *Робесијер*, који тврђаше, да је својина право, које сваки грађанин има на уживање онога дела добара, који му је законом зајемчен. *Јеремија Бентам* учаше са своје стране такође, да су се својина и закон заједно родили и да ће према томе заједно и умрети. Међу тим закон никад не може створити сâм појам некога општега права, но је у самој ствари тек појам права створио и одговарајуће законе.¹⁴⁹ Закони се мењају према мени самих појмова о праву и правници, те као год што неки закон постаје, исто се тако он онда даје и укинати. Код класичких народа је нпр. робље било законом утврђено, па ипак зато нико неће зар тврдити, да је сама установа ропства законом оправдана! — Пети правац, заступљен поглавито у новијој школи економиста (у *Мила*, *Рошера* итд.), назвао је *А. Вагнер* *економском теоријом*, по томе, што представници њени изводе неопходност права својине већ из тога, што иначе, без права својине, нико не би хтео ни радити ни чувати. Сваки, који привређује, развијаће само тако сву енергију рада и штедљивости своје, ако је сигуран, да ће производ рада његовога њему и породици његовој у својину и припадати. Интерес, који је свеопшти покретач производње, мора дакле у праву својине наћи својега задовољења. Међу тим, стављајући се овако на гледиште опште корисности, већ је и сам *Ц. Ст. Мил* налазио, да према томе онда и све оно, што је дело друштвено, не може никако појединцу ни припадати, а такав је случај нпр. са све већом вредношћу земаља (платеви по великим градовима добијају нпр. огромну вредност без икакве заслуге власникове); и с тога онда и све такве незаслужене ренте треба да припадну целини. Сам *Адолф Вагнер* пак налазаше, да искључива својина земље није никако ни за добру агрикултуру неопходна, пошто се ова већ и при закупу од 9—18 година развија и успешно примењује. Он у свом „*уџбенику пол. економије*“ (израђеноме у друштву с *Насе-ом*) пристаје најзад на „легалну“ теорију, само што се, вели, онда при томе вагда ваља добро размислити још и о томе, шта је све

¹⁴⁸ E. de Lavéleye: „*De la propriété*“, стр. 550.

¹⁴⁹ На истом месту, стр. 552—553.

целини и напретку њезину најкорисније (дакле водити не само рачуна о *богаству*, већ још и о *благостању* друштвеноме), па према томе и шта све онда у општем интересу узаконити треба. — Најзад шести најновији правац, који *E. de Lavleij* назива *теоријом природнога права својине*, а који бисмо ми још с правом могли назвати и *историјском школом*, своди право својине на ону основну погодбу у привредном односу човека према спољашњој природи, која му императивно налаже, да у околини својој нађе довољно могућности за привредни опстанак свој. »*Ова*, као што *Лавлеј* с правом вели, *физичка сфера треба да је свакоме огањтована, али под условом, да је и сваки радом заслужи. Према томе сви треба да раде, али и сви треба да имају су чим да раде.*»¹⁵⁰ *Фихте* старији (у својој оцени Француске Револуције) већ проповедаше, да сви људи морају у држави налазити *могућност живота*, а да им је међу тим дужност, да свој опстанак тек властитим радом обезбеђују. Само оно што човек властитим радом привреди, мењајући облике предметима, пружа једину правну и природну основу својине. Потоња немачка философија, у лицу сина му *Фихте*-а млађега као и самога *Хегла*, учаше даље већ и тако звану »социјалну организацију својине«, пошто сваки човек, већ зарад опстанка својега, мора неку својину имати.¹⁵¹ *Лавлеј*, запојен истим духом, у свему усваја *Аренсово* гледиште о природном праву човеку, по коме је својина у самој ствари остварење свију начина и погодаба, потребних како за физички тако и за духовни развитак човека и то увек у оној количини и каквоћи, која одговара рационалним потребама људским. По *Аренсу* »својина је за свакога човека услов његова живота и његова развитка. Она се оснива на самој природи људској и има се према томе сматрати као првобитно и апсолутно право, које се не изводи ни из каквога спољашњег чина — као окупације, рада или уговора. Како је право непосредни резултат саме природе људске, то је довољно бити човек, те имати право својине.« Из овога *Лавлеј* закључује, да се према томе из својине, а

¹⁵⁰ *E. de Lavleij*, стр. 555. Пореди о томе књ. I, стр. 220.

¹⁵¹ Ту *Лавлеј* наводи леп стих Шилеров, који казује, да човек мора имати нечега својега, јер ће иначе постати убица и паличућа («*Etwas muss er sein eigen nennen; oder der Mensch wird morden und brennen*»).

нарочито својине земље, као опште погодбе опстанка људскога, не може ниједан човек искључити, јер према коме се год то учини, тај онда доиста, по речима *Малтусовим*, и не налази више за се места на банкету ово-земаљскога живота! С правом додаје на то *Лавлеј*, да је право живети од плодова рада својега куд и камо прече и природније од тако званог права на помагање и издржавање сиротиње у модерном (нарочито *инглеском*) законодавству.¹⁵² Својина је дакле битни услов слободе; у њој увек имаде и личнога и социјалнога елемента; али се овај други никада са свим изгубити не сме, јер где се он потпуно изгуби, те својина (а нарочито земље) постане искључива лична и наследна владавина, ту онда поред све једнакости права настаје неједнакост у приступности самих основних животних погодаба; друштво се разлучује у богаштину и крајњу сиротињу и на тај начин онда економски и морално пропада. Друштво је дакле дужно, да свакоме члану својему пружи могућност опстанка, али наравно само властитим радом његовим, према већ познатој речи апостола Павла, коју и наш *Крижанић* врло често понавља: Ко не ради, да не једе. Како је пак својина неопходан услов рада и живота, то је онда наравно и свакоме допуштено, да на извештан удео својине, као на општу погодбу живота људскога, право полаже.

Човек је природно увек полагао право својине на оно, што је с њим својим радом произвео (на алатљике и намирнице у опште), као и на оно, што је у природи готово-<sup>Историјски раз-
витак права
својине.</sup> га нашао (као нпр. плодове, животиње, разне на-ките итд). Ту својину у предметима потрошње не пориче чак ни сувремене колективизам, већ је шта више и сам проширује још и у даље право наслеђа. Оно дакле, што човек из природе у покретним предметима радом својим (или баш и апропријацијом) присвоји, на то он има и природно право својине. Разуме се према томе, да се ово право простире исто тако и на све производе земаљске, радом људским придобивене; јер ко сеје онај наравно има право и да жање. Све дотле питање о својини није у главном не спорно. Чим се пак оно у својој правној

¹⁵² *Lavleij*, стр. 557—585.

искључivosti (слободнога располагања и фамилијарнога наслеђивања) простре и на саму земљу, ту већ одмах почиње и борба raznih редова друштвених око уживања земаља, па се на тој тачци у Најновије Доба ево развила и жива теоријска борба око самога основног питања: да ли је својина земље у опште оправдана. Главно је спорно питање увек дакле била сама појава својине у земљи, јер се у вези с њоме и као последица њезина тек развио и данашњи огромни значај покретних (а поглавито новчаних) капитала у модерној индустријској производњи. Они пак, који и својину земље као некакав чисто природни излив личне слободе човекове посматрају, претпостављају вагда да је лична својина земље мање више увек постојала — зар по примеру онога права уживања, које човек полаже већ на само оно место, на коме ма и тренутно почива, а колико више још на она места, на којима стално пребива. Нема у осталом сумње да у овако ограниченој мери већ и саме животиње полажу као неко право искључивости на уживање онога терена, на коме пребивају и то тиме, што друге створове по могућству у своју сферу не принуштају. Међу тим све су то само случаји уживања али никако још и искључиве својине узетога земљишта. Нема сумње да је човек већ на најнижим ступњима развитка бранио свој ловачки и пастирски терен, али никада као искључиво личну, већ увек само као заједничку својину. Најновија истраживања *Моргана (Прадруштво, у нем. преводу проф. К. Бихера), Енгелса, Х. С. Мена* и др. а нарочито *Емила де Лавлеја* посведочила су јасно, да је човечанство много дуже периоде провело у имовној заједници земље и да и дандани још, — поред све владавине егонистичкога римског права својине, које се у свему подударило с интересима лично-капиталистичкога модерног система производње — ипак у многоме још трају трагови ове имовне заједнице, и то не само као остаци, који се губе, већ баш као установе, које се по самој потреби друштвенога живота и данас одржавају (као нпр. заједничке шуме, државни рудници итд.). Да изложимо у главним потезима досадашње значајне резултате испитивања ове критичко-историјске школе. Док су људи живели у тако званом брачним гру-

пама (*Gruppenehe*)¹⁵³, дакле пре моногамије у опште, дотле је и сродство вођено било по материнској страни, што само показује да је тада и матерински значај у породици претежнији био. У исти мах сама природа првобитних привредних занимања — како ловачких тако и сточарских — упућивала је људе на заједничко уживање земљишта. Та околност дакле, што мушкinci још није имало превласти у породици, — а није је могло имати поглавито с тога, што су му и сама привредна средства још врло нејака била, — као и сама природа пастирскога живота, гонила је са свим природно људе, да земљу још као заједничко племенско поприште заједничкога опстанка својега посматрају. Оно већ и на пастирскоме ступњу почиње се рађати појам својине заузетих испаша, али никако као личне, већ само као племенске.¹⁵⁴ Лична или боље рећи породична својина простирала се поглавито на сѐм број грла у разних породица, док се међу тим искључиво лична својина протезала само на лично произведене или нађене намиринице као и израђене алатлике. Са сталним настањивањем¹⁵⁵ и све већим нагомлавањем имовине, како у разним намириницама, тако и у самим оруђима производње, све је више наравно расла и привредна превласт мушкinciа. Обарање материнскога права, које се дотле, као што рекосмо, поглавито огледало у вођењу сродстава по материнској линији, беше природна последица овога привредног снажења и сталнога настањивања, на основу чега се тек развио био ужи и сталнији облик и саме породице. Истицањем очинства заснована је тек била права патријархална фамилија, у којој је обарање материнскога права, по речима *Енгелса*, уједно већ означавало и *преи светско-историјски пораз женскога рода*.¹⁵⁶

¹⁵³ А ту је било не само случајно, да мушкinci у један мах живи с више женскиња, већ тако исто и обратних, у којима је једно женскиње у пет мах и с више мушкinciа у двама браку живело.

¹⁵⁴ *Laveleye*, op. cit., стр. 4, и у *Fr. Engels-a* (такође у већ раније наведеном делу о пореклу фамилије, својине и државе), стр. 39.

¹⁵⁵ Сточарска племена отпочела су земљорадњу првобитно на тај начин, што су по један део земљишта паљењем природно вегетације засејавала, па га за тим по добијеној жетви по 10 и 20 година остављала под угаром. Тек доцније одвајало се нарочити (и то мањи) део за обделавање, а остатак био је заједничка испаша.

¹⁵⁶ Тако је постала социјална потчињеност женскиња. В. у *Engels-a*, стр. 42. Сродствени односи по оцу почињу отад наравно и све више добијати превласту,

Једном речју привредно снажење у првих земљорадничких народа истакло је било све више на површину значај и превагу мушких, а с овим почела се као природна последица развијати тек и *моногамна фамилија*, па с њоме онда и све ужи облици својине.¹⁵⁷ За трајања задружног племенског живота¹⁵⁸ земља је непрестано још била и заједничка племенска својина. Истом кад је, услед све јачега нагомилавања имовине, мушкиње превагом својом почело заснивати појединачну фамилију, а с овом уводити и само наслеђивање, тек тада се, наравно, и ова фамилија почела јављати као засебна сила према племену, као једна нова економска јединица.¹⁵⁹ У осталом и прва патријархална фамилија била је још комунистичка, као што то најбоље показује сама установа наше задруге, која у самој ствари чини прелаз из материнске породице у појединачну модерну фамилију.¹⁶⁰ Први и старији облик деобе дотле заједничкога племенског (односно сеоскога или општинског) земљишта јавља нам се у облику распоређивања њива коцком по фамилијама, и то опет наравно ваља само на привремено уживање, тако да сама својина земље као привредна основа ипак остајаше колективна. Тако је било у Германца за време Тацитово (*Марка* германска па и данас још *Алменди* у Швајцарској), па тако је и данас још у установи рускога *мира*.¹⁶¹ Тек из овога ранијег облика, а с даљим снажењем фамилије, развијало се и све јаче *индивидуална својина*. Поједине фамилије су поступно почеле коцком досуђене им делове земљишта све више стално присвајати, тако да се је на тај начин понајлак из општинске изделила била фамилијарна својина. Па ипак је и првобитна *патријархална фамилија*, као што већ рекосмо,

¹⁵⁷ Engels, стр. 47 и 52.

¹⁵⁸ Плеће је састављено из *братстава* (братрија, курија) а ова опет из *родова* (*Genus* у Грца, *gens* у Римљана, *Clan* у Келта, *Cognatio* у Германца).

¹⁵⁹ Engels, стр. 103.

¹⁶⁰ Engels, стр. 44.

¹⁶¹ Laschete, стр. 4. Руски мир представља нам општинску заједницу, у којој сваки пунолетан члан њези има подједнако право на уживање одговарајућег дела земље. У прва прена земља се није издана ни делила, већ се заједнички обрађивала а само летва делила на поједине породице према броју радних њива. За тим се земља делила годишње или трогодишње, а данас се ова деоба врши сваких 6, 12, или 15 година — а понајчешће сваких 9. Куће, окупнице и баште су међу тим приватна својина. Наиме на ово су и *земљне дебе* (*Dessa*).

и сама још била комунистичка, задржавајући и радећи земље још у пуној имовној заједници, као што знамо да је то био случај у Италији и Француској у Средњем Веку и као што је то делом још и данас у Јужних Словена.¹⁶² Иза првобитне *племенске* својине дошла је дакле била *општинска* с периодичним дељењем земаља, а иза ове тек *задружна*. Као један особени облик налазимо у Средњем Веку и давање земаља у *пронију* (на Западу *феуд*); то беху случаји, у којима владоци као врховни господари и власници земаља даваху поједине земље својим доглавницима на уживање с обавезом да им ови за то војне услуге врше. Већ стари Римљани даваху пограничне земље — *terrae limitanae vel castellarum* — послуженим војницима на уживање с наследном обавезом војевања, а тога је после било и у Византији па наравно и у нас; отуд реч о *крајиштима* у чл. 153 Душанова Законика, која се доцније зваху још и *крајинама*, чему у свему одговарају називи *Марке* и *Маркграфа* у Немаца а *Marche* и *Маркиза* у Француској. Пронијар није дакле имао баштинскога права и према томе могао уступљену земљу ни продавати, али су пронијари међу тим природно тежили да своје проније побаштине, дакле да дотадашњу државину у својину земље претворе, чему су се опет нарочито противили ондашњи владоци. Тек из ових и оваквих облика развила се је у Најновије *Доба лична непокретна својина*; од некадашњих пронијара постадоше спахије баштинници, а од мерошаха и кметова слободни сељаци.¹⁶³ Напореда с овим менама облика у државини и својини земаља постајало је међу тим и само обрађивање њихово све интензивније. Од првобитне пљачкашке културе прешло се било

¹⁶² Наш задружни облик фамилијарне производње не зна такође дакле за личну својину, јер се (према чл. 528 грађанског законика) и сама наслеђа привремено преносе на чланове задруге, па ма ови по средству и удаљенији били. Право располања имају договорно само сви пунолетни чланови задруге, а старешина је само извршилац заједничких одлука (који долазе после распоређује). Оваквих задруга било је раније и у других културних народа. — Са ширењем производње за најаку и одговарајућим развијањем, па и законских заштитивањем, личне својине задруге се и у нас све више деле, тако да је број правих задруга (од преко 10 чланова) спавом годином све мања. Тако је по попису од 1899 год. проценат задруга с 11—15 чланова износио само 7·31; са 16—20 : 1·56%; с 21—25 : 0·41%; с 26—30 : 0·30%; а преко 30 чланова само : 0·05%.

¹⁶³ Уауријација је, говори се је још *Русо*, отпочела већ онога дана, кад је човек заузео парче земљишта и рекао: ово је моје!

трећачењу (*Dreifelderwirthschaft*) с угарењем, а од овога најзад тек рационалне земљораду с вештачким нагнојавањем.

Из овога прегледа видимо већ да је човек првобитно присвајао само покретне предмете из спољашње природе и да је са сталним настањивањем почео Данашње право својине и његова ограничавања. тек најзад присвајати и саму земљу. Ма колико да нам овај општи развитак показује све веће индивидуализације својине с развијањем све интензивније производње, — тако да данас већ имамо и примере саме духовне (тако књижевне, вештачке, проналазачке итд.) својине, и да се чак ево покушало и са самим мобилизовањем непокретне својине (Торенсовим актом у Аустралији), — ипак ми отуда никако још немамо права изводити закључак, да је лично право својине земље једна природна неминовна установа. Стара римска одредба, коју је и модерно законодавство прихватило, да право својине садржи у себи не само право употребе и уживања (*jus utendi et fruendi*) већ још и право потпуно слободнога располагања (*jus abutendi re sua*) и то не само људским производима, већ и самом земљом, та тако строго схваћена одредба не да се (бар у погледу земље) никако с разлогом оправдати. Земља није никако производ, већ напротив свеопште оруђе рада људскога и зато се она ни у коме случају не може онако исто као и остали покретни производи сматрати као природан предмет потпуно слободне и искључиве личне својине. Ми видимо да земља и данас још није у свему постала приватном својином (шуме и рудници нпр. се још махом сматрају као предмети јавне својине) и да чак у случајима јавне потребе она може и да се експроприше (као нпр. за железнице) — то што се међу тим никада с покретном имовином не догађа (изузев наравно случајеве пореза и ратних реквизиција). Право наслеђа, које је само природна последица личне својине, не поричу данас ни саме социјалисте, — кад су у питању предмети потрошње као производи рада људског. Код земље је пак са свим други случај. Она се не даје потрошити и пошто је не само човек као јединка пролазан, већ врло често баш и саме породице његове изумиру, то се онда наравно и земље без наследника (и без завештања) враћају наравно опет целини, што само опет показује, да се земља као трајно при-

вредно попреште, које нам сама природа даје, не може никако и никад у питању присвајања на равно стављати с производима рада људскога. Рад, који човек у земљу улаже, даје му само права на отуд добивене производе земаљске. Човек са својим кратким пролазним животом не може дакле, већ по самој природи ствари, никад трајно и искључиво заузимати делове земаљске површине, на којима цело друштво свој заједнички опстанак заснива. Власницима земаља се и дан-дани још пориче право, да је њихова својина и све оно, што се налази под својином, законом признате им, површине земаљске, пошто држава и данас још задржава за се врховно рударско право, које она после истраживачима рудника уступа. У осталом и она даља ограничења, која се у својини земље врло често и данас још чине, као нпр. зарад одржања сељака у нас (законом о пет дана орања, који се сељаку за дуг продати не могу), па у Пајновије Доба и у самој Америци (установом тако званог *Homestead-a*),¹⁶⁴ као с друге стране опет и сама установа *primogeniture* или *majorata* зарад одржања енглеске аристократије — све нам то само сведочи, да су и данас још разлози извесне јавне корисности ипак јачи и претежнији од права личне својине у земљи. Па и у самих твораца саможиве квинтесенце својине, у Римљана, за дуго је, по сведоцима самога *Момзена*, постојала имовна заједница земље (у кругу *gens-a*), тако, да се само с покретним стварима, робљем и стоком (*familia pecuniaque*), могло по вољи располагати (што у осталом доказује и *mancipatio*). Па и после завођења приватне својине за дуго је још трајао *ager publicus*, док га најзад патриције народу са свим не претеше. Тек је освајачка римска политика донела била са собом и потребу да се како унутрашња тако и спољашња отмица нарочитим законима зајемчи.¹⁶⁵ Мусло-

¹⁶⁴ По америчком закону о „*Homestead-u* (*propriete insaisissable*) сваки власник, који своју земљу сам обрађује, може да огласи, да му се кућа с извесном окупницом не може ни за какав дуг до вредности од 10.000 динара одузети. Има крајева у којима то није евакуативно, већ је као и у нас обавезно. Наравно, да се за ту суму вредности, исто као и у нас, нема онда ни кредита. У Пајновије Доба многи предлажу, да се овај систем одржавања омањих власника примени и у енглеској и у француској — што најбоље сведочи, колико је наш закон о пет дана орања (с кућом и окупницом) био уместан и оправдан.

¹⁶⁵ Хајне, већ у првим листовима својих „*мемоара*“, — жалски утрешено универзитетско време ово изучавања „римске правне казуистике“, — назива *Corpus*

манско законодавство признаје опет право личне својине само на оне земље, које се обрађују, и које оно зато зове *живима*, за разлику од *мртвих*, тј. таквих, које необделане леже и које као такве не могу онда ни бити предметом личне својине.

Ми се овде ограничавамо на напомену ових најважнијих момената из теорије и праксе о својини, пошто само питање о оправданости јавних мера у погледу својине над земљом засеца већ у шири круг економске политике. Сами најодлучнији браниоци права својине, као нпр. *Пол Лероа-Болије*, ипак признају, да се „*jus abutendi*“ не само буквално већ и фактички у облику права неограниченога располагања (преносом, поклоном, завештањем и наслеђивањем) доиста измеће у право злоупотребавања, тако да је, вели он, „с моралнога гледишта *jus abutendi* фактички сувишан, али са строго законскога ипак неизбежан.“ Исто тако *Болије* и нехотице признаје даље још и то, да је „својина предмета, и то бар привремена, садржана у самој природи ствари.“¹⁶⁶ Оба ова признања врло су драгоцене. Она нам у самој ствари казују: *прво*, да је својина одиста само у онолико оправдана, у колико је она не само појединој личности, већ и целини *корисна*; што нам онда у исти мах казује још и то, да се својина у самој ствари има ограничити тако, да награђујући појединца за рад његов, никад не буде по целину штетна и опасна (као што то нпр. бјаше случај с римским латифундијама, за које још *Плиније* тврђаше, да су оне Рим упропастиле: *Latifundia Italiam perdidere*). И *друго* даље признаје се још и то, да се, према самој природи живота људскога, апропријација не може никад вечито на земљу простирати. Зе-

juris „библијом *egoizma*“, коју су Римљани само зато измислили, да би своју власт осигурали; док је у самој ствари њихова теорија својине у очигледној противности с религијом, моралом, осећањем и разумом људским.

¹⁶⁶ P. L. Beaulieu, op. cit., књ. I, стр. 535 и 540. Он је међу тим своје поглавље разлоге против колективизма (у нарочитој списку: „*Le Collectivisme. Examen critique du Nouveau Socialisme*“, 3 издање, Париз, 1892), свес на ово троје: 1) да би држава онда морала на се узети улогу *привредног организатора и тјутора*; 2) она би морала унапред утврђивати *цео буџет друштвене потрошње и производње*, па и *саме радове распоређивати*; 3) на тај начин *отпао би лични покретач енергије рада и иницијативности*, на коме се међу тим прогрес поглављето и заснива.

мља је опште поприште рода људскога, извор свеколике привредне моћи друштвене, и с тога тај заједнички извор опстанка људскога не сме никад бити монополисан у рукама неколицине. Већ сама природа појединих пољопривредних радова опире се искључивој својини. За дуго, пошто већ зиратне земље беху подељене на поједине фамилије, утрине се још држаху заједничке, па и дан-дани шуме су још махом јавна својина.¹⁶⁷ Мимо то, што је земља заједничка основа живота људскога и што она вечито траје (док човек пролази), она је још и просторно ограничена, и то јој онда наравно при личној, а нарочито крупнијој, својини и све гушћој насељености, све већма подиже вредност, па следствено и рентабилност њезину, а без икакве заслуге од стране власника. (Тај незаслужени вишак вредности земаља, који чисто из својине потиче, зову чистом рентом — *unearned increment*).¹⁶⁸ С тога већ оба *Мила* (и отац и син), па онда и *Хенри Џорџ*, предлагашу, да се, зар по примеру физиократа, завведе *једна прогресивна пореза од земље (singletax system)*, која би тако подешена била, да се зав овај незаслужени вишак у облику чисте ренте власницима одузме. У Најновије Доба пак све се више а из круга самих научника (в. о томе у књ. I, стр. 265 и 270—272) подиже глас у корист тако званог *национализовања земље*. Држава би имала постати власник све земље и уступала би их држављанима под закуп на извесно одређено време (на 50, 70, или пита више и на 99 година). То би била тако звана *емфитеоза* (емфитеотични систем) или у неку руку

¹⁶⁷ У Француској су међу тим чак и саме шуме највећим делом распарчане, док у већини других држава (тако нпр. Пруској и Русији) општине и држава држе у својим рукама још врло велики део земља (шума, утрине, пустара итд.). Рачуна се да у Француској од 22 милиона хектара онеке земље у привредном стању (што међу тим износи $\frac{2}{3}$ површине целе Француске) само 6 милиона припадају држави и општинама, док су све остало приватни заузели. Међу тим у нас (по *Годишњаку* за 1893-г.) од свеколике површине земље: 56-64% била је својина приватна и општинска, а 44-36% државна (стр. 107). Укупна вредност непокретне општинеке имовине износила је близу 16 милиона динара (стр. 253). Ове цифре смањују се међу тим осетно даљењем општинеких утрина и заузимањем државних терена. Наш народ сматра шуму у опште као заједничку имовину.

¹⁶⁸ У Инглиској је вредност ренте од земље процењена била у г. 1800 на 500 милиона, а у 1880 на 1500 милиона динара. И у истом размаку времена становништво се такође утројило (од 3,890.000 у г. 1801 порасло на 24,850.000 у год. 1879).

модерна систем државнога промишљарства. По истеку држава би обнављала закуп, али наравно одбијајући сад у повишеној закупној цени уједно и сав вишак ренте, који је услед општега напретка придошао. И Мил и Џорџ мишљења су да би држава на тај начин само правду задовољила и тако се овај предлог у самој ствари у свему спојио и поклопио био с ранијим њиховим мишљењем о једној порези од земље. III. *Жид* са своје стране замера овоме предлогу само у толико, у колико би он државу и сувише много стао (јер је нпр. вредност земље у Француској процењена на 100 милијарди динара), али га међу тим у свему препоручује новим земљама, које се насељавају (као нпр. у Америци и Аустралији). Сам пак П. А. Болтије признаје, да овај систем није никако непомирљив с добром агрикултуром (а нарочито још, кад би се закупни обнављали већ пре истека рока), јер га ми с успехом видимо данас примењена при подизању железница, грађењу канала (као нпр. Суецкога) и јер је он свакојако бољи од данашњег система давања земаља под закуп на кратке рокове а под тешким условима (као што је то нпр. случај у Инглеској, а нарочито у Ирској).¹⁶⁹ Жид наводи даље још и то, како се међу тим у последње време све чешће чују захтеви: 1) да се слобода завештавања прошири толико, да се сума, којом се слободно располагати може, повиси бар до половине наслеђа; и 2) да се ограничи право наслеђивања (*ab intestat*) и, од прилике, сведе бар до на четврти степен сродства (док се међу тим по Code Napoléon-у оно данас простире чак до 12). Сам пак развитак модерне производње, који (по начелу концентрације) све веће прибירה и организовање рада и капитала изазива, упућује нас већ да потражимо лека у задружној организацији привреде народне, ако нисмо ради да дочекамо оно стање, о коме још Плато (у гл. IV, своје *Државе*) говораше, да свака грчка држава његовога времена у самој ствари садржи у себи по две државе: једну састављену од богаташа, а другу од сиротиње, и о коме и у Пајновије Доба један *Мекелеј* суђаше, да оно у себи само

¹⁶⁹ Ch. Gide, у поменутој *Економији*, стр. 494—496. Познато је већ како је Гледстон својим аграрним реформама за Ирску ишао на то, да закупнице у њихову положају боље осигура и у опште стање им поправа.

скрива, не више опасност од спољашње најезде (као што то бејаше случај с римском царевином), већ баш од унутрашњег преврата. Данашња слобода злоупотреба са својном, уместо да лечи, још више погоршава ово мучно стање. С тога, вели с правом *Жид*, законодавац има и мора имати право да интервенише свуда, где год то угрожени интереси целине захтевају, наводећи, примера ради, само ово неколико у Пајновије Доба предлаганих мера: 1) *ограничавање имовине земаља на извесан максимум* како би се избегло стварање латифундија (јер нпр. у Шотској има власника, који по 5000 квадратних километара земље држе);¹⁷⁰ 2) с друге стране опет *утврђивање извеснога минимума*, како би се избегла распарчаност; 3) *експропријацију свију необделаних земаља* (у Кини свака необрађена земља враћа се држави, која се у лицу цара сматра као врховни власник, а у Пајновије Доба партија радикална предлаже ову меру и у Инглеској); 4) *комасирање земаља*, па ма и самом насилно провисаном разменом, онде, где су оне (поглавито као последица тречањења) у рукама појединих власника растурене (ова је мера предузимата у Немачкој); 5) да се извесан *минимум земаља* не може пољопривреднику за дуг продати (по примеру нашега и америчког закона); и најзад 6) прописати и саме услове за давање земаља под закуп (у погледу цене, трајања итд. као што је то учинио Гледстон за Ирску).¹⁷¹ Једном речју, оправдане су све оне мере, којима се, у интересу јавне корисности, иде на то, да својина у рукама мањине не постане монопол, који онда већина народа и саму могућност опстанка одузима.

¹⁷⁰ *Caird* рачуна, да ову зиратну земљу у Инглеској деле њих 180.000 власника. Међу тим у Француској на 7.600.000 породичних старешинских дозага 5.500.000 власника, од којих две трећине сами своју земљу раде. (A. Jourdan: *Econ. politique*, Paris, 1882, стр. 183).

¹⁷¹ Ch. Gide, стр. 501—502.

ИСПРАВКЕ

- На страни 11 у примедби уместо *Soetberr*-а треба *Soetbeer*-а
«	«	106	«	«	«	<i>Iees</i>	«	<i>Yees</i>
«	«	109	«	«	«	<i>richess</i>	«	<i>richesse</i>
«	«	180	«	реду 11	оздо	<i>Clearind</i>	«	<i>Clearing</i>
«	«	193	«	«	16	озго	<i>ажују</i>	« <i>дисажују</i> *
«	«	261	маргинал,	уместо	«б)	<i>Растење радне</i>	[<i>продуктивности</i> », треба да гласи: «б) <i>Социјални плед рада</i> .»	
«	«	274	у примедби	иза	претпоследњег	става	ваља додати:
« <i>Lockout</i> значи међу тим договорно затварање радницима од стране предузимача у циљу, да се ратници на капитулацију вагоне.»	